

Z. Zinkevičius

**LIETUVIŲ
KALBOS
ISTORINĖ
GRAMATIKA**

I

Z. Zinkevičius

LIETUVIŲ
KALBOS
ISTORINĖ
GRAMATIKA

I

Įvadas. Istorinė fonetika.
Daiktavardžių linksniavimas

Vilnius „Mokslas“ 1980

4 L
Zi-102

**LIETUVOS TSR AUKŠTOJO IR SPECIALIOJO VIDU-
RINIO MOKSLŲ MINISTERIJOS PATVIRTINTAS VA-
DOVĖLIS AUKŠTŲJŲ MOKYKLŲ LIETUVIŲ KALBOS
IR LITERATŪROS SPECIALYBĖS STUDENTAMS**

Recenzavo filol. dr. V. AMBRAZAS
ir
filol. kand. V. ŽULYS

4602010000
Z 60602-045
M854(08)-80 159-80

© Leidykla „Mokslas“, 1980

P R A T A R M Ė

Lietuvių kalbos istorinė gramatika yra viena iš svarbiausių ir sudėtingiausių lituanistinių kalbinių disciplinų, dėstomų mūsų aukštųjų mokyklų lietuvių kalbos ir literatūros specialybės studentams. Šiai disciplinai studijuoti reikia tam tikro lingvistinio išprusimo. Todėl ji dėstoma studentams, jau išklausiusiems kalbotyros įvado, baltų filologijos įvado, lotynų kalbos, latvių kalbos ir lietuvių dialektologijos kursus, kurie parengia istorinės gramatikos studijoms. Iš dalies čia priklauso ir senosios lietuvių literatūros kursas, per kurį susipažįstama su senaisiais raštais, turinčiais nemažą reikšmę istorinei gramatikai.

Studijuoti lietuvių kalbos istorinę gramatiką nėra lengva, ypač nesant vadovėlio. Šį vadovėlį autorius rašė būtino reikalo verčiamas, nes prieš daugiau negu dešimtį metų sudarytas autorių kolektyvas to darbo neatliko. 1968 m. pasirodžiusi Jono Kazlausko knyga „Lietuvių kalbos istorinė gramatika“ vadovėlio atstoti negali, nes tai yra monografija, kurioje analizuojami tik kai kurie istorinės gramatikos klausimai, daugiausia tie, kuriais autorius turėjo savitų, originalių hipotezių. Šiaip jau lietuvių kalbos istorinės gramatikos klausimais turime gausią literatūrą. Tačiau ji parašyta įvairiomis kalbomis, daug reikšmingų veikalų pasirodė už Lietuvos ribų. Tos literatūros tik nedidelė dalis studentams praktiškai gali būti prieinama. Be to, joje anaip tol ne viskas vienodai plačiai nušviesta, yra daug prieštaringų hipotezių, todėl nepatyrusiam būna sunku joje susigaudyti.

Kadangi lietuvių kalba turi didelę reikšmę lyginamajai indoeuropiečių kalbotyrai, tai ją tyrę indoeuropeistai daugiausia tenkindavosi sprendimų problemų, kurios svarbios lyginamajai kalbotyrai. Siauri specifiniai lituanistikos klausimai paprastai likdavo nuošaly. Jais labiau pradėta domėtis tik pastaraisiais laikais, įsijungus į tyrėjų eiles patiems lietuvių kalbininkams. Istoriskai susidarę tyrimo nelygumai sunkino šio pirmojo lietuvių kalbos istorinės gramatikos vadovėlio rašymą. Iš tikrųjų čia yra tik įvadas į šiuolaikinės lietuvių kalbos istorinės gramatikos studijas. Juk istorinė gramatika, kaip ir kiekvienas progresuojantis mokslas, nestovi vietoje, o nuolat papildoma naujais duomenimis, ilgainiui tobulėja jos tyrimo metodai, atsiveria nauji akiračiai. Vadovėlis visų pirma ir turi padėti studijuojantiems susivokti dabartinėje šios disciplinos būklėje, orientuotis svarbiausioje problematikoje ir būti tolesnių studijų pagalbininkas.

Šio vadovėlio apimtį ir struktūrą lėmė Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedros sudaryta istorinės gramatikos programa, kurios stengtasi laikytis.

Kadangi lietuvių kalba yra archaiškiausia iš visų dabartinių gyvųjų indoeuropiečių kalbų, tai daugelio jos istorinės gramatikos klausimų neįmanoma nušviesti, nepalietus tam tikrų ne tik baltistikos, bet ir indoeuropeistikos problemų. Suprantama, vadovėlio autorius negalėjo ir nesistengė dėstyti visų iškeltų tuo ar kitu klausimu hipotezių, ypač liečiančių seniausias baltų ar indoeuropiečių prokalbės raidos stadijas. Vadovėlyje daugiausia stengtasi nurodyti tik šiuo metu vyraujančias lingvistų pažiūras, išryškinti svarbiausią bei aktualiausią problematiką. Lingvistinei polemikai, suprantama, negali būti vietos vadovėlyje. Su ja studentai susidurs studijuodami nurodytą literatūrą.

Vadovėlį sudaro dvi dalys. Pirmojoje dalyje dėstomi įvadiniai dalykai, istorinė fonetika ir daiktavardžių linksniavimo raida. Antrojoje vadovėlio dalyje bus baigta istorinė morfologija ir pateikta istorinės sintaksės apybraiža.

Stengtasi dėstyti populiariai. Atsižvelgta į savarankiškų studijų poreikius, kad vadovėliu galėtų naudotis ir studentai neakivaizdininkai, kuriems šis vadovėlis bene labiausiai reikalingas.

Laipsniškai supažindinama su tarptautine lingvistikos terminologija bei svarbiausiomis diachroninės lingvistikos sąvokomis, pratinama prie dažniau vartojamų trumpinimų (nevenigiant jų variantų), kad studentai galėtų naudotis lingvistine literatūra, savarankiškai studijuoti. Dėl to po kiekvieno skyriaus ar mažesnio skyrelio nurodoma platesnė tuo klausimu literatūra. Stengtasi parinkti tokią literatūrą, kuri studentams lengviau prieinama. Skaitytinios literatūros surašyta daugiau, negu paprastai studentams reikia. Ji pravers išsamesnėms atskiros problemos studijoms, bus naudinga rašantiems kursinius, diplominius ar net disertacinius darbus. Dėstytojai galės savo nuožiūra rekomenduoti svarbesnius veikalus, be to, sąrašą papildyti po 1979 m. gegužės 15 d. pasirodžiusiais veikalais.

Vietos taupumo sumetimais rekomenduojama literatūra nurodyta su trumpintais. Nepateikiami: straipsnių pavadinimai, o tik nurodomas leidinys, tomas ir puslapis. Paprastai praleidžiami autoriaus inicialai (jie painiotųsi su leidinio pavadinimo trumpinimais). Tekste jie pateikiami tik tokiu atveju, kai be inicialų galėtų kilti nesusipratimų.

Kontroliniai klausimai padės studentams geriau įsiminti dėstomus dalykus, orientuos į svarbesnius teiginius ir pravers studijų savikontrolei. Tam skiriamos ir užduotys, kurias reikia iš eilės visas atlikti. Vadovėlio antrosios dalies pabaigoje bus svarbesnių terminų bei dalykinė rodyklė, padedanti susirasti ir pakartoti istorinės gramatikos dalykus.

Parengtas spaudai vadovėlio rankraštis buvo apsvarstytas Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Mokslinės metodinės tarybos Lietuvių kalbos ir literatūros sekcijos. Čia jį recenzavo fil. dr. A. Sabaliauskas ir doc. J. Kabelka. „Mokslo“ leidyklos teikimu vadovėlio recenziją parašė dr. V. Ambrazas ir doc. V. Žulys. Be to, rankraštį skaitė ir autoriui naudingų pastabų pateikė prof. M. Rudzytė (Ryga), docentai A. Girdenis, A. Pupkis, fil. kand. R. Venckutė ir dėst. B. Stundžia. Visiems jiems nuoširdus ačiū.

ĮVADAS

Istorinės gramatikos objektas ir reikšmė

§ 1. Gramatikos paprastai skirstomos į praktines ir teorines, arba moksline. Pirmosioms rūpi praktiniai kalbos taisyklių mokymo arba pačios kalbos norminimo tikslai, o antrosios siekia kalbinės tiesos, t. y. stengiasi išaiškinti, kas ir kodėl kalboje yra taip, o ne kitaip, ir praktiniais kalbos klausimais mažai tesidomi arba ir visai nesirūpina.

Mokslinės gramatikos savo ruožtu gali būti aprašomosios ir istorinės. Tai susiję su dvejomu – sinchroniniu (statiniu) ir diachroniniu (istoriniu) – kalbos tyrimo aspektu. Aprašomosios, deskriptyvinės (jos dar vadinamos sinchroninėmis, stātinėmis), gramatikos yra tokios, kuriose aprašoma tam tikro laikotarpio kalbos gramatinė sistema, o istorinės, arba diachroninės, – kai išdėstoma kurios nors kalbos gramatinės sistemos raida.

Aprašomajai gramatikai rūpi iškelti ir aprašyti dabartinės kalbos gramatinės sandaros, kaip tam tikros sistemos, dėningumus. Istorinė gramatika stengiasi ištirti kalbos gramatinės sistemos reiškinių kilmę ir raidą, nustatyti tų reiškinių atsiradimo bei kitimo priežastis.

Abiejų gramatikų skirtumą geriausiai suvoksime, pažiūrėję, kaip jos traktuoja atskirus kalbos reiškinius. Imkime, pvz., lietuvių kalbos ilgąjį balsį *o*. Sinchroninės kalbotyros specialistai stengiasi ištirti artikuliacines ir akustines šio garso ypatybes, nustatyti pozicinius fonemos *o* variantus ir jos vietą dabartinėje bendrinės lietuvių kalbos fonologinėje sistemoje. Šie duomenys, esant reikalui (sinchroninėje kalbotyroje fonetika dažnai traktuojama kaip atskira disciplina, o ne gramatikos dalis), pateikiami aprašomosiose gramatikose. Diachroninės kalbotyros specialistams rūpi visai kas kita: šio balsio (fonemos) istorija. Jie išaiškina, jog senovėje lietuviai vietoj *o* (pvz., žodyje *brólis*) tarė ilgąjį *ā* (*brālis*), išlaikytą senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse. Istorinės gramatikos specialistai ir stengiasi ištirti, kada ir kodėl senovinis **ā* ilgainiui ėmė užpakalėti bei siaurėti ir virto dabartiniu *o*.

Imkime dar vieną pavyzdį iš morfologijos: daiktavardžio *akmuō* vienskaitos genityvą (=kilmininką). Dabar lietuvių kalboje (ir tarmėse) turime kelias gretimines šio linksnio formas: *akmeñs*, *akmenės*, *akmeniės*, *ākmenio*, *ākmeno*. Aprašomoji gramatika tenkinasi konstatavimu, kuris iš šių variantų priklauso bendrinei kalbai (*akmeñs*) ir kurie yra tarminiai. Istorinei gramatikai rūpi išaiškinti, kuris iš jų yra istoriškai seniau-

sias, t. y. pirmykštis, paveldėtas (*akmenės*) ir kaip, kodėl bei kada atsirado visi kiti variantai, t. y. nustatyti jų kilmės priežastis ir chronologiją.

§ 2. Be istorinės gramatikos, dažnai vartojamas dar *kalbės istorijos* terminas. Kuo šie abu terminai ir jais vadinamos disciplinos skiriasi ir kas tarp jų bendra? Tiek istorinei gramatikai, tiek kalbos istorijai rūpi mūsų kalbos praeitis, jos raida. Tačiau nevienodai: istorinės gramatikos specialistai stengiasi susekti kalbos garsų ir formų kilmę bei tolesnį plėtojimąsi, o kalbos istorijai rūpi atvaizduoti visą kalbos raidą laikotarpiams ir tai susieti su tautos gyvenimu, jos kultūros rutuliojimusi. Taigi kalbos istorija yra platesnė disciplina. Istorinė gramatika sudaro jos dalį, tiesa, pačią svarbiausią, tiriančią vidinę kalbos raidą: jos pačių garsų, tų garsų samplaikų, žodžių ir jų formų, taip pat žodžių junginių bei sakinių raidą. Kalbos istorijai rūpi daug plačiau: ne tik vidinė, bet ir išorinė (ekstralingvistinė) kalbos raida. Ji svarsto kalbos kilmę, jos kitimą priešistoriniais laikais, vėliau suskilimą į tarmes, aptaria rašytinį kalbos laikotarpį, bendrinės kalbos formavimąsi ir kt.

Mūsų respublikos aukštosiose mokyklose lituanistikos specialybės studentams nuo pokario metų skaitomos dvi lietuvių kalbos istorijos disciplinos: istorinė gramatika ir literatūrinės (t. y. bendrinės raštų) kalbos istorija. Pastarosios vadovėlį parašė Jonas Palionis.

§ 3. Neretai girdime vartojant dar lyginamosios gramatikos terminą. Koks šios gramatikos ryšys su istorine gramatika? Pirmiausia reikia pasakyti, kad tarp jų yra daug kas bendra: kiekviena istorinė gramatika paprastai turi ir lyginamosios gramatikos elementų, o lyginamoji gramatika yra iš esmės istorinė. Terminas *lyginamoji gramatika* vartojamas tada, kai turima galvoje ne vienos kurios kalbos, bet visos giminingų kalbų šeimos ar jos vienos šakos gramatika. Pvz., turime indoeuropiečių kalbų lyginamąją gramatiką, slavų kalbų lyginamąją gramatiką, baltų kalbų lyginamąją gramatiką ir kt. Tokiose gramatikose pateikiami giminingų (t. y. bendros kilmės) kalbų faktai, nustatomas jų istorinis ryšys bei pakitimų chronologija. Vieno kalbės, tiksliau vieno kalbinio vieneto, lyginamoji gramatika negalima. Tačiau gali būti vienos kurios kalbos tarmių lyginamoji gramatika, pvz., lietuvių kalbos tarmių lyginamoji gramatika.

Kaip buvo nurodyta, lyginamosiose gramatikose kalbos reiškiniai traktuojami istoriškai. Tuo jos iš esmės skiriasi nuo vadinamųjų gretinamųjų gramatikų, kuriose gali būti gretinami ir negiminingų kalbų faktai. Pvz., galima būtų parašyti lietuvių ir kinų kalbų gretinamąją gramatiką. Gretinamosiose gramatikose kalbų mokymo (praktikos) reikalui arba jų tipologinio tyrimo (sinchroninės gramatikos sfera) tikslais gretinami

panašūs dviejų ar daugiau kalbų reiškiniai, nesigilinant specialiai į tų reiškinių kilmę ar raidą.

§ 4. Kalba nepaliumajamai kinta. Tai būdinga visiems jos klodams. Tą kitimą aiškiai matome palyginę skirtingų epochų tekstus ar gramatikas. Antai pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje (1653 m.) rašoma, jog raide *q* žymimą balsį reikia tarti „kaip *an*, bet žymiai minkščiau ir neaiškiai, tarsi praryjant *n*“. Taigi XVII a. viduryje šis balsis dar buvo iš tikrųjų nosinis. Ilgainiui jo nosinis rezonansas išnyko, ir dabar, praėjus daugiau negu trims šimtams metų, turime jau paprastą ilgąjį balsį *ā* (be jokio nosinio priedo). Kinta ir kalbos morfologinė sistema, jos sudedamieji elementai. Pvz., iš senųjų raštų matyti, jog prieš 400 metų buvo sakoma *karāliūs* 'karaliai', *karāliumus* 'karaliams', *karāliumis* 'karaliais', *platumi* 'plačiu', *platumis* 'plačiais', *miškópi* '(eina) prie miško', *miškíepi* '(yra) prie miško', *miškúosempi* '(yra) prie miškų' ir vartojama daug kitų dabar išnykusių arba beveik išnykusių gramatinių formų. Kinta taip pat kalbos sintaksė (vienos konstrukcijos pakeičia kitas) ir žodynas (nuolat atsiranda naujų žodžių, dalis senųjų išnyksta).

Vienų kalbos elementų (pvz., žodyno) kitimas tam tikru mastu priklauso nuo gyvenamosios epochos, kitų (morfologinių, sintaksinių) neretai būna susiję su vidiniais kalbos struktūros poslinkiais, bet daugelio iš jų, visų pirma fonetikos, kitimą greičiausiai lemia ne kuri viena, bet daug priežasčių. Lingvistų neretai keliami tokie faktoriai, kaip klimatinės sąlygos, rasinės kalbančiųjų ypatybės, energijos ekonomija, kalbančiųjų buitis, kitakalbių substratas ir pan., negali būti laikomi universaliais. Kalbos kitimą stimuliuoja, matyt, ne vienas kuris iš šių faktorių, bet visas jų kompleksas.

Kalbos kitimas vyksta iš lėto, todėl žmonės kalbėdami paprastai jo visai nepastebi arba konstatuoja tik vieno kito sudėtingos kalbinės sistemos elemento pakitimą, tam tikrus mažmožius. Kiek ryškesnį skirtumą pastebime lygindami kelių kartų, pvz., vaikų, tėvų ir senelių, kalbą. Visai jau aiškų skirtumą konstatuojame palyginę skirtingų epochų ta pačia kalba parašytą tekstą.

Klaidingą tariamo kalbos pastovumo įspūdį neretai sudaro rašomoji (literatūrinė) jos forma, užgožianti natūraliąją šnekamąją kalbą. Rašto fiksacija bei normų reglamentacija slepia nuo mūsų akių kalbos raidą. Bet pakanka tik palyginti ankstesnių epochų tekstą, ir to tariamo pastovumo įspūdžio nebelieka.

Taigi dabartiniai kalbos garsai, gramatinės formos ir sintaksinės konstrukcijos yra ilgōs, šimtmečiais ir tūkstantmečiais trukusios kalbinės raidos produktas. Išsiaiškinę kurio reiškinio atsiradimą ir raidą, geriau suprantame patį reiškinį. Pvz., ištyrus raide *q* žymimo balsio istoriją, paaiš-

ki dabartinė jo rašyba. Kodėl sakoma *karāliai* vietoj senovinės formos *karāliūs*, sužinome tik ištyrę daiktavardžių I ir IV linksniuočių sąveiką, tos sąveikos kilmę bei priežastis. Visa tai – istorinės gramatikos objektas.

Iš to, kas čia buvo pasakyta, matyti, jog istorinė gramatika duoda mokslinį dabartinių kalbos reiškinių supratimą, nušviečia tų reiškinių istorinę prigimtį. Šio mokslo dėka paaiški, kas kalboje yra sena, paveldėta iš tolimos praeities, ir kas, atvirksčiai, yra antrinės kilmės, vėlesnės raidos produktas. Tuo būdu paaiškėja ir kalbos kitimo linkmė, pagrindinės tendencijos. Jų žinojimas svarbus ne tik teoriniu požiūriu, bet ir dirbančiam praktinį kalbos norminimo darbą.

§ 5. Istorinė gramatika naudinga ir kitiems mokslams. Ji duoda reikalingų duomenų tautos istorijai pažinti, ypač tai tolimajai praeičiai, kurios nesiekia įprastiniai istorijos mokslo šaltiniai. Kazimieras Būga rašė: „Kalba, būdama ne šios dienės žmonių kartos padaras, turi savo praeitį. Kadangi viena pati kalba be žmogaus negyvuoja, tai, kalbos praeitį tirdami, tuo-patim jau mes tiriamo ir tąja kalba kalbančio žmogaus gyvenimo istoriją“ (Rink. rašt. III 728); arba vėl: „Žmonių kalba yra tai įvairių įvairiausių žinių aruodas. Ji atstoja geriausią senovės dokumentų rinkinį. Kalba – tai mūsų archyvas. Kalboje, it stebuklingajame veidrodyje, atsišviečia tautų gyvenimas, jų kultūra, jų ramieji ir kruvinieji santykiai su kaimynais“ (ten pat, II 80). Reikia tik išmokti „perskaityti“ tai, kas slypi kalboje – tame istorijos archyve. Ir čia mums labai daug padeda istorinė gramatika, kuri yra vienas iš svarbiausių to kalbos – istorijos archyvo raktų, be kurio kalboje slypintys istorijos duomenys negali būti prieinami ir suprantami.

Istorinės gramatikos duomenys mokslininkams praverčia ir įvairiais kitais atvejais, pvz., padeda teisingai perskaityti ir suprasti senovinį tekstą.

1. Kokių būna gramatikų? (§ 1).
2. Kas yra istorinė gramatika? (§ 1).
3. Kuo ji skiriasi nuo kalbos istorijos? (§ 2).
4. Koks jos ryšys su lyginamąja gramatika? (§ 3).
5. Kodėl istorinė gramatika padeda mokslininkams suprasti dabartinės kalbos reiškinius? (§ 4).
6. Kuo istorinė gramatika svarbi praktiniam kalbos norminimo darbui? (§ 4).
7. Kodėl ir kuo ši disciplina reikšminga tautos istorijos tyrinėjimui? (§ 5).

Šaltiniai ir tiriamieji metodai

§ 6. Svarbiausi lietuvių kalbos istorinės gramatikos šaltiniai yra trys: 1) dabartinė lietuvių kalba, 2) senieji raštai ir 3) giminingos kalbos. Susipažinkime su jais šiek tiek detaliau.

Dabartinė lietuvių kalba. Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti keista, kaip dabartinė kalba gali būti savo pačios istorijos šaltinis. Bet prisiminkime, kad dabar turimi kalbos garsai ir formos – tai ilgų amžių raidos produktas. Taigi juose atsispindi toji raida. Tik reikia mokėti ją pažinti ir suprasti.

Imkime štai tokį pavyzdį. Nesunku pastebėti, kad lietuvių kalboje žodžių galas linkęs trumpėti. Juk žemaičiai vietoj *vilkas* sako *vilks* (*vēlks*), vietoj 3. praes. *dirba* sako *dirb* (*dērb*), vietoj n. pl. *ākys* sako *ākis*, vietoj g. sg. *vilko* sako *vilka* (*vēlka*) iš senesnės formos **vilkā*. Galima įtarti, kad žodžių galas trumpėjo ir tolimoje praeityje. Taigi bendrinės kalbos trumpieji galūnės balsiai gali būti tam tikrais atvejais kilę iš senesnių ilgųjų. Tuo atveju jie turi išlikti nesutrumpėję tose galūnėse, kurias apsaugojo priaugęs koks žodis ar dalelytė. Tokių apsaugotų linksnių galūnių turime: jos glūdi įvardžiutinių būdvardžių pirmajame dėmenyje. Paprastojo ir įvardžiutinio būdvardžio formų palyginimas turi rodyti, ar lietuvių kalboje galūnės trumpėjo, kurios ir kaip trumpėjo. Antai šalia n. pl. m. *geri* turime įvardžiutinę formą *gerieji*. Iš pastarosios matyti, kad įvardžiui priaugant būdvardis turėjo ilgesnę, nesutrumpintą galūnę **-ie*, t. y. būta **gerie* 'geri'. Vėliau būdvardžio nominatyvas (=vardininkas) **gerie* sutrumpėjo ir virto dabartiniu *geri*. Bet įvardžiutinėje formoje išliko *gerie-*, nes čia galūnei trumpėti neleido prie jos priaugęs įvardis. Tuo būdu dabartinė įvardžiutinė forma *gerieji* rodo, kad būdvardžių n. pl. m. galūnė *-i* kilo iš senesnės **-ie*. Analogiškai įvardžiutinė i. sg. m. forma *geriuoju* rodo, kad instrumentalio (=įnagininko) galūnė *-ù* (pvz., *gerù*) kilo iš **-úo* (plg. *gerúo-*), a. pl. m. forma *geruosius* – kad šio linksnio galūnė *-ūs* (pvz., *gerùs*) kilo iš **-úos* (plg. *gerúos-*).

Apsaugotos veiksmažodžio asmenų galūnės išliko sangražinėse formose. Antai l. sg. praes. forma *sukúosi* rodo, kad šio asmens galūnė *-ù* (pvz., *sukù*) kilo iš **-úo* (plg. *sukúo-*), 2. sg. *sukiesi* – kad galūnė *-i* (pvz., *suki*) kilo iš **-ie* (plg. *sukie-*) ir pan.

Suprantamas dalykas, visas šias išvadas dar turi patvirtinti kiti istorinės gramatikos šaltiniai, kurie netrukus bus aptarti.

§ 7. Čia mes rekonstruovome senesnes lietuvių kalbos galūnes, lyginami vienos kalbinės sistemos – dabartinės bendrinės kalbos – faktus. Tokį tyrimo metodą vadiname vidinė rekonstrukcija. Ji remiasi tuo, kad kalbos sistemoje esama reiškinių, atspindinčių įvairius kalbos istorijos etapus. Iš turimų kilmės požiūriu tapačių reiškinių išskiriami tokie, kurie nėra sąlygojami kalbos dabartinės sistemos, bet atspindi senesnę būklę. Jų pagrindu stengiamasi rekonstruoti ankstesnę kalbinę sistemą.

Vidinė rekonstrukcija yra glaudžiai susijusi su lyginamuoju-istoriniu kalbų tyrimo metodu (apie jį dar bus kalbama). Be to, ja galima naudotis tik tais atvejais, kai yra pakankamas kiekis akivaizdžių nesisteminių kalbos elementų. Kitur ji praktiškai nepritaikoma. Ypač tokia rekonstrukcija praverčia tais atvejais, kai nėra rašytinių paminklų ar giminingų kalbų, t. y. kai negali būti taikomi kiti diachroninio kalbų tyrimo metodai.

Prieš kurį laiką vidinė rekonstrukcija tapo labai madinga. Beatodairiškai ją taikant, buvo prikurta nemaža galimų (bet nebūtinai tikrų) rekonstrukcijų. Kurios iš jų yra teisingos, parodo tyrimo kitais metodais rezultatai.

Bene efektyviausiai vidinė rekonstrukcija taikoma tais atvejais, kai rekonstruojama senesnė kalbos sintaksinė struktūra. Čia vidinė rekonstrukcija pranašesnė net už patį lyginamąjį-istorinį metodą, kurio taikymas atskiriems (izoliuotiems) sintaksės reiškiniams yra ribotas ir ne toks efektyvus.

Plačiau apie vidinę rekonstrukciją ir kitus kalbos tyrimo metodus žr. *Общее языкознание. Методы лингвистических исследований*. М., 1973. Apie vidinės rekonstrukcijos trūkumus žr. Савченко В (= „Baltistica“) IX (2) 135 tt.

§ 8. Be lietuvių bendrinės kalbos, turime dar ir tarmes. Jos atsirado dėl netolygaus kalbos kitimo įvairiose vietose. Apie tai žr. Zinkevičius *Liet. kalb. dial.* 14–16. Dėl to dabartinėse tarmėse yra išlikę labai daug archaiškų ypatybių, kurios mums padeda rekonstruoti senesnę kalbos būklę. Antai kai kurios rytų aukštaičių tarmės šnektos vietoje bendrinės kalbos balsio *o* tebeturi senovinį *ā*, neretai jau tariamą su tam tikru *o* atspalviu (*ā*). Baltarusijos TSR lietuvių kaimuose vietomis dar tebėra išlikę visi keturi senoviniai lokatyvai (=vietininkai). Vakarų žemaičiai gyvai tebevartoja dviskaitą. Tokių pavyzdžių galima būtų nurodyti labai daug. Bet ne tik dėl jų tarmės yra svarbus istorinės gramatikos šaltinis. Pats tarminis atskirų žodžio formų tarimas, lyginant su bendrinės kalbos atitikmenimis, aiškiai rodo buvusią raidą. Antai rytų ir pietų aukštaičiai vietoj II linksniuotės instrumentalio galūnių *-a*, *-e* turi *-u*, *-i*, pvz., *su šakū* 'su šaka', *su kati* 'su kate'. Žinodami, kad šiose tarmėse senoviniai nosiniai balsiai *a*, *ę* virto *u*, *i* (plg. *žąsis*, *tęsia* > *žūsis*, *tįsia*), lengvai suvoksime, jog dabartinės bendrinės kalbos i. sg. galūnės *-a*, *-e* kilo iš senesnių **-a*, **-ę*, šioms anksti sutrumpėjus ir netekus nosinio rezonanso.

Juo didesnė tarminė diferenciacija, juo daugiau turime lyginamųjų duomenų, juo giliau galime brautis į kalbos praeitį, rekonstruoti senesnę jos būklę. Lietuvių kalbos tarminė diferenciacija yra iš tikrųjų labai dide-

lė, kokia retai pasitaiko kitur, ypač turint galvoje mažą mūsų kalbos plotą. Todėl lietuvių kalbos istorinei gramatikai mūsų dialektologijos duomenys yra ypač reikšmingi. Jie sukaupti ir istorinės gramatikos studijoms patogiu būdu pateikti šio vadovėlio autoriaus knygoje „Lietuvių dialektologija“ (V., 1966).

§ 9. Dialektologijos duomenis lingvistai plačiai naudoja tirdami kalbą tiek lyginamuoju-istoriniu metodu (pvz., rekonstruodami būklę iki kalbos suskilimo tarmėmis), tiek vidine rekonstrukcija. Be to, dar yra vadinamasis lingvistinės geografinės metodas, kai apie kalbos reiškinių senumą sprendžiama iš jų geografinio paplitimo bei ploto konfigūracijos. Pvz., nustatyta, kad senesni reiškiniai dažniausiai išlieka izoliuotuose, nesusisiekiančiuose, ypač periferiniuose (pakraštiniuose) arealuose.

Plačiau apie lingvistinės geografijos metodą žr. *Общее языкознание* (mėnėta tomą) 120–166.

§ 10. Senesnės kalbos ypatybės dažnai būna užsikonservavusios tautosakoje (folklore). Antai tose lietuvių tarmėse, kuriose šiaip jau dviskaita nebevartojama, galima išgirsti mįslę *dù ratù* (dviskaita!) *pagirỹ stóvi*. Liaudies dainose dar pasitaiko dabartinėje lietuvių šnekamojoje kalboje išnykusi absoliutinio datyvo (= naudininko) konstrukcija, pvz., *aušrùžei aũštančiai, saulùžei tẽkančiai* ‘aušružei auštant, saulužei tekant’. Tokios ir panašios archaiškos kalbinės ypatybės yra senovės kalbos reliktai, kurie kalbos istorikams labai praverčia, kai rekonstruojama senesnė kalbos sistema.

Senesni žodžių darybos elementai neretai būna išlikę tikriniuose varduose, tiek asmenvardžiuose, tiek vietovardžiuose. Plg. lietuvių archaiškus dvikamienius asmenvardžius *Kari-bùtas*, *Gedi-minas* ir kt.

Ši bei tą apie kalbos raidą galima spręsti iš skolinių ir kitoms kalboms paskolintų žodžių. Jie kartais būna naudingi, kai reikia nustatyti garsų pakitimo chronologiją.

Senieji lietuvių raštai. § 11. Kad rašto paminklai yra svarbus istorinės gramatikos šaltinis, savaime suprantama. Juk juose fiksuota senesnių laikotarpių kalba. Deja, mūsų senieji raštai yra palyginti neseni. Pirmoji lietuvių kalba knyga (Mažvydo katekizmas) pasirodė tik 1547 m., taigi joje fiksuojama XVI a. vidurio kalba. Dar turime rankraštinių poterių tekstelį, rašytą to paties amžiaus pradžioje (žr. Lebedys ir Palionis BBK III 109–135=Lebedys Lituan. bar. I 21–54), bet jis visai nedidelis. Senesnių raštų lietuvių kalba nėra, jei neskaitysime labai iškraipytos (gali būti falsifikatas) kelių žodžių 1351 m. Kęstučio priesaikos, kuri praktinės reikšmės mūsų istorinei gramatikai neturi.

Ir kitų baltų kalbų raštai nėra seni. Seniausia išlikusi knyga latvių kalba buvo išleista Vilniuje 1585 m. Seniausia prūsų kalba knyga pasirodė Karaliaučiuje (dab. Kaliningrade) 1545 m., nors rankraštinį tekstą šia kalba yra senesnių, net iš XIV a. (vadinamasis Bazelio įrašas ir Elbingo žodynelis). Taigi iš esmės baltų kalbos fiksuojamos raštu tik nuo XVI amžiaus. Tokia vėlyva fikscija gerokai komplikuoja diachroninius baltų kalbų tyrimus. Dėl to tenka daugiau pasikliauti lingvistine rekonstrukcija, padidėja dialektologijos ir giminingų kalbų duomenų reikšmė šių kalbų tyrimui.

Daugelis kitų indoeuropiečių kalbų turi daug senesnius rašto paminklus negu baltai. Antai seniausi slavų tekstai, parašyti vadinamąja senąja slavų kalba, siekia IX amžių, taigi daugiau negu dvigubai senesni už baltiškuosius. Germanų seniausi rašto paminklai – gotų kalbos tekstai – yra iš IV amžiaus, taigi dar pusę tūkstančio metų senesni. Lotynų kalbos seniausi paminklai datuojami net 600 metų prieš mūsų erą (tūkstančiu metų senesni už germanų!), graikų kalbos paminklai dar senesni, siekia 800 metų prieš mūsų erą laikotarpį, o neseniai iššifruoti Kretos salos vadinamojo linijinio B rašto tekstai, manoma, yra net 1500 metų prieš mūsų erą senumo! Jiems nedaug nusileidžia seniausi indų kalbos (sanskrito) paminklai – vadinamieji vedų himnai, atsiradę apie tūkstantį metų prieš mūsų erą, o juos pralenkia seniai mirusios hetitų kalbos tekstai, siekiantys daugiau negu pusantro tūkstančio metų prieš mūsų erą laikus.

Savaime suprantama, kad lietuvių senieji raštai, kuriems tik kiek daugiau negu 400 metų, nėra mūsų kalbos istorijai bei istorinei gramatikai taip reikšmingi, kaip čia minėtų giminingų kalbų nepalyginti senesni tekstai. Per tuos keturis su trupučiu šimtmečius lietuvių kalba nedaug tepasikeitė. Mes dabar be didesnio pasirengimo galime skaityti ir suprasti savo senuosius raštus. Graikas ar indas su savo senaisiais tekstais to padaryti negali: jiems reikia specialiai mokytis savo senųjų raštų kalbos.

Vis dėlto ir lietuvių senuosiuose raštuose yra fiksuota nemaža senų, dabar jau nebeturimų ar retai kur tarmėse beturimų kalbos ypatybių. Iš jų galima čia paminėti, pvz., keturis lokatyvo linksnius, dviskaitą, ilgesnes datyvo formas su galūnėmis *-amui*, *-amus* (*gerāmui* ‘geram’, *výramus* ‘vyrams’), veiksmazodžio atematines formas (pvz., *eimi* ‘einu’, *esmè* ‘esame’, *dúosti* ‘duoda’ ...), tariamąją nuosaką su *-b-* (pvz., *rašýtumbei* ‘rašytumei’, *rašýtumbime* ‘rašytume’ ...), siekinį ir kt.

§ 12. Mūsų XVI–XVII a. raštijoje fiksuotas ne vienas, bet anuomet buvę keli raštų kalbos variantai, susiformavę skirtingų tarmių (tam tikrų šnekamųjų interdialektų) pagrindu.

Pirmoji lietuviška knyga – Mažvydo katekizmas – parašytas žemaičių tarme su tam tikromis aukštaičių tarmės priemaišomis. Tačiau ano meto Prūsų hercogystėje palyginti greit susiformavo gana vieninga raštų kalba vietinės vakarų aukštaičių tarmės pagrindu. To meto Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje lygiagrečiai formavosi du raštų kalbos variantai: vienam pradžia davė vidurio Lietuvos lygumų ano meto tarmė (šis daugiausia vartotas Žemaičių vyskupystės raštams), antrasis išaugo ant sostinėje Vilniuje ir apylinkėse vartotos to meto rytų aukštaičių tarmės pagrindo. Plačiau apie visa tai žr. Zinkevičius B XIII(1) 237–244.

Kelių kalbos sistemų buvimas senuosiuose raštuose didina jų, kaip kalbos istorijos šaltinio, reikšmę, duoda svarbių duomenų lietuvių istorinei dialektologijai, tuo pačiu ir istorinei gramatikai.

§ 13. Senųjų raštų tyrėjai, pasinaudodami menku ir ne visuomet tiksliai kalbines ypatybes fiksuojančiu tekstu, stengiasi rekonstruoti ir aprašyti tos epochos kalbą: jos garsinę struktūrą, gramatinę sandarą, žodyną ir kt. Tam reikalui jie naudoja specialius tekstų tyrinėjimo metodus, tam tikrus tekstologijos principus, padedančius atskirti kalbos faktus nuo atsitiktinių parašymų, iškraipymo ar apsirikimo. Visa senųjų tekstų analizės istorinės gramatikos reikalui metodologija neretai vadinama *filològinio metodo* vardu.

§ 14. Iš mūsų senųjų raštų, kurių duomenimis istorinės gramatikos tyrėjai daugiausia naudojasi, nurodytini šie:

Mažvydo raštai. Jie reikšmingi jau vien tuo, kad patys seniausi. 1547 m. katekizmas (pirmoji lietuvių kalba knyga) parašytas ano meto pietų žemaičių tarme su tam tikrais vakarų aukštaičių (šiaurinės dalies) tarmės elementais, kurių vėlesniuose Mažvydo raštuose laipsniškai vis daugėjo. Katekizmo tėra išlikę tik 2 egzemplioriai: vienas saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje (1956 m. gautas iš Odesos), antrasis yra Torunėje (Lenkijoje, prieš karą buvo Karaliaučiuje). 1549 m. giesmės šv. Ambraziejaus teksto išliko tik vienas egzempliorius Kurnike (Lenkijoje). 1559 m. Formos krikštymo teksto vienintelis egzempliorius yra Torunėje (Lenkijoje). Tarp 1558 ir 1562 m. parašyto Parafrazio vienintelis egzempliorius yra Upsaloje (Švedijoje). 1566 ir 1570 m. giesmynai (dvi dalys) prieš karą buvo Karaliaučiuje, jų likimas nežinomas. Dabar tyrėjai praktiškai daugiausia naudojasi 1922 m. Jurgio Gerulio išleistu fotografuotiniu visų Mažvydo raštų leidiniu. Iš šio leidinio dažniausiai pateikiami Mažvydo kalbos pavyzdžiai. Prie jų įprasta dėti santrumpą *Mž.*

Mažvydas Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams (spaudai parūpino J. Gerullis). K., 1922; Pirmoji lietuviška knyga (redagavo J. Kruopas). V., 1947; Martynas Mažvydas Pirmoji lietuviška knyga (Lituanistinė biblioteka 15; tekstą ir komentarus paruošė M. Ročka). V., 1974.

Stang Mažvydas; Senoji lietuviška knyga (ats. red. V. Mykolaitis). K., 1947; Zinkevičius B XIII (2) 358–371, XIV (1) 38–44, XIV (2) 139–146, XV (1) 16–22.

Vilento raštai: 1579 m. Enchiridionas ir tų pačių metų Evangelijos bei epistolos. Vilentas rašė ano metų vakarų aukštaičių (šiaurinės dalies) tarmės pagrindu. Abiejų knygų išliko po du egzempliorius. Jie saugomi Getingene (Vokietijos Federatyvinėje Respublikoje) ir Vilniuje (Universiteto bibliotekoje). Daugiausia tyrinėtojai naudojami Fridricho Bechtelio 1821 m. išleistu abiejų knygų tekstu. Iš šio leidinio dažniausiai kalbininkai pateikia Vilento kalbos pavyzdžius. Paprastai trumpinama: Enchiridionas – *VE*, Evangelijos bei epistolos – *VEE*.

Bechtel F. Bartholomäus Willent's litauische Uebersetzung der Luther'schen Enchiridions und der Episteln und Evangelien. Göttingen, 1882; Ford G. B. Jr. The Old Lithuanian Catechism of Baltramiejus Vilentas (1579). The Hague, 1969.

Kabelka ir Lebedys B II (2) 209–215 (= Lebedys Lituan. bar. I 78–86).

Bretkūno raštai. Svarbiausi iš jų yra 1591 m. postilė (dvi dalys) ir 1579–1590 m. biblija (rankraštis). Bretkūnas rašė ano metų vakarų aukštaičių (Prūsų hercogystėje) tarmės pagrindu. Postilės išliko apie 20 egzempliorių, iš jų 6 Lietuvoje (3 Universiteto bibliotekoje). Mokslo reikalui ištisai perspausdinta nebuvo, todėl cituojama iš originalo. Dažniausiai vartojama santrumpa *BrP*. Biblijos rankraštis yra Getingene (VFR). Vilniaus universitetas ir Lietuvių kalbos ir literatūros institutas turi viso rankraščio fotokopijas. Prie pavyzdžių iš biblijos dažniausiai dedama santrumpa *BrB*.

Falkenhahn V. Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Königsberg u. Berlin, 1941; Lebedys Lituan. bar. I 87–110.

Daukšos raštai: 1595 m. katekizmas ir 1599 m. postilė. Jie reprezentuoja viduriniam raštų kalbos variantui, kuriam pradžią davė vidurio Lietuvos lygumų (Kėdainių apylinkių) ano metų tarmė. Abiejų knygų tekstas kirčiuotas, todėl turi didelę reikšmę istorinei akcentologijai. Katekizmo išliko tik vienas egzempliorius, kuris yra Vilniaus universiteto bibliotekoje. Plačiai naudojamas Edvardo Volterio 1901 m. perspaudu, iš jo dažnai pateikiami pavyzdžiai. Trumpinama *DK*. Postilės išliko apie 5 egzempliorius (2 Universiteto bibliotekoje). Plačiausiai naudojamas Mykolo Biržiškos fotografuotiniu 1926 m. leidiniu. Trumpinama *DP*. Tyrinėtojas

labai praverčia lenkų kalbininko Česlavo Kudzinovskio 1977 m. Poznaneje išleistas dvių tomų Daukšos postilės indeksas-žodynas.

Вольтер Э. Литовский катехизис Н. Даукши. СПб., 1886; Daukšos postilė, fotografuotinis leidimas. K., 1926; Kudzinowski Cz. Indeks-słownik do „Daukšos postilė“, I–II. Poznań, 1977.

Lebedys J. Mikalojus Daukša. V., 1963 ir Mikalojaus Daukšos bibliografija. V., 1971.

Petkevičiaus 1598 m. katekizmas. Reprezentuoja viduriniam raštų kalbos variantui. Atrodo, vienintelis išlikęs egzempliorius yra Gotos krašto bibliotekoje (VDR). Paprastai naudojamas Juozo Balčikonio 1939 m. fotografuotiniu leidiniu. Trumpinama *PK*.

1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas (2-s leidimas, fotografuotinis). K., 1939.

Fraenkel Sprachl. Untersuch.; Kruopas LKK XII 83–153; Zinkevičius B VI (2) 227–243, VII (1) 67–86.

Vaišnorio 1600 m. Žemčiūga teologiška (Margarita theologica). Autorius buvo pietų žemaitis, bet rašė labai taikydamasis prie Prūsų hercogystėje besiformuojančios raštų kalbos, kuriai pradžia davė ano meto vietinė vakarų aukštaičių (Vaišnorą daugiau veikė šiaurinės dalies) tarmė. Išliko 3 egzemplioriai (vienas Universiteto bibliotekoje). Trumpinama *MT*.

Witte W. Der Uebersetzer Simon Waischnoras d. Ae. Braunschweig, 1931.

Morkūno 1600 m. postilė. Atstovauja viduriniam raštų kalbos variantui. Išliko 6 egzemplioriai (iš jų 2 Universiteto bibliotekoje). Mokslo reikalui pakartotinai išleista nebuvo. Trumpinama *MP*.

Anoniminis 1605 m. katekizmas. Vienas pirmųjų rytinio raštų kalbos varianto, kilusio iš ano meto Vilniaus miesto ir apylinkių tarmės, reprezentantų. Tekstas kirčiuotas, svarbus istorinei akcentologijai. Išliko vienintelis egzempliorius Krokuvos universiteto bibliotekoje (Lenkijoje). Vilniuje yra keli mikrofilmai bei fotokopijos (pvz., Mokslų Akademijos Centrinėje bibliotekoje). Dažnai trumpinama *AK*. Mokslo reikalui dar galima pasinaudoti lenkų kalbininko Jano Bistronio (Bystron) 1890 m. perspaudu ir vokiečių kalbininko Ernsto Zitigo (Sittig) 1929 m. leidiniu, kuriame tekstas pažodžiui lyginamas su Daukšos katekizmo ir šių abiejų katekizmų lenkiško originalo (Ledezmos katekizmo) tekstu.

Bystron J. Katechizm Ledesmy w przekładzie wschodnio-litewskim. Kraków, 1890; Sittig E. Der polnische Katechismus des Ledezma und die litauischen Katechismen des Daugba und des Anonymus vom Jahre 1605. Göttingen, 1929.

Zinkevičius Akcent. ir B IV (1) 109–116.

Sirvydo raštai. Istorinei gramatikai ypač reikšmingi Punktai sakymų (2 dalys, 1629 ir 1644 m.). Reprerentuoja rytiniam raštų kalbos variantui. Originalus veikalas (ne vertimas), svarbus istorinei sintaksei. Išliko nemaža egzempliorių: I dalies apie 25, II – apie 7 (Universiteto bibliotekoje 7 ir 3). Plačiausiai naudojamosi Franco Špechto fotografuotiniu 1929 m. abiejų dalių leidimu. Trumpinama *PS*.

Specht F. Šyrwids Punktay sakimu. Göttingen, 1929.

Pakalka (daugiausia apie Sirvydo žodyną) LKK III 277–286, IV 281–298, V 221–225, MAD 1973 IV (45) 131–142; Morkūnas LKK IX 139–145; Zinkevičius B VII (2) 153–167.

Slavočinskio 1646 m. giesmynas (2 dalys). Autorius-vertėjas buvo pietų žemaitis, tačiau giesmyno tekstas reprerentuoja viduriniam raštų kalbos variantui su labai ryškiais ano meto pietų žemaičių tarmės elementais. Išliko 2 egzemplioriai Lenkijoje (Varšuvoje ir Vroclave). Paprastai naudojamosi Jurgio Lebedžio 1958 m. fotografuotiniu leidiniu. Dažniausiai trumpinama *SG*.

S. M. Slavočinskis Giesmės tikėjimui katalickam priderančios 1646 (fotografuotinis leidimas, paruošė J. Lebedys). V., 1958.

Zinkevičius LKK XV 137–168.

1653 m. Knyga nobažnystės. Reprerentuoja viduriniam raštų kalbos variantui. Buvo 2 leidimai (antrasis iš tikrųjų pasirodė po 1653 m.). Pirmojo leidimo tėra vienintelis egzempliorius Upsaloje (Švedijoje), antrojo išliko keliolika egzempliorių (3 Universiteto bibliotekoje). Dažniausiai naudojamosi II leidimu. Trumpinama *KN*.

K. Jablonskis APh IV 86–107, Jakulis B VII (1) 87–98.

Chilinskio biblija. Reprerentuoja viduriniam raštų kalbos variantui, nors vertėjas buvo kilęs iš pietų Lietuvos. Jis visą bibliją išvertė 1657–1660 m. Pradėta spausdinti Londone 1660 m., bet darbas nebuvo baigtas. Išliko vienas nepilnas spausdinto teksto egzempliorius Britų muziejuje Londone. Ten saugomas ir paskutiniosios biblijos dalies – Naujojo testamento rankraštis (daugiau rankraščių neišliko). Mokslo reikalams šio rankraščio tekstas buvo lenkų kalbininkų Česlavo Kudzinovskio ir Jano Otrembskio išleistas 1958 m. Poznanėje (Lenkijoje). Trumpinama *ChB*. Labai praverčia Česlavo Kudzinovskio sudarytas ir 1964 m. Poznanėje išleistas Naujojo testamento indeksas.

Kudzinowski Cz., Otrębski J. Biblia litewska Chylińskiego Nowy testament, t. II – tekst. Poznań, 1958; t. III – indeks (wydał Cz. Kudzinowski). Poznań, 1964.

Balčikonis Rink. rašt. I 319–322, Lukšaitė MAD 1971 I (35) 87–109.

Be čia nurodytų tekstų, istorinės gramatikos klausimais parašytuose veikaluose neretai pasitaiko kalbos duomenų, imtų iš Bretkūno (1589 m.), Zengštoko (1612 m.), Kleino (1666 m.) giesmynų, Jaknavičiaus evangelijų (ypač 1647 m. leidimo), J. Rėzos parengto Dovydo psalmių rinkinio (Psaltero Dovydo 1625 m.), vadinamojo Belarmino katekizmo (1677 m.), Kleino gramatikų (1653-1654 m.) ir kitų senųjų leidinių, taip pat vėlesniųjų, pasirodžiusių XVIII–XX a., bet reprezentuojančių įvairioms tarmėms, todėl teikiančių vertingų duomenų lyginamosioms studijoms. Deja, ne visi šie tekstai lengvai prieinami, nes nebuvo mokslo reikalams naujai leidžiami.

Apskritai mūsų senieji raštai dar tebėra palyginti menkai lingvistiniu požiūriu ištirti ir nepakankamai panaudojami.

Naujausią XVI–XVII a. raštų kalbos apžvalgą yra pateikęs Jonas Palionis, žr. jo Liter. kalb.

Giminingos kalbos. § 15. Jau XIX a. pradžioje buvo išaiškinta, kad daugelis Europos (čia neįeina suomių, estų, vengrų, baskų ir kai kurios šiaurės bei rytų Europos pakraščių kalbos) ir dalis Azijos (visų pirma Irane ir Indijoje) kalbų sudaro vieną didžiulę šeimą, kurią mokslininkai pavadino *indoeuropiečių* vardu. Šios šeimos kalbos yra bendros kilmės, išsirutuliojusios iš vadinamosios indoeuropiečių prokalbės tarmių.

Kaip lygindami tarmes galime rekonstruoti kalbos būklę iki suskilimo, taip giminingas (tos pačios kilmės) kalbas lygindami galime rekonstruoti jų prokalbę. Taip gimė diachroninė (istorinė) indoeuropiečių kalbotyra. Buvo sukurtas lyginamasis-istorinis kalbų tyrimo metodas.

Šis metodas remiasi tuo, kad, kintant kalbai, nauji elementai visuomet atsiranda iš kalboje jau turimų. Taigi kalbos sudėtis ir struktūra kiekvienu raidos laikotarpiu turi savo šaknis ankstesniuose laikotarpiuose.

Tolimoje praeityje dėl menko gamybinių jėgų lygio negalėjo susikaupti daug žmonių nedidelėje teritorijoje. Neapgyventų ar retai gyvenamų plotų buvo pakankamai, todėl gausėdamos etninės grupės išplisdavo juose. Indoeuropiečių plitimą linkstama sieti su gyvulininkystės raida: mintant mėsa, sparčiai daugėjo gyventojų, gyvuliams reikėjo ieškoti naujų ganyklų, o tam labiau tiko stepių, ne miškų zona. Tarp atskirų grupių ilginiui kontaktai nutrūkdavo. Tai sudarė sąlygas formuotis dialektams, kurie laipsniškai virsdavo kalbomis. Pasitaikantys kalbų mišimo atvejai šiam procesui netrukdė, greičiau jį dar skatino. Jei kuri etninė grupė, persikėlus į kitą teritoriją, nugalėdavo čiabuvius, tai jos kalba būdavo veikiama čiabuvių substrato ir dar labiau pakisdavo. Taip ilginiui iš vienos kalbos kildavo visa kalbų grupė.

Tos pačios šeimos kalbas visuomet sieja griežti dėsningumai, taisyklini garsų ir gramatinės sistemos atitikmenys, kuriais ir remiasi lyginamasis-istorinis kalbų tyrinėjimo metodas.

Šiuo metodu tiriamos tik giminingos kalbos, kurių bendra kilmė. Lyginimui tinka tik tokie giminingų kalbų elementai (garsai, morfemos, žodžiai), kurie yra genetiškai tapatūs. Paprastas panašumas čia neturi įrodomosios vertės, turi būti bendra kilmė.

Daug dėmesio skiriama dėsningsiems garsų atliepimams, kurie patvirtina bendrą nagrinėjamo reiškinių kilmę, padeda nustatyti santykinę raidos chronologiją (ankstesnes ir vėlesnes fazes).

Lyginamuoju-istoriniu metodu atliekamos kalbinės rekonstrukcijos ne visais atvejais būna vienodai tikslios. Tai priklauso nuo lyginamosios medžiagos kiekio. Tie prokalbės elementai, kuriuos gerai paliudija iš jos kilusios kalbos, rekonstruojami nesunkiai ir tiksliai. Mokslas žino tokių faktų, kai lyginamuoju-istoriniu metodu rekonstruoti reiškiniai iš tikrųjų vėliau būdavo realiai atrandami naujai iššifruojamuose senesniuose tekstuose.

Kitaip yra su tais reiškiniais, kurie išliko tik vienoje kurioje dabartinėje kalboje, be to, labai pakito. Jų rekonstrukcija dažnai būna apytikrė, tam tikru laipsniu hipotetiška. Pagaliau būna atvejų, kai tam tikri reiškiniai ilgai visi išnyksta, neišlieka nei vienoje kalboje arba neatpažįstamai pakinta. Jų rekonstrukcija – labai jau problemiškas dalykas.

Ne visos iš indoeuropiečių prokalbės kilusios kalbos pasiekė mūsų laikus. Dalis jų anksti išnyko, nepaliko rašto paminklų. Tokių kalbų duomenys nebegali būti panaudojami, dėl to rekonstrukcijoje dažnai atsiranda spragų, pats rekonstravimas gerokai pasunkėja.

Dėl nevienodo lyginamosios medžiagos kiekio ir pobūdžio dažnai atskirų reiškinų pajėgiame rekonstruoti skirtingo senumo fazes: vienų tokį pavidalą, koks buvo prieš pat prokalbei suskylant, kitų gerokai senesni, buvusį dar ankstyvuojų jos laikotarpiu. Mokslininkai ne visuomet pajėgia nustatyti santykinę rekonstruojamų reiškinų chronologiją ir neretai būna priversti juos projektuoti vienoje chronologinėje plokštumoje. Tuo atveju rekonstruojama ne reali prokalbė, bet įvairių laikotarpių jos elementai, tam tikra jų visuma.

Rekonstrukciją dar varžo sunkumai, susiję su nelengvu paveldėtųjų bendrybių atskyrimu nuo pasitaikančių atskirose kalbose paralelinių (nepriklausomai atsiradusių) reiškinų.

Nežiūrint nurodytų ribotumų, lyginamasis-istorinis metodas yra pagrindinis diachroninės lingvistikos metodas. Be jo ši lingvistika neįmanoma. Jis ją ir sukūrė. •

Dabar labai populiarūs struktūriniai metodai daugiausia taikomi ne diachroniniam, bet sinchroniniam kalbų tyrimui, kur jie iš tikrųjų yra efektyvūs. Diachroninėje kalbotyroje šie metodai iki šiol dar palyginti

nedaug tebuvo taikyti, daugiausia tenkintasi deklaratyviu kėlimu diachroninei lingvistikai naujų uždavinių, kurie dažniausiai nebūna realizuojami. Jiems įvykdyti bene labiausiai iš tikrųjų tinka vidinė rekonstrukcija, tiesianti savotišką tiltą tarp struktūrinių ir lyginamojo-istorinio metodų. Kalbos istorikas negali apsieiti ir be duomenų, kuriuos teikia tipologinis kalbų tyrimas: jam svarbu žinoti, kas apskritai kalbose yra dažna ir kas reta, nors tie dalykai patys savaime nėra įrodymas. Reikia pasakyti, kad nė viena kalba dar neturi parašytos istorinės gramatikos, kuri ištiesai remtųsi vien tik struktūriniu metodika. Pagrindą paprastai sudaro rezultatai, gauti tiriant lyginamoju-istoriniu metodu.

Plačiau apie lyginamąjį-istorinį metodą žr. Mejė A. Lyginamasis metodas istorinėje kalbotyroje, V., 1956 (vertė K. Kuzavinis); Anttila R. An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York–London, 1972; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973 (skyrių „Методы генетических исследований“); Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. Л., 1971; Савченко Сравн. грам. 5–22.

Susipažinti su indoeuropiečių prokalbės fonetine sistema ir gramatine sandara, kokią dabar mokslininkai rekonstruoja, patogiausia iš vadovėlinio pobūdžio lyginamųjų gramatikų, kurias parašė Oswaldas Semerėnis (vokiečių kalba) ir Aleksejus Savčenko (rusų kalba), žr. Szemerényi Einführung, Савченко Сравн. грам.

§ 16. Lyginamosios gramatikos rekonstruojama indoeuropiečių prokalbė, tiksliau tam tikra svarbiausių jos ypatybių sistema, yra pamatas atskirų indoeuropiečių šakų (baltų, slavų, germanų, keltų, romanų...) lyginamosioms gramatikoms, kurių tikslas – rekonstruoti tų šakų prokalbes. Dabartinių kalbų istorinėse gramatikose paprastai stengiamasi išaiškinti, kaip prokalbės (visos kalbų šeimos ar tik šakos) garsai ir formos kito iki šių dienų, kol susiformavo dabartinė nagrinėjamos kalbos sistema. Tam reikalui dabartinių kalbų istorinėse gramatikose plačiai panaudojami giminingų kalbų duomenys, padedantys išryškinti kalbos raidą, nustatyti, kurie nagrinėjamos kalbos elementai yra seni veldiniai ir kurie tėra vėlesnių laikų padaras. Taigi giminingų kalbų duomenys padeda išaiškinti svarbiausius garsų ir formų raidos etapus, ypač nušviečia patį seniausią laikotarpį, kurio nesiekia rašto paminklai. Tai labai svarbus istorinės gramatikos šaltinis.

Dabartiniai lietuvių kalbos garsai ir formos išsirutuliojo iš tų, kuriuos turėjo baltų prokalbė. Rekonstruodami baltų prokalbę, susiduriame su labai dideliais sunkumais. Mat baltų kalbų lyginimo duomenys turi ypač dideles spragas. Juk tik dvi baltų kalbos – lietuvių ir latvių – pasiekė mūsų laikus. Jos abi kilo iš vadinamosios rytinių baltų atšakos, kuriai anksčiau dar priklausė XV–XVI a. išnykusios artimų mūsų giminaičių

kuršių, sėlių ir žiemgalių kalbos, nepalikusios rašto paminklų. Šių kalbų duomenys mokslui jau nebegali būti panaudojami. Dar sunkiau rekonstruoti vakarinių baltų atšaką, nes čia tegalima remtis tik vienos kalbos – prūsų – negausiais ir ne visais atvejais patikimais rašto paminklais (jų sudarytojai bei vertėjai buvo prūsų kalbą prastai mokėję vokiečiai). Be to, yra dar viena didelė baltistinėms studijoms panaudojamų duomenų spraga: praktiškai mes visai nieko nežinome apie kalbinę sistemą tų baltų, kurie senovėje gyveno toliau į rytus nuo Lietuvos ir Latvijos, bemaž visame Dnepro baseine, ir savo buvimo pėdsakų paliko tik hidronimijoje. Dėl visų šių spragų baltų prokalbės rekonstrukcija gali būti tik labai apytikrė ir hipotetiška. Tyrinėtojai stengiasi tiesioginių kalbinių duomenų stoką papildyti tais netiesioginiais duomenimis, kuriuos teikia kitos giminingos kalbos.

Esant tokiai padėčiai, dažnai būna neįmanoma dabartinių lietuvių kalbos reiškinių be didesnių komentarų kildinti tiesiog iš baltų prokalbės. Tenka aptarti visą problemą, susijusią su atitinkamo reiškinio rekonstrukcija pačioje baltų prokalbėje, o to padaryti negalima be kitų indoeuropiečių kalbų duomenų. Čia dar reikia turėti galvoje didelį lietuvių kalbos archaiškumą, t. y. palyginti daugelio senovės indoeuropiečių kalbinės sistemos elementų išlaikymą, taip pat vėlyvą kalbos fiksaciją raštu.

Dėl visų šių priežasčių lietuvių kalbos istorinei gramatikai giminingų kalbų duomenų panaudojimas turi nepalyginti didesnę reikšmę, negu daugelio tų indoeuropiečių kalbų (pvz., rusų kalbos), kurios turi seną raštiją ir yra kilusios iš tokių šakų, kurių pradinė būklė palyginti lengvai rekonstruojama.

Baltų kalbų lyginamąsias gramatikas yra parašę latvių kalbininkas Janis Endzelynas ir norvegų baltistas Christianas Stangas, žr. Endzelynas Gars. ir form. (latvių kalba pasirodė 1948 m., lietuviškas vertimas 1957 m., angliškas vertimas 1971 m.), Stang Vergleich. Gram. (1966 m.). Iš kitų veikalų, kuriuose sprendžiami klausimai, susiję su baltų prokalbės rekonstrukcija, minėtini šie: Frenkelis Balt. kalb. (vokiškai pasirodė 1950 m., lietuviškas vertimas 1969 m.) ir Mažiulis Balt. deklin. (1970 m.).

§ 17. Kaip apskritai lyginamajai kalbotyrai, taip ir lietuvių kalbos istorinei gramatikai ne visų indoeuropiečių kalbų duomenys vienodai reikšmingi. Visų pirma mums labai svarbios kitos abi mokslui prieinamos baltų kalbos: latvių ir prūsų. Iš kitų indoeuropiečių šakų mums pirmiausia reikšmingi slavų – pačios artimiausios baltams šakos – duomenys. Dėl tolimesnių indoeuropiečių kalbų pirmiausia pasakytina, kad lietuvių (žinoma, ir bet kurios kitos kalbos) istorinei gramatikai vertingesni yra duomenys tų kalbų, kurios turi išlaikiusios archaiškesnę struktūrą. Lyginimui paprastai imama atskiros šakos toji kalba, kuri yra pati archaiš-

kiausia ir dėl to geriausiai reprezentuoja visai šakai. Tokia paprastai būna pačių seniausių tos šakos raštų kalba. Kitų kalbų, labiau pakitusių ir dabartinių, duomenys gali būti panaudojami tik tam tikrais atvejais.

Aptarsime tas kalbas, kurių duomenimis šiame vadovėlyje bus daugiausia remiamasi.

Latvių kalba. Tai pati artimiausia lietuvių kalbos giminaitė. Ji yra dėstoma mūsų respublikos aukštųjų mokyklų studentams lituanistams. Pastebėtina, kad lingvistinėje literatūroje įprasta latvių kalbos dvibalsį *uo* žymėti dviraidežiu *uo* (ne raide *o*, kaip rašoma šiaip jau latvių raštuose), nurodyti skiemens priegaidę (tuo atveju balsio ilgumo ženklas praleidžiamas), net nekirčiuotų skiemenų, pvz., *uõlekts* 'uolektis', *gài-dīt* 'laukti'. Prieš latvių kalbos pavyzdžius dedama santrumpa *la.* (kar-tais *latv.*).

Endzelīns Latv. val. gram. (vokiškas leid. pasirodė 1922 m., latviškas 1951 m.; yra ir trumpesnis leid.: Latviešu valodas skaņas un formas. Rīgā, 1938); Mülenbachs K., Endzelīns J. Latviešu valodas vardnīca, I–IV (su dar dviem papildymų tomiais). Rīgā, 1923–1946; Müsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I–II. Rīgā, 1959–1962; Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. Rīgā, 1964; Kabelka J. Latvių kalba. V., 1975; Balkevičius J., Kabelka J. Latvių-lietuvių kalbų žodynas. V., 1977.

Prūsų kalba. Operuojama duomenimis iš prūsų kalbos paminklų. Paprastai jų rašyba paliekama nekeista, pvz., *schis* 'šis' (*sch=š*), *smoy* 'žmogus' (*s=z*; *oy=oj*). Prieš prūsų kalbos pavyzdžius dedama santrumpa *pr.*

Trautmann R. Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Göttingen, 1910 ir Die altpreussischen Personennamen. Göttingen, 1925; Gerullis G. Die altpreussischen Ortsnamen. Berlin u. Leipzig, 1922; Endzelīns J. Senprūšu valoda. Rīgā, 1943 (vokiškas vertimas be žodyno: Altpreussische Grammatik. Riga, 1944); Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. V., 1966; Schmalstieg W. R. An Old Prussian Grammar. Pennsylvania, 1974 ir Studies in Old Prussian. Pennsylvania, 1976; Топоров В. Н. Прусский язык (словарь А-Д). М., 1975 (leidinys tęsiamas).

Senoji slavų kalba. Tai seniausių slaviškų tekstų (religinio turinio), rašytų IX a., kalba. Jos pagrindu imtos pietinės to meto slavų tarmės dabartinėje Makedonijoje ir Bulgarijoje. Tuomet atskiros slavų kalbos dar turėjo būti nedaug viena nuo kitos nutolusios, ir senoji slavų kalba turėjo būti palyginti artima slavų prokalbei. Senosios slavų kalbos tekstai parašyti dviem skirtingais alfabetais: vadinamąja kirilica ir glagolica. Slavų kraštų (ypač rusų) lingvistinėje literatūroje senosios slavų kalbos pavyzdžiai neretai pateikiami kirilica, kituose kraštuose dėl techninių spaustuvės kliūčių jie transkribuojami lotynų raidėmis, įsivedant tam

tikrus ženklus specifiniams slavų garsams žymėti (jie bus aptariami pirmą kartą pavartojus). Prieš senosios slavų kalbos pavyzdžius dedama santrumpa *s. sl.*

Никифоров С. Д. Старославянский язык. М., 1952 (trumpas vadovėlis); Вайан А. Руководство по старославянскому языку. М., 1952; Ван-Вейк Н. История старославянского языка. М., 1957; Хабургаев Г. А. Старославянский язык. М., 1974; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков, I–II. М., 1961–1974; Arumaa P. Urslavische Grammatik, I–II. Heidelberg, 1964–1976.

Gotų kalba. Seniai mirusi germanų šakos kalba, turinti seniausius rašto paminklus (IV a. Vulfilos biblija). Lingvistinėje literatūroje šios kalbos pavyzdžiai pateikiami lotynų rašmenimis. Santrumpa – *got.*

Streitberg W. Gotisches Elementarbuch. Heidelberg, 1920 ir kt.; Braune W. Gotische Grammatik. Halle-Saale, 1922 ir kt.; Stamm-Heyne's Ulfilas oder der uns erhaltenen Denkmäler der gotischen Sprache, herausgegeben von F. Wrede. Paderborn, 1908 ir kt.; Гухман М. М. Готский язык М., 1958; Сравнительная грамматика германских языков, I–IV. М., 1962–1966.

Lotynų kalba. Ji yra visų dabartinių romanų grupės kalbų prototipas. Dėstoma visiems respublikos aukštųjų mokyklų studentams filologams. Prieš šios kalbos pavyzdžius rašoma santrumpa *lot.* (kartais *lo.*).

Dumčius J., Kuzavinis K., Mironas R. Elementa Latīna. V., 1978; Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка. М., 1960; Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка. М., 1949; Эрну А. Историческая морфология латинского языка. М., 1950; Lotynų-lietuvių kalbų žodynas. V., 1958; Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. М., 1976.

Graikų kalba. Čia turima galvoje senoji graikų kalba. Jos duomenys labai reikšmingi tiek indoeuropiečių lyginamajai, tiek lietuvių kalbos istorinei gramatikai. Aukštųjų mokyklų filologams neretai ši kalba dėstoma (bent fakultatyvus kursas). Lingvistinėje literatūroje graikų kalbos pavyzdžiai labai dažnai pateikiami graikišku alfabetu¹. Prieš juos rašoma santrumpa *gr.*

¹ Praktiškai reikalingos tik mažosios raidės. Štai jos: $\alpha = a$, \bar{a} , $\beta = b$, $\gamma = g$, $\delta = d$, $\epsilon =$ trumpasis *e* (šiek tiek siauresnis), $\zeta = dz$, $\eta =$ ilgasis *e* (transkribuojama \bar{e}), $\theta =$ aspiruotas *t* (transkribuojama *th*), $\iota = i$, \bar{i} , $\kappa = k$, $\lambda = l$, $\mu = m$, $\nu = n$, $\xi = ks$ (transkribuojama *x*), $\omicron =$ trumpasis *o*, $\pi = p$, $\rho = r$, σ, f (antrasis variantas tik žodžio gale) = *s*, $\tau = t$, $\upsilon =$ maždaug kaip vokiečių \ddot{u} (transkribuojama *y*; būna ir ilgas), $\phi = f$ (transkribuojama *ph*), $\chi = ch$ (transkribuojama *kh*), $\psi = ps$, $\omega =$ ilgasis *o* (transkribuojama \bar{o}).

Įsidėmėtina: $\gamma\gamma$, $\gamma\kappa$, $\gamma\xi = ng$, nk , nks ; išnykęs *v* lingvistinėje literatūroje, esant reikalui, pažymimas *F* raide; balsis \ddot{u} žymimas dviraide $\omicron\upsilon$; žodžio pradžioje balsiai ir

Mironas R. *Elementa Graeca*. V., 1971; Dumčius J. *Trumpa istorinė graikų kalbos gramatika*. V., 1975; Соболевский С. И. *Древне-герцеский язык*. М., 1948; Шантрен П. *Историческая морфология греческого языка*. М., 1953; Дворецкий И. Х. *Древнегреческо-русский словарь*, I–II. М., 1958.

Sanskritas. Taip vadinama senoji literatūrinė indų kalba. Terminas vartojamas dviem prasmėmis: plačiaja, apimančia ir seniausių paminklų – religinių himnų – kalbą, kuri neretai vadinama *vedų kalba*, ir siauresniaja, suprantant tik sunormintąjį klasikinį sanskritą. Lyginamojoje indoeuropiečių kalbotyroje sanskritui dėl didelio archaiškumo skiriama daug dėmesio. Jo duomenys labai svarbūs ir lietuvių kalbos istorinei gramatikai. Respublikos aukštosiose mokyklose filologams skaitomas (paprastai fakultatyvus) sanskrito kursas. Lingvistinėje literatūroje sanskrito pavyzdžiai transkribuojami lotyniškais raidėmis (indai vartojo savitą skiemeninį raštą, vadinamą *dēvanāgarī*), specialūs rašmenys bus paaiškinti pirmą kartą juos pavartojus. Prieš sanskrito pavyzdžius įprasta rašyti santrumpą *skr.* (kartais *s. ind.* = senoji indų kalba).

Stenzler A. F. *Elementarbuch der Sanskrit-Sprache*. Breslau, 1868 ir kt. (populiarus vadovėlis); Thumb A. *Handbuch des Sanskrit*. I Teil: Grammatik. Heidelberg, 1905 ir kt.; Кочергина В. А. *Начальный курс санскрита*. М., 1956; Барроу Т. *Санскрит*. М., 1976; Macdonell A. A. *A Vedic Grammar for Students*. Oxford–Bombay–Calcuta–Madras, 1916 ir kt.; Кочергина В. А. *Санскритско русский словарь*. М., 1978.

Kitų kalbų duomenimis šiame vadovėlyje bus naudojamos retai, ir jų pavyzdžiai, reikalui esant, bus atitinkamose teksto vietose paaiškinami.

Lingvistinėje literatūroje įprasta rekonstruoti garsus ar žodžius (vadinamuosius *archetipūs*) bei jų formas pažymėti žvaigždute, pvz., n. sg. **śakā* 'šaka'. Prieš tokias baltų prokalbės rekonstrukcijas rašoma santrumpa *balt.*, prieš indoeuropiečių prokalbės rekonstrukcijas – *ide*.

1. Kurie yra svarbiausi lietuvių kalbos istorinės gramatikos šaltiniai? (§ 6).
2. Kodėl iš dabartinės kalbos reiškinių galima spręsti apie jų praeitį? (§ 6).
3. Kas yra vidinė rekonstrukcija, kuo ji remiasi ir kuriais atvejais šis metodas vartojamas? (§ 7).
4. Kuo reikšmingi istorinei gramatikai tarmių duomenys? (§ 8).
5. Kas yra lingvistinės geografijos metodas ir kuo jis reikšmingas? (§ 9).
6. Kuo reikšmingi istorinei gramatikai tautosakos, tikrinių vardų ir skolinių duomenys? (§ 10).

dvibalsiai žymimi diakritiku ' arba ' : pirmuoju atveju skaitant reikia pridėti *h*-, pvz., & skaitoma *ha*, antruoju atveju skaityti lyg diakritiku nebūtų; žodžio pradžioje raidė *ρ* visuomet rašoma su diakritiku (̑) ir transkribuojama *rh*; raidės *α*, *η*, *ω* (su diakritiku apačioje) rodo šių balsių kilmę iš dvibalsių *āi*, *ēi*, *ōi*; visi žodžiai kirčiuojami ir turi trejopus kirčio resp. priegaidžių ženklus: / ~ \ .

7. Kuo reikšmingi istorinei gramatikai senieji lietuvių raštai? (§ 11, 12).
8. Ką žinote apie senųjų raštų tyrinėjimo metodiką? (§ 13).
9. Kurie mūsų senieji tekstai yra reikšmingiausi istorinei gramatikai? (§ 14).
10. Kokios vartojamos santrumpos prie pavyzdžių iš svarbesniųjų senųjų raštų? (§ 14).
11. Kodėl lietuvių kalbos istorinei gramatikai reikšmingi giminingų kalbų duomenys? (§ 15, 16).
12. Kas yra lyginamasis-istorinis kalbų tyrinėjimo metodas ir kuo jis remiasi? (§ 15).
13. Kas sąlygoja senesnių kalbos reiškinių rekonstrukcijos tikslumą? (§ 15).
14. Su kokiais sunkumais susiduriame rekonstruodami baltų prokalbę bei jos ypatybes? (§ 16).
15. Kurių giminingų kalbų duomenys yra reikšmingiausi lietuvių kalbos istorinei gramatikai? (§ 17).
16. Kaip trumpinami tų kalbų pavadinimai prie atitinkamų pavyzdžių? (§ 17).

Tyrimo apžvalga

§ 18. Lietuvių kalbos istorinės gramatikos, kaip mokslinės disciplinos, pradžia susijusi su lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros (indoeuropeistikos) atsiradimu XIX a. pirmojoje pusėje. Iki tol diachroninės lingvistikos apskritai nebuvo.

Kalbos tyrinėtojai neturėjo priemonių nustatyti, kas kalboje yra sena, paveldėta, ir kas nauja. Visa tai, kas priminė kitas kalbas, aiškino skolinimu. Antai pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje Danielius Kleinas rašė: „Pripažįstu lietuvių kalbą nesant gryną, bet su kitų kalbų priemaišomis [...] daug žodžių kilę iš dalies iš graikų, iš dalies iš lotynų [...]. Pavyzdžiui, iš graikų Θεός² yra lietuvių *Dievas*, iš οἶκος – *ūkis*, iš στέγος – *stogas*, iš νύξ, νυκτός – *naktis*, iš πλήθω, būs. l. πλήσω – *pildau*, *pildysiu* ir t. t.“ (PLKG 404). Jis tada dar negalėjo suvokti, kad, pvz., panašumas tarp Θεός ir *diėvas* yra ne dėl skolinimo. Bet kokie samprotavimai kalbos reiškinių diachronijos klausimais būdavo grindžiami garsų ar formų skambėjimo panašumu, ir todėl tyrėjai prieidavo prie absurdiškų išvadų.

Prielaidos lietuvių kalbos istorinei gramatikai atsirasti glūdi jau pirmųjų indoeuropeistikos kūrėjų darbuose. Į lietuvių kalbą jie ėmė kreipti daug dėmesio dėl labai archaiško jos pobūdžio. Paaiškėjo, kad lietuvių kalba esanti archaiškiausia iš gyvųjų šių dienų indoeuropiečių kalbų, mažiausiai nutolusi nuo rekonstruojamos prokalbės. Savo garsų ir formų senumu ji prilygsta ar nedaug tenusileidžia tai kitų indoeuropiečių kalbų būklei, kuri užfiksuota pačiuose seniausiuose tų kalbų paminkluose, pvz., seniausiuose indų ar graikų tekstuose, rašytuose prieš 2¹/₂– 3 tūkstantmečius. Tai skatino domėjimąsi lietuvių kalba ir jos tyrimą, ypač nuo XIX a.

² Θε=didžioji θ raidė.

vidurio, kai vokiečių kalbininkas Augustas Šleicheris paskelbė pirmąją mokslinę lietuvių kalbos gramatiką ir chrestomatiją³. Nuo to laiko lietuvių kalba tvirtai įėjo į indoeuropeistikos studijas. Po dvidešimties metų pasirodė Mažosios Lietuvos lietuvių Fridricho Kuršaičio darbai, ypač gramatika⁴, dar labiau išplėtė tų studijų bazę, sudarė sąlygas istorinės gramatikos tyrimams ir apskritai mokslinės lituanistikos kūrimuisi.

Greit įvairiuose kraštuose susidarė tam tikri lietuvių kalbos tyrimo centrai. Svarbiausias iš jų susiformavo Vokietijoje, tačiau nemaža lietuvių kalbos tyrėjų buvo ir kitur. Apskritai į XIX a. pabaigą lietuvių kalbos tyrimas daugelyje kraštų tapo savotiška mada.

Indoeuropeistus, be kita ko, prie lietuvių kalbos tada traukė dar ir toji aplinkybė, kad čia lengviau galima buvo, kaip sakoma, „atradinėti Ameriką“. Taip menkai tada lietuvių kalba dar tebuvo iširta. Pirmiausia kalbininkams ir reikėjo kuo daugiau sukaupti kalbos duomenų, be kurių nebuvo įmanomos istorinės gramatikos studijos.

§ 19. Kalbos duomenys tada buvo kaupiami iš dviejų svarbiausių šaltinių: senųjų raštų ir tarmių.

Senuosius raštus stengtasi padaryti prieinamus tyrėjams. Tam reikalui Adalbertas Becenbergeris išleidė seriją reikalingiausių lietuvių ir latvių tekstų⁵, vėliau Eduardas Volteris nemaža jų paskelbė savo chrestomatijoje⁶. Publikuota ir atskirai svarbiausi paminklai: Fridrichas Bechtelis mokslo reikalui paskelbė Vilento raštus (žr. § 14), Richardas Garbė – Sirvydo „Punktų sakymų“ I dalį⁷, Eduardas Volteris – Daukšos katekizmą (žr. § 14) ir didelę postilės dalį⁸, Janas Bistronis (Bystron) – anoniminių 1605 m. katekizmą (žr. § 14), Janas Rozvadovskis – anoniminių 1737 m. gramatiką⁹.

Tai buvo ne tik publikacijos, bet daugeliu atvejų ir tyrinėjimai, ypač istorinės gramatikos požiūriu. Nemaža įvairiais lietuvių senųjų raštų kalbos klausimais dar prieš pirmąjį pasaulinį karą rašė čekas Josefus Zu-

³ Schleicher A. Handbuch der litauischen Sprache, I–II. Prag, 1856–1857.

⁴ Kurschat F. Grammatik der Littauischen Sprache. Halle, 1876.

⁵ Bezenberger A. Litauische und lettische Drucke des 16. und 17. Jahrhunderts, 4 Bde. Göttingen, 1874–1885.

⁶ Volteris E. Lietuviška chrestomatija (2 dalys). СПб., 1901–1904.

⁷ K. Szyrwid's Punkty kazań (Punktay sakimu) vom Jahre 1629. Herausgegeben von R. Garbe. Göttingen, 1884.

⁸ „Postilla catholica“ Якуба Вуйка, в литовском переводе Николая Даукши, вып. 1–3. СПб.—Л., 1904–1927.

⁹ Universitas linguarum Litvaniae. Cracoviae, 1896.

batas¹⁰, lietuvis Kazimieras Būga¹¹ ir kt. Apibendrinamąjį senųjų raštų kalbos, ypač gramatikos, tyrinėjimą atliko Adalbertas Becenbergeris¹².

Labai daug dėmesio tyrėjai tada skyrė ir lietuvių kalbos tarmėms, ap- tikę jose nemaža senovinių kalbos relikto. Imta tiek rankioti tuos relik- tus, tiek skelbti tarminius tekstus bei aprašinėti pačias tarmes.

Iš pirmųjų atskirų šnekų aprašų bei tarminių tekstų rinkinių minėti- nas Filipo Fortunatovo darbas apie Liudvinavo šnektą¹³, Augusto Les- kyno ir Fridricho Karlo Brugmano – apie Vilkyškių ir Garliavos šnek- tas¹⁴, Robero Gotjo – apie Buivydžių kaimo (Pandėlio apylinkėse) šnek- tą¹⁵.

Iš apibendrinamųjų darbų, kuriais siekta aprašyti svarbiausias lietuvių tarmių ypatybes ir suklasifikuoti pačias tarmes, minėtini lietuvių Jono Juš- kos¹⁶, Antano Baranausko¹⁷ ir Kazimiero Jauniaus¹⁸, taip pat nelietuvių Viktoro Požezinskio (Poržezinskio)¹⁹ ir Aleksandro Doričiaus²⁰ veikalai.

Tarmių duomenis istorinės gramatikos reikalams tada plačiai taikė daugelis tyrėjų, pvz., Leopoldas Geitleris²¹, Adalbertas Becenbergeris²², Kazimieras Būga²³ ir kt.

§ 20. Iki pirmojo pasaulinio karo pasirodė keletas stambių lietuvių kalbos istorinės gramatikos studijų, iš kurių minėtini Filipo Fortunatovo darbai iš lietuvių kirčio ir vokalizmo istorijos²⁴, Augusto Leskyno knygos

¹⁰ Žr. O. Hujerio ir V. Machecho išleistus Zubato raštus: Zubatý J. Studie a články. Praha, 1945–1954 (ypač II tomas).

¹¹ Žr. Būga K. Rinkiniai raštai, I. V., 1958.

¹² Bezenberger A. Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache (Auf Grund litauischer Texte des XVI und XVII Jahrhunderts). Göttingen, 1877.

¹³ Литовские народные песни, собр. Ф. Fortunатовым и Всев. Милле- ром. М., 1872.

¹⁴ Leskien A., Brugmann F. K. Litauischen Volkslieder und Märchen aus dem preussischen und dem russischen Litauen. Strassburg, 1882.

¹⁵ Gauthiot R. Le parler de Buividze. Paris, 1903.

¹⁶ Kalbos lėtuviszko lėžuvo. Peterburgas, 1861.

¹⁷ Заметки о литовском языке и словаре. СПб., 1898.

¹⁸ Straipsniai, paskelbti 1891–1900 m. leidinyje „Памятная книжка Ковенской губернии“, ir Lietuvių kalbos gramatika (Peterburgas, 1908–1916).

¹⁹ Поржезинский В. Заметки по диалектологии литовского языка. — ИОРЯС, т. I, кн. 2 (1896), т. III, кн. 4 (1898).

²⁰ Doritsch A. Beiträge zur litauischen Dialektologie. Tilsit, 1911.

²¹ Geitler L. Litauische Studien. Prag, 1875.

²² Bezenberger A. Litauische Forschungen. Göttingen, 1882.

²³ Būga K. Rinkiniai raštai, t. I. V., 1958.

²⁴ Zur vergleichenden Betonungslehre der lituslavischen Sprachen. — AslPh, Bd. 4; Об ударении и долготе в балтийских языках. — РФВ, т. 33.

apie balsių kaitą ir žodžių darybą²⁵, Oskaro Vydemano – apie būtajį kartinį laiką²⁶, Viktoro Požezinskio – apie asmenavimo sistemos formų raidą ir sangražinius veiksmažodžius²⁷, Grigorijaus Uljanovo – apie veiksmažodžių kamienų reikšmes²⁸ ir kt.

Šiuose veikaluose ir daugelyje kitų studijų buvo išryškinti pagrindiniai lietuvių kalbos fonetinės sistemos ir gramatinės sandaros raidos bruožai, suformuluota reikšmingų dėsnių, pvz., vadinamasis Leskyno dėsnis apie akūtinių galūnių sutrumpėjimą (1881 m.), Sosiūro-Fortunatovo dėsnis apie kirčio perkėlimą nuo cirkumfleksinio ir trumpo skiemens į tolesnį akūtinį skiemenį (1894–1895 m.) ir kt.

Daugiausia tyrėjų iki pirmojo pasaulinio karo buvo nelietuviai, įvairių šalių indoeuropeistai. Daug darbų buvo skelbiama stambiuosiuose lingvistiniuose periodiniuose bei tęstiniuose leidiniuose, ypač „Indogermanische Forschungen“ (trumpinama *IF*), „Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen“ (= *BB*), „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung“ (= *KZ*), „Archiv für slavische Philologie“ (= *AslPh*), „Русский филологический вестник“ (= *RFV*, *РФВ*), „Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук“ (= *Izv*, *Изв.*, *ИОРЯС*).

Vadovą lietuvių kalbos studijoms anuomet parengė Oskaras Vyde-manas²⁹.

§ 21. Pirmasis pasaulinis karas sutrukdė intensyviai lietuvių kalbos tyrimo darbus, išskleidė pačius tyrėjus. Po karo jie pamažu vėl grįžo prie pradėtų darbų. 1920 m. į Lietuvą grįžo Kazimieras Būga, iki tol bemaž visą laiką dirbęs už Lietuvos ribų. 1922 m. Kaune buvo įkurtas universitetas, o jame – lietuvių kalbos katedra. Imta rimtai tirti lietuvių kalbą pačioje Lietuvoje. Baltistinės studijos Latvijoje (daugiausia Janio Endzelyno) intensyvino tą darbą. Deja, jį gerokai sutrukdė ankstyva ir netikėta K. Būgos mirtis (1924 m.).

²⁵ Leskien A. Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen. Leipzig, 1884; Die Bildung der Nomina im Litauischen. Leipzig, 1891.

²⁶ Wiedemann O. Das litauische Präteritum. Strassburg, 1891.

²⁷ Поржезинский В. К истории форм спряжения в балтийских языках. М., 1901; Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках. М., 1903.

²⁸ Ульянов Г. Значение глагольных основ в литовско-славянском языке. Варшава, ч. I, 1891; ч. II, 1895.

²⁹ Wiedemann O. Handbuch der litauischen Sprache. Strassburg, 1897. Minėtinos ir Filipo Fortunatovo lietuvių fonetikos paskaitos (skaitytos Maskvos universitete), kurių I dalis buvo paskelbta 1897 m., o II pasirodė tik 1961 m. (Švedijoje).

Labai svarbu buvo toliau tirti senuosius mūsų raštus. Be to darbo rimtesnės istorinės gramatikos studijos buvo neįmanomos.

Jurgis Gerulis 1927 m. išleido senųjų lietuvių raštų chrestomatiją³⁰ ir fotografuotinį Mažvydo tekstų leidimą (žr. § 14). Greit buvo išleisti dar fotografuotiniai Daukšos postilės (parengė Kauno univers.), Sirvydo „Punktų sakymų“ abiejų dalių (Francas Špechtas), Petkevičiaus katekizmo (Juozas Balčikonis) ir kiti leidimai (jie nurodyti § 14). Tai gerokai palengvino senųjų raštų kalbos tyrimą bei jos duomenų panaudojimą istorinės gramatikos studijoms. Ypač didelę reikšmę turėjo žymaus norvegų kalbininko Christiano Stango monografija apie Mažvydo katekizmo kalbą (žr. § 14), kurioje autorius stengėsi istoriškai nušviesti tos kalbos garsų ir gramatinės sandaros raidą.

Gerokai suintensyvėjo ir antrojo istorinės gramatikos šaltinio – tarmių tyrinėjimas, jų duomenų panaudojimas.

Francas Špechtas išleido Antano Baranausko dialektologinį palikimą – gausų tarminių tekstų rinkinį, pateikė to palikimo detalią lingvistinę analizę, turėjusią nemažą įtaką istorinės gramatikos studijoms³¹.

Tolesniam lietuvių tarmių tyrimui žymią reikšmę turėjo vadinamoji „kopenhaginė“ transkripcija, kurią lietuvių kalbai pritaikė Jurgis Gerulis. Šia transkripcija buvo parašyta reikšmingų dialektologinių darbų, prisidėjusių prie duomenų istorinei gramatikai kaupimo bei tyrimo³². Reikšmingi Antano Salio darbai tiek aprašomosios, tiek istorinės dialektologijos srityse³³. Dar minėtini istorinei gramatikai svarbūs Peterio Arumos³⁴, Jano Otremskio³⁵ ir Ernsto Frenkelio³⁶ veikalai.

³⁰ Senieji lietuvių skaitymai. I dalis. Tekstai su įvadais. Sutaisė Jurgis Gerulis. K., 1927.

³¹ Litauischen Mundarten gesammelt von A. Baranowski. Band I: Texte aus dem Weberschen Nachlass herausgegeben von Dr. Franz Specht. Leipzig, 1920. Band II: Grammatische Einleitung mit lexikalischen Anhang bearbeitet von Dr. Franz Specht. Leipzig, 1922.

³² Gerullis G. Litauische Dialektstudien. Leipzig, 1930; Gerullis J., Stang's Chr. Lietuvių žvejų tarmė Prūsusoje. K., 1933; Jonikas P. Pagramančio tarmė. K., 1939.

³³ Lietuvių kalbos tarmės (paskaitų kurso santrauka). K., 1935 (II papildytas leidimas Tübingene, 1946); Kelios pastabos tarmių istorijai. – APh, t. III; Die Žemaitische Mundarten. – TŽ, t. VI.

³⁴ Arumaa P. Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen. Dorpat, 1930.

³⁵ Otrębski J. Wschodniolitewskie narzecze twereckie. Część I. Gramatyka. Kraków, 1934. Część III. Zapożyczenia słowiańskie. Kraków, 1932.

³⁶ Fraenkel E. Der Stand der Erforschung des im Wilnagebiete gesprochenen Litauischen. – BS, t. II ir III.

§ 22. Tarp I ir II pasaulinių karų gana intensyviai tirta lietuvių kirčiavimo resp. priegaidžių sistemos raida. Minėtini K. Būgos³⁷, švedo Tore Torbjornsono³⁸, olando Nikolo van Veiko³⁹ ir ypač Prano Skardžiaus⁴⁰ darbai. Janis Endzelynas išaiškino lietuvių ir latvių priegaidžių genetinį ryšį. Istorinės fonetikos tyrimus gerokai papildė eksperimentinės fonetikos duomenys⁴¹.

[Vairiais kitais istorinės gramatikos klausimais pasirodė nemaža reikšmingų monografijų, iš kurių nurodytina suomių kalbininko Erno Niemineno knyga apie bevardės giminės nom.-acc. formą⁴², vokiečių kalbininko Eduardo Hermano – apie enklitikus bei proklitikus⁴³ ir Ernsto Frenkelio – apie postpozicijas ir prepozicijas⁴⁴, dano Luji Jeltslevo „Baltiškieji etiudai“⁴⁵, Christiano Stango monografija apie slavų ir baltų veiksmažodį⁴⁶, Prano Skardžiaus stambus veikalas apie lietuvių kalbos žodžių darybą⁴⁷ ir kt.

Didelę reikšmę turėjo suintensyvėjusios kitų baltų kalbų, ypač latvių⁴⁸ ir prūsų⁴⁹, studijos.

Imta domėtis ir istorinės sintaksės klausimais (Ernstas Frenkelis ir kt.), t. y. sritimi, kuri iki tol buvo visai neliečiama.

Daug straipsnių ir studijų lietuvių kalbos istorinės gramatikos klausimais tada buvo paskelbta periodiniuose bei tęstiniuose leidiniuose: be

³⁷ Kirčio ir priegaidės mokslas (žodyno įvade). – Rinktiniai raštai, t. III; Die Metatonie im Litauischen und Lettischen. – KZ, t. LI, LII (= Rink. rašt. II).

³⁸ Torbjörnsson T. Die litauischen Akzentverschiebungen und der litauische Verbalakzent. Heidelberg, 1924; Die Akzentuierung der Ordinalzahlen im Slavo-Baltischen. Upsala, 1934; Litauische Akzentfragen. – APh, t. V.

³⁹ van Wijk N. Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme. Amsterdam, 1923.

⁴⁰ Daukšos akcentologija. K., 1935.

⁴¹ Pz., Ekblom R. Manuel phonétique de la langue Lituaniennne. Stockholm, 1922; to paties aut. Quantität und Intonation im zentralen Hochlitauischen. Uppsala, 1925.

⁴² Nieminen E. Der urindogermanische Ausgang -*ai* des Nominativ-Akkusativ Pluralis des Neutrums im Baltischen. Helsinki, 1922.

⁴³ Hermann E. Litauische Studien. Eine historische Untersuchung schwachbetonter Wörter im Litauischen. Berlin, 1926.

⁴⁴ Fraenkel E. Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen. Heidelberg, 1929.

⁴⁵ Hjelmslev L. Études baltiques. Copenhagen, 1932.

⁴⁶ Stang Chr. S. Das slavische und baltische Verbum. Oslo, 1942.

⁴⁷ Lietuvių kalbos žodžių daryba. V., 1943.

⁴⁸ Endzelin J. Lettische Grammatik. Riga, 1922 (latviškas vertimas išleistas 1951 m.).

⁴⁹ Endzelīns J. Senprūšu valoda. Rīgā, 1943.

minėtųjų prieškarinių (ypač *IF* ir *KZ*), dar „Zeitschrift für slavische Philologie“ (= *ZsIph*), „Studi Baltici“ (= *StB*), „Balticoslavica“ (= *BS*), „Filologu biedribas raksti“ (= *FBR*), Lietuvoje leidžiamuose „Archivum philologicum“ (= *Aph*), „Tauta ir žodis“ (= *TŽ*) ir kt.

Pasirodė keli vadovai lietuvių kalbos studijoms⁵⁰.

§ 23. Antrasis pasaulinis karas lituanistikos tyrinėjimams pridarė labai daug žalos. Buvo išsklaidytos kalbininkų jėgos. Pokario metais Lietuvoje kurį laiką darbą trukdė N. J. Marro „naujasis kalbos mokslas“ ir lingvistinių kadrų stoka. Reikėjo nemaža laiko, kol buvo išugdyti nauji kadrai, atkurtas tiriamasis darbas.

Po karo šalia kitų darbų toliau buvo tęsiamas medžiagos kaupimas, rūpintasi senųjų raštų publikacijomis. Jurgis Lebedys parūpino gerus Slavočinskio giesmyno (žr. § 14) ir Stanevičiaus raštų⁵¹ leidimus. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas išleido abi Kleino gramatikas su lietuvišku vertimu⁵². 400 ir 425 m. jubiliejų proga buvo naujai išleista pirmoji lietuviška knyga ir studijų apie ją (žr. § 14). Rastas ir paskelbtas seniausias rankraštinis poterių (žr. § 11) ir vienas senas žemaitiškas⁵³ tekstai. Tyrinėtojams taip pat vertinga istorikų parengta Prūsijos valdžios lietuviškų įsakų knyga⁵⁴, Aleksandro Žirgolio ir Dominyko Urbo išleisti Poškos tekstai⁵⁵. Lenkų kalbininkai parengė ir išleido Chilinskio biblijos Naujojo testamento tekstą su indeksu (žr. § 14). Daugelis šių publikacijų buvo aprūpintos gana išsamiais skelbiamų tekstų tyrinėjimais, kuriuose išryškinta nemaža istorinei gramatikai reikšmingų duomenų. Tas pat pasakytina apie pasirodžiusias specialias atskirų senųjų raštų kalbos studijas (žr. § 14), iš kurių ypač minėtina tuoj po karo išėjusi E. Frenkello monografija apie Petkevičiaus katekizmo kalbą, svarbi ir istorinei sintaksei. Apibendrinamąjį darbą apie XVI–XVII a. raštų kalbą paskelbė Jonas Palionis (§ 14).

Be senųjų raštų, pokario metais daug buvo tirtos ir lietuvių kalbos tarmės, kurios dabar jau sparčiai nyksta. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas nuo 1951 m. pradėjo rengti lietuvių kalbos atlasą. Pirmasis jo

⁵⁰ Leskien A. Litauisches Lesebuch mit Grammatik und Wörterbuch. Heidelberg, 1919; Piāķis J. Leišu valodas rokas grāmata (Ievads, gramatika, teksti, vārdnīca un pielikums). Rīgā, 1926; Senn A. Kleine litauische Sprachlehre. Heidelberg, 1929.

⁵¹ Simonas Stanevičius. Raštai (Lituanistinė biblioteka). V., 1967.

⁵² Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai. V., 1957.

⁵³ Zinkevičius Z. Reikšmingas žemaitiškas rankraštinis tekstas. – LKK, t. XV.

⁵⁴ Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams. Sudarė P. Pakarklis. Redagavo K. Jablonskis. V., 1960.

⁵⁵ D. Poszka. Mužikas Žiemaycziu yr Lietuvos. Paruošė A. Žirgulys. K., 1946; Dionizas Poška. Raštai. Tekstą paruošė D. Urbas. V., 1959.

tomas pasirodė 1977 m.⁵⁶, taip pat išleista plati tarmių chrestomatija⁵⁷. Vilniaus universitete buvo imtasi tarmių monografinio tyrimo. 1966 m. pasirodė apibendrinamas Zigmo Zinkevičiaus darbas⁵⁸. Minėtini reikšmingi Vlado Grinaveckio⁵⁹, Alekso Girdenio⁶⁰ ir kitų dialektologų darbai, liečiantys įvairias tiek istorinės dialektologijos, tiek dabartinių tarmių fonologijos problemas⁶¹. Visi tie darbai davė labai daug peno intensyvioms istorinės gramatikos studijoms.

§ 24. Pokario metais pasirodė nemaža specialių veikalų įvairiais istorinės gramatikos klausimais. Iš istorinės akcentologijos srities minėtini Tamaros Buchienės ir Zigmo Zinkevičiaus darbai apie atskirų senųjų tekstų kirčiavimą⁶², reikšmingas apibendrinantis Prano Skardžiaus darbas⁶³, vardažodžių paradigms raidą ištyrė Vladislavas Iličius-Svitičius⁶⁴, baltų ir slavų kirčio bendrybes išanalizavo Christianas Stangas⁶⁵. Lenkų kalbininkas Ježis Kurilovičius sukūrė originalią baltų kalbų kirčiavimo raidos teoriją⁶⁶. Istorinės fonetikos tyrimams imta plačiau naudoti eksperimentinės fonetikos⁶⁷ ir fonologijos⁶⁸ duomenis. Iš istorinės morfologijos darbų minėtina Zigmo Zinkevičiaus studija apie įvardžiuotinių būdvardžių

⁵⁶ Lietuvių kalbos atlasas, I, Leksika. V., 1977.

⁵⁷ Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija. V., 1970.

⁵⁸ Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais). V., 1966.

⁵⁹ Ypač monografija: Žemaičių tarmių istorija (fonetika). V., 1973.

⁶⁰ Nemaža jo studijų paskelbta tęstiniuose leidiniuose „Baltistica“ (=B), „Kalbotyra“ (=K), „Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga“ (=EksF).

⁶¹ Atskiru leidiniu išėjo Gervėčių šnektos aprašas: Kardelytė J. Gervėčių tarmė (Fonetika ir morfologija). V., 1975. Apie kitus darbus plačiau žr. Zinkevičius Liet. kalb. dial. 133–148.

⁶² Buch T. Die Akzentuierung des Christian Donelaitis. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961; Zinkevičius Z. Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas. V., 1975.

⁶³ Lietuvių kalbos kirčiavimas. Čikaga, 1968.

⁶⁴ Иллич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентуационных парадигм. М., 1963.

⁶⁵ Stang Chr. S. Slavonic Accentuation. Oslo, 1957.

⁶⁶ Kuryłowicz J. L'accentuation des langues indoeuropéennes. Wrocław–Kraków, 1952 (II leidimas 1958); Indogermanische Grammatik. Band II: Akzent. Ab-laut. Heidelberg, 1968.

⁶⁷ Jie daugiausia skelbti tęstiniame leidinyje „Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga“ (=EksF).

⁶⁸ Pz., Buch T. Lithuanian Phonology in Christian Donelaitis. 1974. Fonologijos duomenų panaudojimo pavyzdžiu gali būti Luji Jelmslevo studija apie lietuvių ir latvių tarmių fonetikos raidą (Hjelmslev L. Études de phonétique dialectale dans le domaine letto-lituanien. – (ScSl, t. II).

raidą⁶⁹. Jonas Kazlauskas išleido apibendrinamąjį lietuvių kalbos istorinės gramatikos veikalą⁷⁰, kuriame mėginama plačiau naudotis struktūriniu metodika. Ja remiamasi ir Vytauto Mažiulio monografijoje apie baltų kalbų linksniavimo sistemos raidą⁷¹. Vytautas Ambrazas paskelbė labai reikšmingų istorinės sintaksės tyrimų⁷². Jo darbai iš esmės sudaro naują lietuvių kalbos istorinės gramatikos šaką – istorinę sintaksę.

Iš veikalų, pasirodžiusių už Lietuvos ribų, minėtinos Jano Otremskio⁷³ ir Alfredo Seno⁷⁴ gramatikos – stambūs apibendrinamojo pobūdžio darbai, kuriuose yra daug reikšmingų istorinės gramatikos ekskursų. Tačiau pats svarbiausias pokario metais užsienyje pasirodęs veikalas – tai Christiano Stango baltų kalbų lyginamoji gramatika⁷⁵, kuri yra savotiška lietuvių kalbos istorinės gramatikos enciklopedija. Dar nurodytiną gausios amerikiečių kalbininko Viljamo Šmolstiego (Schmalstieg) studijos⁷⁶, tiek specialiai iš lituanistikos, tiek iš prūsistikos, ir reikšmingi vokiečių kalbininkų Volfango Šmido⁷⁷ ir Rainerio Ekerto⁷⁸ tyrimai.

Daug reikšmingų darbų po karo pasirodė specialiai baltų kalbotyrai skirtuose vienkartinuose⁷⁹ ir tęstiniuose leidiniuose. Iš pastarųjų pirmiausia minėtini Lietuvoje leidžiami „Baltistica“ (eina nuo 1965 m.), „Kalboty-

⁶⁹ Lietuvių kalbos įvardžiutinių būdvardžių istorijos bruožai. V., 1957 (rusiškas vertimas leidinyje ВСЯ t. 3).

⁷⁰ Lietuvių kalbos istorinė gramatika (Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis). V., 1968.

⁷¹ Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija). V., 1970.

⁷² Daugiausia tęstiniuose leidiniuose „Lietuvių kalbotyros klausimai“ (= *LKK*) ir „Baltistica“. Jis parašė ir labai reikšmingą veikalą „Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė“ (V., 1979).

⁷³ Otrebski J. Gramatyka języka litewskiego, t. I – III. Warszawa, 1956–1965.

⁷⁴ Senn A. Handbuch der litauischen Sprache. Bd. I: Grammatik. Bd. II: Lesebuch und Glossar. Heidelberg, 1957–1966.

⁷⁵ Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo-Bergen-Tromsø, 1966 (1975 m. išleisti papildymai).

⁷⁶ Ypač Pensilvanijos valstybinio universiteto išleistos knygos An Old Prussian Grammar: The Phonology and Morphology of the Three Catechisms, 1974 ir Studies in Old Prussian A Critical Review of the Relevant Literature in the Field since 1945, 1976.

⁷⁷ Schmid W. P. Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum. Wiesbaden, 1963.

⁷⁸ Eckert R. Baltistische Studien. Berlin, 1971.

⁷⁹ Donum Balticum. To Professor Christian S. Stang... Edited by Velta Rūķe-Draviņa. Stockholm, 1970 (= *DB*); Baltic Linguistics. Edited by Thomas F. Magner and William R. Schmalstieg. Pennsylvania, 1970 (= *BL*); Балто-славянский сборник. Ответственный редактор В. Н. Топоров. М., 1972 (= *BCC*); Балто-славянские исследования. Отв. редактор Т. М. Судник, 1974 (= *BSI*).

ra“ (= *K*, nuo 1968 m.), „Lietuvių kalbotyros klausimai“ (= *LKK*, nuo 1957 m.), „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija“ (= *MAD*, nuo 1956 m.). Iš kitur leidžiamų periodinių bei tęstinių leidinių mums reikšmingesni „Вопросы славянского языкознания“ (= *BCЯ*, 1954–1963 m.), „Lingua Posnaniensis“ (= *LP*, nuo 1949 m.), „Acta Baltico-Slavica“ (= *ABS*, nuo 1964 m.), „Scando-Slavica“ (= *ScSl*, nuo 1954 m.), „Zeitschrift für Slawistik“ (= *ZfSl*, nuo 1956 m.), iš anksčiau tebeinantys „Indogermanische Forschungen“ (= *IF*), „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung“ (= *KZ*), „Studi Baltici“ (= *StB*), „Zeitschrift für slavische Philologie“ (= *ZslPh*).

Straipsnių bei studijų įvairiais lietuvių kalbos istorinės gramatikos klausimais po karo buvo parašyta daug. Jose stengiamasi nušviesti visokias mūsų kalbos garsinės struktūros ir gramatinės sandaros raidos problemas. Prikurta daug hipotezių. Tačiau daug kas dar tebėra neaišku, daugelis problemų laukia kruopščių tyrimų. Pažangą šiuo metu gerokai trukdo dar palyginti menkas mūsų senųjų raštų kalbos ištyrimas.

Literatūra lietuvių kalbos istorinės gramatikos klausimais daugiausia buvo registruojama šiuose bibliografiniuose leidiniuose: priede prie „Indogermanische Forschungen“ (Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde, 1892–1926), „Indogermanisches Jahrbuch“ (Strassburg, 1914–1955; spausdinta 1913–1948 m. bibliografija), priede prie žurnalo „Die Sprache“ (Indogermanische Chronik, nuo 1967 m.), taip pat specialiuose leidiniuose „Lietuvių kalbotyra“ (Vilnius, 1963–1977; 1944–1960, 1961–1964, 1965–1968, 1969–1972 m. bibliografinės rodyklės), „Tarybų Lietuvos visuomenės mokslai. Kalbotyra, literatūros mokslas. Referatų rinkinys“ (Vilnius, nuo 1973 m.). Išsamią baltų kalbotyros bibliografiją Lenkijoje leidžia Veronika Kubicka (Języki baltyskie, Bibliografia). Iki šiol išėjo šios dalys: I Językozawstwo baltyskie (Łódź, 1967), II Onomastyka (Łódź, 1968), III Język łotewski (Łódź, 1970), Bibliografia staropruskiego (do 1965) – *ABS*, t. V, IV Język litewski, A. Historia (Łódź, 1977). Baltistams labiausiai reikalingi periodiniai bei tęstiniai leidiniai plačiau aptarti knygelėje Rudzītē M. Baltistiem noderigie žurnali un turpinājumi izdevumi valodniecībā. Rīgā, 1976.

Apie lietuvių kalbos tyrėjus Algirdas Sabaliauskas išleido populiarią knygelę „Žodžiai atgyja, pasakojimas apie lietuviško žodžio tyrinėtojus“ (V., 1967; pasirodė jos ir angliškas vertimas, pavadintas Noted Scholars of the Lithuanian Language. Chicago, 1973). Išleistas didelis šio autoriaus veikalas „Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija“ (V., 1979).

* * *

§ 25. Lietuvių kalbos istorinės gramatikos kursą, taigi ir šį vadovėlį, sudaro trys pagrindinės dalys:

1. Istorinė fonetika, kurioje apžvelgiama mūsų kalbos garsų raida. Kadangi lietuvių ilgieji balsiai ir dvibalsiai turi priegaides, tai šioje dalyje tenka aptarti ir svarbiausius kirčio bei priegaidės raidos momentus.

2. Istorinė morfologija. Tai pati didžiausia kurso dalis, kurioje pateikiama iš kalbos garsų sudarytų žodžių formų raida. Čia bus iš eilės apžvelgta visų kalbos dalių kaitybos (iš dalies ir darybos) istorija.

3. Istorinė sintaksė, kuriai rūpi žodžių funkcionavimo kalboje istorija. Dėl nepakankamo ištyrimo šios kurso dalies tegali būti pateikta tik trumpa apybraiža, kurioje ne tiek sprendžiamos, kiek keliamos problemos.

1. Kada atsirado diachroninė lingvistika ir lietuvių kalbos istorinė gramatika? (§ 18).
2. Kodėl indoeuropeistai daug dėmesio skyrė lietuvių kalbos tyrimui? (§ 18).
3. Kuo reikšmingi Šleicherio ir Kuršaičio darbai? (§ 18).
4. Kuriuos žinote svarbesnius lietuvių senųjų raštų tyrimus iki pirmojo pasaulinio karo? (§ 19).
5. Kurie svarbesni lietuvių tarmių tyrimai iki pirmojo pasaulinio karo? (§ 19).
6. Kokius žinote stambesnius istorinės gramatikos veikalus, pasirodžiusius iki pirmojo pasaulinio karo? (§ 20).
7. Kurie senųjų raštų ir tarmių tyrinėjimai tarp I ir II pasaulinių karų buvo labiausiai reikšmingi lietuvių kalbos istorinės gramatikos mokslui? (§ 21).
8. Kokie tuo laikotarpiu pasirodė svarbesni darbai iš lietuvių kirčiavimo, fonetinės sistemos ir gramatinės sandaros raidos sričių? (§ 22).
9. Kuriuos žinote reikšmingesnius tarybinių lietuvių kalbininkų atliktus senųjų raštų ir tarmių tyrimus? (§ 23).
10. Nurodykite svarbesnius pokario metų darbus iš lietuvių istorinės akcentologijos, fonetikos ir morfologijos (§ 24).
11. Kuriuose tęstiniuose lietuvių leidiniuose daugiausia buvo skelbta darbų iš istorinės gramatikos? (§ 22, 24).
12. Kuriuose lingvistiniuose periodiniuose bei tęstiniuose leidiniuose už Lietuvos ribų yra daugiausia paskelbta lietuvių kalbos istorinės gramatikos darbų? (§ 20, 22, 24).
13. Kaip skirstomas dalimis lietuvių kalbos istorinės gramatikos kursas? (§ 25).

ISTORINĖ FONETIKA

KIRTIS IR PRIEGAIDĖ

[vadinės pastabos

§ 26. Kirčiu vadiname balso sustiprinimą arba 'pakėlimą žodyje ar sakinyje. Skiriame sakinio kirtį (stipriau ištariamas žodis sakinyje), žodžio kirtį (stipriau ištariamas skiemuo žodyje), ir skiemens kirtį, arba priegaidę (stipriau ištariama viena kuri skiemens dalis arba skiemens tarimas su tam tikra gaida). Kuris žodis sakinyje ištariamas stipresniu balsu, priklauso nuo to, ką norime pasakyti. Sakinio kirtį dar tam tikru būdu sąlygoja sintaksinė kalbos struktūra. Istorinei gramatikai svarbiausi yra žodžio ir skiemens kirčiai, kurių pirmąjį vadinsime tiesiog kirčiu, o antrąjį – priegaide.

§ 27. Apie lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos (t. y. kirčio ir priegaidės) raidą galime spręsti iš dabartinėje kalboje resp. tarmėse esamų tam tikrų senovinio kirčiavimo relikty, kirčiuotų senųjų tekstų ir akcentologijos pastabų senosiose gramatikose, taip pat iš kitų giminingų kalbų akcentologijos duomenų.

Lietuvių kalbos tarmių kirčiavimas, išskyrus dėsniskus kirčio atitraukimo nuo galūnės ir su juo susijusio priegaidžių pakitimo atvejus, tebėra mažai ištirtas. Duomenys šiuo klausimu dar nėra sistemingai sukaupiti ir aprašyti. Daugiausia jų galima rasti akademiniam lietuvių kalbos žodyne (= *LKŽ*), bet ir čia jie nenuosekliai ir ne visais atvejais buvo fiksuojami. Daug atskirų pastabų iškelta įvairiuose akcentologijos tyrimuose.

Daugumas senųjų lietuvių tekstų yra nekirčiuoti ir todėl akcentologijos tyrimams netinka. Iš kirčiuotų reikšmingiausi šie trys: 1) Daukšos raštai (1595 m. katekizmas ir 1599 m. postilė), atspindintys vidurio Lietuvos kirčiavimą XVI a. pabaigoje – jį ištyrė ir aprašė Pranas Skardžius (žr. Skardžius Daukš. akc.); 2) anoniminis 1605 m. katekizmas, reprezentuojąs rytų Lietuvos kirčiavimą XVII a. pradžioje – ištyrė Zigmas Zinkevičius (žr. Zinkevičius Akcent.) ir 3) mūsų literatūros klasiko Kristijono Donelaičio rankraščiai – vakarų Lietuvos kirčiavimas XVIII a. viduryje – ištirtas Tamaros Buchienės (žr. Buch Akcent.).

Rekonstruojant senovinį baltų kirčiavimą ir priegaidžių sistemą, reikšmingi latvių kalbos (ypač dėl priegaidžių) ir prūsų rašytinių paminklų duomenys. Iš kitų indoeuropiečių kalbų mums šiuo atveju svarbios tik tos, kurios išlaikė laisvą kirčio vietą (t. y. neapibendrino vieno kurio skiemens kirčio), turi senus kirčiuotus tekstus arba skiria priegaides. Iš slavų kalbų

tokios yra rusų (laisvas kirtis) ir serbų-chorvatų (ypač dėl priegaidžių) kalbos. Iš kitų indoeuropiečių kalbų reikšmingiausios graikų ir senovės indų (vedų) kalbos, turinčios labai senų kirčiuotų tekstų.

Indoeuropiečių prokalbės kirčiavimo rekonstrukcija susiduria su labai dideliais sunkumais dėl lyginamųjų duomenų stokos. Mat daugumas indoeuropiečių kalbų ilgainiui apibendrina vieno kurio skiemens kirtį, palyginti nedaug turime senų kirčiuotų tekstų. Praktiškai daugiausia remiamasi baltų (ypač lietuvių), slavų (rusų, serbų-chorvatų), graikų ir senindų duomenimis. Ši bei tą dar galima spręsti iš kitų kalbų (ypač germanų) fonetikos pakitimų, priklausiusių nuo kirčio vietos, ir eiliuotų tekstų metrikos (germanų, keltų ir kt.). Tačiau apskritai kirčiavimo rekonstrukcijai duomenų esama nepalyginti mažiau, negu turime rekonstruodami fonetinę prokalbės sistemą (vokalizmą, konsonantizmą) ar jos morfologinę sandarą. Mūsų dispozicijoje esantys atskirų indoeuropiečių kalbų kirčiavimo faktai dažnai labai skiriasi, būna gerokai nutolę nuo indoeuropietiško prototipo.

1. Ką vadiname kirčiu ir kokios jo rūšys? (§ 26).
2. Iš ko sprendžiame apie lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos raidą? (§ 27).
3. Kur galima rasti duomenų apie specifines lietuvių kalbos tarmių kirčiavimo (ne kirčio atitraukimo) ypatybes? (§ 27).
4. Kokius turime svarbiausius kirčiuotus senuosius raštus ir kas juos yra ištyrę? (§ 27).
5. Kurių kitų giminingų kalbų duomenimis daugiausia naudojames rekonstruodami mūsų kalbos kirčiavimo raidą? (§ 27).
6. Kodėl senojo indoeuropiečių kirčiavimo rekonstrukcija susiduria su dideliais sunkumais? (§ 27).

Lietuvių kirčiavimo sistemos kilmė ir raida

§ 28. Lietuvių kalbos žodžiai gali turėti kirčiuotus visus skiemenis: paskutinį, antrą nuo galo, trečią nuo galo ir kitus. Tokį kirtį vadiname laisvuju. Jo priešingybė yra pastovusis kirtis. Tai toks kirtis, kurį gali turėti tik vienas skiemo, pvz., prancūzų kalboje paskutinis, lenkų – priešpaskutinis, čekų, vokiečių – pirmasis žodžio skiemo ir pan.

Kaitant žodžius, laisvas lietuvių kirtis šokinėja pagal tam tikrą schemą. Toji schema ne visų žodžių vienoda. Skiriami tam tikri kirčiavimo tipai, kuriuos vadiname kirčiuotėmis.

Kyla klausimas: ar senas dabartinis lietuvių kalbos kirčiavimas? Kaip jis susiformavo? Kokia buvo jo raida?

Norėdami atsakyti į šiuos klausimus, pirmiausia turime susipažinti su giminingų kalbų kirčiavimu.

§ 29. Artimiausia lietuvių kalbos giminaitė latvių kalba dabar turi pastovų pirmojo skiemens kirtį. Tačiau latvių kalbos tyrinėtojai nustatė, kad toks kirčiavimas yra antrinis, kilęs iš seniau turėto laisvojo kirčiavimo. Be kita ko, tai rodo latvių laužtinė priegaidė. Mat latviai su ja taria senovines akūtines šaknis, kurių kirtis atkeltas iš galūnės. Lietuvių kalboje jai atliepia tvirtapradė priegaidė tokiuose žodžiuose, kurių daugumas formų tebeturi galūnės kirtį, pvz., la. *rīts* : lie. *rýtas* (plg. *rytai*, *rytų*, *rytáms*...), la. *darbs* : lie. *dárbas* (plg. *darbai*, *darbų*, *darbáms*...), la. dial. *plāuki* : lie. *pláukas* (plg. *plaukaĩ*, *plaukų*, *plaukáms*...).

Spėjama, kad latviai kirtį į žodžio pradžią yra atkėlę dėl kaimynų Pabaltijo finų, kirčiuojančių pirmąjį žodžio skiemenį, įtakos. Svarbiausią vaidmenį čia turėjo suvaidinti bemaž visai asimiliuotų lybių (lyvių) substratas.

Šiaurinėje baltų arealo dalyje atsiradusi kirčio nuo galūnės atitraukimo tendencija bus palietusi ir kuršių, žiemgalių kalbas, kurių substratas, manoma, sukėlė kirčio atitraukimą šiaurinėse bei vakarinėse lietuvių kalbos tarmėse.

§ 30. Prūsų kalbos kirčiuotų tekstų nėra. Tačiau trečiajame katekizme dažnai pasitaiko brūkšneliai virš balses žyminčių raidžių. Prūsų kalbos tyrėjai tvirtina, kad šio katekizmo vertėjas Abelis Vilis brūkšneliu žymėjo ilguosius kirčiuotus balsius. Iš tų brūkšnelių matyti, jog prūsų kalboje kirtis buvo laisvas. Jis šokinėjo panašiai kaip lietuvių kalboje (būta ir skirtumų), pvz., pr. *mūti* : lie. *mótina*, pr. *antrā* : lie. *antrā* (<**antrā*), pr. *turīt* : lie. *turėti*.

§ 31. Laisvas lietuvių, senovėje latvių ir prūsų kalbų kirtis suponuoją baltų prokalbėje buvus laisvą kirčiavimą. Bet kaip tasai kirtis senovėje šokinėjo, kokie buvo kirčiavimo tipai? Tai painus klausimas, dėl kurio kalbininkai nesutaria.

Kazimieras Būga tvirtino, kad senovėje mūsų protėviai turėję iš esmės dvejopą dviskiemenių žodžių kirčiavimą: šakninį ir galūninį. Šakninio kirčiavimo žodžių visos formos išlaikydavusios kirtį šaknyje, o galūninio – galūnėje. Iš šakninio, arba baritoninio, kirčiavimo išsirutuliojusios dabartinės mūsų dviskiemenių daiktavardžių I ir II kirčiuotės: I kirčiuotė juk ir dabar tebeturi pastovų šaknies kirtį (pvz., *výras*, *výro*, *výruĩ*, *výrq*, *výru*...), o II kirčiuotės tik viena kita forma dabar turi nukeltą į galūnę kirtį (*piřštas*, *piřšto*, *piřštui*, *piřštq*..., bet *pirštù*, *pirštè*, *pirštùs*). Iš galūninio, arba oksitoninio, kirčiavimo išsirutuliojusios dabartinės mūsų III ir IV kirčiuotės: daugumas linksnių čia juk iki šiol išlaikė galūnės kirtį (plg. daugiskaitą *rytai*, *vilkai*, *rytų*, *vilkų*, *rytáms* *vilkáms*...).

Būga teigė, kad senovinis baritoninis-oksitoninis kirčiavimas, paveldėtas iš indoeuropiečių prokalbės, buvęs apskritai išlaikytas sveikas ne

tik baltų prokalbėje, bet dar kurį laiką ir pačioje lietuvių kalboje. Vėlyva to kirčiavimo pakeitimą, pasak Būgos, rodančios tam tikros lokatyvų formos, padarytos iš vienaskaitos genityvo ir akuzatyvo (= kilmininko ir galininko) dar tada, kai oksitonai tebeturėjo šių linksnių galūninį kirtį, pvz., *galópi, galañ* (plg. dabartinį genityvą ir akuzatyvą *gālo, gāla*) šalia atitinkamų baritoninio kirčiavimo formų *rātopi, rātan*. Senuosiuose raštuose dar esama kitų senovinio kirčiavimo liekanų, kurios bus aptariamose vėliau, ypač morfologijos skyriuje.

§ 32. Kad baltų prokalbėje ir net dar anksčiau būta baritoninio kirčiavimo žodžių (davusių pradžių mūsų dabartinėms I ir II kirčiuotėms), sutinka ir vėlesni tyrėjai. Tačiau vietoj senovinio oksitoninio kirčiavimo kai kas (J. Kurilovičius, V. M. Iličius-Svitičius, J. Kazlauskas ir kt.) linkę manyti buvus kilnojamo kirčio oksitoninę paradigmą, t. y. tokią, kur vyravo galūnės kirčiavimas, bet tam tikri linksniai (daugiausia vienaskaitos) turėjo šaknies kirtį. Taigi linkstama baritoninį-oksitoninį kirčiavimą pakeisti pastoviąja (baritonine) ir mobiliąja kirčiavimo paradigmomis, kurias kai kurie kalbininkai laiko labai senomis, būdingomis net indoeuropiečių prokalbei. Tačiau kiti kalbininkai ir toliau teberekonstruoja seniausią baritoninę ir oksitoninę paradigmą. Ypač daug neaiškumą kelia priesaginių ir sudurtinių žodžių kirčiavimo raidos aiškinimas.

§ 33. Senovėje baltų kirčiavimas turėjo daug bendra su slavų kirčiavimu. Tačiau jis gerokai skyrėsi nuo to, kurį rodo seniausi graikų ir indų (vedų) kalbų paminklai. Nemaža senų baltų-slavų baritonų tose kalbose turi oksitoninius atitikmenis, plg. lie. *dūmas*, n. pl. *dūmai*, rusų *дым*, g. sg. *дыма* ir gr. *θυμός*, s. ind. (vedų) *dhūmās*⁸⁰; lie. *výras* ir s. ind. *vīrás*, lie. *mótė* ir gr. g. sg. *μηρός*, s. ind. *mātár*-. Yra ir priešingų pavyzdžių: baltų-slavų oksitonai tose kalbose atliepiami baritonais, plg. lie. *vīlkaš*, n. pl. *vilkai* ir gr. *λύκος*, s. ind. *vṛkas*⁸¹.

⁸⁰ Raidėmis *dh* žymimas sen. indų aspiruotas priebalsis *d*. Ir kitus šios kalbos aspiruotus priebalsius įprasta žymėti pridendant raidę *h*, pvz., *th, ph, bh* (= aspiruoti *t, p, b*). Sen. indų žodžio galas labai priklausė nuo tolesnio žodžio pradžios. Galūnė *-as* išlikdavo sveika tik tuo atveju, jeigu tolesnis žodis prasidėdavo tik tam tikrais priebalsiais, kitur ji įvairiai pakisdavo. Prieš pauzę vietoj *-as* būdavo tariama *-ah* (su gerkliniu priebalsiu), todėl lingvistinėje literatūroje kartais taip ir rašoma, pvz., *dhūmah* vietoj *dhūmās*. Žodynuose paprastai pateikiamas tik žodžio kamienas: *dhūma*. Toks pat likimas ištiko *-s* ir kitose galūnėse, pvz., *-is, -us* (prieš pauzę tariama *-ih, -uh*). Sanskrito pavyzdžiuose šiuo atveju vadovėlyje visur bus rašoma su archaiškesniu *-s*, taigi *-as, -is, -us* vietoj naujesnių *-ah, -ih, -uh*.

⁸¹ Raide *r* žymimas skiemeninis garsas (balsis) *r*. Analogiškai žymimas ir skiemeninis (balsis) *l*, t. y. *l*.

Dėl didelio skirtumo kai kurie kalbininkai neįžiūri tiesioginio ryšio tarp baltų-slavų ir graikų-indų kirčiavimo sistemų. Daugelio nuomone, graikų-indų kirčiavimas esąs archaiškesnis, tiesioginis indoeuropiečių prokalbės kirčiavimo veldinys, o baltų-slavų kirčiavimo sistema esanti naujesnė, antrinė. J. Kurilovičius apskritai neigia bet kokį ryšį tarp graikų-indų ir baltų-slavų kirčiavimo sistemų. Pagal jį, baltų-slavų kirčiavimas esąs ištiesai naujai susiformavęs ir visai atitrūkęs nuo iš prokalbės paveldėtos graikų-indų kirčiavimo sistemos. Tačiau tokiai pažiūrai daugelis nepitaria. Priešingai Kurilovičiui, Iličius-Svitičius baltų-slavų kirčiavimo neatsieja nuo graikų-indų, abu laikydamas indoeuropiečių prokalbės veldiniais. Pagal jį, kai kurie indoeuropiečių prokalbės kirčiavimo elementai net geriau išlikę baltų-slavų negu graikų-indų kalbose.

Būga Rink. rašt. III 19–84, van Wijk Akzent–u. Intonations., Torbiörnson Die lit. Akzent. ir Aph V 66–99, Skardžius Daukš. akc. (ypač 242–254) ir Kirčiavim., Hirt Indogerm. Gram. V (ypač 116–130), Kuryłowicz L'accentuation (ypač 162–356) ir Indogerm. Gram. II (ypač 111–190), Stang Slav. Accent. ir Vergleich. Gram. 169–174, Buch Akcent., Иллич-Свитиц Именная акцент., Kazlauskas Istor. gram. 5–95, Girdenis B I priedas 66–72, Zinkevičius Akcent., Kortlandt B XIII (2) 319–330.

1. Kokį kirtį vadiname laisvuju ir kokį pastoviuoju? (§ 28).
2. Ką žinote apie latvių kalbos kirčiavimo raidą? (§ 29).
3. Kas žinoma apie prūsų kalbos kirčiavimą? (§ 30).
4. Kokį senovinį lietuvių kirčiavimą rekonstravo Būga? (§ 31).
5. Kokį kirčiavimą vadiname baritoniniu ir kokį oksitoniniu? (§ 31).
6. Kada pagal Būgą buvo pakeistas baritoninis-oksitoninis kirčiavimas? (§ 31).
7. Kas yra kilnojamo kirčio oksitoninė paradigma ir kaip suprantame pastovųjį-mobilųjį kirčiavimą? (§ 32).
8. Kurios indoeuropiečių šakos kirčiavimas artimas baltams? (§ 33).
9. Kaip aiškinamas baltų-slavų ir graikų-indų kirčiavimo sistemų ryšys (Kurilovičiaus ir Iličiaus-Svitičiaus hipotezės)? (§ 33).
10. Nurodykite svarbiausius lietuvių istorinės akcentologijos veikalus (§ 33).

Priegaidžių kilmė ir raida

§ 34. Lietuvių kalba turi dvi priegaides: I. tvirtapradę⁸², arba stumtinę, kuriai būdingas krintantis balso judėjimas⁸³, pvz., *mólis*, *sėti*,

⁸² Rusiškai vadinamą *нисходящая*, vokiškai *fallende*, *gestoßene*, *Stoßton*. Pagal jai žymėti vartojamą ženklą vadinama dar *akūtine*.

⁸³ Dėl fonetinės priegaidžių prigimties kalbininkai nesutaria. Fr. Kuršaitis priegaidžių skirtumą aiškino balso muzikinio tono kitimu (tvirtapradės tonas – krintantis). J. Gerulis skyrė net keturis sudedamuosius priegaidžių elementus: spūdzio rūšį, spūdzio vietą (juos abu galima apimti vienu *spūdzio* terminu), balso kiekį ir balso toną

*ýla, grúdas, spáštai, úodas, áugti, pántis, gùiti*⁸⁴, *pirmas*, ir 2. tvirtagale⁸⁵, arba tęstinę, kuriai būdingas kylantis⁸⁶ balso judėjimas, pvz., *žōdis, lēkti, pýktis, rūkti, rāstas, juōkas, aūlas, raūda, muūlas, piřštas*⁸⁷.

Tarmėse dar yra laužtinė, vidurinė ir kirstinė priegaidės, bet jos susijusios su tvirtaprade arba su tvirtagale, sąlygojamos tam tikros fonetinės pozicijos, pvz., laužtinę priegaidę žemaičiai turi vietoj tvirtapradės neatitrauktinio kirčio skiemenyse, vidurinė įvairiose tarmėse būna pailgėjęs kirčiuotiems trumpiems balsiams arba atitrauktinio kirčio skiemenyse, kirstinė rytų Lietuvos šnektose atsiranda tik vietoj tvirtagalės aptrupėjusiose galūnėse. Plačiau žr. Zinkevičius Liet. dial. 33–37, 40–41.

§ 35. Latvių bendrinė kalba skiria tris priegaides⁸⁸: 1. tęstinę (*stieptā*), kuriai būdingas nežymiai kylantis arba apylygis balso judėjimas, pvz., (žymima cirkumflekso ženkleliu) *brālis* ‘brolis’, *klēts* ‘klėtis’, *ists* ‘tikras’, *šūt* ‘siūti’, *luōps* ‘(naminis) galvijas’, *saūle* ‘saulė’, *puika* ‘berniukas’, *biřt* ‘birti’, 2. krintančiąją (*kriņošā*), kai balso judėjimas apskritai yra krin-

(pastarasis teturįs antraeilės reikšmės). A. Laigonaitė priegaidę nusako kaip tam tikros skiemens sudaromojo garso vietos pabrėžimą stipresniu, gausesniu balsu. A. Girdenio ir A. Pupkio nuomone, lietuvių kalbos priegaidžių esmę sudarą energijos koncentracijos skirtumai. A. Pakerys nustatė, kad sudėtinių dvibalsių priegaidės daugiau skiria pirmojo dėmens spektras negu tonas ar intensyvumas. Visi tyrinėtojai ryškiausiai tvirtapradės požymiu laiko balso (tono, tembro, spūdžio ar ko kito) krintantį judėjimą. Konstatuojama, kad tvirtapradžių balsių spektruose pagrindinio tono ir intensyvumo viršūnė pasirodo anksčiau negu tvirtagaliuose, taigi ir čia galima įžiūrėti tam tikrą didesnę kritimą palyginti su tvirtagale.

⁸⁴ Trumpi tvirtapradžių dvibalsių dėmenys iš tradicijos (nuo Kuršaičio laikų) žymimi kairiniu kirčio ženklu (graviu).

⁸⁵ Rusiškai *восходящая*, vokiškai *steigende*, *Dehnton*. Vadinama ir *cirkumflėksine* (pagal vartojamą ženklą).

⁸⁶ Iš tikrųjų kylantis ir kiek krintantis (kritimas menkas) ar net apylygis tęsimas.

⁸⁷ Trumpųjų skiemenų (pvz., *šakā, kāsti, nēsti, miškas, būvo*) dvejojo priegaidėjimo nėra. Todėl kartais pavartojamas terminas *trumpinė* priegaidė fonologijos požiūriu nėra tikslus. Trumpi skiemenys neturi jokios kitos priegaidės, kuri būtų priešprieša „trumpinei“, kaip ilgųjų skiemenų tvirtapradė tvirtagalei.

⁸⁸ Jos visos išliko tik nedidelėje vidurio tarmės (*vidus dialekts*) dalyje. Visose kitose latvių kalbos tarmėse yra tik po dvi priegaidės, o trečioji įvairiai sutapusi, pvz., vidurio ir lybiškoje (*libiskais dialekts*) tarmėse sutapo krintančioji su laužtine (vietoje abiejų plačiau tariama laužtinė, siauriau – krintančioji), aukštaičių tarmėje (*augšzemnieku dialekts*) sutapo tęstinė su krintančiąja (daugiausia tariama krintančioji) ir pan. Todėl neretai siūloma bendrinės latvių kalbos norma laikyti ne trijų, bet dviejų priegaidžių (istoriškai naujesnę) sistemą, paprastai tokią, kokia turima vakarų Latvijoje (čia tėra tęstinė ir laužtinė priegaidės). Lingvistinėje literatūroje pavyzdžiai iš tarmių, turinčių dviejų priegaidžių sistemą, pažymimi *petito skaitmeniu*², pvz., lybiškosios tarmės *kuōks*² (čia laužtinė būna ir vietoj krintančiosios) = *kūoks* ‘medis’.

tantis, pvz., (žymima gravio ženkleliu⁸⁹) *kàzas* 'vestuvės', *mèle* 'liežuvis', *bridis* 'minutėlė, momentas', *lūgt* 'prašyti, melsti', *rùoka* 'ranka', *dràugs* 'draugas', *mùit* 'žiaunoti', *pirkt* 'pirkti'⁹⁰, ir 3. laužtinę (*lauztā*), pasižyminčią balso lūžiu (iki lūžio kylantis, po lūžio krintantis balso judėjimas), pvz., (žymima stogelio pavidalo ženkleliu), *kāpt* 'kopti, lipti', *ēst* 'ėsti, valgyti', *rīts* 'rytas', *būt* 'būti', *kuōst* 'kašti', *lauzt* 'laužti', *sīrds* 'širdis'⁹¹.

J. Endzelynas išaiškino, kad lietuvių kalbos priegaidžių santykis su latvių priegaidėmis yra toks:

1. Tais atvejais, kai lietuvių kalboje yra tvirtagalė priegaidė, latvių kalboje paprastai būna krintančioji, pvz., *prōtas* – *prāts*, *lañkas* – *lūoks*, *kižmas* – *ciems*, *draūgas* – *drāugs*, *daržas* – *dārzs*, *šimtas* – *simts*, *giñti* – *dzit*, *piřkti* – *pirkt* ir t. t. Taigi vietoj lietuvių kylančio balso judėjimo (↗) latviai turi krintantį (↘).

2. Tais atvejais, kai lietuvių kalboje yra tvirta pradė priegaidė, latvių kalboje gali būti arba tęstinė, arba laužtinė priegaidės, būtent:

a. Tęstinė paprastai būna tada, kai lietuvių kalbos atitikmuo yra baritoninio kirčiavimo (daiktavardžių I kirčiuotė), pvz., *brōlis* – *brālis*, *klētis* – *klēts*, *vyras* – *vīrs*, *dūmai* – *dūmi*, *dūona* – *duōna*, *pienas* – *piēns*, *saulė* – *saūle*, *vārna* – *vārna*, *tiltas* – *tīlts*, *kūrmis* – *kuřmis*, *kūlti* – *kuļt* ir t. t. Šiuo atveju vėl balso judėjimas abiejose kalbose priešingas: lietuvių krintantis (↘), latvių kylantis (↗).

b. Laužtinė paprastai būna tada, kai lietuvių kalbos atitikmuo oksitoninio kirčiavimo (daiktavardžių III kirčiuotė), pvz., *óras*, *-aī* – *ārs*, *mēšlas*, *-aī* – *mēšls*, *rýtas*, *-aī* – *rīts*, *lāngas*, *-aī* – *luōgs*, *slēkas*, *-aī* – *sliēks*, *plāukas*, *-aī* – *plaūki*, *dārbas*, *-aī* – *darřbs*, *duoti* – *duōt* ir t. t. Čia latviai turi iš galūnės atkeltą kirtį. Prieš kirčio atkėlimą šie skiemenys turėjo būti tariami su kylančiu (↗) balso judėjimu, taigi priešingu lietuvių atitikmenų krintančiajam (↘) judėjimui.

Taigi lietuvių ir latvių priegaidėjimas tų pačių žodžių šaknyse ar morfemose yra skirtingas: kur lietuviai taria su kylančiu balso judėjimu, latviai turi krintantį (nesvarbu, šaknis iš seno kirčiuota ar kirtis atkeltas nuo

⁸⁹ Įsidėmėtina, kad latviai šiuo ženkleliu žymi ilgojo skiemens priegaidę (lietuviai tą patį ženklelį vartoja trumpojo skiemens kirčiui pažymėti).

⁹⁰ Jeigu su krintančiąja priegaide tariamas skiemuo turi ilgąjį arba naujai pailgėjusį balsį su sklandžiuoju ar nosiniu priebalsiu, tai ant jį žyminčios raidės rašomi ir ilgumo, ir priegaidės ženkleliai, pvz., *dārzs* 'daržas', *svērt* 'sverti' (plg. *dārzs*, *svērt*).

⁹¹ Jeigu su laužtine priegaide tariamas skiemuo turi ilgąjį balsį su sklandžiuoju arba nosiniu priebalsiu, tai laužtinės priegaidės ženklelis rašomas ant raidės, žyminčios ilgąjį balsį, pvz., *plāns* 'plonas', *grīns* 'grynas' (plg. *plāns*, *grīns*).

galūnės, plg. *prāts* – *prōtas*, *-ai* ir *drāugs* – *draūgas*, *-aī*), ir atvirkščiai, vietoj lietuvių krintančio balso judėjimo latviai turi kylantį (šiuo atveju dabar laužtas, jei kirtis atkeltas nuo galūnės).

Tai išsiaiškinus, savaime kyla klausimas: kuris priegaidėjimas – lietuvių ar latvių – istoriškai senesnis? Norint atsakyti į šį įklausimą, reikia susipažinti su priegaidės turinčių kitų giminingų kalbų duomenimis.

§ 36. Iš baltų kalbų rašto paminklų yra palikusi dar prūsų kalba. Deja, prūsų kalbos tekstai nekirčiuoti, apie kirčio šokinėjimą, kaip matėme, kalbininkai sprendžia tik iš brūkšnelių virš raidžių III katekizme. Iš tų pačių brūkšnelių tyrėjai ši bei tą patiria ir apie prūsų kalbos priegaidės. Mat Abelis Vilis brūkšneliais žymėjo tai pirmąjį, tai antrąjį dvibalsių sandą, pvz., *lāiku*, *ēit*, bet *pogaūt*, *boūt*, *geīwans*. Kadangi brūkšneliai dėlioti ilgam kirčiuotam garsui žymėti, tai tokie pavyzdžiai kaip *lāiku*, *ēit* rodo krintantį (↘) tarimą, o *pogaūt*, *boūt*, *geīwans* – kylantį (↗). Brūkšneliai kartais dedami ir ant mišriųjų dvibalsių pirmojo sando, pvz., *ālgas*, *mārtin*, *etkūmps*, kur taip pat būta krintančio (↘) balso judėjimo. Ant antrojo mišriųjų dvibalsių sando (raidžių *r*, *l*, *m*, *n*) Abelis Vilis brūkšnelių nerašė (galimas dalykas, spaustuvė tokių brūkšniuotų raidžių neturėjo).

Ištyrus visus pavyzdžius su brūkšneliais pažymėtais dvibalsiais, paaiškėjo, kad lietuvių tvirtapradės priegaidės, t. y. krintančio (↘) balso judėjimo, atitikmuo prūsų kalboje buvo kylantis (↗) balso judėjimas, kaip ir latvių kalboje, pvz., *pagāuti* – *pogaūt*; *kāulas* – a. pl. *kaūlins*, la. *kaūls*; *gīvas* – a. sg. *geīwan*, la. *dzīvs* (oksitonas!); a. sg. *sūnu* – a. sg. *soūnan*⁹², *būti* – *boūt*, la. *būt* (oksitonas!). Lietuvių tvirtagalės priegaidės, t. y. kylančio (↗) balso judėjimo, atitikmuo prūsų kalboje buvo krintantis (↘) balso judėjimas (kaip latvių kalboje), pvz., a. sg. *aūsi* – a. pl. *āusins*, la. *āusis*; 3. praes. *laiko* – *lāiku*; *eīti* – *ēit*; a. sg. *algā* – g. sg. *ālgas*, la. *ālga*; *mařciq* – *mārtin*, la. *māřša*; *rañka* – *rānkan*, la. *rūoka*; *kuñpti* – *etkūmps* 'vėl', la. *kūmpt*. Taigi prūsų kalbos duomenys paremia latviškojo priegaidėjimo senumą.

A. Becenbergeris 1911 m. iškėlė hipotezę, kad prūsų priegaidės buvusios artimesnės ne latvių, bet žemaičių priegaidėms (KZ XLIV 315). Tokią pažiūrą dabar remia A. Girdenis, tvirtindamas, kad Abelio Vilio rašymas *āu* : *aū* geriau atitinkas ne latvių *au* : *aū*, bet žemaičių tarimą *āu* (pirmasis dėmuo labai ilgas) ir *āu* (pirmasis dėmuo menkiau teiginamas).

⁹² Ilgieji balsiai *ī*, *ū* prūsų kalbos Sembos tarmėje, kuria parašyti visi trys katekizmai, buvo virtę dvibalsiais *ei*, *ou*.

§ 37. Iš slavų kalbų priegaides turi serbų-chorvatų kalba. Jų čia keturios: 1. trumpoji kylanti (ženklelis'), pvz., *žèna*⁹³ 'žmona', 2. ilgoji kylanti ('), pvz., *bráda* 'barzda', 3. trumpoji krintanti ('), pvz., *vràna* 'varna', 4. ilgoji krintanti ('), pvz., *drúg* 'draugas'. Dvi pirmosios, t. y. kylančios, yra antrinės kilmės, susijusios su kirčio atitraukimu nuo galūnės, plg. *žèna*, *bráda* ir rusų *женá*, *бородá*. Kitos dvi, krintančios, daug senesnės.

Tyrėjai pastebėjo tam tikrą ryšį tarp serbų-chorvatų senesnių krintančiųjų priegaidžių ir lietuvių-latvių atitikmenų. Ilgoji krintanti (') paprastai ir latvių kalboje atliepiama krintančiaja ('), lietuvių tvirtagale ('), pvz., *vlást* 'valdžia' – *vàlsts* 'valstybė' – *valsčius*, *drúg* – *drāugs* – *draūgas*, a. sg. *zīmu* – *ziemu* – *ziēmą*. Kad čia iš seno slavai turėjo būtent krintančią priegaidę, rodo rusų kalbos atitikmenų su *oro*, *olo*, *ere*, *ele* junginiais (atliepiančiais baltų *ar*, *al*, *er*, *el*) pirmojo dėmens kirčiavimas, plg. *vlást* ir rusų *вóлость* (la. *vàlsts*↘, lie. *valsčius*↗), *vrân* ir *вóрон* (lie. *vařnas*↗). Taigi šiuo atveju ir slavų duomenys paremia latvių priegaidėjimo senumą.

Serbų-chorvatų trumpoji krintanti (') priegaidė paprastai atitinka latvių tęstinę (↗), lietuvių tvirtapradę (↘), pvz., *vràna* – *vârna* – *vârna*, *kūpa* – *kuōpa* – *kúopa*. Čia seniau slavų turėta kylanti priegaidė. Tai rodo rusų kalbos atitikmenų su *oro*, *olo*, *ere*, *ele* junginiais antrojo dėmens kirčiavimas, plg. *vràna* ir *ворóна* (la. *vârna*↗, lie. *vârna*↘), *brēza* ir *берéза* (la. *bērza*↗, lie. *bērzas*↘). Ir šiuo atveju slavų duomenys vėl paremia latvių, o ne lietuvių priegaidėjimo senumą.

§ 38. Visa tai verčia manyti, kad lietuvių kalbos priegaidės yra pakitusios: ten, kur dabar mes tariame su krintančiu balsu (tvirtapradė), kažkada buvo kylantis tarimas, ir atvirkščiai, vietoj dabartinio kylančio tarimo (tvirtagalės) buvo krintantis.

Galbūt tarmėse yra išlikę senesnio priegaidėjimo elementų. Šiaurinėje žemaičių dalyje, arčiau Latvijos sienos, tvirtagalės priegaidės stipriausias intensyvumas būna ne garso gale, bet pradžioje; paskui kiek išsilaikęs viename lygyje (tęsimas), į galą nusileidžia gana staigiai. Taigi čia turime ne kylantį, bet krintantį balso judėjimą. Jis griežtai skiriasi nuo tvirtapradės, kuri šioje tarmėje virto laužtine.

K. Būga mano, kad lietuvių kalbos priegaidžių pakitimas nėra senas, jis įvykęs po XII amžiaus. Tai rodo skolinių tyrinėjimas. Skolindami

⁹³ Vartojami du alfabetai: serbai rašo rusiškėmis raidėmis („graždanka“), o chorvatai – lotyniškėmis. Abu alfabetai turi dar tam tikrų specifinių raidžių su diakritiniais ženkleliais. Vadovėlyje serbų-chorvatų kalbos pavyzdžiai bus rašomi lotyniškuoju alfabetu.

iš rytinių slavų (baltarusių protėvių) žodžius *stórasta*, *kúrtas*, tikrinį vardą *Póvilas*, lietuviai priegaidėmis dar turėję nesiskirti nuo latvių ir šių žodžių šaknis tarti su kylančiu (vėliau virtusiu tvirtaprade priegaide) balso judėjimu, plg. dabartinį latvių priegaidėjimą *stārasts* ↗, *kuřts* ↗ (serbai-chorvatų *hrt* taria su trumpąja krintančia priegaide), *Pāvils* ↗ (serbų-chorvatų *Pāvao*) ir dabartinį lietuvių *stórasta* ↘, *kúrtas* ↘, *Póvilas* ↘.

Buvo mėginimų (pvz., H. Hirto, J. Plakio ir kt.) lietuvių ir latvių bei slavų priegaidžių ryšius aiškinti kitaip negu čia išdėstyta, sukurta kitokių hipotezių. Visi tie dalykai dar nėra galutinai išaiškinti. Reikia tikėtis, kad priegaidžių raidos tolesniam tyrimui turės reikšmės detalus eksperimentinis dabartinio priegaidėjimo lietuvių, latvių ir serbų-chorvatų kalbose ištyrimas. Šiuo atžvilgiu svarbūs naujausi darbai, rodantys, kad priegaidžių esmę bent tam tikrais atvejais sudaro ne balso intensyvumo kilimas ar kritimas, bet skirtingas garsų spektras.

§ 39. Kadangi lietuvių priegaidės senovėje greičiausiai buvo kitokios negu dabar, tai istorinėje gramatikoje vietoj terminų *tvirtapradė* ir *tvirtagalė*, suponuojančių dabartinį tarimą (plg. tvirta pradžia, tvirtas galas), parankiau vartoti terminus *akūtinė* ir *cirkumflėksinė*, arba tiesiog sakyti *akūtas* ir *cirkumflėksas*, nes šie terminai rodo tik priegaidėms žymėti vartojamų ženklelių pavadinimus. Taigi sakome, kad baltų akūtinė priegaidė (akūtas) lietuvių kalboje ilgainiui virto tvirtaprade, o cirkumflėksinė (cirkumflėksas) – tvirtagale. Latvių kalboje, atvirkščiai, akūtas dabar yra tęstinė arba laužtinė, o cirkumflėksas – krintančioji priegaidė.

§ 40. Graikų kalbos ilgųjų skiemenų kirtis žymimas dviem ženkleliais: akūtu (/) ir cirkumfleksu (˘) ⁹⁴. Žodžio viduryje vienokį ar kitokį žymėjimą lemia galūnės kiekybė. Tačiau galūnėse graikai dažnai žymėjo akūtą ten, kur ir lietuviai prieš galūnės sutrumpėjimą turėjo akūtą, o graikų cirkumfleksą neretai atitinka lietuvių cirkumflėksas, pvz.:

- n. sg. *šakà* < **šakā* (plg. *gerà* šalia *geró-ji*) : $\text{ᾨ}\acute{\alpha}$;
- n. -a. du. *vilkù* < **vilkúo* (plg. *du gerù* šalia *du gerúo-ju*) : $\text{ᾨ}\epsilon\acute{\omega}$;
- g. sg. *šakōs* : $\text{ᾨ}\epsilon\acute{\alpha}\varsigma$;
- d. sg. *taī* : $\tau\eta\grave{\iota}$;
- g. pl. *šakũ* : $\text{ᾨ}\epsilon\acute{\omega}\nu$.

Toks sutapimas negali būti atsitiktinis. Manoma, kad graikai galūnėse skyrė priegaides: jų akūtas buvęs kylanti (plg. grafinį ženklelio vaizdą), o cirkumflėksas – kylanti-krintanti priegaidė. Dėl šių atitikimų A. Becenbergeris padarė išvadą, kad priegaidės esančios paveldėtos iš in-

⁹⁴ Iš čia Fr. Kuršaitis paėmė ženklelius žymėti lietuvių priegaidėms, kurios anksčiau (vieno kito kalbininko ir vėliau) buvo žymimos kitaip, žr. Girdenis B IV (2) 333–335.

doeuropiečių prokalbės. Tada imta ieškoti jų relikvų kitose indoeuropiečių kalbose. Atkreiptas dėmesys į vedų tekstus. Senosiose indų gramatikose esama užuominų, rodančių, kad vedų kalboje būta priegaidžių. Pastebėti ir tam tikri dėsningumai: graikų galūnės cirkumfleksui vedose atliepia dviejų morų balsiai, o akūtui – tik vienos moros. Aptikta šiokių tokių „priegaidėjimo relikvų“ dar gotų tekstuose. Esama priegaidžių šiaurinėse germanų kalbose, tik jų ryšys su kitų giminingų kalbų priegaidėmis tebėra neaiškus.

Vėliau dalis tyrėjų ėmė abejoti tokiu priegaidžių senumu. Iškelta hipotezė, kad akūtinė priegaidė atsirado ten, kur indoeuropiečių prokalbėje buvo ilgasis balsis arba ilgasis dvibalsis (t. y. toks dvibalsis, kurio pirmąjį dėmenį sudarė ilgasis balsis)⁹⁵, o cirkumfleksinė – kur prokalbėje buvo trumpasis balsis (vėliau pailgėjęs) arba trumpasis dvibalsis (kurio pirmuoju dėmeniu ėjo trumpasis balsis). Imta tvirtinti (J. Kurilovičiaus ir kt.), kad mūsų priegaidės esančios bendrosios baltų-slavų epochos padaras. Tuomet graikų galūnių priegaidės imta aiškinti kaip paralelinės raidos rezultatai, o ne prokalbės veldinį. Minėtus vedų ir gotų kalbų reiškinius imta skelbti antriniais: pirmieji esą atsiradę dėl metrikos, antrieji – dėl tam tikrų morfologijos priežasčių.

Kiti tyrėjai ir toliau priegaidėjimą tebelaiiko didžiai senu reiškiniu, paveldėtu iš indoeuropiečių prokalbės.

§ 41. Dabar lietuviai praktiškai skiria ir žymi tik kirčiuotų skiemenų priegaides. O kaip yra su ilgaisiais nekirčiuotais skiemenimis? Ar tie skiemenys turi priegaides?

Dar 1897 m. Kazimieras Jaunius teigė, kad prieškirtinius skiemenis dabar lietuviai tarią tvirtagališkai, o pokirtinius – tvirtapradiškai, taigi esanti tokia nekirčiuotų ilgųjų skiemenų priegaidėjimo sistema (storesnis brūkšnelis – kirčiuotas skienuo, plonesni – ilgieji nekirčiuoti): $\approx \approx - \text{ / } \text{ / } \cdot$

Pagal Jaunių, esą tariama, pvz., *vėgžlėlė* (kirčiuotas skienuo *lė*), bet *vėgėlė* (kirčiuotas skienuo *vė*).

Kad prieškirtiniai skiemenys yra tvirtagaliai, rodo šios priegaidės atsiradimas antrinėse galūnėse, nukritus kirčiuotam balsiui, pvz., i. sg. *akim̃* < *akimi*, loc. sg. *šakōj* < *šakojė*, loc. pl. *miškuōs* < *miškuosė*.

Instrumentiniai tyrimai apskritai patvirtino Jauniaus nustatytą tvirtagalį prieškirtinių skiemenų tarimą. Tačiau vietoj pokirtinių skiemenų tvirtapradės priegaidės instrumentiniai tyrimai, bent vakarų aukštaičių

⁹⁵ Lietuvių kalboje tokių dvibalsių neišliko.

tartyje, dabar randa tvirtagale. Galimas dalykas, kad tvirtapradė čia būdinga tik žemaičiams (juk ir Jaunius buvo žemaitis).

§ 42. Daugumas lietuvių ir apskritai baltų kalbų tyrėjų mano, kad senovėje priegaidės nuo kirčio nepriklausė. Kiekviena ilga šaknis ar morfema ne tik kirčiuota, bet ir nekirčiuota, išlaikydavusi savo priegaidę. Pvz., šaknis *rýt-* buvusi akūtinė (plg. *rýt-as*) ir n. pl. formoje *ryt-aĩ*, taigi buvę tariama *rýt-aĩ* (kirčiuota galūnė). Pirmosios linksniuotės daiktavardžių n. pl. galūnė *-aĩ* buvusi cirkumfleksinė (plg. *ryt-aĩ*) ir baritoninėje n. pl. formoje *výr-ai*, taigi tarta *výr-aĩ* (kirčiuota šaknis). Tuo būdu akūtinės prigimties šaknis turėjo, pvz., visi dviskiemeniai I ir III kirčiuočių daiktavardžiai, pvz., (I kirč.) *výr-as*, *vėj-as*, *žirn-is*, *llep-a*, *kój-a*, *gėrv-ė*, *tóš-is*, *mėnuo* ir (III kirč.) *kėlm-as*, *vėln-ias*, *ožỹs*, a. sg. *ož-ĩ*, *galvā*, a. sg. *gālv-q*, *giesmė*, a. sg. *giesm-ę*, *širdis*, a. sg. *šird-ĩ*, *sūnūs*, a. sg. *sūn-ų*, *piemuō*, a. sg. *piemenĩ*, o cirkumfleksinės prigimties šaknis – visi dviskiemeniai II ir IV kirčiuočių daiktavardžiai, pvz., (II kirč.) *pĩšt-as*, *veřš-is*, *rankā*, a. sg. *rañk-q*, *kiaũl-ė*, *anglis*, g. sg. *añgl-ies*, *tuřg-us*, *puōdž-ius* ir (IV kirč.) *diřv-as*, *piršlỹs*, a. sg. *piršl-ĩ*, *žiemā*, a. sg. *žiēm-q*, *valdžiā*, a. sg. *valdž-iq*, *pirtis*, a. sg. *pirť-ĩ*, *viršūs*, a. sg. *virš-ų*, *raumuō*, a. sg. *raūmenĩ*.

Ilgainiui nekirčiuotuose skiemenyse ryškesnis akūto ir cirkumflekso skirtumas išnyko, imta tarti vienodai, su tuo pačiu (pvz., prieškirntiniuose skiemenyse su kylančiu) balso judėjimu. Senasis akūto ir cirkumflekso skirtumas ryškus išliko tik kirčiuotuose skiemenyse, iš kurių dabar nustatome šaknies ar morfemos senąją prigimtinę priegaidę.

Pvz., norint nustatyti, kokios priegaidės (akūtinės ar cirkumfleksinės) šaknį turi žodis *galvā*, reikia imti tokią jo formą, kuri turėtų kirčiuotą šaknį *galv-*, plg. a. sg. *gālv-q*. Taigi šis žodis turi akūtinę šaknį. Norėdami nustatyti II linksniuotės daiktavardžių g. sg. galūnės *-os* (pvz., *rañk-os*) senąją priegaidę, turime žiūrėti, kaip šią galūnę kirčiuoja tos pačios linksniuotės oksitonai. Plg. *galv-ōs*, *šak-ōs*. Taigi g. sg. galūnė *-os* yra cirkumfleksinė.

J. Kurilovičius neigia nekirčiuotų skiemenų priegaides, tvirtindamas, jog priegaides gali turėti ir iš seno yra turėję tik kirčiuoti skiemenys. Tačiau daugumas baltistų su tuo nesutinka. Kurilovičiaus teorijai, be kita ko, prieštarauja žemaičių tarmės atitrauktinis kirtis. Žemaičių šiaurės vakarų dalyje atitrauktinis akūtinių skiemenų kirtis turi stumtinę, o cirkumfleksinių – tęstinę arba vidurinę (jei galūnė ilga) priegaidę, pvz., *gālvā* 'galvā', g. sg. *gālvūs* 'galvōs' (plg. *gālvq*), bet *mėrgā* 'mergā', g. sg. *mėrgūs* 'mergōs' (plg. *mėrgq*). Naujaisi tyrimai rodo, kad tam tikro skirtumo tarp atitrauktinio kirčio akūtiniuose ir cirkumfleksiniuose skiemenyse esama ir likusiame šiaurės žemaičių, taip pat bent dalyje pietų žemaičių ploto. A. Gir-

denis tvirtina, kad apskritai visose kirtį atitraukiančiose lietuvių kalbos tarmėse akūtinių ir cirkumfleksinių skiemenų priegaidės nėra visai sutapusios. Pagal jį, nesuplakamos, pvz., dalyvio *kaltà* (a. sg. *káltą*) ir būdvardžio *kaltà* (a. sg. *kal̃tą*) formos, skirtingai tariamas žodžių *vienà* (plg. *vienas*) ir *dienà* (plg. *diēna*) dvibalsis *ie* ir t. t. Net pietiniai vakarų aukštaičiai (kirčio neatitraukia!), pagal Girdenį, nevienodai tarią žodžių porų *storà* (plg. *stóra*) – *dorà* (plg. *dōra*), *vienà* (plg. *viena*) – *dienà* (plg. *diēna*) šaknies balsius resp. dvibalsius; dalyvis *kaltà* ir būdvardis *kaltà* čia nesą visiški homonimai (pirmojo ryškesnis *a*, antrojo – priebalsis *l*, be to, pirmojo nekirčiuotasis skienuo esąs intensyvesnis ir įtemptesnis). Visa tai rodytų, kad nekirčiuoti skiemenys ne tik turėjo dvejopas priegaides, bet ir dabar atskirose tarmėse tebesąs dvejopas priegaidėjimas. Jį turi ir latvių kalba, pvz., *brāliēm* ‘broliams’, *brāļuos* ‘broliuose’, *mātēi* ‘motinai’.

§ 43. Priegaidžių kilmė apskritai neaiški. Tyrėjų nuomonės nesutampa. Dar 1894 m. F. de Sosiūras iškėlė mintį, kad akūtas atsirado ten, kur senų senovėje buvo ilgasis balsis arba ilgasis diftongas, o cirkumfleksas – kur būta įprastinio diftongo, plg. s. ind. *mātā* : lie. *mótė*, s. ind. *dhānās* ‘grūdai’ : lie. *dūona*, s. ind. *vīras* : lie. *výras*, s. ind. *sūnus* : lie. *sūny*, s. ind. *vāyus*⁹⁶ : lie. *vėjas* ir t. t., bet gr. *χεῖμα* : lie. *žiēma*, s. ind. *dēvās* (iš ide. **deivos*) : lie. *diēvas*, gr. *αῖος* (iš ide. **sausos*) : lie. *saūsas* ir t. t. Ši hipotezė vėliau daugelio tyrėjų buvo palaikoma ir tikslinama. Ir dabar daug kas mano, kad akūtui pradžia davė senoviniai ilgieji balsiai ir ilgieji diftongai⁹⁷, o cirkumfleksui – normalieji diftongai ir dėl kontrakcijos (balsių sutraukimo, suliejimo) atsiradę ilgieji balsiai. Kad balsių kontrakcija duoda cirkumfleksą, matyti iš fleksijos, pvz., n. sg. *dagys* turi galūnę *-ys* iš **iias* < **-ijos*, g. sg. *šakōs* turi galūnę *-os* iš *-ās* < **-ā+es*, g. pl. *šakū* turi *-ų* < **-ōn* < **-ā+ōn* ir kt.

J. Kurilovičius tvirtina, kad baltų-slavų akūtas atsiradęs dėl kirčio retrakcijos (atitraukimo) į ilgą pradinį skiemenį. Tačiau ši hipotezė yra nepakankamai pagrįsta, nes nėra duomenų, rodančių, jog dėl kirčio atitraukimo galėtų atsirasti priegaidės tokioje kalboje, kuri jų neturėjo.

Gerullis Lit. Dialekt. XXI–LV, Endzelīns Latv. val. gram. 34–48, Laigonaite K I 71–99, Vaitkevičiūtė LKG I 127–142, Stang Vergleich. Gram. 125–144, Zinkevičius Liet. dial. 33–45, Karaliūnas MAD 1970 2 143–152, Grinavec-

⁹⁶ Raide *y* sen. indų pavyzdžiuose žymimas jotas.

⁹⁷ Kurios laringalinės teorijos (apie ją vėliau) šalininkai kildina iš trumpųjų balsių resp. diftongų + laringalo.

kis Žem. tarm. 100–127 ir EksF V 111–118, Girdenis leidinyje Балтийские языки и их взаимодействие со славянскими, финно-угорскими и германскими языками (Рига, 1973) 73–75 ir (su A. Pupkiu) EksF VI 107–125, Pakerys EksF II 68–74, III 97–118.

1. Ką žinote apie tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidžių akustines ypatybes? (§ 34).
2. Kokia latvių priegaidė būna vietoj lietuvių tvirtagalės? (§ 35).
3. Kokios latvių priegaidės būna vietoj lietuvių tvirtapradės? (§ 35).
4. Kada latviai turi tęstinę ir kada laužtinę priegaides? (§ 35).
5. Ką žinome apie prūsų kalbos priegaides ir kaip jos santykioja su lietuvių ir latvių priegaidėmis? (§ 36).
6. Iš ko sprendžiame apie slavų priegaidžių sistemą ir kaip ji santykioja su lietuvių ir latvių atitikmenimis? (§ 37).
7. Kada, Būgos nuomone, pakito lietuvių priegaidės? Iš ko jis tai nustato? (§ 38).
8. Kodėl ir kada istorinėje gramatikoje vietoj tvirtapradės ir tvirtagalės pravartu vartoti terminus akūtas ir cirkumfleksas? (§ 39).
9. Kaip santykioja lietuvių ir graikų žodžio galo priegaidės? (§ 40).
10. Kodėl dalis tyrėjų mano, kad priegaidės paveldėtos iš indoeuropiečių prokalbės? (§ 40).
11. Kodėl kiti kalbininkai mano, kad priegaidės yra vėlesnės kilmės? (§ 40).
12. Kaip Jaunius aiškino dabartinį nekirčiuotų skiemenų priegaidėjimą? (§ 41).
13. Ką rodo instrumentiniai nekirčiuotų skiemenų tyrimai? (§ 41).
14. Kokią senovinę nekirčiuotų skiemenų priegaidėjimo sistemą rekonstruoja kalbininkai? (§ 42).
15. Kaip nustatome, kuri žodžio dalis (šaknis, morfema) yra akūtinė, kuri cirkumfleksinė? (§ 42).
16. Kokios pažūros dėl nekirčiuotų skiemenų priegaidėjimo laikosi Kurilovičius ir kodėl daugumas baltistų su juo nesutinka? (§ 42).
17. Kas pasakytina dėl priegaidžių kilmės? (§ 43).

Sosiūro-Fortunatovo dėsnis

§ 44. Matėme (§ 31 ir 32), kad tolimi mūsų protėviai turėjo dvejopą kirčiavimą: baritoninį ir oksitoninį resp. kilnojamąjį. Jeigu pirmąjį laikysime oksitoninį kirčiavimą, tai jo virtimas kilnojamuoju kelia daug visokių neaiškumų. Nors ir buvo mėginama nustatyti perėjimo nuo oksitoninės prie kilnojamojo kirčio paradigmos dėsningumus, bet iš tikrųjų tasai perėjimas dar tebėra labai problemiškas. Nesigilindami į šiuos labai painius ir neaiškius dalykus, plačiau panagrinėsime vieną labai svarbų mūsų akcentologijos pakitimą, vykusį esant baritoniniam-kilnojamajam kirčiavimui ir iš esmės suformavusį dabartinę lietuvių kalbos kirčiavimo sistemą.

Tasai pakitimas formuluojamas taip: kirtis nuo cirkumfleksinio ir trumpo skiemens tam tikru laiku kėlėsi į tolesnį gretimą

akūtinį skiemenį. Tą kirčio kėlimąsi galime pavaizduoti tokia schema (storas brūkšnys rodo kirčiuotą, plonas — nekirčiuotą skiemenį):

≈ ˈ virto ≈ ˈ.

Pavyzdžiu gali būti senovinė n. sg. forma **rañkǫ* 'ranka', kuri dėl šio dėsniu virto *rañkǫ* (> dab. *rankà*). Daiktavardis *ranka* yra baritonas (II kirč.), taigi jo n. sg. forma senovėje turėjo šaknies kirtį. Šaknis *rañk-* — cirkumfleksinė. Dabartinė trumpa n. sg. galūnė *-a* kilo iš ilgos akūtinės **-ǫ*, plg. *geró-ji* šalia *gerà*.

Kiti pavyzdžiai: i. sg. *rankà*, *pirštù*, *lapù*, a. pl. *rankàs*, *pirštùs*, *lapùs* šalia n. sg. *pīrštās*, *lāpas*, g. sg. *rañkos*, *pīršto*, *lāpo*. Daiktavardžiai *pīrštās*, *lāpas*, kaip ir *rankà*, yra baritonai, senovėje turėję pastovų šaknies kirtį visoje paradigmoje. Jų i. sg. ir a. pl. formų kirtis į galūnę nušoko dėl kalbamojo dėsniu, nes dabartinės galūnės i. sg. *-à*, *-ù* ir a. pl. *-às*, *-ùs* yra kilusios iš senesnių **-ǫ*, **-úo* (plg. *gerǫ-ja*, *gerúo-ju*) ir **-ǫs*/**-ǫs*, **-úo(n)s* (plg. *gerǫs-ias*, ryt. *gerós-ias*, *gerúos-ius*, žė. *gerǫ[n]s-ius*). G. sg. galūnės *-os*, *-o* yra iš prigimties cirkumfleksinės (plg. *šak-ōs*, *ger-ōs*, *katr-ō*, *an-ō*), o n. sg. galūnė *-as* turi paveldėtą trumpą balsį.

Kirtis kėlėsi ir kilnojamojo kirčio paradigmai priklausiusiuose žodžiuose, pvz., i. sg. *vilkù* (IV kirč., šaknis cirkumfleksinė, plg. *vilk-as*), bet *rýtu* (III kirč., šaknis akūtinė).

Veiksmažodžių pavyzdžiai: 1. sg. praes. *kertù*, *nešù*, bet *dirbu*, 2. sg. *kerti*, *neši*, bet *dirbi*. Šaknis *kert-* yra cirkumfleksinė, plg. 3. praes. *keřt-a*. Šaknis *neš-* yra trumpa, plg. *něš-ti* (3. praes. *něš-a* turi nau ai dėl kirčio pailgėjusį balsį). 1. sg. galūnė *-ù* kilo iš **-úo*, plg. sangražinę formą *nešúo-si*. 2. sg. *-i* kilo iš **-ie*, plg. *nešite-si*.

Kirčio kėlimosi žodžio vidurio pozicijoje pavyzdžiai: inf. *laikýti* (plg. 3. praes. *laiko*) šalia *mókyti* (3. praes. *móko*), *lapúotas* (plg. *lāpas*) šalia dial. *miltuotas* (plg. *miltai*), *žolėtas* (plg. *žolė*) šalia *sáulėtas* (*sáulė*), *turtingas* (plg. *tuřtas*) šalia dial. *pieningas* (*pienas*), *draugáuti* (plg. *draūgas*) šalia dial. *bėrnauti* (*bėrnas*). Bendrinėje kalboje daug kur kirčiavimas suvienodintas: pagal *lapúotas*, *žolėtas*, *turtingas*, *draugáuti* sakoma ir *miltúotas*, *saulėtas*, *pieningas*, *bernáuti*.

Akūtinų skiemenų kirtis išliko kur buvęs, pvz., i. sg. *výru*, *liepa*, a. pl. *výrus*, *liepas*, 1. sg. praes. *dirbu*, 2. sg. *dirbi*.

Taigi kirtis nepakito (liko kur buvęs) tokiuose gretimuose skiemenyse:

≈ ≈, ≈ ˘, ˈ ˈ, ˈ ≈, ˈ ˘.

Kirtis kėlėsi tik ≈ ˈ pozicijoje.

Aprašytą kirčio kėlimąsi dar XIX a. pabaigoje maždaug vienu metu išaiškino du kalbininkai: Ferdinandas de Sosiūras (paskelbė IF VI tome

1896 m.) ir Filipas Fortunatovas (paskelbė leidinyje Сборник Отделения русского языка и словесности ИАН LXIV tome 1897 m.). Todėl jis ir vadinamas Sosiūro-Fortunatovo dėsniumi.

Ferdinandas de Sosiūras (F. de Saussure, 1857–1913) – žymus šveicarų kalbininkas, turėjęs didelę įtaką kalbos mokslo raidai. Jis laikomas struktūrinės kalbotyros pradininku. Paskelbė vertingų lituanistinių darbų, ypač iš istorinės akcentologijos. Dėsnį pirmą kartą suformulavo pranešime, skaitytame 1894 m. tarptautiniame orientalistų kongrese Ženevoje.

Filipas Fortunatovas (1848–1914) – žymus rusų kalbininkas, nemaža nuspilnęs lietuvių kalbos tyrimui. Dėsnį savarankiškai atrado ir paskelbė G. Uljanovo veikalo „Значение глагольных основ в литовско-славянском языке“ recenzijoje 1897 m.

§ 45. Sosiūro-Fortunatovo dėsniumi nusakomas kirčio kėlimasis vienu skiemeniu į priekį nulėmė dabartinės lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos susiformavimą. Iš buvusių dviejų kirčiuočių (turima galvoje dviskiemenius daiktavardžius) – baritoninės (pastovus šaknies kirtis) ir kilnojamosios – atsirado dabartinės keturios. Abi senosios kirčiuotės suskilo į dvi.

Baritoninė kirčiuotė išliko nepakitusi, jeigu šaknis turėjo akūtinę priegaidę: *vyr-as, žirn-is, bób-a, sáu-ja...* Taigi akūtinės šaknies baritonai iki šių dienų išlaikė senovinę kirčio vietą. Jie sudaro dabartinę dviskiemenių daiktavardžių pirmąją kirčiuotę.

Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonus palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis. Kirčiuojame: i. sg. *pirštù, rankà, dvasià...* Jie sudaro dabartinę antrąją kirčiuotę.

Oksitonai liko kaip iki tol buvę kilnojamo kirčio, jeigu turėjo akūtinę šaknį, tačiau buvo dar paliesti Sosiūro-Fortunatovo dėsnio, jeigu jų šaknis cirkumfleksinė arba trumpa. Taigi šalia n. sg. *kélm-as, vaik-as*, n. pl. *kelmaĩ, vaikaiĩ* sakome i. sg. *kélm-u*, bet *vaikù*. Akūtinės šaknies oksitonai sudaro dabartinę trečiąją, o cirkumfleksinės ir trumpos šaknies oksitonai – ketvirtąją kirčiuotes.

Šiaurinėje resp. vakarinėje Lietuvos dalyje (daugelio žemaičių ir dalies aukštaičių) kirtis tam tikrais atvejais atitraukiamas nuo galūnės į žodžio pradžią. Tasai kirčio atitraukimas yra vėlesnis, vykęs po Sosiūro-Fortunatovo dėsnio veikimo, plg. i. sg. *pirš-tu < pirštù* (vidurinė – atitrauktinio kirčio priegaidė).

§ 46. Kada įvyko Sosiūro-Fortunatovo dėsniumi nusakomas kirčio perkėlimas? Kalbininkai šiuo klausimu nesutaria. Fortunatovas manė, kad tai bendrosios baltų-slavų epochos reiškinys, plg. rusų *рукá* : *ру́ка*

ir lie. *rankà* : *rañkà* kirčio sutapimą. Vėliau tokiai nuomonei imta prieštarauti, nes pasirodė, kad kai kurie slavų kalbų faktai šiuo dėsniu sunkiai paaiškinami. Dėl duomenų stokos abejojama, ar Sosiūro-Fortunatovo dėsnis yra veikęs prūsų kalboje. Pastaruoju metu pagrįstai keliami mintis, kad šis dėsnis veikė tik lietuvių kalboje, taigi jau šiai atsiskyrus nuo kitų baltų kalbų.

Neaiškios ir šio dėsniu veikimo priežastys. Linkstama manyti, kad dėl to kaltas gretimų skiemenų priegaidėjimo viršūnių susidūrimas, atsiradęs cirkumfleksui virtus kylančiaja, o akūtui krintančiaja priegaide, plg. ↗ ↘ . Kol cirkumfleksas buvo krintanti (↘), o akūtas kylanti (↗) priegaidė, tokio viršūnių susidūrimo nebuvo. Toks aiškinimas suponuoja palyginti vėlyvą Sosiūro-Fortunatovo dėsniu veikimą.

J. Kurilovičius, neigdamas nekirčiuotų skiemenų priegaidės, kitaip suformulavo ir Sosiūro-Fortunatovo dėsnį. Jis jį aiškina kaip kirčio perkėlimą iš cirkumfleksinio ir trumpo skiemens į galūnę dėl jos sutrumpėjimo. Tačiau toks formulavimas ignoruoja kirčio kėlimąsi žodžio viduryje (plg. *laikyti* : *laiko* šalia *mokyti* : *moko*, *lapuotas* : *lāpas* šalia *miltuotas* : *miltai*), todėl nesusilaukė platesnio baltistų pritarimo.

de Saussure IF VI (Anzeiger) 157–166 (= де Соссюр Ф. Труды по языкознанию. М., 1977, 620–632), Fortunatov leidinyje Сборник Отделения русского языка и словесности ИАН LXIV 62 ir kt., van Wijk Akzent- u. Intonations. 28–60, Stang Slav. Accent. 15–20, Kuryłowicz L'accentuation 162–356, Булаховский leidinyje Rakstu krājums... Jānim Endzelīnam (Rīgā, 1959) 55–77, Kazlauskas Istor. gram. 31–33.

1. Pasakykite Sosiūro-Fortunatovo dėsnį (§ 44).
2. Duokite pavyzdžių, rodančių šio dėsniu veikimą (§ 44).
3. Kodėl kirčiuojame n. sg. *pupà*, *dvasià*, i. sg. *veršiù*, *dievù*, a. pl. *pupàs*, *dvasiàs*, *veršiùs*, *dievùs*, l. sg. praes. *sukù*, *lydžiù*, 2. sg. *suki*, *lydi*, bet n. sg. *kója*, *jūra*, i. sg. *kélmu*, *óžiu*, a. pl. *kélmus*, *óžius*, l. sg. *áudžiu*, 2. sg. *áudi*? (§ 44).
4. Ar dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsniu pakito akūtinės šaknies baritonų kirčiavimas? (§ 45).
5. Kurią dabartinę dviskiemenių daiktavardžių kirčiuotę sudaro akūtinės šaknies baritonai? (§ 45).
6. Kaip atsirado dabartinė II kirčiuotė? (§ 45).
7. Ar pakito dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsniu kilnojamo kirčio akūtinės šaknies daiktavardžių paradigma? (§ 45).
8. Kaip atsirado dabartinė IV kirčiuotė? (§ 45).
9. Kas pasakytina dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsniu veikimo laiko ir priežasčių? (§ 46).
10. Kaip ši dėsnį formuluoja Kurilovičius? (§ 46).

§ 47. Anksčiau matėme (§ 42), kad senovėje kiekviena šaknis ar morfema turėjo savo priegaidę. Tačiau dabar neretai turime tam tikruose žodžiuose pakeistą priegaidę, pvz., šalia *káilis* (akūtinė šaknis) sakome *kailius* (akūtas pakeistas cirkumfleksu). Tokį reiškinį vadiname metatonią (priegaidžių kaita).

Metatonijos reiškinį dabar lietuvių kalboje yra daug, ir jie gana įvairūs. Dažniausiai ji pasitaiko išvestiniuose žodžiuose, pvz. (su metatonija antrasis poros narys): *pienas* – *piėnė*, *kūrpė* – *kuřpius*, *púodas* – *puōdžius*, *kálnas* – *pakálnė*, *áukštas* – *aūkštis*, *plónas* – *plōnis*, *dárbas* – *bedarbis*, *kója* – *bekōjis*, *pláukas* – *geltonplaūkis*, *žiedas* – *baltažiėdis*, *ginti* – *giñklas*, *būti* – *pabūklas*, a. sg. *širdį* – *širšti* ir t. t.

Šiuose pavyzdžiuose akūtas pakeistas cirkumfleksu. Bet būna ir priešingai: cirkumfleksas vediniuose pakeičiamas akūtu, pvz., *buřbti* – *būrba* ‘burbeklis’, a. sg. *dailų* – *dáilinti*, *paikas* – *páikinti*, *vařgas* – *várginti*, *birbti* – *birbinti*, a. sg. *kalbą* – *kálbinti* ir t. t.

Metatonija dažnai būna susijusi su reikšmės pakitimu, plg. *súris* ‘toks pieno produktas’ – *sūris* ‘sūrumas’, *bėris* ‘bėras arklys’ – *bėris* ‘bėrumas’ ir pan. Ji pasitaiko ne tik žodžių šaknyse, bet ir morfemose, pvz., *naujokas* (būdvardis) – *naujōkas* (daiktavardis), *į* (prielinksnis) – *į-* (priešdėlis, pvz., *įnašas*), *nuō* (prielinksnis) – *núo-* (priešdėlis, pvz., *núotaka*) ir kt.

§ 48. Metatonijos priežastys, matyt, buvo įvairios, ne visais atvejais aiškios. Dėl jų tyrėjai daug ginčijasi.

Neretai šis reiškinys siejamas su anksčiau buvusiu nevienodu porų kirčiavimu. Antai pastebėta, kad senovėje, darant daiktavardį iš būdvardžio, pakisdavo žodžio kirtis, pvz., s. ind. *ásitas* ‘juodas’ – *asitas* ‘juoda kiaulė’, gr. *λευκός* ‘baltas’ – *λεῦκος* ‘tokia žuvis’. Šio reiškinio liekanas galima įžiūrėti latvių *liēls* ‘didelis’ – *liēls* ‘blauzda, koja’ poroje. Spėjama, kad vietoj kirčio keitimo ilgainiui imta keisti priegaidę.

Cirkumflekso atsiradimas vietoj akūto dažnai siejamas su kirčio atkėlimu per vieną skiemenį į priekį.

Chr. Stangas tokias daugiaskiemenių daiktavardžių skirtingo kirčio poras kaip *kūbilas* – *kubilius*, *skar̃malas* – *skarmālius*, *pinigas* – *pinigius* sieja su dviskiemenių poromis *káilis* – *kailius*, *kūrpė* – *kuřpius*, laikydamas čia cirkumfleksą atsiradusį vietoj akūto dėl kirčio atkėlimo į šaknį. Mat n. sg. galūnė *-ius* greičiausiai esanti vietoj senesnės *-ijus*, taigi *kailius* iš **kailijus*. Analogiškai ir *bałtis*, *aūkštis* (šalia *báltas*, *áukštas*) galėjo gauti cirkumfleksą dėl kirčio atkėlimo į šaknį iš senesnės šių žodžių

pabaigos *-ijas*: *baltis* iš **baltijas*. Dar plg. *begalvis* – a. sg. *gálvq* ir atitinkamą daugiaskiemėnę porą *bemotėris* – a. sg. *móteri*, kur vietoj metatonijos skirtingai kirčiuojama.

Tokie metatonijos atvejai kaip 1. sg. fut. *áugsiu* – 3. fut. *aūgs*, priešdėlis *ĩ-* (pvz., *ĩnoris*) – prielinksnis *ĩ* susiję su vadinamuoju Leskyno dėsniu, kuris bus aptariamas § 152.

§ 49. Atskiri metatonijos reiškiniai nevienodo senumo. Kai kurie iš jų gana seni, turi atitikmenų kitose giminingose kalbose, plg. *várna* – *vařnas* ir serbų-chorvatų *vràna* – *vràn*, rusų *ворона* – *вóрон*. Bet yra ir visai neseni.

Antai akūtas žemaičių formoje *dvárs* vietoj aukštaičių *dvàras* susijęs su žodžio trumpinimu, taigi atsirado žemaičiams ėmus nebetarti galūnės *-as* balsio. Plg. *dvàrvietė* < *dvàro vietà*.

Dabar tarmėse kai kuriais atvejais ne visur turima metatonija. Vietomis ją panaikino analogija, pvz., pagal *gėda* vietomis *begėdis* perdirtas į *begėdis*, pagal *lūpa* imta sakyti *didžialūpis* vietoj *didžialūpis*, pagal *várna* pasidaryta ir *várnas* (vietoj *senovinio vařno*) ir pan. Ne visuomet lengva nustatyti, kuri priegaidė pirminė, ypač kai neturima patikimų atitikmenų kitose kalbose.

Metatonijos reiškinius reikia skirti nuo vadinamųjų heterotónų, t. y. panašios darybos, bet skirtingos kilmės žodžių, pvz., *áuklė* ‘auklėtoja’ (iš **aug-klė* : *áug-ti*, *aug-inti*) ir *aūklė* ‘autas, audeklo gabalas kojoms apvynioti aunantis’ (iš *au-klė* : *aū-ti*), *mólė* ‘žemė prie molio, priemolis’ ir *mōlė* ‘malimas’ (: *mál-ti*) ir kt.

Būga KZ LI 109–142, LII 91–98, 250–302 (= Rink. rašt. II 386–483), Mikalauskaitė LKK I 85–95, Vaitkevičiūtė LKG I 142–150, Stang Vergleich. Gram. 144–169, Lyberis KK 22 43–48.

1. Kas yra metatonija? (§ 47).
2. Kokios rūšies žodžiuose dažniausiai ji pasitaiko? (§ 47).
3. Kokias žinote metatonijos atsiradimo priežastis? (§ 48).
4. Ar visi metatonijos reiškiniai vienodo senumo? (§ 49).

Bekirčiai žodžiai

§ 50. Ne visi žodžiai kalbos sraute būna kirčiuojami. Vienaskiemėniai, daugiausia turintys tik gramatinę paskirtį (įvardžiai, prievėksmiai, dalelytės) ir reikšmės požiūriu susiję su kitais žodžiais, neretai su jais jungiasi taip pat ir kirčio atžvilgiu, patys tapdami bekirčiais, prisišliedami prie kirčiuotųjų. Antai dabar sakome (nekirčiuoti žodžiai ir iš jų kilusios žodžių dalys išskirtos šriftu): *kám_gi aš dirbu?* kai *kàs jaū padàrė*; bet

kàs jám iš tō; niėkas; pasiródė iš už kálno; išlińdo iš anàpus tvorōs ir pan. Tokius žodelius vadiname enklitika, jeigu eina po kirčiuoto žodžio⁹⁸, ir proklitika, jeigu eina prieš kirčiuotąjį. Kirčio netekimo reiškinys atitinkamai vadinamas enklizė (paprastai kai netekus kirčio prisišliejama po kirčiuoto žodžio) ir proklizė (kai šliejamosi prieš kirčiuotąjį).

Lietuvių kalba seniau yra turėjusi dabar jau nebevartojamų enklitikų bei proklitikų, pvz., *Pamirodik* PS I 175₃₁ 'man parodyk', *wedeim* (< *vedei_mi*) *kieleys tikrays* PK 52₁₈ 'vedei mane keliais tikrais', *kad ti garbintumbim* MP 209₅ 'kad tave garbintume', *O teip lįkiūt* (< *linkiuo_ti*) *arba rodiiūt žmogáu* DP 514₁₁ 'o taip linkiu tau ir patariu tau žmogau', *Mirschtagu žmogaus duschia* MT 258b₈ 'ar miršta žmogaus siela?', *ilgaygu gieβkofite* PK 45₁₉ 'ar ilgai ieškosite?'

Enklitikų bei proklitikų vokalizmas kinta kiek kitaip, negu kitų žodžių. Jis trumpėja: ilgieji balsiai virsta trumpaisiais, vietoj dvibalsių *uo*, *ie* atsiranda trumpieji balsiai *u*, *i*. Tai aiškiai matyti palyginus prielinksnius ir tos pačios kilmės veiksmažodžių priešdėlius, sutrumpinusius proklitinėje padėtyje savo vokalizmą. Pvz., prielinksniai *pō* (< **pā*), *nuō*, *priē* ir veiksmažodžių priešdėliai *pa-(dārė)*, *nu-(virto)*, *pri-(bėgo)*.

Hermann Lit. Stud.

1. Kas yra enklitikai (enklizė) ir proklitikai (proklizė)? (§ 50).
2. Kuo pasižymi nekirčiuotų žodžių vokalizmo raida? (§ 50).
3. Kuo virsta trumpėdami dvibalsiai *uo*, *ie*? (§ 50).

Užduotys: 1. Nurodykite, kurie iš šių žodžių yra baritoninio, kurie oksitoninio (kilnojamojo) kirčiavimo: *daiktas, darbas, brolis, vaikas, medis, grūdas, galas, kirvis, plaukas, dievas, rytas, lapas, protas, daržas, vėjas, pirštas, molis, žodis, ožys, spalva, galva, diena, druska, vieta, merga, boba, nauda, pupa, sala, duona, dvasia, tauta, tiesa, žiema, saulė, akis, krosnis, avis, širdis, žvėris, nosis, lietus, sūnus, piemu, mėnuo*.

2. Nustatykite, kurios toliau surašytų žodžių šaknys yra akūtinės, kurios cirkumfleksinės: *kelm-ai, diev-ai, ož-iaī, veln-iaī, galv-ā, žiem-ā, valdž-ia, mart-i, giesm-ē, šird-is, pirt-is, sūn-ūs, virš-ūs, piem-uō, ein-ū, rėk-iū*.

3. Nustatykite, akūtinės ar cirkumfleksinės šių žodžių galūnės: n. sg. *gėrv-ė, mėn-uo*, g. sg. *raiń-os, tōš-ies, tuŗg-aus*, voc. sg. *puōdž-iau*, n. pl. *piršt-ai*, g. pl. *žirn-ių*, l. sg. praet. *dirb-au*, 2. sg. *dirb-ai*.

4. Iš toliau surašytų daiktavardžių išrinkite tuos, kurių paradigmas palietė Sošiūro-Fortunatovo dėsnis: *arklys, auksas, balsas, brolis, diena, dirva, drobė, druska, dūmas, duona, galas, genys, juosta, jūra, kalnas, kaulas, kirvis, krūmas, lūpa, medis, noras, ožys, ožka, paršas, pėda, pienas, pieva, piršlys, protas, puta, raktas, siūlas, šaltis, šarka, šaukštas, šokis, takas, turtas, vaikas, vardas, žingsnis, žynys, žmona, žodis, žvirblis*.

⁹⁸ Kartais enklitiku vadinamas bet kurioje pozicijoje kirčio netekęs žodelis (platesnė šio termino reikšmė). Šiuo atveju kartais sakoma ir kllitikas.

Bendros pastabos

§ 51. Kalbos garsai pirmiausia skirstomi į balsius ir priebalsius. Balsiai ir jų junginiai sudaro kalbos balsyną, kurį paprastai vadiname tarptautiniu terminu vokalizmas. Priebalsiai ir jų junginiai sudaro priebalsyną, arba konsonantizmą. Lietuvių kalbos garsyno istorijos nagrinėjimą pradėsime nuo vokalizmo.

§ 52. Lietuvių kalbos vokalizmas pasižymi sudėtingumu. Turime balsius ir dvibalsius. Balsiai vieni trumpieji, kiti ilgieji. Dvibalsiai taip pat dvejopi: vadinamieji gryniesi (dabar juos įprasta vadinti tiesiog *dvibalsiais*) ir mišrieji (įsigalėjo *mišriųjų dvigarsių* terminas).

Tarmėse dar didesnė įvairovė: gausu visokių pereinamojo tipo garsų. Pvz., šalia trumpųjų ir ilgųjų balsių čia dar būna pusilgių, kilusių iš pailgintų trumpųjų arba sutrumpintų ilgųjų. Daug tarpinės kokybės balsių, pvz., *d* – *a* su *o* atspalviu, *ɔ* – *o* su *a* atspalviu ir kt. Kadangi garsai niekada nekinta šuoliais, bet visuomet pamažu, laipsniškai, tai pereinamojo tipo garsai padeda suvokti kalbos vokalizmo raidos kryptį.

Pirmiausia mums rūpės išsiaiškinti, kas sudėtingoje lietuvių kalbos vokalizmo sistemoje yra sena, paveldėta, ir kas nauja, vėliau atsiradę, t. y. antrinės kilmės.

§ 53. Viena iš ryškiųjų lietuvių kalbos vokalizmo ypatybių yra dvejojo ilgumo – trumpųjų ir ilgųjų – balsių buvimas. Mūsų trumpieji ir ilgieji balsiai yra skirtingos fonemos, o ne tų pačių fonemų poziciniai variantai. Jų ilgumas nuo kirčio paprastai nepriklauso: trumpieji balsiai gali būti ir kirčiuotoje pozicijoje, o ilgieji – ir nekirčiuotoje, pvz., *būvo*, *vinys*, *kàsdavo*, *nèšk*.

Plg. rusų *пýтать, онí, сáжа, сéвер*, kur visi kirčiuoti balsiai būna ilgesni už nekirčiuotus, taigi čia nėra fonologinio trumpųjų ir ilgųjų balsių skyrimo.

Ar sena nagrinėjamoji lietuvių kalbos balsių ypatybė?

Latvių ir prūsų (sprendžiamo iš brūkšnelių III katekizme) kalbos taip pat skyrė ilguosius balsius nuo trumpųjų. Taigi ši ypatybė turi būti paveldėta iš baltų prokalbės. Seniausieji kitų indoeuropiečių kalbų paminklai rodo, jog ji yra dar kur kas senesnė. To skyrimo būta jau indoeuropiečių prokalbėje. Taigi trumpųjų ir ilgųjų balsių opozicija yra didžiai sena lietuvių kalbos fonetikos ypatybė, nebeišlaikyta daugelio dabartinių gyvųjų indoeuropiečių kalbų.

Ir lietuvių tarmėse vietomis (vidurio, rytų Lietuvoje) tasai skyrimas neberyškus ar net ir visai išnyko. Kirčiuoti žodžio kamieno trumpieji balsiai čia pailgėjo ir ėmė prilygti (arba visai prilygo) ilgiesiems, o nekirčiuoti ilgieji buvo sutrumpinti ir ėmė bemaž (arba net visai) nebesiskirti nuo trumpųjų. Tačiau daugumas lietuvių kalbos tarmių paveldėtąjį trumpųjų ir ilgųjų balsių skyrimą išlaikė iki šių dienų palyginti gerai.

1. Ką vadiname vokalizmu? (§ 51).
2. Kuo sudėtingas lietuvių kalbos vokalizmas (ir tarmėse)? (§ 52).
3. Ar senas trumpųjų ir ilgųjų balsių skyrimas lietuvių kalboje? (§ 53).
4. Kaip jis išliko tarmėse? (§ 53).

Trumpieji balsiai

§ 54. Lietuvių kalba turi keturis paveldėtus trumpuosius balsius. Tai fonemos, kurias rašte žymime *a*, *e*, *u*, *i* raidėmis. Dvi pastarosios (*u*, *i*) bendrinėje kalboje visais atvejais būna trumpos, plg. kirčiuotus *u*, *i* žodžiuose *būvo*, *miškas*, nekirčiuotus — žodžiuose *buvau*, *miškėlis*. Kirčiuoti *u*, *i* pailgėja tik tarmėse. Tačiau kirčiuoti *a*, *e* dažnai pailgėja ir bendrinėje kalboje, pvz., *nāmas*, *vēda*. Plg. šaknų *nam-*, *ved-* tarimą nekirčiuotoje pozicijoje, pvz., *nam-ai*, *ved-ėjas*. Tasai kirčiuotų *a*, *e* pailgėjimas yra anttrininis. Tam tikrais atvejais ir kirčiuoti *a*, *e* bendrinėje kalboje tebėra išlikę trumpi, pvz., *kāsti*, *nēšti*. Visa tai bus aptariama vėliau (§ 137–142). Dabar svarbu įsisąmoninti, kad kirčiuotų *a*, *e* pailgėjimas yra antrininis reiškinys, kad senovėje šie balsiai, kaip ir *u*, *i*, visais atvejais (taigi ir kirčiuoti) buvo trumpi, t. y. kad tai — senoviniai trumpieji balsiai.

Išsiaiškinkime kiekvieno iš keturių mūsų trumpųjų balsių istoriją.

a

§ 55. Lietuvių *a* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *a*, pvz.:

lie. *ašis*, la. *ass*, pr. *assis*⁹⁹;

lie. *akis*, la. *acs*, pr. n. pl. *ackis*¹⁰⁰;

lie. *gālas*, la. *gals*, pr. a. sg. *gallan* 'mirtį';

lie. *nāgas*, la. *nags*, pr. *nage* 'koja'.

Taigi mūsų *a* kilo iš baltų prokalbės trumpojo balsio **a*, kitaip saktant, baltų **a* išliko lietuvių kalboje iš esmės nepakitęs.

Tarmėse tam tikrais atvejais tasai *a* pakito, pvz., rytų aukštaičiai anykštėnai ir kupiškėnai kirčiuotoje negalūnės pozicijoje jį susiaurino ir išvertė *ɔ* (*rō.tas* 'rātas'), panevėžiškiai galūnėse pavertė *ɔ* arba murmamuoju garsu (*vaikus/vaik's* 'vaikas'), o žemai-

⁹⁹ Prūsų kalbos tekstus rašė vokiečiai. Jų rašyboje įprasta dvigubinti priebalsių raides po trumpojo balsio. Taigi dviejų *s* raidžių parašymas rodo buvusį balsį *a* trumpą.

¹⁰⁰ Raidės *ck* žymi priebalsį *k* (vokiečių rašybos maniera).

čiai daugelyje galūnių visai nebetaria (*vī'rs* 'vyras', *nēš* 'neša'). Po minkšto priebalsio ne tik tarmėse, bet ir bendrinėje kalboje *a* labai supriešakėjo ir virto *e*. Tai bus aptarta § 165.

§ 56. Baltų *a* atitinka slavų *o*, pvz.:

lie. *ašis* (la. *ass*, pr. *assis*), s. sl. *osb*¹⁰¹;

lie. *akis* (la. *acs*, pr. *ackis*), s. sl. *oko*;

lie. *naktis* (la. *nakts*, pr. a. sg. *naktin*), s. sl. *noštъ*;

lie. *prašyti* (la. *prasīt*), s. sl. *prositi*;

lie. *rāgas* (la. *rags*, pr. *ragis*), s. sl. *rogъ*¹⁰¹.

§ 57. Lyginimas su kitų indoeuropiečių kalbų, ypač lotynų ir graikų, atitikmenimis rodo, kad baltų *a* ir slavų *o* yra dvejos kilmės: vienas atvejais kilo iš senesnio trumpojo **ǣ*, kitais – iš trumpojo **ǝ*¹⁰², pvz.:

a) baltų *a* = slavų *o* iš ide. **ǣ*:

lie. *ašis* (la. *ass*, pr. *assis*, s. sl. *ocb*), lot. *axis*, gr. *ἄξων*;

lie. *ariū* (s. sl. *oriŭ*¹⁰³), lot. *arō*, gr. *ἀριών*;

b) baltų *a* = slavų *o* iš ide. **ǝ*:

lie. *akis* (la. *acs*, pr. *ackis*, s. sl. *oko*), lot. *oc-ulus*, gr. *ὄσσε* (iš **okuie*);

lie. *avis* (la. *avs*, pr. *awins* 'avinas', s. sl. *ov-bca*), lot. *ovis*, gr. *ὄ(F)ις*.

Be to, **a* tam tikruose žodžiuose gali būti kilęs iš senesnio indoeuropiečių redukuoto balsio, kurį lingvistai žymi *ǝ* raide ir vadina „indoeuropiečių šva“. Tokį *a* indų-iranėnų kalbose atitinka *i*, plg. lie. *statūs*, *stat-yti*, lot. *status*, gr. *στατός* ir skr. *sthitas*. Lietuvių kalbos istorinei gramatikai **a* kildinimas iš ide. **ǝ* praktiškai neturi reikšmės.

Taigi baltai paveldėtus indoeuropiečių **ǣ* ir **ǝ* suplakė į vieną *a*, o slavai vietoj jų turi *o*. Daugelis slavistų linkę manyti, kad slavai, kaip ir baltai, anksčiau turėjo *a*, kurį vėliau pavertė *o*. Be kita ko, tai rodantys graikų užrašyti slaviški VI–VIII a. asmenvardžiai, pvz., $\Delta\rho\rho\alpha\mu\tilde{\eta}\rho\omicron\varsigma$ ¹⁰⁴ = *Dro-*

¹⁰¹ Raidėmis *o* ir *ǝ* senosios slavų kalbos tekstuose žymimi redukuoti (labai trumpi) ne visai aiškios kokybės balsiai, pirmasis priešakinis (*i* tipo), antrasis užpakalinis (*u* tipo). Slavistai pirmąjį vadina jeriu (n. sg. jeris), antrąjį – jeru (n. sg. jeras). Abu jie ilgainiui kirčiuotoje pozicijoje virto normaliais balsiais, nekirčiuotoje išnyko (prieš jerį liko minkštas priebalsis), plg. s. sl. *lbnǝ*, *dǝšti*, *osb*, *rogǝ* ir rusų kalbos atitikmenis *лѣн*, *дочь*, *ось*, *роз*.

¹⁰² Kadangi lietuvių rašyboje raide *o* dažniausiai žymimas ilgasis balsis, tai rekonstruojamas trumpasis *o* vadovelyje neretai bus pažymėtas *ǝ* raide, kad nekeltų klaidinančių asociacijų. Dėl tos pačios priežasties prireikus bus žymimas ir balsių *a*, *e* trumpumas, nes ir šiomis raidėmis lietuviai dažnai žymi ilgus (kirčiuotus) balsius. Šiaip jau lingvistinėje literatūroje trumpieji balsiai žymimi *o*, *a*, *e*, ilgieji – *ǝ*, *ā*, *ē* raidėmis.

¹⁰³ Raide *q* žymimas nosinis *o* balsis. Sen. slavų kalba turėjo du nosinius balsius: *q* ir *ε*.

¹⁰⁴ Δ = didžioji *δ* (= *d*) raidė.

gomir. Buvo iškelta ir priešinga hipotezė (J. Kazlauskas, V. Mažiulis), kad baltų prokalbėje būta ne *ā*, bet *ō*, kuris vėliau išvirto *ā*. Kazlauskas tvirtino, kad *ō* buvęs net pralietuvių kalboje.

Senovinius indoeuropiečių **ā* ir **ō* suplakė į *a* ne tik baltai (su slavais), bet ir germanai, pvz., gotų *ahtáu* ‘aštuoni’ šalia lot. *octō*, gr. *ὀκτώ*. O arijai (indai-iranėnai) suplakė į vieną ne tik **ā*, **ō*, bet ir **ē*, pvz., skr. *ākṣas*¹⁰⁵ ‘ašis’ (lot. *axis*, gr. *ἄξων*), *ávis* ‘avis’ (lot. *ovis*, gr. *ὄις*), *asti* ‘esti, yra’ (lot. *est*, gr. *ἔστί*).

Paversdami senovinį trumpąjį *ō* į *ā*, baltai visai neteko trumpojo *ō*, kurio ir dabar lietuvių kalboje nėra (išskyrus skolinius).

Tarmėse pasitaiko antrinės kilmės trumpasis *o* (žymime *o*), atsiradęs sutrumpėjęs nekirciuoto skiemens ilgajam *o*, pvz., šiaurinių panevėžiškių *žmogēl’š* ‘žmogelis’.

§ 58. Kuriuose žodžiuose lietuvių *a* yra kilęs iš ide. **ā*, kuriuose iš ide. **ō*, nustatyti galima lyginant su tų indoeuropiečių kalbų, kurios **ā* ir **ō* nesuplakė (pvz., lotynų, graikų kalbos), atitikmenimis. Šiek tiek galima susigaudyti ir iš lietuvių kalbos balsių kaitos. Mat nustatyta, kad indoeuropiečių prokalbėje **ō* kaitaliojosi su **ē*, tačiau **ā* : **ē* kaitos greičiausiai nebuvo. Taigi jei dabar lietuvių kalboje turime *a* : *e* kaitą, pvz., *žālias* : *žēlia*, *naštā* : *nēša*, *vādas* : *vēda*, tai tokių žodžių *a* kildintinas iš ide. **ō*. Tačiau *a* : *e* kaitos nebuvimas dar nerodo, kad čia esama ide. **ā* palikimo, nes antrasis kaitos narys (su *ē*) galėjo ilgainiui išnykti. Apskritai daug daugiau turime pavyzdžių, kurių *a* kilęs iš ide. **ō*, negu tokių, kurių *a* kildintinas iš ide. **ā*.

§ 59. Dėl žodžio galo trumpėjimo mūsų *a* galūnėse gali būti kilęs iš ilgojo *ā* ir nosinio *ą*, pvz., n. sg. f. *gerā* < **gerá* (plg. *geró-ji*), i. sg. *gerà* < **gerá* (plg. *gerá-ja*, ryt. i. sg. f. *gerù* ‘gera’). Plačiau apie tai bus kalbama § 150 ir kt. Apie *a-* ir *e-* kaitaliojimą žodžio pradžioje bus kalbama § 166. Balsio *a* atsiradimas tam tikrais atvejais vietoj senesnio *e* bus aptartas § 168 ir (vadovėlio II dalyje) § 472.

e

§ 60. Lietuvių *e* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *e*, pvz.:
lie. *medūs*, la. *mēdus*, pr. *meddo*;
lie. *dešimtis*, la. *desmit*¹⁰⁶ ‘dešimt’, pr. *dessimts* ‘dešimtas’;
lie. *genys*, la. *dzenis*, pr. *genix*;
lie. *mēdis*, dial. *mēdžias* ‘miškas’, la. *mežs* ‘miškas’, pr. *median* ‘miškas’.
Taigi mūsų *e* kildinamas iš baltų trumpojo balsio **e*.

¹⁰⁵ Sanskrito pavyzdžiuose raide *ṣ* žymimas priebalsis *š*.

¹⁰⁶ Šiame latvių žodyje priebalsis *m* pakeitė vietą (metatezė). Tarmėse yra ir *desimt*.

Tarmėse tam tikrais atvejais tasai *e* pakito, pvz., rytų aukštaičiai kupiškėnai prieš kietą priebalsį resp. užpakalinį tolesnio skiemens vokalizmą jį pavertė *a* (*madūs* < *medūs*), kitur išlaikė *e*, tik kirčiuotą negalūninį susiaurino (*mė.đi.s* 'mėdis'), anykštėnai susiaurino kiekvieną kirčiuotą negalūninį (a. sg. *mė.du.* < *mėdū*), o dalis žemaičių kirčiuotąjį prieš siaurą galūnę net pavertė dvibalsiu *ie* (*đerlesnis* 'geresnis'). Latviai ir bendrinėje kalboje turi dvejopą *e*: siaurą ir platų, kuriuos derina prie tolesnio skiemens vokalizmo. Koks *e* – siauras ar platus – buvo baltų prokalbėje, sunku pasakyti.

§ 61. Baltų trumpasis balsis *e* atitinka kitų indoeuropiečių kalbų seniausių paminklų *e* (indai-iranėnai pavertė *a*), pvz.:

lie. *medūs* (la. *mēdus*, pr. *meddo*), s. sl. *medъ*, gr. μέθυ 'svaiginamasis gėrimas', sva. *metu* 'naminis alus', skr. *mādhu*;

lie. *dešimtis* (la. *desmit*, pr. *dessimts*), s. sl. *desętb*, lot. *decem*, gr. δέκα, skr. *dāśa*¹⁰⁷;

lie. *ęsti*, s. sl. *jestb*, lot. *est*, gr. ἐστί, skr. *asti* 'yra'.

Taigi baltai paveldėjo indoeuropiečių **ē*.

§ 62. Dėl žodžio galo trumpėjimo mūsų *e* galūnėse gali būti kilęs iš ilgojo *ē* ir nosinio *ę*, pvz., l. sg. praes. *sūkame* < **sūkamē* (plg. refl. *sūkamės*), i. sg. *katė* < **katę* (plg. ryt. *kati* 'kate').

i

§ 63. Lietuvių *i* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *i*, pvz.:

lie. *iš* (dial. *iž*), la. *iz*, pr. *is*;

lie. *kitas*, la. *cits*, pr. a. sg. *kittan*;

lie. *šilas*, la. *sils*, pr. *sylo*;

lie. *visas*, la. *viss*, pr. f. *wissa*.

Taigi mūsų *i* kildinamas iš baltų **i*.

Tarmėse tam tikrais atvejais tasai *i* yra kiek pakitęs, pvz., žemaičiai jį paplatino (taria *i* arba *ę*: *liktij* resp. *lękte* 'likti'), rytų aukštaičiai kirčiuotą negalūniuose skiemyse pailgino (*mi.škas*), šiauriniai panevėžiškiai nepailgėjusį platina ir derina prie tolesnio skiemens (*kęť'* < *kiti*, *kęť's* < *kitūs* šalia *mi.šk's* < *miškas*).

§ 64. Baltų *i* atitinka slavų *ь* (jeri), pvz.:

lie. *visas* (la. *viss*, pr. f. *wissa*), s. sl. *vъsb*;

lie. *linai* (la. *lini*, pr. *lynno*), s. sl. *lъnъ*;

lie. dial. loc. pl. *trisù* 'tryse', s. sl. *trъchъ*.

§ 65. Baltų *i* ir slavų *ь* atitikmenys seniausiuose kitų indoeuropiečių kalbų paminkluose yra dvejopi. Dvejopa ir jų kilmė.

¹⁰⁷ Raide *ś* sanskrito pavyzdžiuose žymimas minkštasis (palatalinis) *ś* priebalsis, primenąs lenkų *ś*, pvz., žodyje *ślepy* 'aklas'.

a) Vienais atvejais juos atitinka taip pat *i*, pvz.:

lie. *likti* (la. *likt* 'dėti'), lot. *re-lictus* 'paliktas', gr. ἔ-λιπε ('jis) paliko', skr. *riktás* 'tuščias';

lie. dial. loc. pl. *trisù* (s. sl. *trbchō*), skr. *trišú*.

Tokiais atvejais mūsų *i* ir slavų *o* kilo iš ide. **i*. Šios kilmės mūsų *i* gali kaitaliotis su dvibalsiais *ie* (*ei*), *ai*, pvz., *likti* : *ližka* : *laikas*.

b) Kitais atvejais atitikmenys įvairūs, pvz.:

lie. 3. praet. *mirè*, inf. *miřti* (la. *mirt*, rusų *смерть* 'mirtis' < *sō-mōrtō*), lot. *mortuus* 'miręs', skr. *mřtás* 'miręs';

lie. 3. praet. *gimè*, inf. *giñti* (la. *dzimt*, pr. a. sg. *gimsenin* 'gimimą'), gr. βατός 'einamas', skr. *gatás* 'ėjęs'.

Toks *i* būna prieš (retai po) *r*, *l*, *m*, *n* ir kaitaliojasi su *e* arba *a*, pvz., *mirè* (*miřti*) : *mėrdėti* : *marinti*, *gimè* (*giñti*) : *gėmalas* : *āp-gamas*. Jam pradžia davė senovės indoeuropiečių skiemeniniai garsai (tarti kaip balsiai) **r*, **l*, **ŋ*, **ŋ* – fonemų *r*, *l*, *m*, *n* variantai pozicijoje tarp priebalsių. Šių ide. **r*, **l*, **ŋ*, **ŋ* likimas atskirose indoeuropiečių šakose gerokai įvairavo. Baltai juos pavertė mišriaisiais dvibalsiais *ir*, *il*, *im*, *in* arba (retai) *ur*, *ul*, *um*, *un*. Taip darė ir slavų protėviai (> **br*, **bl*, **bm*, **bn* arba **or*, **ol*, **om*, **on*). Taigi, pvz., šaknį **mř-* baltai pavertė *mir-*, plg. inf. *miř-ti*. Pakitus skiemens ribai, pirmasis dėmuo, t. y. *i* (resp. *u*), tapo balsiu, pvz., 3. praet. *mirè*.

§ 66. Dėl žodžio galo trumpėjimo mūsų *i* galūnėse gali būti kilęs iš ilgojo *ī* ir dvibalsio *ie*, pvz., n. sg. f. *graži* < **gražī* (plg. sen. raštų ir dial. *grāžy-ji* 'gražioji'), n. pl. m. *geri* < **gerie* (plg. *gerie-ji*), 2. sg. praes. *suki* < **sukie* (plg. refl. *sukie-si*).

u

§ 67. Lietuvių *u* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *u*, pvz.:

lie. *rugys*, la. *rudzis*, pr. *rugis*;

lie. g. sg. *šūns* < *šunēs*, la. *suns*, pr. *sunis*;

lie. *būtas*, pr. *buttan* 'namas';

lie. *duktė*, pr. *duckti*.

Taigi mūsų *u* kildinamas iš baltų **u*.

Tarmėse tam tikrais atvejais tasai *u* yra kiek pakitęs, pvz., žemaičiai jį paplatino (taria *u* arba *o*: *būva* resp. *bō.va* 'buvo'), rytų aukštaičiai kirčiuotą negalūniniuose skiemenyse pailgino (*bū.va* 'buvo'), šiauriniai panevėžiškiai nepailgėjusį platina (*tò bōve* < *tū buvai* šalia *bū.va* 'buvo').

§ 68. Baltų *u* atitinka slavų *o* (jėra), pvz.:

lie. *duktė* (pr. *duckti*), s. sl. *dōšti*;

lie. *budėti* (la. *budināt* 'budinti', pr. *budē* 'budi'), s. sl. *bǫděti*;

lie. *dūgnas*, s. sl. *dǫno*.

§ 69. Baltų *u* ir slavų *ǫ* atitikmenys seniausiuose kitų indoeuropiečių kalbų paminkluose yra dvejopi. Dvejopa ir jų kilmė.

a) Dažniausiai juos atitinka *u* (graikų *υ*), pvz.:

lie. *duktė* (pr. *duckti*, s. sl. *dǫšti*), gr. *θυγάτηρ*, skr. *duhitā*;

lie. g. sg. *šūns* < *šunēs* (la. *suns*, pr. *sunis*), gr. *κύνος*, got. *hunds*, skr. *śūnas*.

Tokiais atvejais mūsų *u* ir slavų *ǫ* kilo iš ide. **u*. Šios kilmės mūsų *u* gali kaitaliojoti su dvibalsiu *au*, pvz., *sūsti* : *saūsas*.

b) Retais atvejais baltų *u* (slavų *ǫ*) prieš *r, l, m, n* davė pradžią skiemeniniai **r, *l, *m, *n*, žr. § 65. Toks *u* kaitaliojasi su *a (e)*, pvz.:

lie. *smulkūs* : la. *smalks*;

pr. *curwis*¹⁰⁸ : lie. *kárvė*.

§ 70. Dėl žodžių galo trumpėjimo mūsų *u* galūnėse gali būti kilęs iš ilgojo *ū* ir dvibalsio *uo*, pvz., n. -a. du. (*du*) *sūnu* < **sūnū* (plg. s. sl. *sbyny*¹⁰⁹), i. sg. m. *gerū* < **gerúo* (plg. *gerúo-ju*), 1. sg. praes. *sukū* < **sukúo* (plg. *sukúo-si*).

Endzelynas Gars. ir form. 14–17 ir Latv. val. gram. 48–58, Otrębski Gramatyka I 171–172, Stang Vergleich. Gram 22–37, Kazlauskas ВЯ 1962 4 20–24, Zinkevičius Liet. dial. 50–68 ir BCC 5–14, Mažiulis Balt. deklin. 11–40, Burwell BL 11–21, Levin GL XV (3) 142–158.

1. Kuriuos trumpuosius balsius lietuvių kalba yra paveldėjusi? (§ 54).
2. Kurie trumpieji balsiai mūsų bendrinėje kalboje kirčiuoti dažnai pailgėja ir kurie visais atvejais išlieka trumpi? (§ 54).
3. Koks kitų baltų kalbų balsis atitinka lietuvių *a*? (§ 55).
4. Kokius žinote senovinio *a* pakitimus tarmėse? (§ 55).
5. Koks yra baltų *a* atitikmuo slavų kalbose? (§ 56).
6. Kokia dvejopa baltų *a* resp. slavų *o* kilmė? (§ 57).
7. Dar kurios indoeuropiečių kalbos suplakė senovinius **ā, *ǣ (*ē)*? (§ 57).
8. Kaip balsių kaita padeda nustatyti lietuvių kalbos *a* kilmę? (§ 58).
9. Iš kurių ilgųjų balsių gali būti kilęs lietuvių trumpasis *a* galūnėse? (§ 59).
10. Koks kitų baltų kalbų balsis atitinka lietuvių *e*? (§ 60).
11. Kokius žinote *e* pakitimus tarmėse? (§ 60).
12. Kokios kilmės baltų *e*? (§ 61).
13. Iš kurių ilgųjų balsių gali būti kilęs lietuvių trumpasis *e* galūnėse? (§ 62).
14. Koks kitų baltų kalbų balsis atitinka lietuvių *i*? (§ 63).
15. Kokius žinote *i* pakitimus tarmėse? (§ 63).
16. Koks baltų *i* atitikmuo slavų kalbose? (§ 64).

¹⁰⁸ *c=k, w=v*.

¹⁰⁹ Lietuvių *ū* atitinka slavų *ы*, plg. lie. *dūmas*: s. sl. *dymъ*, lie. *sūris*: s. sl. *byrъ* ir kt. Lingvistinėje literatūroje slavų *ы* dažnai žymimas *y* raide.

17. Kokia dvejopa baltų *i* (slavų *o*) kilmė? (§ 65).
18. Kaip fonetinė pozicija ir balsių kaita padeda nustatyti *i* kilmę? (§ 65).
19. Iš kurių ilgųjų balsių resp. dvibalsių gali būti kilęs galūninis *i*? (§ 66).
20. Koks kitų baltų kalbų balsis atitinka lietuvių *u*? (§ 67).
21. Kokius žinote *u* pakitimus tarmėse? (§ 67).
22. Koks baltų *u* atitikmuo slavų kalbose? (§ 68).
23. Kokia dvejopa baltų *u* (slavų *o*) kilmė? (§ 69).
24. Kaip fonetinė pozicija ir balsių kaita padeda nustatyti *u* kilmę? (§ 69).
25. Iš kurių ilgųjų balsių resp. dvibalsių gali būti kilęs galūninis *u*? (§ 70).

Ilgieji balsiai

§ 71. Paveldėti ilgieji lietuvių kalbos balsiai yra keturi. Tai tos fonemos, kurias rašte žymime *o*, *ė*, *y*, *ū* raidėmis. Dabartinėje lietuvių kalboje ilgieji balsiai yra ir tie, kuriuos žymime „nosinėmis“ *q*, *ę*, *į*, *ų* raidėmis. Jie seniau buvo tikri nosiniai balsiai, kilę iš mišriųjų dvibalsių *an*, *en*, *in*, *un*. Dabar *q*, *ę*, *į*, *ų* raidėmis žymimus balsius tariame *ā*, *ē*, *ī*, *ū* be jokio nosinio rezonanso. Paveldėti ilgieji balsiai *ī*, *ū* (žymimi *y*, *ū* raidėmis) ir kilę iš nosinių *į*, *ų* (juos paprastai tebežymime *į*, *ų* raidėmis) dabar yra visai sutapę: abiem atvejais tariame vienodo ilgumo ir kiekybės balsius. Tačiau pailgėję kirčiuoti senoviniai trumpieji *a*, *e* savo kiekybe, iš dalies (ypač tarmėse) ir kokybe, neprilygsta raidėmis *q*, *ę* žymimiems balsiams. Pastarieji (*q*, *ę*) būna ilgi tiek kirčiuoti, tiek nekirčiuoti, *o*, *a*, *e* nekirčiuoti išlieka trumpi, kirčiuoti pailgėja, tačiau nepasiekia *q*, *ę* raidėmis žymimų balsių ilgumo.

Pirmiausia susipažinkime su paveldėtų ilgųjų balsių (*o*, *ė*, *y*, *ū*) istorija.

o

§ 72. Lietuvių *o* atitinka latvių *ā*, prūsų katekizmų *ā* arba (po lūpinių ir gomurinių priebalsių) *ū*, Elbingo žodynėlio *o* arba *oa*, pvz.:

lie. *mótina* (sen. raštuose *mótē* 'žmona'), la. *māte*, pr. (kat.) *mūti*, (Elb. žod.) *mothe*¹¹⁰;

lie. *brólis* (liaudies dainose demin. *broter-ėlis*), la. *brālis*, pr. (kat.) *brāti*, (Elb. žod.) *brote*;

lie. *žolė*, la. *zāle*, pr. (kat.) a. sg. *sālin*, n. sg. (Elb. žod.) *soalis*;

lie. *móša* 'vyro sesuo', la. *māsa* 'sesuo', pr. (Elb. žod.) *moazo* 'teta';

lie. *stóti*, la. *stāt*, pr. (kat.) *po-stāt*.

Nurodyti lietuvių, latvių ir prūsų kalbų atitikmenys kildinami iš baltų **ā*. Apie antrinės kilmės baltų **ā* (= lie. *o*), atsiradusį dėl tam tikrų balsių kaitos priežasčių, bus kalbama § 128.

¹¹⁰ *th = t*.

§ 73. Baltų *ā* atitinka slavų *a*, pvz.:

lie. *mótina*, *mótė* (la. *māte*, pr. *mūti*, *mothe*), s. sl. *mati*;

lie. *brólis*, *broterėlis* (la. *brālis*, pr. *brāti*, *brote*), s. sl. *bratrǫ*;

lie. *stóti* (la. *stāt*, pr. *po-stāt*), s. sl. *stati*.

Kad čia iš seno būta ide. **ā*, rodo seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys, pvz.:

lie. *móte*, *mótina* (la. *māte*, pr. *mūti*, *mothe*, s. sl. *mati*), lot. *māter*, gr. dor. (=doriečių) *μάτηρ* (*á* ilgas), skr. *mātā*;

lie. *brólis*, *broterėlis* (la. *brālis*, pr. *brāti*, *brote*, s. sl. *bratrǫ*), lot. *frāter*, gr. dor. *φράτηρ* (*á* ilgas), skr. *bhrātā*;

lie. *stóti* (la. *stāt*, pr. *po-stāt*, s. sl. *stati*), lot. *stāre*, gr. dor. *ἵ-σταται* 'statau', skr. *sthātum*.

Germanų kalbose ide. **ā*, kaip ir lietuvių kalboje, virto *ō* (vėliau ir *uo*), plg. got. *broþar*¹¹¹ ir lie. *brólis*, *broterėlis*; sva. *muoter* ir lie. *mótina*, *móteris*.

Grajkų klasikinėje kalboje ide. **ā* virto *ē* (*η*), pvz., *μήτηρ*, lie. *mótina*. Tačiau doriečių tarmė išlaikė *ā*: *μάτηρ* (*á* ilgas).

§ 74. Ne visi lietuviai *o* dabar taria vienodai. Daug kur tariamas neįtemptas balsis *o* (tašku viršuje dešinėj žymimas balsio ilgumas), rytų Lietuvoje su tam tikru *a* atspalviu, t. y. *o*˘, vietomis („žadininkai“) *á*˘ ar net *a*˘, nekirkčiuotoje pozicijoje aptrumpėjęs iki pusilgio (vietomis su *o* atspalviu). Žemaičiai jį pavertė dvibalsiu *uo*, tačiau baritoninių formų redukuotose galūnėse ne tik žemaičiai, bet ir daugelis aukštaičių taria trumpąjį *a*. Taigi ar palyginti neseniai, prieš galūnių redukciją, ir čia visur dar būta *a*˘. Tai patvirtina ir tokie pavyzdžiai, kaip *gerà* šalia *geró-ji*. Senovinio *ā* palyginti nesena lietuvių kalboje virtimą *o* rodo ir slavų skoliniai, plg. *donis*, *stórasta*, *svodbà* ir rusų *дань*, *свапоста свадьба*.

§ 75. Senieji lietuvių raštai rodo, kad XVI a. dar gerokai didesniame plote negu dabar buvo tariama *ā*. Tokio tarimo tada būta vietomis net žemaičių tarmėje, kur dabar jau turimas dvibalsis *uo*. Tai matyti iš žemaičio Mažvydo raštų, pvz., *žadis* 8₁₃ 'žodis', *bralei* 8₁₃ 'broliai', *Pans* 44₂ 'ponas', *nar* 9₃ 'nori'. Vakarų aukštais Bretkūnas taip pat neretai rašo raidę *a* vietoj dabartinės bendrinės kalbos *o*, pvz., *aras* BrP I 20₂₂ 'oras', 3. praet. *bilaia* BrB I Moz. XXI, 6 'bylojo', *Janas* BrP I 137₆ 'Jonas'. Bemaž ištiesai raidė *a* vietoj *o* rašoma 1573 m. Volfenbiutelio postilės rankraštyje. Visa tai rodo, kad tada ne tik rytų, bet ir vakarų Lietuvoje dar būta nemaža šnektų su išlaikytu sveiku ilguoju *ā* arba tartu su *o* atspalviu (*á*). Dabar

¹¹¹ *þ*=duslusis pučiamasis priebalsis, greičiausiai buvo panašus į anglų *th* žodyje *fourth* 'ketvirtas'.

toks tarimas (*â*) vakaruose belikęs tik visai nedidelėje šnekoje į šiaurę nuo Klaipėdos (apie Karklę, Žardę). Rytų Lietuvoje toks tarimas išliko nepalyginti didesniame plote („žadininkai“, iš dalies „žaliniškai“). Būga linkęs manyti, kad XIII–XV a. visi rytų aukštaičiai dar tebetarė ilgąjį *ā* (Rink. rašt. I 228).

Visa tai rodo, kad **ā* buvo ne tik baltų prokalbėje, bet ir pačioje lietuvių kalboje ir kad šio balsio susiaurėjimas bei pakitimas yra palyginti vėlyvas reiškinys.

§ 76. Tarmių ir senųjų raštų duomenys rodo, kad senovinio **ā* raida buvo tokia: *a* > *â* > *ɔ* > *o* > *uo*. Vienose tarmėse tasai procesas vyko intensyviau, kitose lėčiau. Jis ir dabar tebevyksta. Pvz., rytų Lietuvoje tarp Utenos ir Zarasų neretai galima išgirsti senąją kartą (tėvus) tariant *â* („žadininkai“), o jaunimą *ɔ* (nekirčiuotoje pozicijoje pusilgį *a* – „žalininkai“). Sutrumpėjęs *ā* toliau nebekito ir liko koks buvęs. Tai ypač būdinga baritonų galūnėms tarmėse, kur žodžio galas redukuojamas.

Latvių kalbos tarmės rodo iš esmės tokį pat senovinio **ā* (jis čia išliko sveikas didelėje ploto dalyje) siaurėjimą: esama *â*, *ɔ*, *o*, *uo*, *u* ir dar kitokių pereinamųjų laipsnių. Matyt, panašiai baltų **ā* siaurėjo ir prūsų kalboje. Sprendžiant iš tekstų, šios kalbos ploto vakaruose (Elbingo žodynėlio tarmė) greičiausiai būta *ɔ* (gal dar *â*? Plg. rašymą *oa*), Sembos pusiasalyje (katekizmo tarmė) – dar *a* ar *â*, bet po lūpinių ir gomuriinių priebalsių jau tarta *u*.

Pabaltijo finų kalbose esama baltiškų skolinių, kuriuose senovinį **ā* atitinka *uo*, pvz., suomių *tuohi*¹¹² ‘tošis’, *vuohi*¹¹² ‘ožys’, *vuota*¹¹³ ‘oda’. Tai greičiausiai rodo, kad baltų dialektas (kalba), iš kurio skolintasi, turėjo **ō* (iš senesnio **ā*). Iškelta hipotezė (pastaruju laiku J. Kazlauskas, V. Mažiulis), jog baltų prokalbėje buvo ne **ā*, bet jau **ō*. Kazlauskas tokį **ō* nukėlė net į pačią lietuvių kalbą. Tačiau tokio nukėlimo iš tikrųjų neparemia nei tarmių, nei senųjų raštų duomenys.

ė

§ 77. Lietuvių *ė* atitinka latvių *ē*, prūsų *e* (t. y. *ē*; II ir III katekizmuose virto *ī*), pvz.:

lie. *sėti*, la. *sēt*, pr. (Elb. žod.) *semen* ‘sėkla’;

lie. *ėsti*, la. *ēst*, pr. (III kat.) *īst*;

lie. *gėda*, pr. (III kat.) a. sg. *gīdan*.

¹¹² *h* iš senesnių *š*, *ž*.

¹¹³ Skardieji priebalsiai Pabaltijo finų kalboms nebūdingi, todėl buvo pakeisti duoliaisiais (*d* > *t*).

Nurodyti atitikmenys leidžia lietuvių *é* kildinti iš baltų **ē*. Koks buvo tasai baltų **ē* – siauras ar platus – tiksliai nėra nustatyta, nes atskirų baltų kalbų duomenys prieštaringi. Lietuvių bendrinėje kalboje resp. vakarų aukštaičių tarmėje turimas siauras įtemptas *é* (*e'*). Žemaičiai jį sudvibalsino ir taria *ie*. Einant į rytus, laipsniškai plėtėja (*e'*), o rytuose daug kur turimas platus balsis (*a'*), kuris kupiškėnų tarmėje prieš kietąjį priebalsį (resp. tolesnio skiemens užpakalinį vokalizmą) virto *a'* (nekirčiuotas pusilgis).

Latviai turi siaurą ir platų *ē* žiūrint tolesnio skiemens. Tarmėse jie virsta *ie* ir *a'*.

Prūsų kalbos tarmėse taip pat būta vienur siauro (II ir III katekizmuose virto *ī*), kitur plataus (Elbingo žodynėlyje rašoma *e*, kartais *ea*, pvz., n. pl. *peadey* 'pėdeliai, kojinės') balsio.

Skoliniuose Pabaltijo finams randame *ie* arba *ä*, pvz., suomių *siemen* 'sėkla', estų *vähi* 'vėžys'. Dvibalsis *ie* sudaro paralelę dvibalsiui *uo* (vietoj baltų **ā*), taigi gali ir nerodyti baltų prokalbėje buvus siaurą *ē*.

§ 78. Baltų *ē* atitinka slavų *ě*¹¹⁴, pvz.:

lie. *sėti* (la. *sēt*, pr. *semen*), s. sl. *sěmę* 'sėkla';

lie. *vėtra* (la. *vętra*, pr. Elb. žod. *wetro*), s. sl. *větrō*;

lie. *krėslas* (la. *kręsls*, pr. Elb. žod. *creslan*¹¹⁵), s. sl. *krěslo*;

lie. *žvėris* (la. *zvęrs*, pr. III kat. a. pl. *swīrins*), s. sl. *zvěrb*.

Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo, kad baltų *ē* (= slavų *ě*) kildintinas iš ide. **ē*, pvz.:

lie. *sėti* (la. *sēt*, pr. *semen*, s. sl. *sěmę*), lot. *sēmen*;

lie. *dėti* (la. *dēt* ir *dēt*, s. sl. *děti*), lot. *fēcī* 'padariau', gr. *τί-θημι* 'dedu';

lie. *žvėris* (la. *zvęrs*, pr. a. pl. *swīrins*, s. sl. *zvěrb*), gr. *θήρ*.

Ide. **ē* siaurumą ar platumą nustatyti sunku.

Pažymėtina, kad indų-iranėnų kalbose (taigi ir sanskrite) sutapo į vieną ne tik ide. trumpieji **ā*, **ō*, **ě* (virto *a*), bet ir ilgieji **ā*, **ō*, **ē* buvo su-lieti į vieną *ā*. Plg. lie. *dėti* (senovinė l. sg. praes. forma *demi*) ir skr. *da-dhāmi* 'dedu'.

y

§ 79. Lietuvių *y* atitinka latvių *ī*, prūsų *ī* (katekizmuose virto *ei*), pvz.: lie. *gývas*, la. *dzývas*, pr. (III kat.) a. pl. *geiwans*;

¹¹⁴ Tiksliai nenustatytos kokybės priešakinis *é* tipo balsis (gal kiek diftongizuotas?), kirilicos rašte žymimas jat' raide (šiuo vardu dažnai ir vadinamas). Vėliau daugelyje slavų kalbų *ě* sutapo su *e*.

¹¹⁵ *c=k*.

lie. *ýla*, la. *ílens*, pr. (Elb. žod.) *ylo*;

lie. *výras*, la. *vîrs*, pr. *wijrs*.

Kildinama iš baltų **ī*.

Tarmėse šis balsis paprastai išlieka sveikas. Pakinta tik tuo atveju, jeigu sutrumpėja. Latvių tarmėse, kaip ir prūsų, jis neretai dvibalsinamas (verčiamas *ei*).

§ 80. Baltų *ī* atitinka slavų *i* (ne jeri!), pvz.:

lie. *gývas* (la. *dzívs*, pr. a. pl. *geīwans*), s. sl. *živѣ*;

lie. *lýti* (la. *lít*), s. sl. *liti*.

Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo, kad baltų *ī* (= slavų *i*) kildintinas iš ide. **ī*, pvz.:

lie. *gývas* (la. *dzívs*, pr. a. pl. *geīwans*, s. sl. *živѣ*), lot. *vīvus*, skr. *jīvás*¹¹⁶;

lie. *výras* (la. *vîrs*, pr. *wijrs*), skr. *vīrás*.

Apie antrinės kilmės *ī* (= lie. *y*), atsiradusį dėl tam tikrų balsių kaitos priežasčių, bus kalbama § 129. Balsis *ī* (*y*), kilęs iš *ij* dėl kontrakcijos, bus aptartas § 341 ir 355.

ū

§ 81. Lietuvių *ū* atitinka latvių *ū*, prūsų *ū* (katekizmuose virto *ou*), pvz.:

lie. *búti*, la. *bút*, pr. (III kat.) *būton* > *boūton*;

lie. *dūmai*, la. *dūmi*, pr. (Elb. žod.) *dumis*;

lie. *sūnūs*, pr. (III kat.) *soūns*.

Kildinama iš baltų **ū*.

Tarmėse šis balsis, kaip ir *y*, paprastai išlieka sveikas. Gali pakisti tik tuo atveju, jeigu sutrumpėja. Latvių tarmėse, kaip ir prūsų (čia *ū* > *ou*), neretai dvibalsinamas (verčiamas *ou*, *yu*, *eu*).

§ 82. Baltų *ū* atitinka slavų *ы*, pvz.:

lie. *búti* (la. *bút*, pr. *būton* > *boūton*), s. sl. *быти*;

lie. *dūmai* (la. *dūmi*, pr. *dumis*), s. sl. *дымѣ*;

lie. *sūnūs* (pr. *soūns*), s. sl. *сынѣ*.

Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo, kad baltų *ū* (= slavų *ы*) kildintinas iš ide. **ū*, pvz.:

lie. *búti* (la. *bút*, pr. *būton* > *boūton*, s. sl. *быти*), skr. *á-bhūtam*, gr. ἔ-φῦτον 'judu pasidarėte';

lie. *dūmai* (la. *dūmi*, pr. *dumis*, s. sl. *дымѣ*), lot. *fūmus*, skr. *dhūmās*, gr. θῦμός 'dvasia';

lie. *sūnūs* (pr. *soūns*, s. sl. *сынѣ*), skr. *sūnūs*.

¹¹⁶ Raide *j* sanskrito pavyzdžiuose žymima afrikata *dž*.

Apie antrinės kilmės *ū*, atsiradusį dėl tam tikrų balsių kaitos priežasčių, bus kalbama § 129.

Endzelynas Gars. ir form. 15–17 ir Latv. val. gram. 52–58, Otrębski Gramatyka I 172–174, Stang Vergleich. Gram. 37–51, Kazlauskas БЯ 1962 4 20–24, Zinkevičius Liet. dial. 68–75 ir БСС 5–14, Mažiulis Balt. deklin. 11–40, Burwell 11–21, Levin GL XV (3) 142–158, Grinaveckienė LKK XVII 211–213.

1. Kurie lietuvių kalbos ilgi balsiai yra paveldėti ilgieji? (§ 71).
2. Kokie lietuvių kalbos *o* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? (§ 72).
3. Koks yra baltų *ā* atitikmuo slavų kalbose? (§ 73).
4. Kokią baltų *ā* kilmę rodo kitų indoeuropiečių kalbų duomenys? (§ 73).
5. Koks ide. *ā* likimas germanų ir graikų kalbose? (§ 73).
6. Kokie lietuvių bendrinės kalbos *o* atitikmenys tarmėse? (§ 74).
7. Kokie dabartinės lietuvių kalbos, tarmių ir senųjų raštų duomenys rodo, kad *o* kilo iš *ā*? (§ 74–75).
8. Kurių senųjų autorių raštuose turimas pralietuvių *ā* (*ā*?)? (§ 75).
9. Kaip kito pralietuvių *ā*, kol virto dabartiniu *o* resp. žemaičių *uo* ir kaip tasai procesas atsispindi tarmėse? (§ 76).
10. Koks senovinio *ā* likimas latvių ir prūsų kalbų tarmėse? (§ 76).
11. Kokią hipotezę dėl senovinio *ā* raidos iškėlė J. Kazlauskas ir V. Mažiulis? (§ 76).
12. Kokie lietuvių kalbos *ē* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? (§ 77).
13. Kokie lietuvių bendrinės kalbos *ē* atitikmenys tarmėse? (§ 77).
14. Kokie baltų *ē* atitikmenys latvių tarmėse ir prūsų tekstuose? (§ 77).
15. Koks baltų *ē* atitikmuo slavų kalbose? (§ 78).
16. Kokią baltų *ē* kilmę rodo kitų indoeuropiečių kalbų duomenys? (§ 78).
17. Kuo virto ide. *ē* indų-iranėnų kalbose (iš kurių ide. ilgųjų balsių kilęs jų *ā*)? (§ 78).
18. Kokie lietuvių kalbos *y* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? (§ 79).
19. Koks baltų *i* atitikmuo slavų kalbose? (§ 80).
20. Kokią baltų *i* kilmę rodo kitų indoeuropiečių kalbų duomenys? (§ 80).
21. Kokie lietuvių kalbos *ū* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? (§ 81).
22. Koks baltų *ū* atitikmuo slavų kalbose? (§ 82).
23. Kokią baltų *ū* kilmę rodo kitų indoeuropiečių kalbų duomenys? (§ 82).

Nosiniai balsiai

§ 83. Raidėmis *a*, *e*, *u*, *i* žymimus balsius dabar bendrinėje kalboje tariame kaip ilguosius *ā*, *ē*, *ū*, *ī*. Senovėje tie ilgieji balsiai buvo tariami pro nosį. Tai buvo tikri nosiniai balsiai. Taip juos traktuoti verčia specialių raidžių vartojimas senuosiuose raštuose ir tarimo aprašymas ano meto gramatikose.

Lietuvių raštijos pradininkai nosiniams *a* ir *e* balsiams žymėti lenkų pavyzdžiu įsivedė *a*, *e* raides (anuomet jos buvo kiek kitokios, su „skersine

šakele“, t. y. *q*, *e*¹¹⁷), o nosinius *u* ir *i* ėmė žymėti pačių pasidarytomis raidėmis *u*, *i* (resp. *u*, *i*). Kadangi pastarųjų dviejų raidžių lenkai nevartojo, ne visos spaustuvės jas turėjo, tai ne visuose lietuvių spaudiniuose jas ir randame. Anuomet buvo bandymų ir kitaip pažymėti balsių nosinumą. Antai Bretkūnas biblijos vertimo rankraštyje nosinumą žymėjo taškeliu po raide, taigi vietoj *q*, *e*, *u*, *i* rašė *q̇*, *ė*, *u̇*, *i̇*, pvz., a. sg. *dieną* II Moz. 29, 38 ‘dieną’, inf. *spęsti* Ps. 64, 6 ‘spęsti’, *fiuſti* II Moz. 4, 13 ‘siųsti’, 3. praes. *paßiſta* Ps. 1, 6 ‘pažįsta’. Kartais mūsų senieji autoriai nosinius balsius pažymėdavo ir dviraidžiais *an*, *en*, *un*, *in*, pvz., *βanfſis* BrP I 89₂₁ ‘žąsis’, *ikanſiu* SG I 64₁₅ ‘ikąšiu’, *ſchwenſtas* Mž. 126₁₇ ‘švęstas’, *mirrens* BrP II 38₆ ‘miręs’, *fiunſdamas* SG I 122₁₂ ‘siųsdamas’, *paßinſtam* Mž. 82₂ ‘pažįstame’. Tačiau apskritai būdavo stengiamasi skirti nosinius *q*, *e*, *u*, *i* nuo mišriųjų dvibalsių *an*, *en*, *un*, *in*.

Pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje taip nusakomas raidžių *q*, *e*, *u*, *i* tarimas: raidė *q* „tariama kaip *an*, bet žymiai minkščiau ir neaiškiai, tarsi praryjant *n*“ (PLKG 418), *e* „tariama kaip *en*, bet tamsiau ir lyg pro nosį“ (PLKG 420), „jei *i* yra skersai perbraukta, tai tuo parodoma, jog joje glūdi *n*“ (PLKG 563), „net *u* kartais pažymima skersine šakele, kadangi toje *u* savaime slepiasi *n*“ (PLKG 424).

Nosinis šių balsių rezonansas turėjo būti gana stiprus, nes XVI–XVII a. raštuose neretai raidės *q*, *e*, *u*, *i* pasitaiko vietoj *an*, *en*, *un*, *in*, ypač prieš gomurinius priebalsius, pvz., *brągus* Mž. 35₁ ‘brangus’, g. sg. *βwętos* PK 7₆ ‘šventos’, *fukiei* Mž. 65₇ ‘sunkiai’, *likſmai* Mž. 10₈ ‘linksmi’ (*u*, *i* vietoj *u*, *i*).

§ 84. Nosiniai balsiai *q*, *e*, *u*, *i* anksčiausia neteko nosinio rezonanso (buvo denazalizuoti) tuo atveju, jeigu galūnėse sutrumpėjo. Antai moteriškosios giminės vardažodžių vienaskaitos instrumentalio galūnės *-a* ir *-e*, kilusios iš senesnių **-ą*, **-ė*, jau XVI–XVII a. buvo denazalizuotos: raštuose visur žymimos *a*, *e* raidėmis. Tačiau įvardžiutinių būdvardžių pirmajame dėmenyje, apsaugotos nuo sutrumpėjimo priaugusio įvardžio, jos tebebuvo išlaikiusios nosinį rezonansą, pvz., *gerą-ja*, *geresnė-ja*. Žemaičiai ir šiauriniai vakarų aukštaičiai anksti sutrumpino nekirčiuotų galūnių ilguosius balsius. XVI–XVII a. šių tarmių pagrindu raštuose tekstuose (Mažvydas, Vilentas ir kt.) tokių galūnių balsių nosinis rezonansas

¹¹⁷ Daukša dabartine *e* raide žymėjo platųjį, o ne nosinį, balsį *e* (æ), pvz., *nędawiau* DP 16₂ ‘nedaviau’. Nosinį balsį *e* jis rašė raide *e* „su šakele“, pvz., a. sg. *malónę* DP 2₁₉. Vadovėlyje šiuos pavyzdžius rašysime: *nędawiau*, *malónę*. Taigi raide *e* keisime Daukšos *ę* (žymintį platųjį nenosinį balsį) ir raide *e* keisime Daukšos *e* (žymintį nosinį balsį).

sistemingai nežymimas, rašoma, pvz., a. sg. *ranka* 'ranką', *kate* 'katę' ir t. t.

Ilgųjų (nesutrumpėjusių) balsių nosinis rezonansas nyko ne vienu laiku įvairiose Lietuvos vietose. Manoma, kad anksčiau buvo denazalizuoti nosiniai balsiai *u, i, vėliau a, e*. Linkstama manyti, kad rytų aukštaičių tarmės pagrindu susikūrusioje raštų kalboje („vilniškėje raštijoje“) nosinių balsių jau nebebuvo (čia *a, e > u, i*). Kitose ano meto lietuvių rašto kalbos atšakose (vidurinėje ir Prūsų hercogystės vakarinėje) nosinis balsių rezonansas, kiek galima spręsti iš ligšiolinių tyrimų, galutinai išnyko tik XVIII amžiuje, matyt, ne visai tuo pačiu laiku įvairiose žodžio pozicijose.

Didelėje žemaičių tarmės dalyje nosiniai balsiai ilgainiui sutapo su *an, en, un, in* ir tokie liko iki šių dienų. Čia ir dabar sakoma, pvz., *žansis* 'žąsis', *teñsti* 'tęsti', *skūnsti* 'skūsti', *liñsti* 'lįsti', kaip ir *rankà, penki, sunkùs, pinti* (ploto dalyje abiem atvejais *an, en > on, en*).

§ 85. Nosiniai balsiai *a, e, u, i* kilo iš senesnių tautosilabinių¹¹⁸ junginių *an, en, un, in*. Taigi, pvz., *žąsis* < *žansis* ir *ántis* kažkada turėjo vienoją *an*. Ilgainiui žodžio *žansis* mišrusis dvibalsis *an* pakito: laipsniškai pirmasis dėmuo gavo nosinį rezonansą, o antrasis dėmuo visai išnyko. Matyt, būta tokios raidos: *an > an > ā*. Išnykdamas *n* ne tik balsį *a* pavertė nosiniu, bet ir jį pailgino. Tai kompensacinis balsio pailgėjimas, kad šaknis resp. morfema ir toliau išliktų ilga. Dėl tokio ilginimo plg. žemaičių *vā'ks* < *vaikas*, graikų d. sg. *χώρα* (*α* ilgasis) < *χώραι* 'kraštui, žemei'.

Nosiniai balsiai *a, e* tarmėse siaurėjo ir virto nosiniais balsiais (vėliau denazalizuotais) *ō, ē* ir net *ū, ī* (iš *u, i*). Toks siaurėjimas buvo ir slavų kalbose, plg. s. sl. *рѣка* ir rus. *рыка* 'ranka'.

§ 86. Lietuvių kalboje turime ne tik *a, e, u, i*, bet ir išlaikytus sveikus mišriuosius dvibalsius *an, en, un, in*. Dvejopas senovinių *an, en, un, in* likimas priklausė nuo pozicijos žodyje. Sveiki mišrieji dvibalsiai *an, en, un, in* išliko prieš sprogstamuosius priebalsius, pvz., (prieš *t, d*) *ántis, sántaika, bandà, péntis, néndrė, skūndžia, ginti, iñdas*; (prieš *k, g*, čia tariama *ŋ*) *rankà, angà, señka, deñgti, suñkti, tiñklas*; (prieš *p, b*, čia *n > m*) *sámprotauti, sámbrėškis*, ad. sg. *miškuñp*.

Prieš kitus (nesprogstamuosius) priebalsius, t. y. *s, z, š, ž, r, l, m, n, j, v*, ir absoliutiniame žodžio gale *an, en, un, in* virto nosiniais balsiais, pvz.: *žąsis, sprėsti, skūsti, drįsti; brązlaī 'žąslai'; vąšas,*

¹¹⁸ Tautosilabinais vadiname garsų junginius, esančius viename skiemenyje (gr. n.-a. n. *τᾶτο* 'tas pats', *σλλαβή* 'skiemuo'). Jiems priešingybė – heterosilabiniai junginiai (gr. *ἕτερος* 'kitas'), t. y. tokie, kai juos į dvi dalis padalija skiemens riba. Pvz., tautosilabinį *el* turime bendratyje *kėlti* (*kél-ti*), o heterosilabinį – 3. praes. formoje *kėlia* (*kė-lia*). Tautosilabinius junginius paprastai sudaro dvibalsiai (grynieji ir mišrieji).

krėšta; džuolas, grėžti, grižti; kėra, įrašas; sąlyga, įlanka; sąmojis, įmonė; sąnarỹs, įnagis; sąjunga; dial. tėvas 'plonas', įvadas; sąžinė; a. sg. vaiką, žemė, sūnų, ākį, g. pl. vaikų ir kt.

Intarpinių veiksmažodžių (ir dalyvių) formose vietoj *u, i* dabar rašome *ū, y* raides, pvz., *pūva (pūvas), dūžta, sūsta, gniūžta* ir *kyla (kylas), dyla, skyla, yra* iš senesnių *pūva (pūvas), dūžta, sūsta, gniūžta* ir *kyla (kylas), dyla, skyla, yra*. Tačiau raidės *q, ę* rašomos ir intarpinėse formose: *bąla (bąlas), sąla* ir kt. Plg. sveikus intarpinių formų mišriuosius dvibalsius: *aūka (āko, ākti), raūda, teūka, tiūka, džiūnga, sniūga, taūpa* (< *taūpa*, plg. la. *tūop*¹¹⁹), *klūmpa, liūpa* ir kt.

§ 87. Nosinių balsių ir mišriųjų dvibalsių distribucijos dėsnio nepaiso prielinksnis bei priešdėlis *i*. Sakome ne tik *į sōdą, įsakýti, išókti, izeisti*, bet ir *į dvārą, idėti, itekėti, ipilti, igélti*¹²⁰, taigi *į* įsivesta ir prieš sprogstamuosius priebalsius, kur dėsningai turėjo išlikti *in (įsakýti, bet indėti)*. Iš senųjų raštų matyti, kad XVI–XVII a. daugelyje tarmių tokio įsivedimo dar nebuvo: priešdėlio variantas *į-* dažniausiai tada vartotas prieš nesprogstamaisiais, *in-* – prieš sprogstamaisiais priebalsiais prasidedančias šaknis, o prielinksnis paprastai turėjo pavidalą *ing(i)*. Ilgainiui vakarų Lietuvoje įsigalėjo priešdėlio resp. prielinksnio variantas *i*, o rytų Lietuvoje – *in*. Kadangi abiejų arealų riba eina maždaug per pietinės vakarų aukštaičių tarmės (mūsų bendrinės kalbos pagrindo) vidurį, tai ilgokai svyruota, kurį variantą (*į* ar *in*) laikyti bendrinės kalbos norma. Pamažu įsigalėjo *į* vartoseną, palaikoma senesnės tradicijos (Mažosios Lietuvos šnektose, iš kur kilo dabartinė raštų kalba, buvo *į*) ir žymiausio mūsų bendrinės kalbos normintojo Jono Jablonskio (jo gimtojoje šnektoje irgi yra *į*). Svyravimą *į-/in-* laikotarpiu tarp I ir II pasaulinių karų aptarė S. Vestfalis, žr. BS III 55–70.

Priešingai negu *i*, priešdėlis *są-* pakluso dėsniai, pvz., *sąsiauris, sąšlavos, sąžinė, sąjunga, sąmonė, sąnarỹs, sąvoka*, bet *sánykis, sándauga, sánkaba, sángrūda* ir *sámprotauti, sámbrūzdis*. Taip atsitiko todėl, kad šalia jo nėra atitinkamo prielinksnio, kurio du variantai kalboje būtų buvę nepakenčiami.

§ 88. Dėsnio nepaiso ir būsimąjo laiko formos, pvz., *gyvėnsiu, auginsiu, skėnsiu, pinsiu* ir t. t. (su *en, in* prieš *s*). Senuosiuose raštuose ir tarmėse (daugiausia pietinėje vakarų aukštaičių dalyje) vartojamos dėsningai išriedėjusios *gyvėnsiu, augėnsiu* tipo formos. Kitos tarmės ir bendrinė kalba čia turi įsivedusios *en, in* vietoj *ę, i* iš kitų bendraties kamieno (būsima-

¹¹⁹ Latviai tik *an* verčia *uo*, o *am* išlaiko sveiką.

¹²⁰ Tik tuo atveju, kai priešdėlis neberyškus, išlieka *in-*, pvz., *iūdas, indaujā* (plg. *idėti*), *iūkilas* (plg. *ikėlti*), *iūtarpas* (plg. *itėrpti*), *iūkaras, iūpilas* (< *iū-pilas*, plg. *ipilti*).

sis laikas daromas iš šio kamieno) formų su *en*, *in* prieš sprogstamuosius priebalsius, pvz., *gyvėnti*, *gyvėnk*, *gyvėndavau*, *gyvėntų* ir kt. •

Tarmėse dabar šalia *gyvėsiu*, *augįsiu* jau sakoma ir *gyvėti*, *augįti*, *gyvėk*, *augįk*, *gyvėdavau*, *augįdavau*, *gyvėtų*, *augįtų* ir t. t., taigi su *e*, *i*, apibendrintais visoms bendraties kamieno formoms.

Esamojo laiko *sta* kamieno formos, pvz., *sénsta*, *tínsta*, taip pat turi antrinės kilmės *en*, *in*, įsivestus iš kitų veiksmažodžio formų, plg. *sénti*, *tinti*, *sėno*, *tino*. Senuosiuose raštuose ir pietinėje vakarų aukštaičių tarmės dalyje turime dėsningai išriedėjusias *sėsta* tipo formas.

Daiktavardžių V linksniuotės g. sg. *piemeñs* tipo formos (senųjų raštų resp. tarmių ir n. pl. *piemens* 'piemenys'), taip pat iliatyvai, pvz., *miškañ*, yra trumpiniai iš senesnių formų g. sg. *piemenės* (n. pl. *piemenes*), ill. sg. *miškañà*, turimų senuosiuose raštuose ir išlikusių dabartinėse tarmėse, ypač lietuvių kalbos ploto pietryčių pakraščiuose.

§ 89. Prūsų kalbos tekstuose baltų tautosilabiniai junginiai *an*, *en*, *un*, *in* visais atvejais, taigi ir prieš nesprogstamuosius priebalsius resp. absoliutiniame žodžio gale, žymimi raidžių junginiais *an*, *en*, *un*, *in*, pvz., *sansy* 'žąsis', *enmigguns* 'įmigęs', *unseigubons* 'įkopęs', a. sg. *įnsan* 'trumpą' (plg. lie. dial. *įsas* 'trumpas'). Tai rodo, kad prūsų kalba buvo visur išlaikiusi sveikus *an*, *en*, *un*, *in* (Šmolstygas, Girdenis, Rosinas linkę manyti, kad visur galėję būti nosiniai balsiai). Latvių kalboje, atvirkščiai, baltų *an*, *en*, *un*, *in* neišliko: virto *uo*, *ie*, *ū*, *i*, pvz., *rūoka* 'ranka', *zūoss* 'žąsis', *pieci* 'penki', *ciest* 'kešti', *lūks* 'lunkas', *sūtīt* 'siųsti', *dzit* 'ginti', *list* 'lįsti'. Dabar latviai *an*, *en*, *un*, *in* turi tik skoliniuose arba tais atvejais, kai jie yra antrinės kilmės (vėlesni). Kaip rodo XIII a. dokumentai, apie 1200 m. latviai senovinių *an*, *en*, *un*, *in* jau nebeturėjo.

Slavai atitinkamų tautosilabinių junginių neteko labai seniai. Baltų *an*, *un* (ir *am*, *um*) atitikmuo sen. slavų kalboje buvo *o*, *o en*, *in* (ir *em*, *im*) — *e*, pvz., *rōka* 'ranka', *zōb* 'dantis' (plg. *žam̃bas*), *svētō* 'šventas', *pamētō* 'atmintis'.

Specht TŽ IV 85–100, Endzelynas Gars. ir form. 36–37, Buch leidiniuose Prace filologiczne XVIII (1) 153–158 ir (su Z. Topolińska) Z polskich studiów slawistycznych II (Warszawa, 1963) 39–50, Stang Vergleich. Gram. 84–88, Zinkevičius Liet. dial. 75–84, Palionis Liter. kalb. 99–103.

1. Kas rodo, kad *a*, *e*, *u*, *i* raidėmis žymimi garsai senovėje buvo nosiniai balsiai? (§ 83).
2. Kokioje pozicijoje *a*, *e*, *u*, *i* anksčiausia neteko nosinio rezonanso? (§ 84).
3. Kada nosiniai balsiai buvo visiškai denazalizuoti? (§ 84).
4. Kokia nosinių balsių kilmė? (§ 85).

5. Kuriais atvejais baltų *an, en, un, in* išliko sveiki ir kuriais atvejais virto nosiniais balsiais? (§ 86).

6. Kodėl prielinksnis resp. priešdėlis *i* nepaiso *an, en, un, in* virtimo *q, ɛ, u, i* dėsnio? (§ 87).

7. Kodėl nuo to dėsnio nukrypo būsimojo laiko ir *sta-* kamienės esamojo laiko formos? (§ 88).

8. Koks baltų *an, en, un, in* likimas prūsų ir latvių kalbose? (§ 89).

Dvibalsiai

§ 90. Lietuvių bendrinė kalba turi šešis grynuosius (*ai, au, ei, ie, uo, ui*) ir šešiolika mišriųjų (*a, e, u, i+r, l, m, n*) dvibalsių, arba diftongų. Jie visi gali būti abiejų priegaidžių: tvirtapradžiai (*ái, áu ... ár, ál ...*) ir tvirtagaliai (*aĩ, aũ ... aĩ, aũ ...*). Tarmėse dvibalsių yra dar daugiau (pvz., šiaurės žemaičių *ou, ɛi, ɔm, ɛn ...*). Ne visi mūsų dvibalsiai yra vienodo senumo. Senovėje indoeuropiečiai šalia paprastųjų dvibalsių, manoma, turėjo ir vadinamus ilguosius, kurių pirmuoju dėmeniu ėjo ilgieji balsiai: *āu, ōu, āi, ōi, ēu, ēi* ir *ār, ōr, ēr ...* Tokie dvibalsiai anksti pradėję nykti: virsti vienabalsiais (*āu, ōu... > ā, ō ...*) arba pirmasis jų dėmuo sutrumpėjo ir jie ėmė nesiskirti nuo paprastųjų dvibalsių (*āu, ōu ... > au, ou ...*). Chr. Stangas mano, kad ankstyvuojų baltų prokalbės laikotarpiu senoviniai ilgieji dvibalsiai dar tebebuvę išlaikyti. Dabar mūsų tvirtapradžių dvibalsių pirmasis dėmuo tariamas pailgintas (*áu, ái ... ár, ér ...*). Bet tai – antrinis reiškiny, susijęs su kirčiuotų *a, e* ilginimu.

Grynieji dvibalsiai

§ 91. Jų turime lietuvių bendrinėje kalboje šešis: *ai, au, ei, ie, uo, ui*. Fonetikos požiūriu skirtini sutaptiniai dvibalsiai *ie, uo* ir sudėtiniai *ai, au, ei, ui*. Pirmieji primena ilguosius balsius, turi neryškius dėmenis. Antrųjų dėmenys ryškūs, pgl. *ai = a + i*.

ai

§ 92. Lietuvių *ai* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *ai*, pvz.:
lie. *maišyti*, la. *māisft*, pr. *maysotan* 'margas';
lie. *laimė*, la. *laīme*, pr. *laims* 'turtingas';
lie. *kaimynas*, la. *kaīmiņš*, pr. a. sg. *kaimīnan*.
Taigi jis kilo iš baltų prokalbės **ai*.

Tarmėse tasai *ai* tam tikrais atvejais monoftongizuojamas, pvz., žemaičių *vā'ks < vaikas*, šiaurės panevėžiškių (galūnėse) *vī're < vėrai*.

§ 93. Baltų *ai* atitinka slavų *ě*, pvz.:

lie. *maišyti* (la. *màisīt*, pr. *maysotan*), s. sl. *měsiti*;

lie. *káina*, s. sl. *cěna*;

lie. *žvaigždė*, dial. *žvaizdė* (la. *zvàigzne*, dial. *zvàizne*), s. sl. *zvězda*.

§ 94. Lyginimas su kitų indoeuropiečių kalbų, ypač lotynų ir graikų, atitikmenimis rodo, kad baltų *ai* (= slavų *ě*) yra dvejetainis kilmės: iš ide. **āi* ir iš ide. **ōi* (plg. dvejetainį trumpojo *a* kilmę), pvz.:

a) baltų *ai* = slavų *ě* iš ide. **āi*.

lie. *vái* (la. *vai*), lot. *vae*¹²¹, got. *wai*;

b) baltų *ai* = slavų *ě* iš ide. **ōi*:

lie. *káina* (s. sl. *cěna*), lot. *poena*¹²², gr. *ποινή*;

lie. *staigà* (la. *staigāt* 'vaikščioti'), gr. *στοῦχος* 'eilė'.

Taigi baltai paveldėtus **āi* ir **ōi* suplakė į vieną *ai* (dėl to dabar neturime dvibalsio *oi*), o slavai vietoj abiejų turi *ě* (jie visų dvibalsių neišlaikė). Ide. **āi* ir **ōi* suplakė į vieną ir kai kurios kitos indoeuropiečių kalbos. Sanskrite **āi*, **ōi* ir **ēi* virto *ē* (traktuotas kaip dvibalsis)¹²³.

Daug daugiau turime pavyzdžių su *ai* iš ide. **ōi* negu iš ide. **āi*. Kileš iš ide. **ōi* kaitaliojasi su *ei* (plg. ide. *ō* : *ě* kaitą), pvz., *paikas* : *peikti*, *taišyti* : *teišti*, *vašius* : *veišti*.

au

§ 95. Lietuvių *au* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *au*, pvz.:

lie. *ausis*, la. *àuss*, pr. a. pl. *āusins*;

lie. *taūras*, *taurė*¹²⁴, pr. *tauris*, la. *tàure* 'trimitas';

lie. *laukas*, la. *làuks* 'balkšvos spalvos, (gyvulys) su balkšva dėme'¹²⁵, pr. *laucks*.

Taigi jis kilo iš baltų **au*.

Tarmėse *au* monoftongizacija reta, bet pasitaiko, pvz., „striukių“ *šá'kšts* 'šaukštas', š. panevėžiškių (galūnėse) 1. sg. praes. *rāšp* < *rašau*.

¹²¹ Lotynų *ae* iš senesnio *ai*, plg. *Caesar* ir vokiečių *Kaiser* (bendriniu žodžiu virtęs Cezario vardas).

¹²² Lot. *oe* < *oi*.

¹²³ Lingvistinėje literatūroje jis dažnai žymimas *e* raide (be brūkšnelio).

¹²⁴ Senovėje taurės būdavo daromos iš tauro ragų. Iš čia jų pavadinimas.

¹²⁵ Dėl reikšmės plg. lietuvių būdvardį *laukas*, -à 'su balta kakta arba baltu snukiu (gyvulys)'. Daiktavardžiu *laukas* iš seno vadinta saulės apšviesta aikštė miške. Plg. tos pačios kilmės žodžius rusų *лыч* 'spindulys', lot. *lux* 'šviesa', gr. *λευκός* 'baltas'.

§ 96. Baltų *au* atitinka slavų *u*¹²⁶, pvz.:

lie. *ausis* (la. *àuss*, pr. a. pl. *āusins*), s. sl. *ucho*¹²⁷;

lie. *taūras* (la. *tàure*, pr. *tauris*), rus. *myp*;

lie. *draūgas* (la. *dràugs*), rus. *ðpye*;

lie. *daūg*, l. *dužo*.

§ 97. Lyginimas su kitų indoeuropiečių kalbų atitikmenimis rodo, kad baltų *au* (= slavų *u*) yra dvejopos kilmės: iš ide. **āu* ir iš ide. **ōu* (plg. dvejopą *a* kilmę), pvz.:

a) baltų *au* = slavų *u* iš ide. **āu*:

lie. *ausis* (la. *àuss*, pr. a. pl. *āusins*, s. sl. *ucho*), lot. *auris*¹²⁸, gr. dial. αῦς;

lie. *áugti* (la. *aūgt*, pr. *auginnons* 'auginęs'), lot. *augēre*, gr. αὔξειν 'dauginti';

b) baltų *au* = slavų *u* iš ide. **ōu*:

lie. *laūkas* (la. *làuks*, pr. *laucks*, rus. *лыч*), gr. λοῦσσον¹²⁹ 'balta eglės šerdies mediena' (σσ < *kj*, plg. gr. λευκός 'baltas');

lie. *šlaunis* (la. *slaūna*, pr. *slaunis*), lot. *clūnis* (*ū* < *ōu*).

Taigi baltai paveldėtus **āu* ir **ōu* suplakė į vieną *au* (dėl to dabar lietuvių kalboje neturime dvibalsio *ou*), o slavai vietoj abiejų turi *u*. Ide. **āu* ir **ōu* suplakė į vieną ir kai kurios kitos indoeuropiečių kalbos. Sanskrite **āu*, **ōu* ir **ēu* virto *ō* (traktuotas kaip dvibalsis¹³⁰, plg. ide. **āi*, **ōi*, **ēi* virmimą *ē*).

§ 98. Mūsų dvibalsis *au* po minkštųjų priebalsių, kaip rodo giminingų kalbų atitikmenys, dažniausiai būna kilęs ne iš ide. **āu* resp. **ōu*, bet iš **ēu*, pvz.:

lie. *riáug-ėti* 'atsirūgti', gr. ἐρεῦγ-ομαι;

lie. *liáudis* (la. *lāudis*, s. sl. *ljudbje* 'žmonės'), sva. *liut* < ide. **lēudh-*.

Kartais mūsų *au* gali būti kilęs iš **eu* ir po kietųjų priebalsių, pvz.:

lie. *naūjas*, gr. νέος < ide. **nēuǵos*;

lie. *tautà* (pr. *tauto*), got. *þiuda* < ide. **tēuth-*.

Turime dubletų su *au* po kietųjų ir po minkštųjų priebalsių, pvz., *šáu-tuvas* : žė. *šiáutuvas* (plg. *šaulỹs* : *Šiauliai*), *žlaūgtas* : *žliaūgia*, *plauskà* :

¹²⁶ Senosios slavų kalbos balsis *u* kirilicos rašmenimis buvo žymimas dviraide, atitinkančiu mūsų *ou* (plg. graikų rašybą ου 'ū'), pvz., *souchō*, *oucho* vietoj *suchō* 'sausas', *ucho* 'ausis'. Bet tai buvo ne dvibalsis, o balsis, ir jį transkribuojame *u* raide.

¹²⁷ Slavai priebalsį *s* po *u, i, r, k* pavertė *ch*, plg. lie. *saūsas* ir s. sl. *suchō*. Lingvistinėje literatūroje kartais vietoj slavų *ch* rašoma raidė *x* (*suxō*).

¹²⁸ Lotynų kalboje senovinis *s* tarp balsių virto *r*.

¹²⁹ Klasikinėje graikų kalboje dvibalsis ου jau buvo monoftongizuotas (tarė *ū*).

¹³⁰ Lingvistinėje literatūroje jis dažnai žymimas *o* raide (be brūkšnelio).

pliauskà, plaūtas : dial. *pliaūtas* ir kt. Senoviniai **āu* (**ōu*) ir **ēu* dabartinėje kalboje gerokai sumišę.

Prūsų tekstuose randame parašytą dvibalsį *eu*, pvz., *peuse* ‘pušis’ (plg. gr. *πεύκη*), *keuto* (lie. *kiūtas*). Sunku pasakyti, ar prūsai turėjo išlaikę senesnį *eu*, ar taip rašoma vietoj *iau*.

ei

§ 99. Lietuvių *ei* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *ei*, pvz.:

lie. *véidas*, la. *veīds* ‘išvaizda’, pr. *weydulis* ‘akies vyzdys’;

lie. *veīsti*, la. dial. *veist*, pr. a. sg. *wēisin* ‘vaisių’;

lie. *deivē*, pr. *deiwis* ‘dievas’.

Taigi jis kilo iš baltų prokalbės **ei*.

Tarmėse tasai *ei* tam tikrais atvejais monoftongizuojamas, pvz., žemaičių *ē̄tę < eiti*, šiaurės panevėžiškių (galūnėse) *žēmę < žēmei*.

§ 100. Baltų *ei* atitinka slavų *i* (ne *ɨ!*), pvz.:

lie. *eīti* (pr. *ēit* ‘eina’), s. sl. *iti*;

lie. *véidas* (la. *veīds*, pr. *weydulis*), s. sl. *vidǫ* ‘vaizdas’;

lie. *neī* ... *neī*, s. sl. *ni* ... *ni*.

Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo, kad baltų *ei* (= slavų *i*) kildintinas iš ide. **ēi*, pvz.:

lie. *eīti* (pr. *ēit*, s. sl. *iti*), gr. *εἶσι* ‘(jis) eina’, lot. *it* (< **eit*);

lie. *véidas* (la. *veīds*, pr. *weydulis*, s. sl. *vidǫ*), gr. (F) *εἶδομαι* ‘pasirodau’;

lie. dial. *steigtis* ‘stengtis’ (la. *stēigtiēs* ‘skubėti’, s. sl. *stignǫti* ‘ateiti’), gr. *τεῖλω* ‘einu, ateinu’, got. *steiga* ‘lipu’.

Apie *ai*, *au*, *ei* kilmę bei raidą žr. Endzelynas Gars. ir form. 18–19, Otrębski Gramatyka I 174–177, 179–180, Stang Vergleich. Gram. 51–77, Zinkevičius Liet. dial. 90–94.

ie

§ 101. Lietuvių *ie* atitinka latvių kalboje taip pat *ie*, bet prūsų kalba vietoj *ie* turėjo *ei*, pvz.:

lie. *dienà*, la. *diena*, pr. a. sg. *deinan*;

lie. *diēvas*, la. *dievs*, pr. *deywis*;

lie. *priē*, la. *prieds* ‘priedas’, pr. *prēi*;

lie. *līeti*, la. *liēt*, pr. *pralieiton* ‘pralieta’.

Baltų prokalbėje turėjo būti *ei*, nes kitose indoeuropiečių kalbose lietuvių–latvių *ie* paprastai turi tuos pačius atitikmenis kaip *ei*, pvz.:

lie. *žiemà* (la. *ziema*), s. sl. *zima*, gr. $\chi\epsilon\tilde{\iota}\mu\alpha$;

lie. *diėvas* (la. *dievus*, bet pr. *deiws*), lot. *dīvus* ($\bar{i} < ei$), skr. *dēvās* ($\bar{e} < ei$).

Taigi baltų prokalbės dvibalsį *ei* rytų baltai (lietuvių ir latvių protėviai) tam tikrais atvejais pavertė *ie*. Pirmiausia tasai *ei* turėjo būti monofonizuotas, virsti siauru \bar{e} , paskui sudvibalsėti. Plg. vėlesnį \acute{e} virtimą *ie* žemaičių tarmėje (*tėvas > tfeus*). Vakarų baltai – prūsų kalba – visais atvejais išlaikė sveiką *ei*. Dvibalsio *ie* prūsų kalba neturėjo.

Dalis aukštaičių nekirčiuotoje pozicijoje *ie* dar vėliau suvienabalsino: taria pusilgį (ploto dalyje trumpą) vienu siaurą (\acute{e}), kitur platų (e) balsį. Žemaičiai vietoj aukštaičių *ie* turi trejopus atitikmenis: *ei* (šiaurės vakaruose), *i* (pietryčiuose) ir \acute{e} (vakaruose). Tie trejopi atitikmenys gali būti išsirutulioję iš rytų baltų $*\bar{e}$ (tuo atveju vakarų žemaičių klaipėdiškių tarimas būtų labai archaiškas), o ne iš *ie*, turimo aukštaičių tarmėje ir latvių kalboje. Senieji raštai (Mažvydas, Vaišnoras ir kt.) ir J. Spruogio Žemaičių žemės vietovardžių žodynas rodo, kad pietryčių žemaičiai vietoj bendrinės kalbos *ie* turėjo *i* (ir \bar{u} vietoj uo) jau XVI amžiuje.

§ 102. Baltų prokalbės *ei* rytų baltai pavertė $\bar{e} > ie$ greičiausiai tik kirčiuotoje pozicijoje. Nekirčiuotoje pozicijoje *ei* liko koks buvęs. Ilgainiui atsiradęs *ie* || *ei* nevienodumas šaknyse ir morfemose buvo išlygintas, pvz., n. pl. **deivaī* pagal n. sg. *diėvas* perdirbta į *dievaī*, o n. sg. **vėdas* pagal n. pl. *veidaī* paversta į *vėidas*. Pavyzdžių su dubletinėmis šaknimis turime daug: *deivė* || *diėvas*, *šveisti* || *šviėsti*, *teisūs* || *tiesūs*, *sveikas* || dial. *sviėkas* (Zietla), *eiti* || la. *iēt* ir kt. Senuosiuose raštuose *ie* || *ei* distribucija ne visur sutampa su dabartine, yra kiek archaiškesnė, pvz., turimos formos *deivystė*, *deiviškas* (plg. loc. sg. *Deiwiſteie* Mž. 73₁₋₂ ‘dievystėje’, g. sg. f. *Deiwiſkos* Mž. 451₁ ‘dieviškos’) vietoj dabartinių *dieviškas*, *dievystė*.

§ 103. Pasitaiko, kad vietoj lietuvių–latvių *ie* prūsų kalbos paminkluose randame ne *ei*, bet *ai*, atitinkantį indoeuropiečių prokalbės $*\acute{a}i$ (?), pvz.:

lie. *sniėgas*, la. *sniegs*, pr. *snaygis*, s. sl. *sněgъ*, got. *snaiws*;

lie. *briedis*, la. *briēdis*, pr. *braydis*;

lie. *piemuō*, gr. $\pi\omicron\iota\mu\acute{\eta}\nu$.

Kalbininkai šį faktą aiškina nevienodai. Vieni (pvz., Endzelynas, Būga) tokius pavyzdžius interpretuoja kaip turinčius skirtingo balsių kaitos laipsnio vokalizmą. Pvz., lietuviai dėl *ie* : *ai* kaitos (plg. *liėka* : *laikas*) šalia *sniėgas* turi ir *snaigė*. Prūsų *snaygis* ‘sniegas’, jų nuomone, irgi turįs to paties laipsnio šaknies vokalizmą kaip lie. *snaigė*. Šių kalbininkų tvirtinimu, lietuvių–latvių *ie* atsiranda tik iš baltų *ei*, bet niekuomet iš *ai*. Kiti kalbininkai (pvz., Stangas, Kurilovičius) mano, kad lietuvių–latvių *ie* galįs būti kilęs ne tik iš baltų *ei*, bet ir iš *ai*. Anksčiau pateiktos rūšies pavyzdžiai esą tai ir rodą. Dar remiamasi baltų skoliniais Pabaltijo finų kalbose, kurie

neretai turi *ai* vietoj dabartinių lietuvių-latvių *ie*, pvz., suomių *paimen* 'piemuo', *laiha* 'liesas'. Abi nuomonės turi nemaža šalininkų. Šiuo klausimu dar tebesiginčijama.

Endzelins Darbu izl. II 9–30, Stang Vergleich. Gram. 52–68 (ir Ergänzungsband 46–47), Senn Handbuch I 85–86, Курн.ловнч ВЯ 1967 6 57–61, Kazlauskas B IV(1) 125–129.

uo

§ 104. Lietuvių *uo* atitinka latvių *uo*, prūsų *ō* (? Elb. žod. randame *o* arba *oa*, katekizmuose *ō* arba *o*, išskyrus poziciją po lūpinių priebalsių, kur vietoj *ō* yra *ū > ou*), pvz.:

lie. *uolektis*, la. *uōlektis*, pr. (Elb. žod.) *woaltis*;

lie. *uosis*, la. *uōsis*, pr. (Elb. žod.) *woasis*;

lie. *pūodas*, la. *puōds*, pr. (Elb. žod.) *podalis*;

lie. *nuō*, la. *nūo*, pr. *no*.

Jeigu prūsai turėjo *ō*, tai jie buvo išlaikę senesnę tarimą, nes seniausių kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo iš seno čia buvus *ō* (ir monofongizuotą iš *ōu*).

Rytų baltų kalbose *ō > uo* ilgainiui ėmė koreliuoti su *ē > ie* ir kito lygiagrečiai.

Tie aukštaičiai, kurie monofongizuoja nekirčiuotą dvibalsį *ie*, analogiškai daro ir su nekirčiuotu *uo*: verčia jį pusilgiais resp. trumpais *o*, *a*. Žemaičiai greta *ie* atitikmenų *ei/i' / ē'* turi *uo* atitikmenis *ou/u' / o'*.

Taigi baltų *ō* dvibalsėjimas susijęs su *ei > ē* dvibalsėjimu ir yra tos pačios epochos padaras.

Kartais vietoj laukiamo dvibalsio *uo* turime *o*, pvz., *dovanà*, la. *dāvana* (plg. pr. *dāt* 'duoti') šalia *dūoti*, la. *duôt*; *sodinti* šalia *sūodžiai* (plg. žė. *svadinti* < *suodinti* 'sodinti'); *žinóti* šalia lot. *co-gnōscō* 'pažįstu', gr. γι-γνώ-σχω, skr. *jnātum* 'žinoti'. Tokie atvejai dažniausiai aiškinami kaip naujadarai, atsiradę sumišus balsių kaitos eilėms. Bet yra iškelta hipotezė (Kazlauskas, Mažiulis), jog tam tikrais atvejais (nekirčiuotoje pozicijoje, ypač niekuomet kirčio negaunančioje morfemoje) iš senovinio **ō* rytų baltų kalbose atsiradęs ne *uo*, bet *ā > o*.

§ 105. Mūsų *uo* turi dvejopus slavų atitikmenis: *a* ir *u*, pvz.:

a) *uo* = sl. *a*:

lie. *dūoti*, la. *duôt*, s. sl. *dati*;

lie. *jūosta*, la. *juôsta*, s. sl. *po-jasъ*;

lie. *plūoštas*, la. *pluôšit* 'plėšyti', rus. *пласт*;

lie. *rūožas*, rus. *раз*.

Šio tipo žodžių *uo* lietuvių kalboje kaitaliojasi su *é*, pvz.: *plúoštas* : *plėšti*; *rúožas* : *rėžti*; *súodžiai* (s. sl. *sažda*, rus. *сажа*, 1. *sadza*) : 3. praes. *sėda*, inf. *sėsti*.

b) *uo* = sl. *u*:

lie. *kúopa*, la. *kuōpa*, s. sl. *kupō* (rus. *кына*);

lie. *grúodas*, s. sl. *gruda*;

lie. *kúokštas*, rus. *кысм*.

Šio tipo žodžių *uo* lietuvių kalboje kaitaliojasi su *au*, *u* (*ū*), pvz.:

kúopa (rus. *кына*) : *kaūpas* : *kupetà*;

grúodas (s. sl. *gruda*) : la. *graūds* 'grūdas' : *grúdas*;

búožė : *baūžas* 'beragis' : *bužungaŭvis* 'didgalvis'.

§ 106. Lyginimas su seniausiais kitų indoeuropiečių kalbų duomenimis rodo, kad mūsų *uo*, atitinkąs slavų *a*, yra kilęs iš senovinio ilgojo balsio **ō*, pvz.:

lie. *dúoti* (la. *duōt*, s. sl. *dati*), lot. *dōnum* 'dovana', gr. *δί-δωμι* 'duodu';

lie. *júosta* (la. *juōsta*, s. sl. *po-jasō*), gr. *ζωστός* 'sujuoostas';

lie. *súodžiai* (s. sl. *sažda*), s. an. *sōt*, air. *suide* (< **sōdǵiā*).

Lietuvių (ir latvių) *uo*, kuris kaitaliojasi su *au*, *u* (*ū*) ir atitinka slavų *u*, kai kurie kalbininkai linksta kildinti iš rekonstruojamo ilgojo dvibalsio **ōu*. Kaip ir kiti ilgieji dvibalsiai, **ōu* nebuves patvarus: ilgainiui arba jo ilgas pirmasis dėmuo sutrumpėjęs (taigi **ōu* virtęs **ōu* > lie. *au*), arba ant-rasis dėmuo išnykęs, tuo būdu **ōu* virtęs **ō* > lie. -la. *uo*. Bet yra ir kitokių aiškinimų. Šiuo klausimu lingvistai tebediskutuoja.

Būga Rink. rašt. II 331–376, Stang Vergleich. Gram. 47–50, 75–77, Zinkevičius Liet. dial. 84–90, Kazlauskas Istor. gram. 108–122.

ui

§ 107. Lietuvių *ui* yra palyginti retas dvibalsis. Be to, jį turi tik lietuvių ir latvių kalbos. Prūsų kalba iš seno šio dvibalsio greičiausiai neturėjo, pasitaikydavo tik skoliniuose, pvz., (Elb. žod.) *cuylis* = lie. *kuilỹs* < s. br. *кѹльб*. Bendrų lietuvių ir latvių kalboms žodžių su *ui* visai nedaug, pvz., lie. *kùika* 'liesa, menka kumelė' : la. *kuika* 't. p.', lie. *luīts* : la. *luits* 'didelis duonos gabalas', lie. *muità* 'dvėseną' : la. *muita* 't. p.'. Taigi dvibalsio *ui* baltų prokalbė greičiausiai neturėjo. Šio dvibalsio kilmė daug kuo neišaiški, kelia įvairių problemų.

Tarmėse *ui* nemonoftongizuojamas ir bemaž visur tariamas nepakitęs. Išimčių sudaro kai kurios vakarinės rytų aukštaičių tarmės šnekτος, kur cirkumfleksinis ir nekirciuotas *ui* sutapo (ne visur nuosekliai) su atitinkamu *ai*.

§ 108. Vienaskaitos naudininko galūnę *-ui* kalbininkai paprastai kildina iš ide. **-ōi*. Apie tai bus kalbama § 323. Dažnai reiškiamą nuomonę,

kad iš ide. **ōi* gali būti kilęs ir žodžio vidurio *ui*, kuris kaitaliojasi su *ai*, *ei* (*ie*), *i* (*y*), pvz., *rūinas* 'rainas' : *ráinas*, *klūkša* 'paklaikėlis' : *klūkšas*, *rūišis* 'šlubis' : *ráišis*, *gruinys* 'plikis' : *grýnas*, *puišos* 'suodžiai' : *paišos* 't. p.', *kūika* 'liesa, menka kumelė' : pr. *paustocaican* 'laukinis arklys', la. *klūīni* 'kreivos kojos' : *kleīnis* 'kreivakojis', la. *smuīdrs* 'lieknas' : la. *smīdrs* 't. p.'. V. Mažiulis dvibalsį *ui* tokiuose pavyzdžiuose laiko rytų baltų kalbų naujadaru balsių kaitos *i* (ir retkarčiais *u*) diftongų eilėje. Būga *ui* buvo paskelbęs dvibalsio *ai* (< ide. **ōi*) silpnuoju laipsniu. Pažymėtina, kad tokie dariniai su *ui* turi tendenciją gauti tam tikrą ekspresyvinę, tiksliau pejoratyvinę (menkinamąją) reikšmę, pvz., *klūikis* 'kvaiša' šalia *pa-klaiķes*.

§ 109. Yra žodžių ir su kitokios kilmės *ui*. Pvz., inf. *gūiti* greičiausiai turi *ui* dėl esamojo laiko *gūja*. Iš bendraties *ui* galėjo būti įsivesta ir į kitus darinius, pvz., *guinióti* šalia *gunióti*. Daiktavardis *buitis* gali turėti *ui* dėl šaknų *bu-* (*bū-*) ir *bi-* kontaminacijos (sumišimo), plg. 3. praet. *būvo* (inf. *būti*) ir dial. *būt* 'buvo' (Zietela), la. *bija* 'buvo'. Analogiškai galėjo atsirasti *ui* ir žemaičių daiktavardyje *paukštūitis*, plg. *paukštūtis* Kvedarna ir *paukštūtis*.

Turime *ui* ir skoliniuose, visų pirma senuose slavizmuose, pvz., *muīlas* (= *мыло*), *muītas* (= *мыто*), *smuīkas* (= s. r. *смыкѣ*), viename kitame germanizme, pvz., *rūimas* 'ertmė, patalpa' (kaip ir *rūmas* iš vžv. *rūm*), kuronizme, pvz., *zuīkis*.

Būga Rink. rašt. I 292–305, II 262–264, Endzelīns Darbu izl. II 529–533, Stang StB III 167–171 ir Vergleich. Gram. 70–72, Otrębski Gramatyka I 177–179, Mažiulis Balt. deklin. 53–57, Zinkevičius Liet. dial. 94–96.

Mišrieji dvibalsiai

§ 110. Tai tautosilabiniai junginiai, kuriuos sudaro *trumpieji balsiai* + *r, l, m, n*. Jų lietuvių bendrinėje kalboje turime šešiolika: *ar, al, am, an; er, el, em, en; ur, ul, um, un; ir, il, im, in*. Fonetinėmis bei fonologinėmis ypatybėmis jie susiję su grynaisiais sudėtiniais dvibalsiais. Kaip ir tie, būna dviejų priegaidžių: tvirtapradžiai ir tvirtagaliai, pvz., *kálnas, bal'sas*. Nuo priegaidės priklauso ir dėmens kiekybė, pvz., *ká'lnas, bal'sas* (plg. *dá'iktas, laī.kas*). Tiek grynųjų (sudėtinių), tiek mišriųjų dvibalsių raida bei pakitimai tarmėse paprastai būna paraleliški¹³¹.

¹³¹ Todėl patogų juos visus vadinti vienu dvibalsio (diftongo) terminu. Dabar įprasta mišriesiems taikyti ne dvibalsio, bet dvigarsio terminą. Tai sudaro nepatogumų formuluojant fonetinius dėsnius (vietoj vieno termino reikia vartoti kelis: nuolat sakyti dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai), todėl kalbos istorikai tokios terminologijos neretai vengia.

§ 111. Mišrieji dvibalsiai turi tuos pačius atitikmenis latvių ir prūsų kalbose, tik latviai *an, en, un, in* pavertė *uo, ie, ū, ī*. Pavyzdžiai:

lie. *árti, artójas*, la. *aft*, pr. *artoy*s;

lie. *algà*, la. *àlga*, pr. g. sg. *ālgas*;

lie. *grámdyti*, la. *grañštít*; lie. *ámzius*, pr. *amsis* 'liaudis, tauta';

lie. *rankà*, la. *rùoka* (*uo < an*), pr. a. sg. *rānkan*;

lie. *béržas*, la. *bērz*s, pr. *berse*;

lie. *geltónas*, la. *dzeļtāns*, pr. *geltaynan*;

lie. *kremslē, kremzlē*, la. *krēmsli* 'nuograužos', pr. *gremse*;

lie. *peñktas*, la. *piekts* (*ie < en*), pr. *penckts*;

lie. *kùrpė*, la. *kuřpe*, pr. *kurpe*;

lie. *gulbė*, dial. *gulbis*, la. *gùlbis*, pr. *gulbis*;

lie. *kuñpas, kuñpti*, la. *kùmp*t, pr. *kumpint* 'perstumti, trukdyti';

lie. *lùnkas* 'karna, plaušas', la. *lúks* (*ū < un*), pr. *lunkan*;

lie. *pirmas*, la. *pīrmais*, pr. *pirmois*;

lie. *ilgas*, la. *ilgs*, pr. adv. *ilga, ilgi* 'ilgai';

lie. *giñti*, la. *dzimt*, pr. a.sg. *gimsenin* 'gimimą';

lie. *deviñtas*, la. *devít*ais (*ī < in*), pr. *newínts*.

Taigi tų pačių mišriųjų dvibalsių būta jau baltų prokalbėje. Ar anks-tyvuojų laikotarpiu būta ir tautosilabinių junginių su pirmojo dėmens ilguoju balsiu (ilgųjų dvibalsių), kol kas dar nėra pakankamai paaiškėję.

Tarmėse *an, am, en, em* pirmasis dėmuo susiaurėjo ir virto *on, om, en em* arba *un, um, in, im*. Kirčiuotų tvirtapradžių *ár, ál, ér, él* (*ám, án, ém, én*) pirmąjį dėmenį susiaurino bei pavertė *sr, sl, ér, él* (*sm, sn, ém, én*) anykštėnai ir iš dalies (*ér, él, ém, én* tik prieš minkštus priebalsius, prieš kietuosius *er, el, em, en > ar, al, am, an*) kupiškėnai. Žemaičiai *ur, ul, ir, il* pirmąjį dėmenį platina ir verčia *or, ol, er, el*. Daugelis aukštaičių kirčiuotų tvirtapradžių *úr, ùl, ùm, ùn* ir *ir, il, im, in* pirmąjį dėmenį pailgino ir taria siaurai (*ú.r, ú.l...* ir net *ú.r, ú.l...*), o tvirtagalių ir nekirčiuotoje pozicijoje jį paplatino: šiauriniai panevėžiškiečiai *uř, ul, um, un, iř, il, im, in > oř, ol, om, on, eř||'oř, el||'ol, em||'om, en||'on*.

§ 112. Baltų *ar, al, am, an* pirmasis dėmuo – balsis *a* – dvejobos kilmės: išsirutuliojo iš senesnių **ō* arba **ā*. Plg. § 57–58. Taigi baltų *ar, al, am, an* kilo iš ide. **ōr, *ōl, *ōm, *ōn* arba (rečiau) **ār, *āl, *ām, *ān*. Pavyzdžiai:

a) iš **ōr, *ōl, *ōm, *ōn*:

lie. *pařšas* (pr. *parstian*), lot. *porcus*;

lie. *kálnas* (la. *kalns*), lot. *collis* (< **colnis*);

lie. *žam̃bas* < **zanbas* (la. *zùobs* 'dantis'), gr. γόμφος 'kuolelis, vinis';

b) iš **ār*, **āl*, **ām*, **ān*:

lie. *árti* (la. *āft*, pr. *artoys*), lot. *arāre*, gr. ἀροῦν;

lie. *alksnis*, dial. *aliksniis* (la. *àlksna* 'alksnynas'; prūsų tekstuose klaidingai užrašyta *abskande* vietoj *aliskande*), lot. *alnus* (< **alsnōs*);

lie. *angis* (la. *uōdze*, pr. *angis*), lot. *anguis*.

Daugiau pavyzdžių yra su *ar*, *al*, *am*, *an* iš **ōr*, **ōl*, **ōm*, **ōn*. Iš čia dažnas *ar*, *al*, *am*, *an* šaknyse kaitaliojimas su *er*, *el*, *em*, *en* ir *ir*, *il*, *im*, *in* (*ur*, *ul*, *um*, *un*), pvz.:

barstýti : *beřti* : *birti*;

talpinti : *telpù* : *tìlpti* : dial. *tùlpinti* 'padaryti vietas';

tamsà : *témti* : dial. *tiñsras* 'tamsiai sertas (ppr. apie arklius)' : la. *tùmsa* 'tamsa';

ganýti : *genù* : *giñti* : pr. *guntwei* 'varyti'.

Slavai savo **or*, **ol* (= baltų *ar*, *al*) pavertė *ro*, *lo*. Iš čia sen. slavų kalbos *ra*, *la*, rytų slavų *oro*, *olo*, pvz.:

lie. *kárvè*, l. *krowa*, s. sl. *krava*, r. *корова*;

lie. *galvà*, lenk. *głowa*, s. sl. *glava*, r. *голова*.

Senovinius **ōm*, **ōn* (= baltų *am*, *an*) slavai pavertė nosiniu balsiu *o*, iš kurio rytų slavai pasidarė *u*, pvz.:

lie. *žam̃bas*, s. sl. *zǫbъ* 'dantis', r. *зуб*;

lie. *rankà*, s. sl. *rǫka*, r. *рука*.

§ 113. Baltų *er*, *el*, *em*, *en* paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės, plg.: lie. *versti* (< **vert-ti*; la. *vērst*, pr. a. sg. *pre-werīsnan* 'poreikis, reikalas'), lot. *vertō* 'verčiu';

s. lie. *vélmi* 'noriu', lot. inf. *velle* 'norėti';

lie. *treñti* (la. *tremt*), lot. *tremere*, gr. *τρέμειν* 'drebėti';

lie. *penki*, gr. *πέντε*.

Slavai **er*, **el* pavertė *re*, *le*, iš čia sen. slavų kalbos *rě*, *lě*, rytų slavų *ere*, *ele* (> *ero*, *elo* resp. *erio*, *elio*), pvz.:

lie. *béržas*, s. sl. *brěza*, r. *берёза*;

pr. *meltan* 'miltai', l. *mleć*, s. sl. *mlěti* 'malti'.

Senovinius **em*, **en* slavai pavertė nosiniu balsiu *e*, iš kurio rytų slavų kalbose išriedėjo *ja*, pvz.:

lie. *žem̃bti* 'pjauti, sklembti įkypai', s. sl. *pro-zębnŏti* 'išginti, išdygti', r. *прозябнуть* 'išdygti', l. *ziębnąć* 'šalti';

lie. *šveñtas*, s. sl. *svęťъ*, l. *święty*, r. *святой*.

§ 114. Baltų *ir*, *il*, *im*, *in* ir *ur*, *ul*, *um*, *un* yra dvejetainis kilmės: iš senovinių tautosilabinių junginių *i*, *u+r*, *l*, *m*, *n* ir iš ide. **r*, **l*, **ŋ*, **ŋ*, kurie aptarti § 65. Pirmojo kilmės atvejo pavyzdžių labai nedaug, išskyrus

intarpines esamojo laiko formas, plg. 3. praes. *jūngia* ir skr. *yuñjāti*¹³², lot. *jungō* 'jungiu'. Daugiausia mūsų *ir, il, im, in* ir *ur, ul, um, un* yra išsirutulioję iš senovinių **ɾ*, **l*, **ŋ*, **ŋ* (būta ir ilgųjų). Tuo atveju jie kaitaliojasi su *er, el, em, en* ir *ar, al, am, an*, pvz.:

kiřsti (<**kiřt-ti*) : *keřta* : *kařstas* (<**kařt-tas*);

kilti : *kėlti* : *kálnas*;

trĩmti 'rimti, praeiti' : *treĩmti* : *tramdyti*;

liñkti : *leñkti* : *lañkas*;

guřbti 'augti, stiprėti' : *gárbana*, pr. *garbis* 'kalnas' : dial. *gerbenėtas* 'garbiniuotas, susiraitęs';

smulkùs : la. *smálks*;

ruĩmbas 'rambas, rantas, iškilęs ruožas' ir *riĩmbas* 'toks botagas' : *rambùs*;

sluĩnkis ir *sliĩkti* : *slánkioti* : *slenkù*.

Kuriais atvejais ide. **ɾ*, **l*, **ŋ*, **ŋ* virto baltų *ir, il, im, in* (ir sl. **br*, **bl*, **bm*, **bn*) ir kuriais *ur, ul, um, un* (ir sl. **br*, **bl*, **bm*, **bn*), tebėra nenustatyta. Dažnesnis pirmasis virtimas, be to, tik jis turimas fleksijoje, pvz., a. sg. *móteri* <**māterin*, a. pl. *móteris* <**māterins* su *-*in*, *-*ins* iš ide. **ŋ*, **ŋs* (§ 392, 395). Todėl jis laikytinas reguliariumi **ɾ*, **l*, **ŋ*, **ŋ* refleksu. Virtimas į *ur, ul, um, un* ne toks reguliarus, retesnis.

Dėl dvejopų ide. **ɾ*, **l*, **ŋ*, **ŋ* refleksų baltų ir slavų kalbose kilmės yra sukurta įvairių hipotezių. R. Trautmanas *ir, il, im, in* traktavo kaip silpnąjį laipsnį iš ide. **er*, **el*, **em*, **en*, o *ur, ul, um, un* – iš ide. **or*, **ol*, **om*, **on*. A. Vajanas (Vaillant) ir J. Kurilovičius tvirtino, kad *ur, ul, um, un* atsiradę po gomurinių, *ir, il, im, in* – po visų kitų priebalsių. Chr. Stangas iškėlė tam tikros ekspresyvinės darinių su *u* garsu reikšmės faktorių, kuris galėjo sąlygoti pasirinkimą su vokalizmo *u* laipsniu. Ta iau visos šios hipotezės nėra pakankamai įtikinamos bei įrodomos, kaip ir V. Čekmano iškelta mintis, jog dvejopi refleksai atsirado dėl skirtingų indoeuropiečių dialektų sumišimo formuojantis baltų-slavų kalbiniam vienetai.

Slavų **or*, **er*, **ol*, **el* (= baltų *ir, ur, il, ul*) ilgainiui pakito, rytų slavų kalbose virto *er/(i)or, el/(i)ol*, pvz.:

lie. *kirmis*, s. sl. *čръвь*, r. *червь*;

lie. *gurklỹs*, bulg. *зърло*, rus. *зорло*;

lie. *vilna*, s. sl. *vlъna*, l. *welna*, r. *волна*;

lie. *gũlkščioti* 'plisti kalboms, gaudui', s. sl. *gълкѣ*, r. *голк* 'garsas, triukšmas'.

¹³² ñ = palatalinis (minkštasis) priebalsis *n*.

Senovinius **om*, **on*, **om*, **on* (= baltų *um*, *un*, *im*, *in*) slavai pavertė nosiniais *o*, *e*, iš kurių rytų slavai pasidarė *u*, *ja*, pvz.:

lie. *gu̯mbas*, s. sl. *gōba*, r. *зубá* 'burna';

lie. *dešim̃tas*, s. sl. *deset̃o*, r. *десяты̯*;

lie. *devĩntas*, s. sl. *devet̃o*, r. *девяты̯*.

§ 115. Be paveldėtų dvibalsių, tiek grynųjų, tiek mišriųjų, turime dar antrinės kilmės (sekundarinių) darinių, atsiradusių naujai atsidūrus viename skiemenyje balsiui (šiuo atveju ne tik trumpajam, bet ir ilgajam) su *u*, *i* (< *v*, *j*), *r*, *l*, *m*, *n*, pvz.:

d. sg. *táu*, *sáu*, *mán* < *tāvi*, *sāvi*, *māni/tāvie*, *sāvie*, *mānie*;

loc. sg. *tu̯rguj*, *rañkoj*, *ùpėj* (tariama *tu̯rguij*, *rañkoj*, *ùpėj*) < *tu̯rguje*, *rañkoje*, *ùpėje*;

d. sg. *tám*, *baltám* < *tāmu(i)*; *baltāmu(i)*;

d. pl. *výrams*, *akìms*, *sūnùms*, *šakóms*, *katěms* < *výramus*, *akimus*, *sūnùmus*, *šakómus*, *katěmus*;

ill. sg. *miškañ*, *akiñ*, *tu̯rgun*, *šakōñ*, *ùpèn* < *miškanà*, *akinà*, *tu̯rguna*, *šakonà*, *ùpèna*;

i. sg. *akiñ*, *sūnuñ* < *akimi*, *sūnumi*;

l. pl. *dirbam*, *mýlim*, *rāšom*, *rāšēm* < *dirbame*, *mýlime*, *rāšome*, *rāšēme*;

adv. *věl* < *vėliai*, *kōl* < *kōlei*.

Antriniai dvibalsiai atsiranda ñe tik žodžio gale sutrumpėjus tam tikroms gramatinėms formoms, bet ir viduryje dėl žodžių darybos arba jungiamojo balsio išmetimo, pvz., *mėlti*, *šėlti*, *tōlti*, *septýnmetis*. Taip gali atsirasti ir antrinės kilmės tautosilabiniai junginiai, kurių pirmąjį dėmenį sudaro dvibalsiai *uo*, *ie*, pvz.: *aštuonmetis*, *kasdiēn* < *aštuoni mētai*, *kas diēnq*.

Stang Vergleich. Gram. 77–82, Otrębski Gramatyka I 182–184, Чекман ABS IX 15–26, Zinkevičius Liet. dial. 96–103.

1. Kokius lietuvių kalba turi grynuosius ir kokius mišriuosius dvibalsius? (§ 90).
2. Koks likimas ištiko baltų kalbos indoeuropiečių ilguosius dvibalsius? (§ 90).
3. Kuo skiriasi grynieji sutaptiniai dvibalsiai nuo sudėtinių? (§ 91).
4. Koks dvibalsis atitinka lietuvių *ai* kitose baltų kalbose? (§ 92).
5. Kokius žinote dvibalsio *ai* pakitimus tarmėse? (§ 92).
6. Koks baltų *ai* atitikmuo slavų kalbose? (§ 93).
7. Kokia dvejopa baltų *ai* resp. slavų *ě* kilmė? (§ 94).
8. Kurios kitos indoeuropiečių kalbos suplakė senovinius **oi*, **ai* (**ei*)? (§ 94).
9. Kaip balsių kaita padeda nustatyti *ai* kilmę? (§ 94).
10. Koks dvibalsis atitinka lietuvių *au* kitose baltų kalbose? (§ 95).
11. Kokius žinote *au* pakitimus tarmėse? (§ 95).
12. Koks baltų *au* atitikmuo slavų kalbose? (§ 96).

13. Kokia dvejopa baltų *au* resp. slavų *u* kilmė? (§ 97).
14. Kurios kitos indoeuropiečių kalbos suplakė senovinius **āu* ir **ōu* (**ēu*)? (§ 97).
15. Kokia dvibalsio *au* po minkštojo priebalsio kilmė? (§ 98).
16. Koks dvibalsis atitinka lietuvių *ei* kitose baltų kalbose? (§ 99).
17. Kokius žinote *ei* pakitimus tarmėse? (§ 99).
18. Koks baltų *ei* atitikmuo slavų kalbose? (§ 100).
19. Kokia baltų *ei* kilmė? (§ 100).
20. Koks dvibalsio *ie* atitikmuo latvių ir prūsų kalbose? (§ 101).
21. Iš kurio baltų prokalbės dvibalsio išsirutuliojo lietuvių ir latvių *ie*? (§ 101).
22. Per kokį pereinamąjį laipsnį baltų *ei* virto lietuvių-latvių *ie*? (§ 101).
23. Kaip nekirčiuotas *ie* pakito aukštaičių tarmės dalyje? (§ 101).
24. Kokius bendrinės kalbos *ie* atitikmenis turi žemaičių tarmė? Ar seni tie atitikmenys? (§ 101).
25. Kurioje žodžio pozicijoje, manoma, baltų *ei* virto rytų baltų *ie*? (§ 102).
26. Kas ištiko *ei* || *ie* kaitą žodžių šaknyse? (§ 102).
27. Aptarkite dvibalsio *ie* kilmės iš *ai* (ide. **ēi*) problemą. Kokios dvi turimos šiuo klausimu nuomonės? (§ 103).
28. Kokį atitikmenį turi lietuvių *uo* latvių ir prūsų kalbose? (§ 104).
29. Su kuriuo dvibalsiu koreliuojasi bei kinta paraleliškai lietuvių-latvių *uo*? (§ 104).
30. Kaip nekirčiuotas *uo* pakito aukštaičių tarmės dalyje? (§ 104).
31. Kokius bendrinės kalbos *uo* atitikmenis turi žemaičių tarmė? Ar seni tie atitikmenys? (§ 104).
32. Kaip kalbininkai aiškina balsį *o* vietoj laukiamo *uo* tokiuose žodžiuose kaip *dovanà*? (§ 104).
33. Kokie mūsų *uo* atitikmenys slavų kalbose? (§ 105).
34. Kaip skirtingi slavų atitikmenys susiję su balsių kaitos reiškiniais lietuvių kalboje? (§ 105).
35. Kuriais atvejais lietuvių-latvių *uo* yra kilęs iš senesnio **ō* ir kuriais iš **ōu*? (§ 106).
36. Ar visos baltų kalbos turėjo dvibalsį *ui*? (§ 107).
37. Ar jis buvo baltų prokalbėje? (§ 107).
38. Kokius žinote *ui* pakitimus tarmėse? (§ 107).
39. Kaip linkstama kildinti dvibalsį *ui* vienaskaitos naudininko galūnėje? (§ 108).
40. Kokias žinote žodžio vidurio *ui*, kuris kaitaliojasi su *ai*, *ei* (*ie*), *i* (*y*), kilmės. hipotezes? (§ 108).
41. Kaip aiškinama dvibalsio *ui* kilmė tokiuose žodžiuose kaip *gùiti*, *buitis*? (§ 109).
42. Iš kurių kalbų skoliniuose turime dvibalsį *ui*? Duokite pavyzdžių (§ 109).
43. Kuriuo požiūriu mišrieji dvibalsiai susiję su sudėtiniais grynaisiais dvibalsiais? (§ 110).
44. Kokie lietuvių mišriųjų dvibalsių atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? Kurie mišrieji dvibalsiai latvių kalboje yra pakitę ir kaip? (§ 111).
45. Kaip ir kuriose tarmėse pakito *an*, *am*, *en*, *em*; *ar*, *al*, *er*, *el* (*am*, *an*, *em*, *en*); *ur*, *ul*, *ir*, *il*? (§ 111).
46. Kokios dvejopos kilmės yra baltų *ar*, *al*, *am*, *an* ir kaip toji kilmė atsispindi balsių kaitoje? (§ 112).
47. Koks likimas ištiko slavų **or*, **ol* (= baltų *ar*, *al*) ir **om*, **on* (= baltų *am*, *an*)? (§ 112).
48. Kokios kilmės baltų *er*, *el*, *em*, *en*? (§ 113).

49. Koks likimas ištiko slavų **er, *el* (= baltų *er, el*) ir **em, *en* (= baltų *em, en*)? (§ 113).

50. Kokios dvejopos kilmės yra baltų *ir, il, im, in* ir *ur, ul, um, un*? (§ 114).

51. Kuris ide. **r, *l, *ŋ, *ŋ* refleksas (*ir, il, im, in* ar *ur, ul, um, un*) dažnesnis ir reguliaresnis? (§ 114).

52. Kokias žinote hipotezes, aiškinančias dvejopą ide. **r, *l, *ŋ, *ŋ* vartimą baltų ir slavų kalbose? (§ 114).

53. Koks likimas ištiko slavų **br, *br, *bl, *bl* (= baltų *ir, ur, il, ul*) ir **bm, *bn, *bm, *bn* (= baltų *um, un, im, in*)? (§ 114).

54. Kokius dvibalsius (grynuosius ir mišriuosius) vadiname antrinės kilmės (sekundariniais dvibalsiais)? Kuo jie skiriasi nuo paveldėtųjų? Duokite būdingesnių pavyzdžių ir paaiškinkite jų kilmę (§ 115).

Vokalizmo atitikmenų lentelės ir fonologinės schemas

§ 116. Mokymo metodiniais sumetimais sudarome tokią lietuvių kalbos vokalizmo atitikmenų lentelę¹³³:

lietuvių	latvių	rytų baltų	prūsų	baltų prokalbė	sen. slavų	lotynų	graikų	sanskrito	ide. prokalbė
a	a	*ă	a	*ă	o	o, a	o, α	a	*ō, *ă
e	e	*ē	e	*ē	e	e	ε	a	*ē
i	i	*i	i	*i	b	i	ι	i	*i
u	u	*u	u	*u	ǫ	u	υ	u	*u
o	ā	*ā	ā, ō > ū	*ā	a	ā	ā	ā	*ā
ė	ē	*ē	ē > ī	*ē	ě	ē	η	ā	*ē
y	ī	*ī	ī > ei	*ī	i	ī	ī	ī	*ī
ū	ū	*ū	ū > ou	*ū	yl	ū	ū	ū	*ū
ai	ai	*ai	ai	*ai	ě	oi, ai	oi, αi	ē	*oi, *ai
au	au	*au	au	*au	u	ū, au	ou, αu	ō	*ou, *au
ei	ei	*ei	ei	*ei	i	ei	ei	ē	*ei
ie	ie	*ē	ei	*ei	i	ei	ei	ē	*ei
uo	uo	*ō	ō (?)	*ō, *ōu?	a, u	ō	ω	ā	*ō, *ōu
ui	ui	*ui (?)	—	—	—	—	—	—	—

¹³³ Atitikmenys pateikiami tik tų indoeuropiečių kalbų, su kuriomis daugiausia buvo lyginama. Dėl orientacijos pridedami taip pat rekonstruoti rytų baltų, baltų prokalbės ir indoeuropiečių prokalbės atitikmenys. Lentelėje nenurodomi *i, u* atitikmenys, susiję su ide. **r, *l, *ŋ, *ŋ* refleksais.

Mišriųjų dvibalsių pirmojo dėmens atitikmenys tie patys kaip trumpujų balsių. Įsidėmėtini šie turinčių nosinį antrąjį dėmenį, taip pat buv. nosinių balsių, atitikmenys baltų ir slavų kalbose:

lietuvių	latvių	ryt. baltų	prūsų	baltų prokalbė	sen. slavų	rusų
<i>an, a</i>	<i>uo</i>	<i>*an</i>	<i>an</i>	<i>*an</i>	o	y
<i>en, e</i>	<i>ie</i>	<i>*en</i>	<i>en</i>	<i>*en</i>	e	я
<i>un, u</i>	<i>ū</i>	<i>*un</i>	<i>un</i>	<i>*un</i>	o	y
<i>in, i</i>	<i>ī</i>	<i>*in</i>	<i>in</i>	<i>*in</i>	e	я
<i>am</i>	<i>am</i>	<i>*am</i>	<i>am</i>	<i>*am</i>	o	y
<i>em</i>	<i>em</i>	<i>*em</i>	<i>em</i>	<i>*em</i>	e	я
<i>um</i>	<i>um</i>	<i>*um</i>	<i>um</i>	<i>*um</i>	o	y
<i>im</i>	<i>im</i>	<i>*im</i>	<i>im</i>	<i>*im</i>	e	я

§ 117. Remdamiesi vokalizmo rekonstrukcija, kalbininkai mėgina nustatyti vokalizmo fonologines sistemas tam tikrais kalbos raidos pjūviais, pvz., indoeuropiečių prokalbėje, baltų prokalbėje, rytų baltų prokalbėje ir pan. Dėl duomenų stokos, rekonstrukcijų hipotetiškumo, nevienodų metodologinių principų ir kitų priežasčių neretai gaunamos prieštaringos schemas. Čia bus pateiktas, autoriaus nuomone, patikimesnis variantas, nepretenduojant į išsamumą ar detalesnę pagrindimą.

§ 118. Manoma, kad indoeuropiečių prokalbė vėlyvuoju laikotarpiu, t. y. prieš pat suskilimą (bent tas dialektas, iš kurio vėliau išsirutuliojo baltų kalbos), turėjo tokią trikampę vokalizmo sistemą:

ɪ *ǫ* *ǫ̃*
ě *ǭ*
ǣ

Dvibalsiai

ěi *ǭi* *ěu* *ǭu*
ǣi *ǣu*

Dar buvo to paties tipo tautosilabiniai junginiai su *r*, *l*, *m*, *n*, taip pat skiemeniniai *ɾ*, *l̥*, *m̥*, *n̥*.

§ 119. Ide. *ō, ōi, ōu* virtus *a, ai, au* ir ide. skiemeniniams *r, l, m, n* virtus *ir, il, im, in|ur, ul, um, un*, baltų prokalbės balsių sistema turėjo būti tokia:

<i>ī</i>		<i>ǣ</i>		<i>ǫ</i>
		<i>ē</i>		<i>ō</i>
		<i>ā</i>		
Dvibalsiai (bent pačiu ankstyvuojų laikotarpiu)				
<i>ēi</i>	<i>ōi</i>	<i>ēu</i>		<i>ōu(?)</i>
<i>āi</i>				<i>āu</i>

Dar buvo to paties tipo tautosilabiniai junginiai su *r, l, m, n*.

Šios sistemos simetriją pažeidžia *ō, ōi, ōu*, neturintys trumpųjų atikmenų.

§ 120. Rytų baltams tam tikrais atvejais dvibalsį *ei* pavertus monofontongu *ē*, dvibalsį *eu* suplakus su *au* (paprastai po minkšto priebalsio), netekus ilgųjų dvibalsių ir atsiradus (?) *ui*, senoji vokalizmo schema turėjo virsti tokia:

<i>ī</i>	<i>ǣ</i>
<i>ē</i>	<i>ō</i>
<i>ē</i>	<i>ā</i>

Dvibalsiai

<i>ei</i>	<i>ui(?)</i>
<i>ai</i>	<i>au</i>

Dar buvo to paties tipo tautosilabiniai junginiai su *r, l, m, n*.

Šioje sistemoje trumpųjų porų neturi *ē, ō*, dvibalsis *au* neturi paralelinės poros *eu*, visiškai vienišas *ui*. Skirtumas tarp *ē* ir *ē* palyginti nedidelis.

§ 121. Ilgainiui fonema *ē*, toldama nuo *ē*, sudvibalsėjo: virto diftongoidu (sutaptiniu dvibalsiu) *ie*, patraukdama kartu ir paralelinę *ō*, kuri virto diftongoidu *uo*. Jų abiejų vietas užima siaurėti linkusios senovinės *ē* ir *ā* fonemos, virtusios dabartiniais balsiais *é* ir *o* bei palikdamos tuščią vietą naujiems monofontongams *ā, ē*, išsirutuliojusiems iš *a, e < an, en*, taip pat dėl kirčio pailgėjusiems senoviniams trumpiesiems *a, e*. Taip išsirutuliojo dabartinė mūsų bendrinės kalbos (=vakarų aukštaičių) balsyno sistema:

<i>ī</i>	<i>ǣ</i>
<i>ie</i>	<i>uo</i>
<i>é</i>	<i>ō</i>
<i>ē</i>	<i>ā</i>

Dvibalsiai (sudėtiniai)

ei *ui*
ai *au*

Mišrieji dvibalsiai: *a, e, u, i+r, l, m, n.*

Žemaičiai padidino skirtumą tarp artimų *é, o* ir *ie, uo* porų: pirmąją pavertė *ie, uo*, vietoj antrosios *ē, ō* (išlaikyta rytų baltų?) /*ī, ū*/ *ei, ou.*

Kazlauskas БЯ 1962 4 20–24, Stang Vergleich. Gram. 22, 52, Trost ABS III 183–185, Mažiulis Balt. deklin. 11–40, Szemerényi Einführung 31–40, 126–142, Burwell BL 11–21, Schmalstieg B I priedas 159–164, XI (1) 7–19 ir Studies 105–112, Levin GL XV (3) 144–158, Mathiassen Langvokal. 18–22, Smoczyński leidinyje Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych (za r. 1976, Kraków, 1978) XX, 2 331–333.

Balsių kaita

§ 122. Ne visų vienos šaknies žodžių vokalizmas būna toks pat. Jis kaitaliojamas tiek skirtingose vieno žodžio formose, pvz., *kélti* : *kēliau, kiřpti* : *kerpù*, tiek išvestiniuose vienos šaknies žodžiuose, pvz., *vedù* : *vādas, riřti* : *ryřys* : *rāiřioti*. Toji vokalizmo kaita turi tam tikrą tvarką: šaknyse balsiai ir dvibalsiai kaitaliojami ne bet kaip, bet pagal tam tikrą sistemą.

Šis reiškinytis turimas ne tik lietuvių kalboje, bet ir kitose indoeuropiečių kalbose, pvz., latvių *vest* (<**ved-ti*) ‘vesti’ : *vadāt* ‘vadžioti’, rusų *везти* ‘vežti’ : *вез* ‘vežimas’, vokiečių *singen* ‘dainuoti’ : *sang* ‘dainavo’ : *gesungen* ‘padainuota’, lotynų *tego* ‘dengiu’ : *toga* ‘tam tikras apdangalas, drabužis’, graikų *λεπω* ‘palieku’ : *ε-λιπον* ‘paliko’ ir t. t. Nežiūrint tam tikrų kaitaliojimo savitumų atskirose kalbose, pastebime ir daug bendra visose indoeuropiečių kalbose. Taigi tam tikras balsių kaitaliojimas yra labai senas, paveldėtas iš indoeuropiečių prokalbės.

Šį reiškinį lietuviškai vadiname *balsių kaita*, rusiškai *чередование гласных*, vokiškai *Ablaut*¹⁸⁴. Dar vartojami terminai *alternācija* (lotynų kilmės) ir *apofōnija* (graikų kilmės).

Vieni balsių kaitos reiškiniai yra labai seni, paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės, kiti nauji, vėlesnės kilmės. Senovinės indoeuropietiškos balsių kaitos elementai dabartinėse kalbose išliko labai nevienodai. Prastai juos išlaikė, pvz., romanų kalbos. Jau lotynų kalboje paveldėtoji balsių kaita buvo gerokai sujaukta. Didelių pakitimų dėl **ǝ*, **ō*, **ě*, **ē* > *a, ā*

¹⁸⁴ Pastarasis terminas jau virtęs tarptautiniu žodžiu: pasakoma ir lietuviškai *ābliautas*, rusiškai *аблаут*.

įvyko ir sanskrite. Bet daug svarbių duomenų išlaikė graikų kalba. Baltų ka.bose senovinė balsių kaitos sistema išliko palyginti gerai, nors ir čia yra naujų elementų.

Balsių kaita dabar lietuvių kalboje, kaip ir kitose, turi svarbią gramatinę reikšmę: padeda skirti morfologines formas, pvz., 3. praes. *kėlia* : 3. praet. *kėlė*, *lėja* : *lijo* ir t. t. Ji taip pat didelį vaidmenį vaidina žodžių daryboje, plg. *lými* : *lieti*, *visti* : *veisti*, *džiūti* : *džiūti*, *drikti* : *drykti* : *drižkti* ir t. t.

§ 123. Skiriame kiekybinę ir kokýbinę balsių kaitą. Kiekybine vadiname tokią, kai kaitaliojasi tas pats trumpasis ir ilgasis balsis, pvz., *skilo* : *skýla*, *rišti* : *rysýs*, *tvinti* : *pó-tvynis*, *dūžti* : *dūžis*, *bugštùs* : *būgti*. Iš seno kiekybinę kaitą sudarė ir tokie pavyzdžiai: *platùs* : *plòtis* (čia o iš *ā), *āp-tvaras* : *tvorà*, *labai*, *lābas* (dabar jau ir tarp šių dviejų žodžių yra *ā* : *ā* kaita) : *lōbis*, *sveriu* : *svērė* (*é* < *ē), *vėžti*, *vėža* (jau *è* : *ē*) : *vėžės*.

Kokybine balsių kaita vadiname tokią, kai kaitaliojasi (paveldėtos) skirtingos kokybės balsiai ar dvibalsiai, pvz.: *vedù* : *vādas*, *snigti* : *sniēgas* : *snaigė*, *dūbti* : *daubà* : *duobė*.

§ 124. Iš seno balsių kaitos branduolį sudarė ide. **ǵ* ir **ǵ* kaitaliojimas, plg. lot. *tego* : *toga*, gr. *ἐχω* 'laikau, turiu' : *ἔχος* 'laikantis'. Tokios kaitos atspindys dabar lietuvių kalboje yra *e* : *a* kaita, pvz.: *vėda* : *vādas*, *sveriu* : *svarūs*, *nėšti* : *naštà*, *sėkti* : *sakýti*, *mėzga* : *mazgýti* ir t. t. Tai labai dažna dabartinės lietuvių kalbos balsių kaita.

Senovėje šalia kokybinės ide. **ǵ* : **ǵ* kaitos būta ir atitinkamos kiekybinės, taigi kaitaliojosi ne tik **ǵ* : **ǵ*, bet ir **ē* : **ō*. Plg. tų kaitų atspindžius lotynų *pēs* 'koja' : g. sg. *pedis*, graikų (dorėnų) *πός* 't. p.' : g. sg. *ποδός*. Senoviniams **ē*, **ō* virtus dabartiniais lietuvių *ė*, *uo*, mes vietoj ide. **ǵ* : **ǵ* : **ē* : **ō* dabar turime *e* : *a* : *ė* : *uo* kaitą. Štai keletas pavyzdžių: *slepiù* : *slaptà* : *pà-slėpė*, *tekù* : *tākas* : *tėkmė*, *plėšia* : *plėšė* : *plúoštas*, *rāžas* : *rėžė* : *rúožas*.

Kalbininkai ide. **ǵ* ir **ǵ* vadina pamatinių balsių kaitos laipsniu (**ǵ* normalùsis, **ǵ* – jo atbalsis), o ide. **ē* ir **ō* – pailgintuoju laipsniu. Taigi lietuvių *vėda* ir *vādas* yra pamatinio balsių kaitos laipsnio atspindys, o *plėšė* ir *plúoštas* – pailgintojo.

Senovėje būta dar ir balsių kaitos siĭpnojo, net nýkstamojo (nùlinio) laipsnio, plg. gr. *πέλ-ομαι* 'sukuosi' : *πόλ-ος* 'ašis' : *έ-πλ-όμην* 'sukausi'. Tokio laipsnio atspindžiu lietuvių kalboje lingvistai linkę laikyti, pvz., žė. *mótr-iškas* šalia a. sg. *móter-i*.

Pateikiame daugiau čia aptartos paveldėtos balsių kaitos lietuviškų pavyzdžių:

Pamatinis laipsnis		Pailgintasis laipsnis		Nulinis laipsnis
<i>dvesiù</i>	<i>dvasià</i>	<i>dvėsti</i>	—	—
<i>lekiù</i>	<i>lakstaũ</i>	<i>lėkti</i>	—	—
<i>nešù</i>	<i>naštà</i>	<i>nėščtà</i>	—	—
<i>vežù</i>	<i>važiuoju</i>	<i>vėžinu</i>	—	—
<i>vedù</i>	<i>vãdas</i>	<i>vėdlỹs</i>	—	—
—	<i>sajùs</i>	<i>sėti</i>	—	—
<i>gėras</i>	—	<i>gėris</i>	—	—
—	lot. <i>jõcus</i>	—	<i>juõkas</i>	—
<i>metù</i>	<i>ãt-mata</i>	<i>mėtyti</i>	—	—
<i>sekù</i>	<i>pã-saka</i>	<i>sėkmė</i>	—	—
—	r. <i>моноль</i>	—	<i>túopa</i>	—
<i>ės-ti</i>	—	—	—	sen. <i>s-anti</i> 'esanti'
<i>stėbti</i>	<i>stãbas</i>	—	<i>stuobrỹs</i>	—

§ 125. Senovėje ide. **ě* : **ǫ* : **ē* : **ō* buvo kaitaliojama ne tik atvirame skiemenyje, bet ir kai šie balsiai sudarė tautosilabinius junginius su *r*, *l*, *m*, *n* ir *u*, *i*, taigi **ěr* : **ǫr* : **ēr* : **ōr*... **ėu* : **õu* : **ēu* : **ōu*...

Junginiai su *r*, *l*, *m*, *n*, kuriuos trumpumo dėlei žymėsime *R* raide, sudarė tokią kaitos schemą:

pamatinis laipsnis		pailgintasis laipsnis		silpnasis laipsnis
* <i>ěr</i>	* <i>ǫr</i>	* <i>ēr</i>	* <i>ōr</i>	* <i>Ṛ</i>

Baltams *R* pavertus *iR/uR* ir sutrumpinus ilguosius prieš *R* (išliko ilgi ir vėliau išvirto *ė*, *uo* tik atsidūrę heterosilabinėje padėtyje), atsirado dabartinė lietuvių kaita:

$$eR : aR : \acute{e}(R)^{135} : uo(R)^{135} : iR : uR$$

Pavyzdžiai:

<i>vėrti</i>	: <i>varstýti</i>	: <i>vėrė</i>	—	: —	: —
<i>bėrti</i>	: <i>barstýti</i>	: <i>bėrė</i>	—	: <i>birti</i>	: —
<i>gėrti</i>	: <i>prã-garas</i>	: <i>gėrė</i>	—	: <i>girtas</i>	: <i>gurklỹs</i>
<i>mėrkti</i>	: <i>markstýti</i>	: —	—	: <i>mirktelėti</i>	: <i>murksóti</i>
<i>tvėrti</i>	: <i>tvártas</i>	: <i>tvėrė</i>	—	: <i>tvirtas</i>	: <i>turėti</i>

¹³⁵ Skliaustuose pažymėtas heterosilabinis (atsidūręs už skiemens ribos) *R*.

<i>gélti</i>	–	: <i>gèlà</i>	–	: <i>gilti</i>	: <i>pr. gulsennin</i> 'skausmas'
<i>témti</i>	: <i>tamsà</i>	: <i>prietémis</i>	: –	: <i>tiñsras</i>	: <i>la. tumsa</i> 'tamsa'
					'tamsiai sartas'
<i>rémbėti</i>	: <i>rambùs</i>	: –	: –	: <i>riñbas</i>	: <i>rumbúotas</i>
<i>lémti</i>	: <i>ap-lamaī</i>	: <i>lémè</i>	: <i>lúomas</i>	: <i>limti</i>	: <i>la. lumsti</i> 'staklių dalis'
<i>teñpti</i>	: <i>tampýti</i>	: –	: –	: <i>timpterėti</i>	: <i>vienu</i> [tumpu 'vieno pradėjimu']
<i>leñkti</i>	: <i>lañkas</i>	: –	: –	: <i>liñkti</i>	: <i>lunkausis</i> 'su nulėpusiomis ausimis'
<i>slenkù</i>	: <i>slankaūs</i>	: –	: –	: <i>sliñkti</i>	: <i>sluñkius</i>

Silpnuoju laipsniu *i* eina ne tik prieš *r, l, m, n*, bet kartais (retai) ir po *j*ų, pvz.: *bredù (brendù) : bradà : bristi* < *brid-ti.

Visus iki šiol aptartus lietuvių kalbos balsių kaitos reiškinius, t. y. tuos, kurie atspindi ide. **ǣ* : **ǫ* : **ē* : **ō* kaitą tiek atvirame skiemenyje, tiek prieš tautosilabinius *r, l, m, n*, vadiname balsių kaitos *e* eile.

§ 126. Kaip minėta, ide. **ǣ* : **ǫ* : **ē* : **ō* kaita buvo ir tautosilabiniuose junginiuose su *i, u*. Taigi pirmuoju atveju (su *i*) buvo:

pamatinis laipsnis	pailgintasis laipsnis	silpnasis laipsnis
* <i>ēi</i>	* <i>ōi</i>	* <i>i</i>

Sutrumpinus ilguosius prieš tautosilabinį *i* (išliko ilgi ir vėliau išvirto *é, uo* tik atsidūrę heterosilabinėje padėtyje) ir tam tikrais atvejais *ei* pavertus *ie*, atsirado dabartinė lietuvių kaita:

*ei, ie : ai : é(j) : uo(j)*¹³⁶ : *i*

Pavyzdžiai:

<i>snéigėti, sniėgas</i>	: <i>snaigė</i>	: –	: –	: <i>snigti</i>
<i>šveīsti, šviėsti</i>	: <i>švaistýti</i>	: –	: –	: <i>švlsti</i>
dial. <i>leju</i> 'lieju', <i>lieti</i>	: <i>láistyti</i>	: dial. <i>lėjau</i> 'liejau'	: –	: <i>lijo</i>
<i>teīsti, tiesà</i>	: <i>taisýti</i>	: –	: –	: <i>iš-tisas</i>
<i>veīsti</i>	: <i>vaīsius</i>	: –	: –	: <i>į-viso</i>

¹³⁶ Aiškių pavyzdžių nėra.

<i>šleivas, šliėti</i>	: <i>šlaītas</i>	: —	—	: <i>pa-šlijęs</i>
<i>teikti, tiēkti</i>	: <i>tāikyti</i>	: —	—	: <i>tikti</i>
<i>meitėlis</i>	: <i>maitinti</i>	: —	—	: <i>misti</i> < *mit-ti
<i>viešėti</i>	: <i>vaišės</i>	: —	—	: <i>vien-višys</i> ‘atsisky-rėlis, viengungis’
<i>siėti, seju</i>	: <i>saītas, atā-saja</i>	: <i>sėjaū</i>	—	: <i>sija</i>

Tai lietuvių balsių kaitos *i* eilė.

§ 127. Senovinė ide. **ē* : **ō* : **ē* : **ō* kaita tautosilabiniuose junginiuose su *u*:

pamatinis laipsnis	pailgintasis laipsnis	silpnasis laipsnis
* <i>ēu</i> * <i>ōu</i>	* <i>ēu</i> * <i>ōu</i>	<i>u</i>

Iš jos išsirutuliojo dabartinės lietuvių kalbos kaita:

au (po kieto ir minkšto priebalsio) : *ė(v)*¹³⁷ : *uo* : *u*

Pavyzdžiai:

<i>žliaūgti, žlaūgtas</i>	: — : —	: <i>žlūgtas</i>
<i>daubà</i>	: — : <i>duobė</i>	: <i>dūbti</i>
<i>čiaūžti</i>	: — : <i>čiuožti</i>	: <i>čiužėnti</i>
<i>šliaūžti</i>	: — : <i>šliuožti</i>	: <i>šliūžas</i>
<i>kaūpti</i>	: — : <i>kuōpti</i> ‘į krūvą kasti’	: <i>kūpinas</i>

Tai lietuvių balsių kaitos *u* eilė.

§ 128. Kai ide. **ō* baltų prokalbėje virto **ā*, buvo suardyta senovinės balsių kaitos simetrija, nes vietoj **ē* : **ō* : **ē* : **ō* kaitos atsirado **ē* : **ā* : **ē* : **ō*, kurioje šalia trumpojo **ā* buvo ilgasis ne **ā*, bet **ō*. Baltai šią asimetriją išlygino, greta **ē* įsivesdami ir **ā*. Dėl to dabar *e* eilėje labai dažnai randame **ā* > *o*, pvz., šalia *žėlti* : *žālias* : *žėlė* turime pailgintąjį laipsnį *žolė* vietoj laukiamos formos **žuolė*. Dar plg. *sodinti* šalia *sėda* (yra ir *suodžiai!*), *klėti* šalia *klėtis* (yra ir *klūonas*), *dovanà* šalia *daviaū* (plg. *dūoti*). Pateikiama daugiau pavyzdžių su baltų įsivestu pailgintuoju laipsniu *ā* (> lie. *o*) balsių kaitos *e* eilėje:

<i>tvártas</i> (: <i>tvėrti, tvėrė, tvirtas</i>)	: <i>tvorà</i>
<i>platùs</i> (: <i>plečiù, plėsti, iš-plito</i>)	: <i>plótas</i>
<i>svāras</i> (: <i>sveřti, svėrė, pa-sviro</i>)	: <i>svōris</i>
<i>ganýti</i> (: <i>genù, giñti</i>)	: <i>nakti-gonė</i>
<i>grazùs</i> (: la. <i>grėzns</i> ‘puošnus’)	: <i>grōžis</i>

Dar plg. *slegiù* (: *slėgti, slúogas* ‘kuo slegiama’) : *slogà*.

¹³⁷ Aiškių pavyzdžių nėra.

Naujasis baltų *ā (> lie. o) buvo įsivestas ir į u eilę, plg.

<i>džiąuti</i>	(: dial. iš-džiūvo)	: džióvė
<i>pjáuti</i>	(: pjudýti)	: pjóvė
<i>sraunùs, sravéti</i>	(: sruvénti)	: srovė

Po šių pakeitimų senovinio pailgintojo laipsnio refleksas *uo* daug kur nebeteko akivaizdaus ryšio su *é* ir apskritai nutolo nuo *e* eilės, plg. *súo-džiai* ir *sédėti, úodas* ir *ėsti* (<*ēd-ti).

§ 129. Įvedus *ā (> lie. o) vietoj senovinio *ō (> lie.-la. *uo*), baltų kalbose labai išplito kiekybinė balsių kaita, plg. dažnas tokias lietuvių kalbos poras: *gražùs* : *grōžis*, *svarùs* : *svōris*, *platùs* : *plótas*, *ganaù* : *nakti-gonė*, *tvártas* : *tvorà* ir (senovinė kaita) *gėras* : *gėris*, *vedù* : *vėd-lỹs*, *lekiù* : *lėkti*, *dvesiù* : *dvėsti*, *metù* : *mėtyti* ir t. t. Yra pareikšta nuomonė, kad produktyvių *ā : *ā, *ē : *ē kaitų pavyzdžiu ir šalia trumpųjų *i*, *u* baltai įsivedė *i* ir *u* eilėse ilguosius *ī*, *ū* (ide. prokalbės balsių kaitoje šie nedalyvaudavę) kaip pailgintąjį laipsnį vietoj tapusio nebeišraiškaus (dėl ilgųjų dvibalsių pirmojo dėmens sutrumpėjimo) senovinio pailgintojo laipsnio, praktiškai dažnai susiliejusio su pamatiniu. Taigi šalia *piktas* (: *pėikėti* : *paikas*) pasidaryta *pỹktis*, šalia *dūžti* (: *daūžti*) – *dūžis*.

Pavyzdžiai:

<i>i</i> eilė			
<i>snėigėti</i> , <i>sniėgas</i>	: <i>snaigė</i>	: <i>snigti</i>	: <i>snỹguriuoti</i>
<i>šveisti</i> , <i>šviėsti</i>	: <i>švaistýti</i>	: <i>švisti</i>	: <i>švyturỹs</i>
<i>liekù</i>	: <i>laikas</i>	: <i>likti</i>	: <i>lỹkius</i> 'liekana'
<i>šleivas</i> , <i>šliėti</i>	: <i>šlaitas</i>	: <i>pa-šlijęs</i>	: <i>pa-šlyti</i>
<i>griėbti</i>	: <i>graibýtis</i>	: <i>gribštelėti</i>	: <i>grỹbštelėti</i>
<i>liėžti</i>	: <i>laižýti</i>	: <i>ližė</i>	: <i>lýžtelėti</i>
<i>liėptas</i>	: <i>láipti</i>	: <i>lipti</i>	: <i>pa-lypėti</i>
<i>miėšti</i>	: <i>maišýti</i>	: <i>mišti</i>	: <i>są-myšis</i>
<i>žiėbti</i>	: <i>žaibas</i>	: <i>žibtelėti</i>	: <i>žybtelėti</i>
<i>kreipti</i>	: <i>kraipýti</i>	: <i>kriptelėti</i>	: <i>krỹpti</i>
–	: <i>káiši</i>	: <i>kišti</i>	: <i>kỹšis</i>
<i>žviėgti</i>	: –	: <i>žvigti</i>	: <i>žvỹgauti</i>

u eilė

<i>čiaūžti</i>	: <i>čiuōžti</i>	: <i>čiužėnti</i>	: <i>čiūžis</i>
<i>šliaūžti</i>	: <i>šliuōžti</i>	: <i>šliūžas</i>	: <i>šliūžė</i>
<i>braūkti</i>	: –	: <i>brūkti</i>	: <i>brūkis</i>
<i>pjáuti</i>	: –	: <i>pjudýti</i>	: <i>pjūvis</i> ir <i>pjóvė</i>

<i>sraunùs</i>	:	—	:	<i>pa-srùvęs</i>	:	<i>srúti</i>	ir	<i>srovė</i>
<i>gniáužti</i>	:	—	:	<i>gniūžti</i>	:	<i>gniūžtė</i>		
<i>snáušti</i>	:	—	:	<i>snudà</i>	:	<i>snústi</i>		
—	:	—	:	<i>bùvo</i>	:	<i>búti</i>		
<i>baugštùs</i>	:	—	:	<i>bugštùs</i>	:	<i>búgti</i>		
<i>láukti</i>	:	—	:	<i>lùkterėti</i>	:	<i>lùkėti.</i>		

Tačiau abejotina, ar čia visais atvejais yra baltiški naujadarai, pvz., *pašlijęs* : *pa-šlyti*, *bùvo* : *búti* tipo santykiai gali būti labai seni (yra manančių, kad *ij* : *y*, *uv* : *ū* kaita siekianti ide. prokalbę).

§ 130. Dėl baltio *i* buvimo ne tik *i*, bet ir *e* eilėje (prieš tautosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*) ilgainiui abi šios eilės kiek sumišo: *e* eilėje ėmė rasti žodžių su *ai*, *ī*. Antai šalia *gēna* : *giñti* : *ganýti* (*nakti-gonė*) atsirado ir *gáinioti*, *prieš-gynis*, plg. *láipioti*, *pa-lypėti* šalia *lįpti*. Pateikiame daugiau tokių pavyzdžių:

skilo (: *skėlti*, *skalà*, *skėlė*) ir *skylė*
pa-tvino (: *tvānas*) ir *pó-tvynis*
giñti (: *gemù*, *gaminù*) ir *gỹmis*
svirti (: *sveriu*, *svarstaũ*, *svėrė*, *svõris*) ir *svyrúoti*
birti (: *beřti*, *barstýti*, *bėrė*) ir *byrėti*
virtinė (: *vėrti*, *varstýti*, *vėrė*, *vorà*) ir *vỹriai*
bridaũ (: *bredù*, *brendù*, *bradà*) ir *braidýti*, *brỹdis*
kritaũ (: *krečiũ*, *krataũ*, *krėtė*) ir *ató-krytis*.

Dar plg. *plėšia* (: *plėšė*, *plúostas*) ir *plėišėti* : *plaišinti* ‘skelti’ : *plýšti* *brėžė* (: *brúožas*) ir *braižýti*.

Ir dabar neretai vieni žodžiai dėl kitų analogijos įgyja kitą vokalizmą. Pvz., vietoje *dañgalas*, *pagálba*, *nařštas*, *vadžióti* imame sakyti *deñgalas*, *pagélba*, *neřštas*, *vedžióti*, nusižiūrėję į veiksmožodžius *deñgti*, *gélbėti*, *neřšti*, *vėsti*. Visa tai — nauji reiškiniai, analoginė balsių kaita.

§ 131. Iš seno indoeuropiečiai balsių kaitą turėjo ne tik žodžių šaknyse, bet ir afiksuose, pvz., gr. $\pi\alpha\text{-}\tau\eta\rho$ ‘tėvas’ : g. sg. $\pi\alpha\text{-}\tau\rho\text{-}\acute{o}\varsigma$: a. sg. $\pi\alpha\text{-}\tau\acute{\epsilon}\rho\text{-}\alpha$: $\epsilon\upsilon\text{-}\pi\acute{\alpha}\text{-}\tau\omega\rho$ ‘garbingos kilmės tėvas’ : a. sg. $\epsilon\upsilon\text{-}\pi\acute{\alpha}\text{-}\tau\omega\rho\text{-}\alpha$ (čia visur senovinė šaknis $\pi\alpha\text{-}$, o $-\tau\rho\text{-}$, $-\tau\epsilon\rho\text{-}$, $-\tau\omega\rho\text{-}$, $-\tau\omega\rho\text{-}$ yra priesaga). Kaitybės sistemai suprasti ypač svarbi kamiengalio balsių kaita. Su ja susidursime nagrinėdami žodžių kaitymą morfologijos skyriuje.

Paveldėtos balsių kaitos kilmė kalbininkų dar nepakankamai išaiškinta. Vieni (pvz., H. Hirtas) ide. **ǵ* : **ǵ* kaitos atsiradimą aiškino kirčio kilnojimu ankstyvojoje epochoje (**ǵ* virto **ǵ* netekęs kirčio), kiti (J. Boduēnas de Kurtenė) jos kilmę siejo su skirtinga gretimų garsų aplinka. J. Kuri-

lovičius sukūrė hipotezę, pagal kurią **ē* : **ō* kaita pirmiausia atsiradusi pozicijoje prieš *r*, *l*, *m*, *n* (kirčiuotas **ē* išliko, nekirčiuotas virto **ō*), vėliau paplito į kitas pozicijas. Silpnojo laipsnio atsiradimas paprastai aiškinamas vokalizmo silpnėjimu ir nykimu nekirčiuotoje pozicijoje. Pailgintojo laipsnio kilmė labai neaiški, greičiausiai priklausė nuo įvairių faktorių ir vyko ne tuo pačiu laiku. Laringalinės hipotezės šalininkai tam tikrus pailgėjimo atvejus sieja su ankstyvuoju indoeuropiečių prokalbės laikotarpiu turėtų laringalinių (gerklinių) garsų išnykimu. Tačiau visi šie balsių kaitos kilmės klausimai dar tebėra labai neaiškūs.

Leskien Der Ablaut, Skardžius APH V 59–65, Endzelynas Gars. ir form. 23–25, Kurylowicz L'apophonie, Otrębski Gramatyka I 184–213, Vaitkevičiūtė LKG I 98–109, Stang Vergleich. Gram. 120–125, Szemerényi Einführung 76–87, Venckutė K XXIII (1) 79–87, Савченко Сравн. грам. 144–153.

1. Kas yra balsių kaita? Ar ji būdinga tik lietuvių kalbai? (§ 122).
2. Kokią reikšmę lietuvių kalbai turi balsių kaita? (§ 122).
3. Kokią balsių kaitą vadiname kiekybine? (§ 123).
4. Kokią balsių kaitą vadiname kokybine? (§ 123).
5. Kas sudarė senovinės ide. balsių kaitos branduolį? (§ 124).
6. Ar sena lietuvių *a* : *e* kaita ir iš kur ji kilo? (§ 124).
7. Kokia lietuvių *é* : *uo* kaitos kilmė? (§ 124).
8. Ką vadiname pamatiniu balsių kaitos laipsniu? (§ 124).
9. Kas yra pailgintasis laipsnis? (§ 124).
10. Kas yra silpnasis (nykstamasis, nulinis) laipsnis? (§ 124).
11. Ką vadiname balsių kaitos *e* eilė? (§ 125).
12. Kas yra *i* eilė ir kokia jos kilmė? (§ 126).
13. Kas yra *u* eilė ir kokia jos kilmė? (§ 127).
14. Kaip atsirado baltų **ā* (= lie. *o*) balsių kaitos *e* eilėje? (§ 128).
15. Kodėl buvo įsivesti ilgieji *i* ir *ū* balsių kaitos *i* ir *u* eilėse? (§ 129).
16. Kodėl ilgainiui *e* eilėje ėmė rasti *i* ir *u* kaitos elementų? (§ 130).
17. Nurodykite naujesnės analoginės balsių kaitos pavyzdžius (§ 130).
18. Ar senovėje būta balsių kaitos afiksuose? (§ 131).
19. Kaip aiškinama balsių kaitos kilmė? (§ 131).

Kiekybinis vokalizmo pakitimas

§ 132. Šiame skyriuje apžvelgsime, kaip kito mūsų kalbos vokalizmo kiekybė, t. y. susipažinsime, kuriais atvejais praeityje paveldėtas ilgasis vokalizmas yra sutrumpėjęs, ir atvirkščiai, kaip senovinis trumpasis vokalizmas yra ilgainiui pailgėjęs. Čia aptarsime tik tuos reiškinius, kurie palietė visas žodžio pozicijas. Specifinius žodžio galo trumpėjimus apžvelgsime „Žodžio galo vokalizmo“ skyriuje (§ 145–155).

§ 133. Paveldėtą iš indoeuropiečių prokalbės ilgąjį vokalizmą baltai prieš tautosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*, *u*, *i* yra ilgainiui sutrumpinę.

Dėl to mes dabar neturime dvibalsių (tiek grynųjų, tiek mišriųjų), kurių pirmąjį dėmenį sudarytų iš prigimties ilgasis balsis. Indoeuropiečių prokalbės ilgieji dvibalsiai **ēi*, **ōi*, **āi*, **ēu*, **ōu*, **āu* virto trumpaisiais. Vietoj jų dabar turime *ei* > *ie*, *ai* (kartais ir *ui*), *au*. Taip pat iš senovinių tautosilabinių junginių, kuriuos sudarė ilgasis balsis +*r*, *l*, *m*, *n*, išsirutuliojo mūsų dabartiniai mišrieji dvibalsiai. Ilgumas iki šių dienų išliko tik tos pačios šaknies heterosilabiniuose junginiuose, plg. l. sg. praes. *púolu* || inf. *pùlti* (ùl iš *úol* < **ōl*), *aštuoni* || *aštuñtas*, *septyni* || *septiñtas*. Vietoj atviro skiemens *uo*, *ie* (iš senesnių **ō*, **ē* < *ei*) trumpinimo pozicijoje dabar turime *u*, *i*. Plg. d. sg. *vĩlkui* (-*ui* iš **-uoi* < **-ōi*) ir gr. *λύκω(-ω* < **-ōi*).

Šis sutrumpėjimas turėjo didelę reikšmę linksnių ir asmenų fleksijos raidai. Tai matyti kad ir iš tokių sugretinimų (pirmieji poros nariai turi prieš tautosilabinius *i*, *u*, *n* sutrumpintą vokalizmą, antrieji – ilgumą atviraime skiemenyje išlaikė): d. sg. *šākai*, *kātei* (-*ai*, -*ei* < **āi*, **-ēi*) || loc. sg. *šakojė*, *ùpėje* (-*ojė*, -*ējė* < **-āi* + *én*, **-ēi* + *én*), l. sg. *mataũ*, 2. sg. *mataĩ*, padalyv. *mātant* (-*ai*, -*ai*, -*ant* < **-āu*, **-āi*, **-ānti*) || 3. pers. *māto*, 1. pl. *mātome*, 2. pl. *mātote* (-*o*, -*ome*, -*ote* < **-ā*, **-āmė*, **ātė*).

Toks sutrumpėjimas tarmėse įvyksta ir naujai atsiradusiuose ilgųjų junginiuose su tautosilabiniiais *u*, *i*, *r*, *l*, *m*, *n*, pvz., loc. sg. *šakāi* < *šakojė*, 3. pers. *nōr* < *nōri*, d. pl. *šakōms* < *šakóms* (iš *šakómus*), adv. *kāl* < *kōlei*.

§ 134. Kada ilgasis vokalizmas sutrumpėjo prieš tautosilabinius *u*, *i*, *r*, *l*, *m*, *n*, nustatyti nelengva. Matyt, tam tikrais atvejais, bent žodžių galūnėse, ilgieji dvibalsiai dar galėjo būti išlaikyti sveiki baltų prokalbėje. Taip manyti verčia vienaskaitos lokatyvo formos *šakojė*, *ùpėje*. Jos būdingos tik baltų (lietuvių-latvių) kalboms ir buvo pasidarytos, prilipdžius postpoziciją **én* prie senovinių lokatyvų **šakāi*, **upēi* su tada dar išlaikytais sveikais ilgaisiais dvibalsiais galūnėje. Iš junginių **šakāi* + *én*, **upēi* + *én* išriedėjo formos **šakājė*, **upējė*, kurių *ā*, *ē* atviraime skiemenyje (prieš heterosilabinį jotą) išliko nesutrumpėję ir virto dabartiniais *o*, *ė*. Iš tų pačių senovinių lokatyvų **šakāi*, **upēi* su postpozicija *-pi* pasidarė ade-syvo formos *šakāipi*, *ùpeipi*, vietoj **āi*, **ēi* turinčias *ai*, *ei*, nes čia abu dvibalsio dėmenys buvo viename skiemenyje (*ša-kāi-pi*, *ù-pe-i-pi*).

Ar baltai buvo išlaikę ir ilguosius tautosilabinius junginius su *r*, *l*, *m*, *n*, jokių patikimų duomenų neturime. Jie galėjo būti ir anksčiau sutrumpinti. Taip pat aiškių duomenų neturime apie ilgųjų dvibalsių trumpėjimo laiką žodžio vidurio skiemenyje. Tyrėjų nuomonės visais šiais klausimais gerokai skiriasi.

§ 135. Ilgieji dvibalsiai indoeuropiečių kalbose ilgainiui pasirodė nepatvarūs. Arba sutrumpėdavo jų pirmasis dėmuo, t. y. iš ilgųjų dvibalsių

atsirasdavo įprastiniai diftongai (pvz., **āi* > **ai*), arba išnykdavo jų antrasis dėmuo ir jie sutapdavo su atitinkamais ilgaisiais balsiais (pvz., **āi* > **ā*). Abu procesai yra palietę ir baltų kalbas. Esama ir labai senų antrojo dėmens išnykimo atvejų, plg. lie. *sesuō, mótē* (=skr. *svasā, mātā*) ir lot. *sorōr, mātēr*. Galūninis -*r* čia turėjo nukristi labai seniai, nes iš **sesōr* > **sesuor*, **mātēr* būtume pasidarę **sesur*, **moter*, o ne *sesuo, motē*.

Endzelynas Gars. ir form. 26 ir Latv. val. gram. 141–143, Stang Vergleich. Gram. 18¹, 52, 68–77 (ir Ergänzungsband 46), Schmalstieg Lg XLIV 394–395, Mažiulis Balt. deklin. 66–73, Mathiassen Langvokal. (ypač 1–27, 63–71, 176–189, 239–257).

§ 136. Ilgasis vokalizmas paprastai trumpinamas kirčio netekusiuose vienaskiemenuose žodeliuose, t. y. enklitikuose resp. proklitikuose. Dėl to proklitiniai priešdėliai savo vokalizmo kiekybe skiriasi nuo iš seno kirčiuojamų, plg. *nu-eiti* || *núo-taka*, *pri-bėgti* || *príe-bėga*, *pra-dėti* || *pró-senelis*. Tai aptarta § 50.

Tarmėse ilgieji balsiai gana plačiai sutrumpėjo nekirčiuotuose žodžių skiemenyse (tiek prieškirtiniuose, tiek pokirtiniuose), vienur iki pusilgių, kitur prilygsta trumpiesiems. Plačiau žr. Zinkevičius Liet. dial. 109–111 ir žml. Nr. 29, 36, 46, 59 ir 61.

§ 137. Paveldėtus trumpuosius balsius *a*, *e* kirtis pailgino, jeigu jie nėra žodžio paskutiniame arba vieninteliame skiemenyje, pvz., *nāmas*, *nēša* (plg. *namaī, nešū*), bet *katrās, miškē, tās, bē*. Ilginama ne iki normalaus ilgumo, bet šiek tiek mažiau: *ā, ē* tariami truputį trumpesni už *ā, ē < a, e*. Tarmėse daug kur tasai skirtumas ryškesnis. Trumpųjų *u, i* bendrinėje kalboje kirtis nėra pailginęs, pvz., *būvo, miškas*. Šie ilginami tik tarmėse.

Daugelis rytų aukštaičių visus trumpuosius balsius ilgina iki pusilgių, pvz., *nā.mas, nē.ša, mī.škas, bū.va*. Taip pailginti *a, e* labai skiriasi nuo „žadininkų“ *ā, ē*, turimų vietoj bendrinės kalbos *o, é*. Ir žemaičiai kirčiuotus *a, e* taria aiškiai trumpesnius už tarmės *ā, ē* iš *ai, ei*.

Jeigu žodis turi du kirčius, *a, e* ilginami kirščiuoti abiem kirčiais, pvz. (ypač tarmėse) *šėšiasdėšimt, párvažiāvo, šūdabālis* ir kt. Tačiau tarmių atitrauktinio kirčio *a, e* išlieka trumpi, pvz., *šāka, nēšu < šakā, nešū*.

§ 138. Kada kirčiuoti *a, e* pailgėjo, nėra nustatyta. Latvių kalboje kirtis trumpųjų balsių nėra pailginęs. Apie prūsų kalbą šiuo atveju trūksta duomenų. Klaipėdos krašto senieji vietiniai gyventojai kirčiuotų *a, e* dabar taip pat paprastai neilgina, taria trumpus *à, è*. Tai lyg ir rodytų, kad pailgėjimas įvyko jau po XIV amžiaus, kada Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Lietuvos. Tačiau tokiam spėjimui prieštarauja buvusios Rytų Prūsijos lietuvių tarmės, kuriose kirčiuoti *a, e* buvo pailgėję. Be to, ir

Klaipėdos krašte neilginimas nėra visuotinas ir nuoseklus, tai lyg ir rodytų vokiečių kalbos įtaką.

Bendrinėje kalboje (iš dalies ir tarmėse) kirčiuotų *a*, *e* ilginimas turi tam tikrų išimčių, kurias toliau ir aptarsime.

§ 139. Kirčiuoti *a*, *e* išliko trumpi veiksmažodžių priešdėliuose, pvz., *ap-metu*, *at-nešu*, *pà-beriu*, *prà-dedu*, *nè-nešu*, *bè-kalbant*, *tè-suka*. Tačiau su daiktavardžiais tie patys priešdėliai turi pailgintus kirčiuotus *a*, *e*, pvz., *āp-avas*, *āt-auga*, *pā-girios*, *prā-našas*, *nē-miga* ir kt. Tokio skirtumo priežastimi laikomas vėlyvas kirčio nukėlimas į veiksmažodžio priešdėlį (buvusį proklitiką), taigi *ap-metu*, *nè-nešu* < **ap-metù*, **ne-nešù* ir pan.

Tarmėse vietomis ilginama ir veiksmažodžių priešdėliuose: *āp-metu*, *nē-nešu* ...

§ 140. Trumpus kirčiuotus *a*, *e* turi būdvardžių aukštesniojo laipsnio priesaga *-esnis*, pvz., *gerėsnis*, įvardžiuotinių būdvardžių pabaiga *-asis*, pvz., *geràsis*, ir savybiniai įvardžiai *màno*, *tàvo*, *sàvo*. Tai irgi greičiausiai susiję su kirčio vietos pakeitimu, plg. Daukšos postilės kirčiavimą *bràngesnis* 'brangėsnis', *bràngusis* 'brangùsis' (Skardžius Daukš. akc. 163–169), Kleino gramatikos *gerasis* (PLKG 411), rytų aukštaičių *gėrasai/gerasai* 'gerasis' ir Kuršaičio gramatikos voc. sg. *mañs* (p. 239, 256) < *manàs* 'mano' (senovėje turėjo būti ir g. sg. **manō*, plg. *katrō* šalia *katràs*).

Tarmėse daug kur ir šių formų kirčiuoti *a*, *e* ilginami: *gerėsnis*, *geràsis*, *màno*.

§ 141. Kirčiuoti *a*, *e* nepailgėjo dviskiemenėse bendratyse ir iš jų daromose formose, taigi inf. *kàsti*, *nėšti*, 1. sg. fut. *kàsiu*, *nėšiu*, praet. freq. *kàsdavau*, *nėšdavau*, cond. *kàsčiau*, *nėščiau*, 2. sg. imper. *kàsk*, *nėšk*, pusdalyviai *kàsdamas*, *nėšdamas*, būsimąjo laiko neveikiamieji dalyviai *kàsimas*, *nėšimas*, reikiamybės dalyviai *kàstinas*, *nėštinas*. Šio nepailgėjimo priežastis gali būti ne viena: dalis bendraties kamieno formų turi atkeltinį kirtį, pvz., 1. sg. fut. *kàsiu*, *nėšiu*, 3. cond. *kàstų*, *nėštų* < *kasiù*, *nešiù*, *kastų*, *neštų* (taip kirčiavo Daukša ir dabar tebekirčiuoja daug rytų lietuvių, dar plg. rusų inf. *нестú*), trumpiesiems *à*, *è* įsigalėti galėjo padėti vienaskiemenės formos, pvz., 3. fut. *kàs*, *nėš* ir (gana seniai vartojamos šalia ilgesnių) 2. sg. imper. *kàsk*, *nėšk*, inf. *kàst*, *nėšt*. Ilgainiui trumpieji *à*, *è* įsigalėjo visame bendraties kamienne, nors dabar būtojo laiko neveikiamuosius dalyvius (jie irgi priklauso bendraties kamienui) paprastai tariame su *ā*, *ē*, pvz., *kāstas*, *nēštas*.

Tarmėse daug kur toks tarimas (su pailgėjusiais *a*, *e*) įsivestas visam arba beveik visam bendraties kamienui: *kàsti*, *nėšti*, *kàsiu*, *nėšiu*, *kàsdavau*, *nėšdavau*, *kàsčiau*, *nėščiau* ir t.t.

§ 142. Kirčiuotus trumpus *a, e* dažnai turi ištiktukai ir su jais susiję akimirkos veiklo veiksmažodžiai, pvz., *bràkšt, blèst* ir *bràkštelėti, blèstelėti*. Tai garsažodžiai, kurie paprastai nepaiso jokių fonetinių dėsnių (pvz., dzūkų plote ištiktukuose paprastai nedzūkuojama, rytų aukštaičiai nekeičia *an* tipo dvibalsių ir pan.) ir jų vokalizmo ilgumas dažniausiai būna susijęs su reiškiamo veiksmo intensyvumu, plg. *pikšt, pàkšt, čiùžt* (neintensyvus veiksmas) ir *pýkšt, pókšt, čiúžt* (intensyvus veiksmas).

§ 143. Tvirtapradžiai dvibalsiai *ái, áu, éi* ir *á, é+r, l, m, n* turi pailgintą pirmąjį dėmenį, pvz., *káilis, áuksas, véidas, dárbas, kálti, lángas, ámžius*... Tokie parašymai senuosiuose dokumentuose, kaip *Βαζκαῦλο < *vāzgáila* 'Vozgáila', rodo, jog bent rytų lietuviai pirmąjį dėmenį buvo pailginę jau XIII – XV amžiuje (Būga Rink. rašt. I 229). Tvirtapradžiai *ui* ir *ù, i+r, l, m, n* bendrinėje kalboje turi trumpą pirmąjį dėmenį (dėl to ir įsigalėjo jo žymėjimas graviu, o ne akūto ženkle), pvz., *zùikis, kùrpė, bùlvė, dùmti*.

Tvirtagalių *aī, aū, eī, uī* ir *a, e, u, i+r, l, m, n* pirmasis dėmuo visada trumpas, o antrasis truputį pailgėjęs (pusilgis): *aūlas, laikas, eīti, muīlas, dařžas, balsas, kaīpas, gaīndras*...

Tarmėse tvirtapradžių dvibalsių pirmojo dėmens ilginimo intensyvumas svyruoja: tariama, pvz., *káilis, dárbas*, net *zùikis, bùlvė* ir *káilis, dárbas, zùikis, bùlvė*. Dar labiau įvairuoja tvirtagalių dvibalsių dėmenų kiekybė. Daugelis žemaičių tvirtagalio dvibalsio ilgina ne antrąjį, bet pirmąjį dėmenį: *lā'iks* 'laikas', *dā'ržos* 'dařžas', *mō'i-lps* 'muīlas' ... Žemaičių – aukštaičių pasienyje plačiu ruožu ilginami (iki pusilgių) abu dėmenys: *ā.ū.las, l.ā.i.ks, dā.ř.žas, m.ū.i.las* ... Kiti aukštaičiai ilgina tik antrąjį dėmenį: vienur (vakaruose) iki pusilgio, pvz., *aū.las, lai.kas, dař.žas, muī.las*, kitur (rytuose) labai intensyviai, pvz., *aū'las, lai'kas, dař'žas, muī'las*.

Endzelynas Gars. ir form. 26–29, Zinkevičius Liet. dial. 103–109 ir B XII (2) 142, Girdenis B VII (2) 205.

§ 144. Senoviniai trumpieji *a, e, u, i* yra pailgėję išnykus tautosilabiniam *n* (*žansis > žąsis > žāsis*). Tai kompensacinis balsių pailgėjimas. Jis aptartas § 85.

1. Kas ištiko baltų ilguosius balsius prieš tautosilabinius *r, l, m, n, u, i*? (§ 133).
2. Aptarkite ilgųjų balsių likimą prieš heterosilabinius *r, l, m, n, u, i*? Duokite pavzdžių (§ 133).
3. Kas rodo, kad baltų prokalbėje tam tikrais atvejais, ypač galūnėse, dar galėjo būti nesutrupėjusių senovinių ilgųjų dvibalsių? (§ 134).
4. Aptarkite dvejopą senovinių ide. ilgųjų dvibalsių raidą (§ 135).
5. Kas ištiko ilguosius balsius enklitikuose bei proklitikuose? (§ 50, 136).
6. Kas ištiko nekirčiuotų skiemenų ilguosius balsius tarmėse? Kurios tarmės trumpina ir kaip trumpina nekirčiuotus ilguosius balsius? (§ 136).
7. Kokioje žodžio pozicijoje pailgėjo senoviniai trumpieji *a, e*? (§ 137).

8. Koks kirčiuotų *a, e* ilginimo laipsnis bendrinėje kalboje ir tarmėse? (§ 137).
9. Kas ištiko kirčiuotų trumpuosius *u, i* bendrinėje kalboje ir tarmėse? (§ 137).
10. Kas pasakytina dėl kirčiuotų *a, e* pailgėjimo laiko? (§ 138).
11. Kuriais atvejais kirčiuoti *a, e* bendrinėje kalboje nėra pailgėję? (§ 139–142).
12. Kodėl kirčiuoti *a, e* nepailgėjo veiksmažodžių priešdėliuose? (§ 139).
13. Kodėl kirčiuoti *a, e* nėra pailgėję būdvardžių aukštesniojo laipsnio priesagoje *-ėsnis*, įvardžiutinių būdvardžių pabaigoje *-asis* ir savybiniuose įvardžiuose *māno, tāvo, sāvo*? (§ 140).
14. Kaip aiškinamas kirčiuotų *a, e* nepailgėjimas dviskiemenėse bendratyse ir iš jų daromose formose? Nurodykite, kurios formos daromos iš bendraties (§ 141).
15. Kodėl kirčiuoti *a, e* neilgėja ištiktukuose ir akimirkos veiksmo veiksmažodžiuose? (§ 142).
16. Kaip ilginamas tvirtapradžių dvibalsių pirmasis dėmuo? Kas pasakytina dėl tokio ilginimo senuo? (§ 143).
17. Kaip tvirtapradžių dvibalsių pirmasis dėmuo ilginamas tarmėse? (§ 143).
18. Kaip pailgėja kirčiuotų tvirtagalių dvibalsių dėmenys (bendrinėje kalboje ir tarmėse)? (§ 143).
19. Kas yra kompensacinis *a, e, u, i* pailgėjimas išnykus tautosilabiniam *n*? (§ 85, 144).
20. Prisiminkite, kokia nosinių balsių kilmė (§ 85).
21. Kurioje žodžio pozicijoje baltų *an, en, in, un* virto lietuvių nosiniais balsiais, iš kurių išsirutuliojo dabartiniai ilgieji balsiai? (§ 86).
22. Kada nosiniai balsiai buvo denazalizuoti? (§ 84).

Žodžio galo vokalizmas

§ 145. Žodžio galo garsai greičiau kinta negu žodžio pradžios arba vidurio. Tą kitimą paprastai lemia galūnių trumpinimo tendencija. Ji intensyviausia tose kalbose, kurios kirčiuoja žodžio pradžią, pvz., germanų kalbose. Palyginę lietuvių ir latvių kalbų tas pačias galūnes, matome, kad latvių kalboje, kirčiuojančioje pirmąjį žodžio skiemenį, galūnės labiau sutrumpėjusios. Iš lietuvių tarmių taip pat labiausiai galūnes trumpina tos, kurios kirtį atitraukė į žodžio pradžią, ypač žemaičiai ir šiauriniai panevėžiškiai. Tačiau tam tikro galūnių trumpėjimo yra buvę ir tose kalbose resp. tarmėse, kurių kirtis nėra atkeltas į žodžio pradžią.

§ 146. Skiriame dvejopą galūnių trumpinimą: fonetinės ir morfoliginės prigimties. Fonetiniu trumpinimu vadiname tokį, kai žodžio galias, ypač nekirčiuotas, ilgainiui nusilpsta: jo vokalizmas redukuojamas, ilgieji balsiai sutrumpinami, trumpieji verčiami murmamaisiais garsais arba ir visai išnyksta. Taip trumpėjant galūnei, tuo pačiu metu negali būti gretiminių formų, su sveika ir su sutrumpėjusia galūne. Jos abi yra skirtingų epochų: su sveika galūne priklauso ankstesnei epochai, o su sutrumpinta – tos pačios formos vėlesnis tęsinys. Abu variantai tuo pačiu metu egzistuoti negali.

Kas kita yra žodžio galo trumpinimai, atsiradę dėl įvairių morfologinių priežasčių: šiais atvejais greta senovinės formos su sveika galūne gali būti vartojama ir nauja, su sutrumpintąja. Antai formą, kuri išsiskiria iš paradigmos tuo, kad skiemenų skaičiumi yra ilgesnė už kitas, linkstame sutrumpinti ir padaryti to paties skiemenų skaičiaus. Paprastai tuo atveju numetame ilgesnės formos galūninį balsį, pvz., šalia loc. sg. *šakojė* (trys skiemenys) pasidarėme *šakōj* (du skiemenys), nes n. sg. *šakà*, g. sg. *šakōs* ir t. t. (visur du skiemenys). Tokį dėl paradigmos išlyginimo atsiradusį trumpinimą dar vadiname sistėminių trumpinimų. Dėl jo, pvz., šalia d. sg. *baltāmui*, i. sg. *akimì*, loc. sg. *akyjè*, *baltamè*, ill. sg. *akinà*, ad. sg. *akipi*, all. sg. *akiēspi*, d. pl. *akimus*, i. pl. *akimis*, loc. pl. *akysè*, ill. pl. *akýsna*, ad. pl. *akýsempi*, all. pl. *akiumpi*, l. pl. *sùkame*, 2. pl. *sùkate* atsirado trumpesni variantai *baltám*, *akim̃*, *akỹ(j)*, *baltam̃*, *akiñ*, *akip*, *akiēsp*, *akims*, *akim̃s*, *akỹs*, *akýs(n)*, *akýsemp*, *akium̃p*, *sùkam*, *sùkat*.

Ilgesnės formos gali būti trumpinamos net tuo atveju, jeigu jų paradigmoje yra daugiau negu trumpųjų. Svarbu, kad trumpoji būtų vyraujanti paradigmos forma. Antai šalia g. pl. *dviejū* pasakome (ypač tarmėse) ir *dviē(j)*. Plg. n. -a. du. *dù*, *dvi*.

Linksnio ar asmens formai virtus nekaitomu žodžiu, galūnė netenka morfologinės reikšmės ir ilgainiui taip pat gali būti numetama, pvz., *šičmet* < *šič mėtai*, *šičnakt* < *šič nākti*, *niēkad* < *niekadà*, *tuōkart* < *tuō kartù*, *begál* < *be gālo*, *laūk* < *laukañ* ir t. t. Matyt, dėl šios priežasties turime sutrumpėjusias bendratis (*nēšt* < *nēšti*), padalyvius (*nēšant* < *nēšanti*), sangražinius veiksmazodžius (*nēšas* < *nēšasi*). Galbūt čia priklauso ir *reik* < *reikia*, *palà* < *paláuk* ir pan.

Trumpėti linkusios ir supletyvinės, iš kitų išsiskiriančios formos, taip pat tokios, kurios priklauso „silpnai“ paradigmam, pvz., 3. praes. *yr* < *yrà*, 2. sg. imper. *sùk* < *sùki*, cond. *sùktum* < *suktum(b)ei*, d. sg. *mán*, *táu*, *sáu* < *mani(e)*, *tavi(e)*, *savi(e)*, voc. sg. *Juōzap* < *Juōzape* ir kt.

Numetus kirčiuotą galūnę, naujasis atkeltinis kirtis visuomet turi tvirtagalę priegaidę, pvz., i. sg. *sūnum̃* < *sūnumi*, loc. sg. *šakōj* < *šakojė*, *baltam̃* < *baltamè*, ill. sg. *akiñ* < *akinà*, 3. praes. *yr* < *yrà*, adv. *ištiēs* < *iš tiesų* ir t. t.

Atsiradus kalboje morfologinės prigimties trumpiesiems formų variantams, kurį laiką greta būna vartojami ir senieji ilgieji, kol juos patogesni trumpieji ilgainiui visai išstumia iš vartosenos. Paprastai ilgieji variantai geriau išlieka reliktinėse (nebeproduktyviose, nykstančiose) paradigmoje. Antai lietuvių kalbos ploto pietryčių pakraščiuose šalia d. pl. *akimu/akimi/akima* 'akims' (III linksniuote – nykstanti) paprastai jau sakoma tik *vilkám* 'vilkams', *vištom* 'vištom̃s', *ùpèm* 'upėm̃s' (I – II links-

niuotės labai produktyvios). Sutrumpintųjų galūnių įsigalėjimui bei sveikųjų išnykimui tam tikrą reikšmę gali turėti ir kai kurie fonetinės prigimties faktoriai. Pastebėta, kad ne tokios atsparios tos galūnės, kurios nebūna kirčiuojamos, plg. greitesnį datyvų *baltāmui*, *vilkāmus* pakeitimą trumpesniais *baltām*, *vilkāms* negu atitinkamų lokatyvų *baltamè*, *akyjè*, *miškuosè* keitimą trumpesniais *baltām*, *akỹ(j)*, *miškuōs*. Sveikoji galūnė dažnai nebūna išstumiamą tokios trumposios, kuri fonetiškai nepatogi, sunkiai tariama, plg. plačiau vartojamą ill. pl. formą *krāmuosna* negu sutrumpintąją *krūmuosn*.

§ 147. Morfologinės prigimties žodžio galo trumpinimo reiškiniai detaliau bus aptariami istorinės morfologijos skyriuje, kur bus kalbama apie atitinkamas gramatines formas. Čia mums rūpės tik fonetinis žodžio galo trumpėjimas. Stengsimės išsiaiškinti, kaip dabartinė lietuvių kalba yra išlaikiusi pirmykščių indoeuropiečių galūnių trumpuosius ir ilguosius balsius.

§ 148. Pirmykščiai indoeuropiečių trumpieji balsiai lietuvių kalbos galūnėse apskritai tebėra gerai išlikę, išskyrus tuos atvejus, kai jie iškrito dėl morfologinio žodžių trumpinimo. Taigi fonetinės trumpojo vokalizmo galūnėse redukcijos lietuvių kalba galima sakyti nėra patyrusi. Tai matyti kad ir iš šių palyginimų:

trumpasis *a*: voc. sg. lie. *žmóna* ir s. sl. *ženo*, gr. *νόμφο* (ide. galūnė *-ā);

n. sg. lie. *vilkas* ir lot. *lupus*, gr. *λύκος*, skr. *vṛkas* (ide. *-ōs);

trumpasis *e*: voc. sg. lie. *vilke* ir lot. *lupe*, gr. *λύκη*, skr. *vṛka* (ide. *-ē);

n. pl. lie. dial. *šūnes* 'šunys' ir gr. *χύνες* (ide. *-ēs);

trumpasis *i*: 3. praes. lie. *ėsti* ir s. sl. *jestb*, gr. *ἔστί*, skr. *asti* (ide. *-tī);

n. sg. lie. *avis* ir lot. *ovis*, gr. *ὄ(φ)ις*, skr. *avis* (ide. *-īs);

trumpasis *u*: n.-a. n. lie. *platù* ir gr. *πλατύς*, skr. *pṛthu* (ide. *-ū);

n. sg. lie. *platūs* ir gr. *πλατύς*, skr. *pṛthús* (ide. *-ūs).

Išlaikydama pirmykščius ide. trumpuosius (matysime, kad iš dalies ir ilguosius) galūninius balsius, lietuvių kalba tuo pačiu gerai išlaikė senovinę indoeuropiečių fleksiją, kuri daugelyje kitų gyvųjų dabartinių indoeuropiečių kalbų yra jau visai arba beveik visai išnykusi, plg. lie. *vilkas* (su sveika galūne *-as* iš ide. *-ōs) ir rusų *волк*, lenkų *wilk* (jau be galūnės, nors dar senoji slavų kalba turėjo *vľokъ* su galūnės liekana (-ъ), vokiečių *Wolf* (be galūnės, nors gotų kalba dar turėjo *wulfs* su *-s*), prancūzų *loup* (iš lotynų *lupus* su *-us* < *-ōs).

Žemaičiai ir pažemaitės aukštaičiai pirmųkščių trumpųjų balsių neišlaikė tokiose galūnėse, kurios niekuomet negauna kirčio, išskyrus atvejus, kada susidaro sunkiai ištariamos garsų samplaikos, pvz., *vēlks* 'vilkas' (bet *pāršos* 'paršas', *bāšos* 'basas' ...), 3. praes. *aud* 'audžia', *tī'l* 'tyli', n. -a. n. *šalt* 'šalta', bet voc. sg. *pāršē* (plg. kirčiavimą *paršē*), n. sg. *kārtēs* 'kartis', *avēs* 'avis', *plātōs*, 'platūs'. Šiauriniai panevėžiškiai pirmųkščius trumpuosius balsius visais atvejais pavertė murmamuoju garsu, kurio dažnai nebegirdėti, pvz.: n. sg. *vilk's* 'vilkas', *ak's* 'akis', *plāt's* 'platūs', voc. sg. *žmón* 'žmona', *vil'k* 'vilke', n. -a. n. *plāt* 'platū', 3. praes. *ēšt* 'ēsti' ir t. t.

Latvių kalboje galūnėse išliko tik pirmųkštis trumpasis balsis *u* (pvz., n. sg. *mēdus* 'medus'), kiti išnyko (plg. n. sg. *vilks* 'vilkas', *nakts* 'naktis', 3. praes. *mēt* 'meta'...), nors tarmėse tam tikrais atvejais dar yra likę jų reliktų.

Prūsai pirmųkštį trumpąjį *a* prieš *s* (n. sg. galūnėje *-as*) dažniausiai išmeta, išskyrus tuos atvejus, kai susidaro sunkiai ištariama priebalsių samplaika (pvz., *deiws* 'dievas', *tāws* 'tėvas', *pallaips* < **palaiipas* 'įsaky-mas', bet *septmas* 'septintas'), kartais vietoj *-as* prūsų tekstuose randame *-is* (kitos tarmės faktai?), pvz., *deywis* 'dievas', *wilkis* 'vilkas'. Kiti pirmųkščiai trumpieji balsiai prūsų kalbos galūnėse, atrodo, buvo išlikę sveiki, pvz., *assis* 'ašis', voc. sg. *deiwe* 'dieve' ir kt.

§ 149. Pirmųkščių ilgųjų balsių likimas lietuvių kalbos galūnėse priklausė nuo priegaidės. Cirkumfleksinėse galūnėse jie išliko nesutrum-pėję, pvz., n. sg. *katž*, *žėmė* (-ė iš baltų *-ē), g. sg. *katrō*, *tėvo*, *tō* (-o iš ryt. balt. *-ā), *katrōs*, *dūonos*, *tōs* (ide. *-ās), *katēs*, *žēmės* (balt. *-ēs), n. pl. *ākys*, *tuīgūs* (balt. *-īs, *-ūs), 3. praes. *sāko*, *sākė* (*-ā, *-ē) ir kt.

Tarmėse nekirčiuoti jie daug kur trumpinami, taigi n. sg. *žėme* (-ę, -i), g. sg. *tėva*, *dūonas*, *žėmes* (-ęs, -is), n. pl. *ākis*, *tuīgus*, 3. pers. *sāka*, *sāke* (-ę, -i), bet *pelē*, *katrō*, *tō*, *katrōs*, *tōs*, *pelēs* > žė. *pēlie*, *kàtrūo*, *tūo*, *kàtrūos*, *tūos*, *pēltes*. Dalis žemaičių (šiaurėje) ir Klaipėdos krašto lietuviai juos sutrumpino iki vos girdimų murmamųjų gar-sų. Šiauriniai panevėžiškiai murmamuoju pavertė tik *i* (ir iš *į*).

§ 150. Akūtinėse galūnėse visi pirmųkščiai ilgieji balsiai ir *uo*, *ie* (iš **ō*, **ē* < **ei*) sutrumpėjo, virsdami atitinkamais trumpaisiais balsiais, o vie-toj *uo*, *ie* atsirado *u*, *i*. Išliko ilgas vokalizmas tik tuo atveju, jeigu prie ga-lūnės kas nors priaugo, apsaugodamas ją nuo trumpėjimo. Visa tai aiškiai matyti iš šių pavyzdžių:

n. sg. f. *gerà* < **gerá*, plg. *geróji* < **gerá* + **jí*;

i. sg. m. *gerù* < **gerúo* (iš **gerō*), plg. *gerúoju* < **gerúo* + **júo*; f. *gerà* < **gerá* (iš **gerán*), plg. *gerája* < **gerá* + **já*;

n. pl. *geri* < **gerie* (iš **gerē*; **ē* < **ei*), plg. *gerieji* < **gerie* + **jie*;

a. pl. m. *gerùs* < **gerúos* (*-úos iš -ós), plg. *gerúosius* < **gerúos* + **júos*;

1. sg. praes. *sukù* < **sukúo* (*-úo < -ô), plg. refl. *sukúosi* < **sukúo* + **síe*;

2. sg. *suki* < **sukie* (*-ie < -ĕ iš *-ei), plg. refl. *sukiesi* < **sukie* + **síe*;

1. pl. *sùkame* < **sùkamé*, plg. refl. *sùkamès* < **sùkamé* + **síe*;

2. pl. *sùkate* < **sùkaté*, plg. refl. *sùkatès* < **sùkaté* + **síe*.

Dėl tokio sutrumpėjimo dabar lietuvių kalba nebeturi akūtinių galūnių. Pasitaiko tik antrinės kilmės akūtas, atsiradęs galūnėse dėl morfolo- ginio formų sutrumpėjimo, pvz., d. sg. *baltám* < *baltāmui*, d. pl. *vilkáms* < *vilkāmus*.

Dalis žemaičių (šiaurėje) ir Klaipėdos krašto lietuviai iš akūtinių ilgųjų kilusius trumpuosius vėliau dar labiau redukavo, o šiauriniai panevėžiškiai juos pavertė neiškios kokybės murmamuoju garsu.

§ 151. Akūtinių galūnių sutrumpėjimą lietuvių kalboje pirmasis pastebėjo ir iškėlė aikštėn dar XIX amžiuje (1881 m.) vokiečių kalbininkas Augustas Leskýnas (Leskien). Tai buvo labai svarbus atradimas, kurį vėliau kalbininkai ėmė vadinti Leskýno dėsnium.

Augustas Leskýnas (1840–1916) – žymus vokiečių slavistas ir baltistas. Parašė stambių darbų iš baltų lingvistikos, pvz., veikalus apie lietuvių kalbos balsių kaitą (*Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen*, Leipzig, 1884), lietuvių kalbos žodžių darybą (*Die Bildung der Nomina im Litauischen*, Leipzig, 1891) ir kt. Dėsnį paskelbė straipsnyje „Kiekybės santykiai lietuvių kalbos žodžio gale“ (*Die Quantitätsverhältnisse im Auslaut des Litauischen*), atspausdintame 1881 m. tęstinio leidinio „Archiv für slavische Philologie“ (=AslPh) V tome.

§ 152. Vėliau kalbininkai Leskýno dėsnį patikslino. Pasirodė, kad akūtiniai ilgieji balsiai ir *uo*, *ie* sutrumpėjo galūnėse tik tų žodžių, kurie turėjo ne mažiau kaip du skiemenis. Vienaskiemėniuose žodžiuose akūtas virto cirkumfleksu (įvyko metatonija) ir vokalizmo ilgumas išliko. Tai matyti iš šių pavyzdžių:

n. pl. *jūs* < **jūs*, plg. g. pl. *jūsų*, la. *jūs* ‘jūs’;

n. pl. m. *tiē* < **tíe*, plg. *tíeji*, *geríeji*, la. *tiē* ‘tiē’;

a. pl. m. *tuōs* < **túos*, plg. *gerúosius*, la. *tuōs* ‘tuōs’;

3. fut. *duōs*, *dēs* < **dúos*, **dēs*, plg. l. sg. *dúosiu*, *dēsiu*, 2. sg. *dúosi*, *dēs* ir kt.;

praep. *ĩ*, *nuō*, *pō*, *priē*, *prō*, *peř* < **ĩ*, **núo*, **pá*, **príe*, **prá*, plg. *ĩ-noris*, *núo-taka*, *pó-traukis*, *príe-tėmis*, *pró-tėvis*, *pér-lipo*.

Cirkumfleksiniais galūnėje virto ir akūtiniai dvibalsiai *áu*, *ái*, *ėi*, nepaisant žodžio skiemenų skaičiaus. Taigi adv. *geriaũ(s)* iš **geriáu(s)*, (plg. *geriáusias*, n.-a. n. *geriáusia*), l. sg. praet. *sukaũ*, 2. sg. *sukaĩ*, *vedėi* iš **su-*

káu, **sukái*, **vedéi* (su dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio nukeltu į galūnę kirčiu, plg. 3. pers. *sùko*, *vědē*).

Žemaičių tarmėje ir dabar veiksmažodžių 1. sg. galūnė *-au* ir 2. sg. *-ai*, *-ei* yra akūtinės: taigi *sukáu*, *sukái*, *nešéi* > *sokáu*, *sokâ*, *nešê*. Bet čia, manoma, akūtas yra antrinis, įsivestas iš sangražinių formų. Iš senesnio dvejopumo *sukaũ*, *sukaĩ*, *nešėĩ* || refl. *sukáu-si*, *sukái-si*, *nešėi-si* žemaičiai apibendrina visur akūtą (*sukáu* pagal *sukáu-si* ir t. t.), aukštaičiai iš paprastųjų formų įsivedė cirkumfleksą ir sangražinėms (*sukaũ-si* pagal *sukaũ...*).

Tuo būdu ir vienaskiemeniuose žodžiuose dabar turime tik antrinės kilmės akūtą, pvz., d. sg. *tám* < *tāmui*, *mán*, *táu*, *sáu* < *māni(e)*, *tāvi(e)*, *sāvi(e)*.

§ 153. Dėl akūtinio vokalizmo skirtingo likimo vienaskiemeniuose žodžiuose ir nevienaskiemenių žodžių galūnėse lietuvių kalboje atsirado tų pačių formų dvejopas modelis: su išlaikytu ilguoju vokalizmu ir su trumpintu, pvz., i. sg. m. *tuõ*, *juõ* (iš **túo*, **júo*, plg. įvardžiuotines formas *túo-ju*, *júo-ju*) ir *gerù*, *kitù*, *vilkù* (iš **gerúo*, **kitúo*, **vilkúo*, plg. įvardžiuotinę *gerúo-ju*), 3. fut. *duõs*, *děs* (iš **dúos*, **děs*, plg. 1. sg. *dúosiu*, *děsiau*) ir dial. *rašis* (iš **raššs*, plg. 1. sg. *rašýsiau*). Esant tokiai padėčiai, savaime suprantamos pastangos dvejopumą išlyginti arba bent aplyginti. Dėl to ilgainiui atsirado nemaža analoginių darinių.

Antai vienaskiemeniai moteriškosios giminės įvardžiai vietoj dabartinių formų su trumpuoju vokalizmu n. sg. *tà*, *ši*, *ji*, i. sg. *tà*, *šià*, *jà*, a. pl. *tàs*, *šiàs*, *jàs* dėsningai turėjo išlaikyti formas su ilguoju vokalizmu, tik akūtą pakeisti cirkumfleksu, plg. įvardžiuotines formas n. sg. *tó-ji*, dial. *šý-ji* 'šioji', *jý-ji* 'joji', i. sg. *tá-ja*, *šiá-ja*, *já-ja*, a. pl. *tás-ias*, *šiás-ias*, *jás-ias*. Vietoj laukiamų formų n. sg. **tõ* 'ta', **šỹ* 'ši', **jỹ* 'ji', i. sg. **tā* 'ta', **šiā* 'šia', **jā* 'ja', a. pl. **tās* 'tas', **šiās* 'šias', **jās* 'jas' atsirado dabartinės, nusižiūrėjus į atitinkamas nevienaskiemenes (jų kur kas daugiau!), pvz., n. sg. *gerà*, *kità*, *graži*, i. sg. *gerà*, *kità*, *gražià*, a. pl. *geràs*, *kitàs*, *gražiàs*. Bet tarmėse sakoma ir n. sg. *tó* 'ta', *šý* 'ši', *jý* 'ji', i. sg. *tá* 'ta', *šiá* 'šia', *já* 'ja', a. pl. *tás* 'tas', *šiás* 'šias', *jás* 'jas' su išlaikytu ilguoju vokalizmu, tik vietoj cirkumflekso įsivestu akūtu iš atitinkamų įvardžiuotinių formų, plg. tarmines vyriškosios giminės formas n. pl. *tíe* 'tiē', i. sg. *túo* 'tuõ', a. pl. *túos* 'tuõs' su akūtu iš *tíe-ji*, *túo-ju*, *túos-ius*.

Taip atsitiko ir vienaskiemenio skaitvardžio *dù*, f. *dvi* nominatyvui-akuzatyvui. Dabartinės formos padarytos pagal nevienaskiemenių n. -a. du. formų modelį (plg. *dù gerù výru*, *dvi žali šaki*) vietoj laukiamų **d(v)-uõ*, **dviẽ*. Apie tai bus kalbama § 486 (antrojoje vadovėlio dalyje).

Tačiau vienaskiemenių vyriškosios giminės įvardžių paradigmoje bendrinė kalba turi dėsningai išsirutuliojusį vokalizmą, pvz., n. pl. m. *tiẽ, šiẽ, jiẽ* (plg. *tíe-ji, šíe-ji, jíe-ji*), i. sg. *tuõ, šiuõ, juõ* (plg. *túo-ju, šiúo-ju, júo-ju*), a. pl. m. *tuõs, šiuõs, juõs* (plg. *túos-ius, šiúos-ius, júos-ius*). Bet štai jų pavyzdžiu atsirado ir n. pl. *aniẽ, katriẽ*, i. sg. *anuõ, katruõ*, a. pl. *anuõs, katruõs* vietoj laukiamų formų n. pl. *ani, katri*, i. sg. *anù, katrù*, a. pl. *anùs, katrùs* (tarmėse kai kur tokios turimos). Dar plg. žemaičių naują a. pl. formą *tùs* 'tuos' (kaip *vaikùs, gerùs*).

Ypač labai sumišo ir buvo perdirbtos būsimąjo laiko 3. asmens formos. Sakome *bùs, lís* (gal ir dėl enklizės, plg. *pérlis*) vietoj laukiamų **būs, *lỹs < *būs, *lís* (plg. *búsiu, būti, lýti*; žemaičių *būs, lỹs > būs, lís* su nauju akūtu iš kitų asmenų ir bendraties), bet *darỹs, rašỹs* vietoj laukiamų formų *daris, rašis* (plg. *darýsiu, rašýsiu, darýti, rašýti*; rytų Lietuvos tarmėse tebesakoma *daris, rašis*).

Tokių bei panašių perdirbimų yra ir daugiau. Jie bus aptarti istorinės morfologijos skyriuose.

§ 154. Dabar Leskyno dėsnį formuluoju taip: lietuvių kalbos ilgieji balsiai ir *uo, ie* (iš **õ, *ẽ < *ei*) akūtinėse galūnėse sutrumpėjo, o vienaskiemenių žodžių akūtas virto cirkumfleksu; taip pat cirkumfleksiniais virto akūtiniai sudėtiniai dvibalsiai žodžių galūnėse ir vienaskiemeniuose žodžiuose.

J. Kurilovičius, neigdamas nekirčiuotų skiemenų priegaides ir lietuvių kalbos galūnių priegaidžių senumą, Leskyno dėsnį jungia į vieną su Sosiūro-Fortunatovo dėsniu ir visus akūtinio galūnių trumpėjimo atvejus aiškina kaip atviro žodžių galo balsių trumpėjimą. Tačiau toks aiškinimas susiduria su dideliais sunkumais (esama nemaža prieštaraujančių pavyzdžių), ir dėl to daugelis tyrėjų nelinkę tai hipotezei pritarti.

§ 155. Kodėl akūtinės galūnės sutrumpėjo, o cirkumfleksinės išliko kokios buvę, nėra pakankamai aišku. Tai atrodytų visai natūralu, jeigu ilgieji balsiai trumpėjo tada, kai akūtas jau buvo virtęs dabartine tvirtaprade, o cirkumfleksas – tvirtagale priegaide, t. y. jeigu, pvz., i. sg. m. **gerúo* 'geru' tada jau buvo tariama **geri.õ* (su silpna *uo* pabaiga), o n. sg. *sesuõ* jau tarta *sesuõ* (akcentuota *uo* pabaiga).

Būga tvirtina, kad akūtinės galūnės sutrumpėjo apie XIV amžių. Tą išvadą jis padarė iš lietuvių kalbos slavizmų studijų. Mat rytinių slavų bevardės giminės daiktavardžiai, patekę XII–XIII a. į lietuvių kalbą, gavo vyriškosios giminės formą, pvz., *muillas, vỹnas < мѣлѣ, вино*. Taip atsitiko todėl, kad trumpa slavų bevardės giminės daiktavardžių galūnė *-õ* tada buvo artimesnė lietuvių trumpajai vyriškosios giminės galūnei *-ãs* negu ilgajai akūtei (tada dar nesutrumpėjusiai) moteriškosios giminės

daiktavardžių galūnei *-ā (plg. *geróji*). Tačiau lenkų kalbos bevardės giminės daiktavardžiai, lietuvių paskolinti XIV–XV a., jau gauna moteriškosios giminės formą, pvz., *peklà, provà, lokamstvà* < l. *pieklo, prawo, lakomstwo*. Taigi tuo metu lietuvių moteriškosios giminės daiktavardžių akūtinė galūnė *-ā jau turėjo būti sutrumpėjusi, virtusi -ā, kuri pasidarė artimesnė trumpajai slavų -ǫ.

Vėlyvą akūtinių galūnių sutrumpėjimą rodo ir mūsų tarmių duomenys. Antai vakarų ir šiaurės žemaičiai trumpųjų *u, i* plėtėjimo bei virtimo *o, e* metu dar turėjo būti išlaikę galūnėse sveikus ilguosius akūtinius *ū, *ī, bent jų nebuvo suplakę su trumpaisiais *u, i*, plg. galūnių tarimą a. pl. m. *grāžūs* 'gražius', *vāgīs* 'vagis' iš **graziū(n)s* (plg. *grazūšus/grazūnūs* 'gražiuosius'), **vagīs* (plg. l. pl. *vagysè* < a. pl. **vagīs+én* § 360) ir n. sg. m. *grāžōs* 'gražus', *vāgēs* 'vagis' (-*os, -es* iš -*ūs, -īs*).

Greičiausiai tuo metu šiaurės žemaičiai pralietuviškus *ō, ē* (iš baltų **ei*) dar nebuvo išvertę dvibalsiais *ou, ei* (= b. k. *uo, ie*), nes tuo atveju sunku būtų suprasti jų suvienabalsėjimą akūtinėse galūnėse, plg. i. sg. m. *gērō* 'geru', n. pl. m. *gērē* 'geri' šalia įvardžiuotinių formų *gerōujō* 'geruoju', *gerēijē* > *gerējē* 'gerieji' (~ *geriejai*).

Latviai sutrumpino visas pirmykštes ilgąsias galūnes, nepaisydami jų priegaidės, be to, jie dvibalsius *au, ai, ei* galūnėse pavertė trumpaisiais balsiais *u, i*, pvz.: n. sg. *rūoka* = lie. *rankà* < **rankā*, g. sg. *vilka* = lie. *vilko* < **vilkā*, n. sg. *zeme* = lie. *žēmė* (-*ė* iš *-*ē*), g. sg. *zemes* = lie. *žēmės* (-*ės* iš *-*ēs*), i. sg. m. *mazu* = lie. *mažū* < **mažuo*, n. pl. *pēlus* = s. lie. *pēlūs* 'pelai', n. pl. m. *mazi* = lie. *maži* < **mažie* (plg. *mažie-ji*), n. pl. *acis* = lie. *ākys*; 1. sg. praes. *saku* = lie. *sakaū*, 2. sg. *saki* = lie. *sakai*, *vedi* = lie. *vedei*. Vienaskiemeniuose žodžiuose ilgumas išliko: n. sg. f. *tā* = lie. *tà* < **tā*, g. sg. m. *tā* = lie. *tō*, n. sg. f. *ši* = lie. *ši* < **šī*, d. sg. f. *tai* = lie. *taī* ir kt.

Prūsų kalboje galūnės ilgojo vokalizmo likimas, manoma, priklausė nuo kirčio (ne priegaidės!): kirčiuotose galūnėse ilgumas greičiausiai buvo išlikęs, nekirčiuotose, matyt, buvo sutrumpėjęs ar tik aptrumpėjęs, plg. *mensā* 'kūnas', *semmē* 'žemė', *rikijis* 'valdovas', bet *kurpi* 'kurbė', 3. praet. *pertraūki* 'pertraukė', d. sg. *griku* 'nuodėmei' (plg. lot. *hortō* 'soduī').

Būga Rink. rašt. III 46–47, Endzelynas Gars. ir form. 20–23, Stang Vergleich. Gram. 115–120, Zinkevičius Liet. dial. 111–121.

1. Kokia ryškiausia žodžio galo garsų kitimo tendencija? (§ 145).
2. Koks galūnių trumpėjimo ryšys su kirčiavimu? (§ 145).
3. Kuo skiriasi fonetinis ir morfologinis galūnių trumpinimas? (§ 146).
4. Kokius žinote būdingesnius morfologinio galūnių trumpinimo atvejus? (§ 146).
5. Ar galimos gretiminės formos, esant fonetiniam galūnių trumpinimui? (§ 146).

6. Kokią priegaidę turi atkeltinis kirtis, atsiradęs numetus kirčiuotą galūnės balsį? (§ 146).
7. Kaip lietuvių kalboje išliko pirmykščiai indoeuropiečių galūnės trumpieji balsiai? (§ 148).
8. Kaip tie balsiai išlaikyti žemaičių, pažemaitės aukštaičių ir šiaurinių panevėžiškių tarmėse? (§ 148).
9. Kaip pirmykščiai trumpieji galūniniai balsiai išliko latvių kalboje? (§ 148).
10. Kaip juos išlaikė prūsų kalba? (§ 148).
11. Nuo ko priklausė pirmykščio ilgojo vokalizmo likimas lietuvių kalbos galūnėse? (§ 149).
12. Kas ištiko ilgąjį vokalizmą cirkumfleksinėse galūnėse? (§ 149).
13. Koks cirkumfleksinių galūnių vokalizmo likimas tarmėse? (§ 149).
14. Kas ištiko ilgąjį vokalizmą akūtinėse galūnėse? (§ 150).
15. Nurodykite akūtinių galūnių sutrumpėjimo pavyzdžių (§ 150).
16. Pateikite antrinės kilmės akūto pavyzdžių (§ 150).
17. Koks tolesnis akūtinių galūnių likimas tarmėse? (§ 150).
18. Kas pirmasis nustatė akūtinių galūnių sutrumpėjimą? (§ 151).
19. Kas ištiko ilgąjį akūtinį vokalizmą vienaskiemenuose žodžiuose? (§ 152).
20. Kas ištiko dvibalsius *au*, *ai*, *ei* akūtinėse galūnėse? (§ 152).
21. Pateikite antrinės kilmės akūtinio dvibalsio vienaskiemenuose žodžiuose pavyzdžių (§ 152).
22. Kodėl vietoj senovinių n. sg. f. formų **tá*, **šf*, **jŃ* dabar turime *tà*, *ši*, *ji*, o ne **tō*, **šỹ*, **jỹ*? (§ 153).
23. Pateikite daugiau įvardžio formų, dėl analogijos pakeitusių pirmykštį vokalizmą (§ 153).
24. Pateikite būsimąjo laiko 3. pers. pavyzdžių su nedėsningai išsirutuliojusiu vokalizmu (§ 153).
25. Kaip dabar formuluojame Leskyno dėsni? (§ 154).
26. Kaip Leskyno dėsni aiškina Kurilovičius? (§ 154).
27. Kas pasakytina dėl akūtinių galūnių sutrumpėjimo priežasčių ir laiko? (§ 155).
28. Kas ištiko pirmykštes ilgąsias galūnes latvių kalboje? (§ 155).
29. Kas pasakytina dėl ilgųjų galūnių trumpėjimo prūsų kalboje? (§ 155).

Balsių pridėjimai ir iškritimai

§ 156. Šiame skyriuje apžvelgsime neetimologinį balsių ar dvibalsių atsiradimą žodžiuose ir tam tikrais atvejais jų netekimą. Tai gana reti reiškiniai, ypač balsių atsiradimas (vadinamieji parazitiniai balsiai). Daugiausia pasitaiko svetimos kilmės žodžiuose, neturinčiuose lietuvių kalboje giminaičių. Norėdami išvengti lietuviui sunkiai tariamų priebalsių samplaikų (pvz., *km*, *mn*, *ps*, *rz*, *šč*, *zb* ir pan.), jas išsklaidome į du skiemenis, įterpdami į samplaiką ar pridėdami šalia jos parazitinį balsį arba esamą išmesdami, pvz., dial. *pasálmė*/*apsálmė* 'psalmė'. Lietuviškuose žodžiuose (ne skoliniuose) tokių reiškinų pasitaiko retai, paprastai žodžiuose, kurie neturi giminaičių, yra vieniši, izoliuoti. Kartais balsio at-

siradimą ar išnykimą galima paaiškinti kitų žodžių, turinčių panašią darybą ar reikšmę, poveikiu, pvz., dial. *Maskuvà* 'Maskva' (plg. *raguvà* 'dau-ba, klonis, tarpeklis', *ramuvà* 'sen. šventovė', upė *Mituva*). Tai jau glaudžiai susiję su žodžių daryba.

§ 157. Žodžio pradžioje balsiai pridedami labai retai, daugiausia skoliniuose. Bendrinėje kalboje tokio pridėjimo pavyzdžių, galima sakyti, neturime. Kartais pavartojamas *ąsōčio* lenkiškos kilmės iš tarmių atėjęs pakaitalas *uzbōnas* (iš lenkų *zban*) su pridėtinium *u-*, norint išvengti lietuvių kalbai nebūdingos priebalsių samplaikos *zb-* žodžio pradžioje.

Tarmėse tokių pavyzdžių yra daugiau, pvz., *akmŷnas* 'kmynas', *apsálmė* | *apsáma* | *apsálmás* 'psalmė', *arádija* 'radijas', *ararótai* 'rarotai', *atkōčius* 'audėjas' (iš l. *tkacz* 'audėjas', plg. pavardę *Atkočiūnas*), *iščēstis* 'laimė, sėkmė' (plg. *cuácmbe*), *iškadà* 'žala, nuostolis' (plg. l. *szkoda* 'nuostolis'), *iškálà* 'mokykla; žydų maldos namai' (l. *szkoła*, *izbōnas* 'ąsotis' ir kt.

§ 158. Kiek dažniau balsiai įterpiami į žodžio (paprastai skolinto) vidurį. Bendrinėje kalboje tokie atvejai reti, pasitaiko tik viename kitame žodyje, pvz., *dabóti* 'saugoti' (perdirbta iš br. *дбаѹѹ* ar l. *dbać*), *mišios* 'tam tikros pamaldos' (iš l. *msza*), psn. *palivárkas* 'dvaro dalis su ūkiu trobesiais; nedidelis dvaras' (iš l. *folwark* < vok. *Vorwerk*).

Pavyzdžiai iš tarmių: *būliava* 'bulvė', *giminas* 'himnas', *gimināstika* 'gimnastika', *kāzalas* 'kazlas', *kazalēkas* 'kazlėkas', *karazinka* 'pintinė, krepšys' (iš *karzinka*), *lėrmas* 'triukšmas' (iš *lėrmas* < vok. *Lärm*), *Maskavà* | *Māskava* | *Maskuvà* 'Maskva', *minŷkas*, f. *minyškà* 'vienuolis, -ė' (iš l. *mnich*, *mniszka*), *pāletas* 'paltas', *psálmė* 'psalmė', *serežántas* 'seržantas', *šāratas* | *širatas* | *širātas* 'šratas'; ne skoliniai: *aušarà* 'aušra', *labijāū* 'labiau', *pjūklas* 'pjūklas', *oškà* (> žė. *vuošėkà*) 'ožka'. Tarp baltišio ir sklandžiojo arba nosinio priebalsio (ypač minkšto) tarmėse neretai atsiranda epentėtinis (t. y. įterptinis, *epentėzė* – garsų įterpimas) *i*, kuris su tuo balsiu sudaro dvibalsį, pvz., *Airiógala* 'Ariogala', *Kvėdaina* 'Kvėdarna' (iš **Kvėdairna*), *mėilinkas* < *mėl(n)inkas* 'malūnininkas', *Róduinia* 'Rodūnia', a. sg. m. *báltaini* (šalia *báltanji*) 'baltąji', *sáispara* 'sąspara', a. pl. f. *baltáisias* 'baltąsias' ir kt.

§ 159. Balsių numetimas žodžio pradžioje lietuvių bendrinėje kalboje pasitaiko taip pat ne dažnai, pvz., *beždžiōnė* (perdirbta iš s. br. *обезьяна*), *Nāstė*, *Nastāzija* (iš *Anastāzija*), *Zabėlė* (iš *Izabėlė*), *Zidorius* ir *Dzidorius* (iš *Izidorius*), *Zarasaī* (iš **Azarasaī* ar **Ezarasaī* Būga Rink. rašt. II 19–23).

Mažiau išsilavinę žmonės dažnai numeta tarptautinių žodžių pradžios ne tik balsius, bet ir visą skiemenį, pvz., *bilizācija* 'mobilizacija', *bulatōrija* 'ambulatorija', *dekolōnas* 'odekolonas', *lomentōrius* 'elementorius', *raplānas* 'aeroplanas, lėktuvas', *tamobilis* 'automobilis', *vermāgas* 'univermagas' ir pan. Nežinodami šiuos žodžius sudarančių dėmenų pirminės reikšmės (pvz., kad *automobilis* iš graikų *αὐτός* 'pats' ir lotynų *mobilis* 'judantis'), ilgus ir sunkiai įsimenamus tarptautinius žodžius jie suprastina, sutrumpina, plg. *automobilis* → *tamobilis*.

Balsio numetimas žodžio pabaigoje – dažnas reiškiny, pvz., loc. sg. *galvojė* → *galvōj*, *baltamė* → *baltam̃*, *dirbame* → *dirbam*, *š'andiėnq* → *š'ian-diėn* | *š'iañdien* ir pan. Tokie pavyzdžiai aptarti § 146.

§ 160. Žodžio vidurio balsiai išmetami (siñkopė) šiaip jau retai, išskyrus sudėtinių žodžių jungiamąjį balsį, kuris praleidžiamas gana dažnai. Bet tai susiję su žodžių daryba. Pvz., *júod-žemis*, *duob-kasỹs*, *kraugerỹs* < *juod-a-žemis*, *duob-ia-kasỹs*, *krau-ja-gerỹs*. Plg. sudurtinius žodžius su išlaikytu sveiku dėmenų jungiamuoju balsiu, pvz., *keiksm-ã-žodis*, *rag-a-nõsis*, *pil-iã-kalnis*.

Sudurtinių žodžių jungiamasis balsis geriausiai išlaikytas rytų Lietuvoje. Čia daug kur sakoma, pvz., *duob-ia-kasỹs* 'duobkasys', *dúon-a-kepė* 'duonkepė', *júod-a-žemis* 'juodžemis', *kamin-a-krėtỹs* 'kaminkrėtys', *ketur-ia-kañpis* 'keturkampis', *krau-ja-gerỹs* 'kraugerys', *kryž-(i)ã-kelė* 'kryžkelė', *lap-a-kritỹs* 'lapkritis', *mešker-i-kotis* 'meškerkotis', *mùs-ia-miris* | *mus-ió-mirė* 'musmirė', *nugar-ó-kaulis* 'nugarkaulis', *púod-a-kelis* 'puodkelis', *rãt-a-lankis* 'ratlankis', *rúd-a-mesė* 'rudmesė', *rug-ia-pjútis* 'rugpjūtis', *šon-ã-kaulis* 'šonkaulis', *šùn-(i)a-grybis* 'šungrybis', *viėš-ia-kelis* 'vieškelis', *žal-a-márgė* 'žalmargė', *žem-ia-úogė* 'žemuogė' ir pan. Vakarų lietuviai, ypač žemaičiai, priešingai, jungiamąjį balsį išmeta dažniau ir sudurtinius žodžius labiau sutrumpina, negu taip daroma bendrinėje kalboje, pvz., *bal-galvis* 'baltagalvis', *dal-kotis* 'dalgiakotis', *nó-sky-lė* 'nosiasyklė', *saũ-šakė* 'sausašakė', *šim-kõjis* 'šimtakojis', *žvã-galis* 'žvalgalis' ir pan.

Kartais trumpasis balsis išmetamas niekuomet kirčio negaunančioje pozicijoje, ypač iš priesagos *-iniñkas*, pvz., *kepurninkas*, *aukštelininkas*, *Mùsninkai* < *kepurnininkas*, *aukštelininkas*, *Mùsininkai*. Trumpųjų balsių yra netekę dar, pvz., šie žodžiai: *aitvaras*, *añtras*, *-à*, *katràs*, *-à*, *kėlnės*, *kursaĩ*, *paskuĩ*, *štaĩ*, *šulinỹs* (*šulniakasỹs*), *vėlnias* < *aitvaras* (taip rytų Lietuvoje vietomis tebetaria, plg. dzūkų *áicvaras*), *añtaras*, *-a*, *kataràs*, *-à* (taip vietomis tebesakoma), *kėlinės* (išlaiko daug kur vakarų aukštaičiai), *kurisaĩ* (senųjų raštų forma), *pasakuĩ* (senieji raštai, tarmės), *šitaĩ* (plg. *šitas*), *šulinỹs* (plačiai vartojama forma), *vėlinas* (rytiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose, senieji raštai). Dar plg. vietų vardus *Padustỹs*, *Pãeistė*, *Pamitvỹs*, *Júodpėnai* šalia *Dusetà* (upė), *Eisetaĩ* (ežeras), *Mituva*, *Júodupė* (upės).

Tarmėse tokių išmetimų gana daug, pvz., *áuksnas* 'auksinas', *dãrgna* | *dargnã* 'dargana', *dešnỹs*, *-ė* 'dešinys', *-ė*, *didlỹs* < *didelỹs* 'didelis', *dvėitas* < *dvėjetas*, *kalniaĩ* 'kailiniai', *kėtrios* 'keturios', *nežniã* 'nežinia', *pãklos* 'pakulos', *pãmsãlas* 'pamušalas', *Panvėžỹs* 'Panevėžys', *sãsvinis* | *sãsvinỹs* 'sąsiuvinis', *skėpta* 'skepeta', *šal'kas* 'šalikas', *kaklaskarė*, *šilmã* 'šiluma', *trùptĩ* 'truputį', *vėčas* < *vėtušas* 'senas', *vetrinãras* 'veteri-

naras', *vãdnas* 'vadinasi', *vienuol'ka* 'vienuolika', adv. *viškai* / *viškui* / *viškom* 'visiškai' ir kt.

Apie balsių išnykimą, susijusį su kontrakcija ar elizija, bus kalbama § 162–164. Išnykimas dėl haplogigijos bus aptartas § 240.

§ 161. Dėl etimologijos bei žodžių darybos neaiškumų kartais sunku nustatyti, kur turime įterptinį, kur išnykusį balsį. Pvz., vietoj aukštaičių *geležis* žemaičiai turi *gelžis*. Plg. pr. *gelso*, la. *dzelzs*, bet s. sl. *želžo*. Abejone kelia dar, pvz., šios poros: *alksnis* || *alixnis* (šiaurės rytų Lietuvoje), *avilys* || *aulys* (žemaičiai), *dešrà* || *dešerà* (Ciskodo lietuviai), *lopšys* || *lopišys* (žemaičiai), *žal(k)tys* || *žaliaktys* (ryt. aukštaičiai vilniškiai). Galimas dalykas, kad atskirais atvejais tokie žodžiai sudaryti su dviem skirtingomis prielagomis. Dėl geografijos *alixni* tyrėjai linkę sieti su sėlių, o *aũlĩ*, *gėlžĩ* – su kuřių substratu. Bet visa tai dar nėra pakankamai paaiškėję.

Otrębski Gramatyka I 241–243, 246–247, Zinkevičius Liet. dial. 131–138, Girdenis K XIX 51–54.

1. Ką reiškia terminai parazitinis balsis, epentėzė (epentėtiniai garsai), balsių siūkopė? (§ 156, 158, 160).

2. Kokios rūšies žodžiuose dažniausiai atsiranda neetimologiniai balsiai arba esami balsiai išmetami? (§ 156).

3. Kokios būdingiausios šių reiškinių priežastys? (§ 156).

4. Pateikite bendrinės kalbos pavyzdžių, kuriuose balsiai būtų pridėti žodžio pradžioje arba įterpti žodžio viduryje (§ 157, 158).

5. Pasakykite keletą tokios rūšies pavyzdžių iš tarmių (§ 157, 158).

6. Kokioje pozicijoje tarmėse atsiranda epentėtinis *i*? (§ 158).

7. Pateikite balsių numetimo pavyzdžių (§ 159).

8. Kodėl kartais numetami tarptautinių žodžių pradžios garsai, net visas skiemuo? (§ 159).

9. Pateikite balsių sinkopės pavyzdžių (§ 160).

10. Kurios tarmės sudėtinių žodžių jungiamuosius balsius išlaikė geriausiai ir kurios prasčiausiai? (§ 160).

11. Nurodykite žodžių, kurie turi neaiškų – įterptą ar išmestą – vokalizmą (§ 161).

Kiti vokalizmo pakitimai

§ 162. Sudurtiniuose ir priešdėliniuose žodžiuose, taip pat išnykus žodžio viduryje priebalsiui, greta vienas kito atsidūrę balsiai kartais gali būti išlaikomi sveiki, pvz., *pa-akys*, *pa-auglys*, *pa-ežerė*, *pa-ũnksnė*, *pó-elgis*, *be-asmėnis*, *be-õris*, *ne-ėrzink*, *ne-ilgas*, *ĩ-eiti*, *su-ũosti*, *balta-õdis*, *antra-eĩlis*, *dvi-aukštis*, *vidũ-aslis* ir pan. Tokį reiškinį vadiname *hiatũ*, arba *sám balsiu*.

Lietuviai iš seno hiāto vengė. Jeigu tarp balsių neįterpdavo kokio priebalsio, paprastai joto arba *v* (§ 229), tai juos dažniausiai sutraukdavo į vieną ilgą balsį arba dvibalsį. Taip ir dabar neretai elgiamės, pvz., vietoj *ámžinq átilsį* sakome *amžinātilsį*, iš *žvairà + akis* padarėme *žvairākis*, adv. *pa-akiuī* dažnai tariame *pākiuī*. Tokį reiškinį vadiname balsių kontrākcija, arba balsių sutraukimū.

Kadangi etimologiškai aiškius sudurtinius ir priešdėlinius žodžius galima darytis iš naujo, tai kontrākcijos rezultatas paprastai išlieka tik etimologiškai neaiškiuose arba labai dažnai vartojamuose ir todėl atmintyje išliekančiuose žodžiuose, pvz., *pelėda* < *pelė + ėda*, *kaleīmas* < *kalė(j)imas*, *greīmas* 'plona plėvelė ant virinto pieno ar šiaip skysčio' < *grė(j)imas*, *Vilkỹškiai* < *Vilki(j)išškiai* (plg. *Vilkijā*), *Vilkaviškis* < *Vilkau(j)iškis* (plg. *Vilkaujā*).

Tarmių pavyzdžiai: *apsievė* 'apsiavė', *nusievė* 'nusiavė', *vidūslis* 'vidūslis', *pājau* 'paėjau', *pāima* 'pāima', *nėima* 'nėima', i. sg. *taimi*, *saimi* < *ta(v)imi*, *sa(v)imi*, *ačlaimas* 'kiemas' < *at-šlavimas* ar ryt. *at-šlājimas* iš *at-šlėjimas*, *vaitas* 'štai tas' < *va itas* 'šitas', 3. praet. *bó* < *bū(v)o*, 1. pl. *bóm* < *bū(v)om(e)*, 2. pl. *bót* < *bū(v)ot(e)*, *paibelis* < **pahibelis* (iš br. *пагібель*), *nāika* < **nahāika* (iš br. *нагайка*), *Petrāučius* < *Petrāv(i)čius*, *Aleksandrāičia* < *Aleksandrā(v)ičia* ir kt.

§ 163. Susiliejus dviem *a* arba *e* ir *a* (*a* ir *e*?), atsirasdavo ilgasis balsis *ā*, kuris ilgainiui virto *o*. Tokios kontrākcijos pavyzdžių gana gausu XVI–XVII a. raštuose, ypač tuose, kurių autoriai kilę iš vidurio ar rytų Lietuvos, pvz., *nopikanta* DP 114₄₃ 'neapykanta', 3. cond. *noplaištų* DP 71₁₉ 'neapleistų', 3. praes. *notfstumia* PK 195₁ 'neatstumia', *totliek* KN 205₂₄ 'teatlieka', 3. praet. *notaio* PS I 214₃ 'neatėjo'. Dabar tokios kontrākcijos bemaž nebesaitaiko, ilgainiui labiau įsigalėjo atitikmenys su hiatu: *ne-apykanta*, *ne-apléistų*, *ne-ātstumia*, *te-atliēka*, *ne-atėjo*.

Taip pat *e + e* virsdavo *ė*, pvz., dial. *nėsù*, *nėsti*, *tėsù* < *ne-esù*, *ne-ėsti*, *te-esù*. Manoma, kad iš tokių formų balsį *ė* gavo ir *nėrà*, *tėrà*, *nebėrà*, *te-bėrà* vietoj laukiamų formų *ne-yrà*, *te-yrà*, *ne-be-yrà*, *te-be-yrà*.

§ 164. Ne visuomet kontrākciją lengva atskirti nuo elizijos – balsių praleidimo žodžio ar morfemos pabaigoje prieš kitą balsį. Tai labai panašus reiškinys. Dėl elizijos balsis paprastai nepailgėja. Bene būdingiausi elizijos lietuvių kalboje atvejai – tai neiginio *ne-* ir dalelyčių *be-*, *te-* balsio praleidimas prieš balsiu prasidedančią šaknį, ypač veiksmažodžių *būti* ir *eiti* formose, pvz., *nėsti* < *n(e)-ėsti*, *nėsant* < *n(e)-ėsant*, *bėsama* < *b(e)-ėsama*, *tesiē* < *t(e)-esiē*, *nebesù* < *ne-b(e)-esù*, *tebesù* < *te-b(e)-esù*, *neina* < *n(e)-eina* ir pan. Kartais prieš šaknies balsį praleidžiamas ir sangrąžos dalelytės *-si-* balsis, pvz., *nusiaūti* (kur *i* žymi *ne* balsį, o priebalsio minkštumą, plg. *apsiavė*, *nusiavė*, kur *i* žymi balsį) < *nu-si-aūti*.

Tarmių pavyzdžiai: 3. praes. *nima* 'neima', *nėda* 'neėda', 3. praet. *nišgėrė* 'neišgėrė', *nišė(jo)* 'neišėjo', *nišaudė* 'neišaudė', *nišgaudė* 'neišgaudė', 3. fut. *niškiš* 'neįkiš' (daugiausia vakarų aukštaičiai, būta jau XVII a. raštuose), 2. sg. imper. *preik* 'prieik', 3. praet. *prėjo* 'priėjo', *prėdė* 'priėdė' (įvairios tarmės). Žemaičiai iš tokių formų kaip *neb-esù*, *teb-esù* < *ne-be-esù*, *te-be-esù* apibendrino *neb-*, *teb-* (ploto dalyje tariama *nab-*, *tab-*) ir pozicijai prieš priebalsį: sako *neb-likiti* 'nebelikti', *teb-dirbti* 'tebedirbti'... Rytų Lietuvoje pagal *ap-s-iĩti* < *ap-si-iĩti* modelį sakoma ir *nu-s-praũsti* 'nusiprausti', *pa-z-dėti* < *pa-s-dėti* 'pasidėti', *su-s-kráuti* 'susikrauti', t. y. sangražos dalelytė *be i* įsivesta ir pozicijai prieš priebalsį.

Dėl kontraktijos ar elizijos bus atsiradę ir trumpieji priešdėlių *api-*, *ati-* (ryt. *ata-*) variantai *ap-*, *at-*, plg. *ap-ieškóti* < **api-ieškóti*, *at-iĩti* < **ati-iĩti*. Jie dabar dedami ir prieš priebalsius prasidedančias šaknis, pvz., *ap-lipti*, *at-kàsti*. Sveiki (nesutrumpinti) priešdėlių variantai dabar plačiausiai vartojami rytų Lietuvoje. Čia, pvz., sakoma 3. praet. *api-kasė* 'apkasė', *api-lėkė* 'aplėkė', *api-nešė* 'apnešė', *atã-kasė* 'atkasė', *atã-nešė* 'atnešė'. Vakaruose, ypač žemaičių tarmės plote, priešingai, trumpieji variantai įsigalėjo net ten, kur bendrinė kalba išlaikė sveikus ilguosius, pvz., *a-dúoti* < *at-dúoti* 'atiduoti', *a-darýti* < *at-darýti* 'atidaryti', *ap-kaklė* 'apikaklė', *ãt-dũksis* 'atodũsis'.

Galbūt elizijos padaru laikytina ir vietovardžių formos *Pažerỹs*, *Pažeriai* < *P(a)-ažerỹs*, *-iaĩ*. Plg. variantus su kontraktija *Pãžeriai* ir *Póžerė*, *Póžerũnai*, su hiatu *Pa-ežerỹs*, *Pa-ežeriai*. Dar plg. *Pó-glynė* < *po-eglynė*. Balsis *o* čia galėtų būti ir dėl žodžių darybos priežasčių, plg. priešdėlio *pa-* ir *po-* svyravimą bendrinuose žodžiuose *pa-akỹs* || dial. *pó-akis*, *pa-dirvỹs* || *pó-dirvis*. Dar plg. bendrinius žodžius *pa-ežerė* (hiatas), dial. *pažerė* (elizija) ir *požerė* 'paežerė'. Šie ir panašūs pavyzdžiai rodo, kad elizijos bei kontraktijos reiškiniai neretai būna susipynę su žodžių daryba ir nelengvai išnarpiojami.

Otrębski Gramatyka I 243–245, 254–255, Vaitkevičiūtė LKG I 95–96, Zinkevičius Liet. dial. 124–130.

§ 165. Nepriešakiniai balsiai po joto ir minkštųjų priebalsių linkę priešakėti, plg. poras *sulã* || *siũlė*, *sũsti* || *siũsti*, *lõva* || *liõvėsi*, *liũbas* || *liũbti*. Taip yra todėl, kad tiek priebalsių minkštumą, tiek balsių priešakėjimą lemia tas pats liežuvio vidurinės dalies artėjimas priešakinio gomurio link. Taigi čia esama tam tikro garsų panašėjimo, arba asimiliacijos. Labiausiai ji palietė balsį *a*, kuris kalbamoje pozicijoje tiek supriešakėjo, jog nesisikiria nuo *e*. Antai rašome *kraũjas*, *sãuja*, *valdžiã*, *brõliai*, *svečiaĩ*, *jã*, *sãujã*, *su brõliais*, bet tariame *kraũjes*, *sãuje*, *valdžė*, *brõlei*, *svečėĩ*, *jém*, *sãuję*, *su brõleis*. Žodžių viduryje jau ir rašome *e* raidę, pvz., *klėvas* < **kljãvas* (plg. la. *kļavs*), *bũsena* < **bũsjana* (plg. la. *bũšana* su *š* iš *sj* § 224).

Tarmių duomenys rodo, kad senovinis junginys **ja* (po priebalsių įtas daugeliu atvejų vėliau išnyko, suminkštindamas priebalsį § 220–224) anksčiau virto (*j*)*e* vakarų, vėliau rytų Lietuvoje.

Žemaičiai afrikatų atsiradimo laikais (apie XIV–XV a.; afrikatų atsiradimas bus plačiau aptartas § 195–196) vietoj **ja* jau turėjo *e*, prieš kurį nebeatsirado afrikatų, plg. a. *svečiai*, *mėdžiai* (> *svečiai*, *mėdžiai*) || žė. *svetei*, *mėdei* (> *svētē*, *médē*). Tačiau prieš galūninį *a*, kilusį iš senovinio ilgojo akūtinio **á*, afrikatos atsirado, pvz., *valdzė* (*vāldžė*) ‘valdžia’ < **valdjá*. Taigi jis tuomet dar nebuvo virtęs *e*.

Vakarų aukštaičiai **ja* pavertė (*j*)*e* vėliau, bet dar prieš raštijos pradžią. Ne tik Mažvydas, kurio kalba perdėm žemaitiška, bet ir Vilentas, Bretkūnas, rašę XVI a. antrojoje pusėje vakarų aukštaičių tarmės pagrindu, supriešakėjęs *a*, *ai* dažnai nebeskiria nuo *e*, *ei* ir žymi raidėmis *e*, *ei*: rašo, pvz., *krauiēs*, *brolei*, *broleis*, net *fchē* ‘šia’. Bet iš vidurio ir rytų Lietuvos kilę autoriai (Daukša, Petkevičius, Sirvydas ...) dar dažnai išlaiko sveikus *a*, *ai*: rašo *krauias*, *brolai* (-*ay*), *βiq* ‘šia’... Taigi čia supriešakėjimas buvo vėlesnis.

Tarmėse daug kur supriešakėjo bei virto *e* ne tik senovinis trumpasis *a*, bet ir kilęs iš ilgojo *ā*, pvz., sutrumpėjusiose nekirčiuotose cirkumfleksinėse galūnėse. Taigi sakoma, pvz., g. sg. *bróle* ‘brolio’, *saujes* ‘saujos’ (-*e*, -*es* iš **jā*, **jās*).

Zinkevičius [v. būdv. 75–77 ir Liet. kalb. dial. 87–90 (su ten nurodyta literatūra).

§ 166. Žodžio pradžioje *a*- kaitaliojasi su *e*-, pvz., *aketė*||*eketė*, *aižėti*||*ėižėti*, *aiβė*||*ėiβė*, *às*||s. r. *eš*, *ašis*||dial. *ešis*, *akėti*||dial. *ekėti*, *akėčios*||dial. *ekėčios*, *āsilas*||dial. *ėsilas*, *alksnis*||dial. *elksnis*, *aiķštė*||dial. *ėiķštė*, *aitvaras*||dial. *ėitvaras*, dial. *āpušė*||*ėpušė*, dial. *aikvóti*||*eikvóti* ir kt. Iš pavyzdžių matyti, kad kaitaliojami ir tokie *a*-||*e*-, kurie eina dvibalsių pirmuoju dėmeniu, taigi *ai*-||*ei*-, *ar*-||*er*- ir t. t. Toks kaitaliojimas būdingas ne vien lietuvių kalbai: jo būta ir prūsų kalboje, pvz., *est*||*ast* ‘yra’, turimas latvių tarmėse, pvz., *ālksnis*||*ēlksnis* ‘alksnis’. Atitinkamas *o*-||*e*- kaitaliojimas pastebimas ir slavų kalbose, pvz., r. *olbxa*, l. *olcha*, *olsza*||s. sl. *jelbcha*.

Kuriuose žodžiuose senesnis *a*-, kuriuose *e*-, nustatoma tik atlikus lyginamąją-istorinę tų žodžių analizę. Tačiau reikia atsargiai remtis kitų baltų ir slavų kalbų duomenimis, kur *a*- ir *e*- gali būti sumišę.

Kad iš poros *āsilas*||dial. *ėsilas* senesnis variantas su *a*-, t. y. *āsilas*, rodo gotų kalbos *asilus*, lotynų *asinus*. Lietuvių *āsilas* yra skolinys, atėjęs per slavus, plg. s. sl. *osblǫ*.

Senesnį *a-* žodžiuose *ašis* ir *akmuo* rodo atitikmenys lot. *axis*, gr. ἄξων 'ašis' ir gr. ἄκμων 'akmuo'. Taigi tarminiai variantai *ešis* ir *ekmuo* turi antrinį *e-*.

Tačiau įvardis *aš* turi antrinės kilmės *a-*, plg. lot. *ego*, gr. ἐγώ. Senesnį *e-* išlaikė senųjų raštų *eš* 'aš', kurį paremia latvių kalbos *es* (bet prūsai turėjo *as*, s. sl. *azō*).

Nustatyti, kuris iš dviejų variantų (su *a-* ar *e-*) yra pirmykštis, ne visuomet lengva, nes kartais duomenys būna prieštaringi arba jų nepakanka. Antai poros *erēlis*||dial. *arēlis* abu narius remia ne tik kitos baltų (plg. la. *ērglis*||pr. *arelis*) ir slavų (s. sl. *orbō*, l. *orzel*||lužičėnų *jerel*), bet ir kitų indėuropiečių kalbos, pvz., bretonų *er* (iš **ero-*)||gotų *ara*. Gal iš seno būta dubletų?

Neaiški iš senųjų raštų *eř*, vartojamo šalia *ař*, kilmė. Dabar dalelytė *eř*, rodos, tarmėse niekur nebevartojama. Galimas dalykas, kad iš senovės buvę visi trys laipsniai – *iř*, *eř* ir *ař*, tik vėliau *ař* išstūmė dalelytę *eř*. Yra pareikšta ir kitokių nuomonių.

Dalis tarmių (daugiausia rytų ir vidurio Lietuvoje) žodžio pradžioje visur (ar beveik visur) apibendrina *a-*: *āžeras* 'ežeras', *ašerys* 'ešerys', *arškėtis* 'erškėtis' ir t. t. Dar plačiau *ei->ai-*. Tačiau yra ir priešingų reiškinių: atskirose šnektose (daugiausia vakarų aukštaičių plote) pastebima tendencija įsivesti *e-*, *ei-* vietoj *a-*, *ai-*, pvz., *ešis* 'ašis', *ėklas* 'aklas', *ekmuo* 'akmuo', *ėiškus* 'aiškus', *elksnis* 'alksnis' ir kt.

Žodžio pradžios *a-* ir *e-* sumišimo priežastys nėra pakankamai aiškios. Greičiausiai jų būta ne vienos. Yra pareikšta nuomonė, kad dvejopam tarimui atsirasti prielaidą sudariusi balsių asimiliacija, t. y. derintasi prie tolesnio skiemens vokalizmo priešakinės ar užpakalinės artikuliacijos (plg. *ašis* > *ešis*, bet *ėpušė* > *āpušė*). Kiti tvirtina, kad prie sumišimo prisidėjęs kirtis: iš pradžių tarmėse tik toks *e-* virtęs *a-*, kuris niekuomet negaunąs kirčio (plg. dusetiškių *akėti*, bet *ežià* dėl *ėžios*). Painiavą galėjo didinti ir panašių žodžių analogija, pvz., vietomis *eketė* galėjo būti perdirbta į *aketė* dėl *akis*, plg. *i* kamieno formą *aketis*.

Vis dėlto greičiausiai svyravimui *a-*||*e-* sąlygas bus sudariusi fonemų *a* ir *e* neutralizacija ne žodžio pradžios pozicijoje (*a* būna tik po kietųjų, *e* – po minkštųjų priebalsių), atsiradusi dėl *a* po minkštųjų priebalsių virtimo *e*, pvz., *kraūjes* < *kraūjas*. Išnykus skirtumui tarp *a* ir *e* visose pozicijose, išskyrus žodžio pradžią, atsirado tendencija panaikinti tą skirtumą ir žodžio pradžioje. Toji tendencija ne visur vienodai reikėsi: vienur ji palietė tik atskirus žodžius (pvz., *ešis* vietoj *ašis*), kitur dėl tarmei būdingo niekuomet kirčio negaunančio *e* platėjimo prieš tolesnius skiemenis,

turmčius užpakalinį vokalizmą, žodžio pradžios pozicijai imta vis daugiau įsivesti ne *e-*, bet *a-*. Nemaža bus prisidėję prie tos painiavos tarmių mišimas bei tarminių žodžių plūdimas į bendrinę kalbą.

Otrėbski Gramatyka I 215–216, Zinkevičius Liet. dial. 121–124 ir B XIII (1) 260.

§ 167. Žodžio viduryje pastebime tam tikrą *i* ir *u* sumišimą, pvz.: *šiľtas* || dial. *šiultas*, *sklidinas* || dial. *skliudinias*, dial. *lieživukas* || *liežuviukas*, dial. *živis* || *žuvis*, dial. *širkštūs* || *šurkštūs*, *žiņgnis* || dial. *žiungsnys*, *žiburys* || dial. *žiuburys*, *žiežirba* || dial. *žiežiurba*, *žlibas* || dial. *žliubas* ir kt.

Vienuose žodžiuose senesnis yra *u*, o *i* antrinis, pvz., Zietelos lietuvių *lieživukas*, *živis* (plg. la. *zivs*), Āpso šnektos *brivis* ‘bruvis’, skolinys *žiupōnas* ‘toks drabužis’ (iš *žiupōnas*, plg. l. *župan*) ir kt. Tokio virtimo priežastys greičiausiai nevienodos. Vieniems žodžiams galėjo turėti įtakos tolesnio skiemens priešakinis vokalizmas (balsių asimiliacija), plg. *liežūvis*, *žuvis*, *bruvis*. Kitur būta kitokių, neišaiškintų priežasčių.

Kituose žodžiuose balsis *u* yra arba gali būti kilęs iš *i*, pvz., *skliudinias* < *sklidinas* (: *sklisti*, *sklido* : *skleisti*, *sklaidyti*), *šurkštūs* < **šir(k)-stūs* (: dial. *šeřšas* ‘širpulys’), *šiultas* ‘šiltas’ (: *šilti*, *su-šilo*; *il* > *ul* gali būti dėl veliarinio *l* įtakos), *žiungsnys* < *žingsnys* (: *žiņginė* : *žeņgti*) ir kt.

Dar kitais atvejais tuo tarpu sunku pasakyti, ar *i* išriedėjo iš *u* ar, atvirkščiai, *u* iš *i*, pvz., 3. praes. dial. *čilba* || *čiulba*, *sidābras* || dial. *sudābras*, *žlibas* || dial. *žliubos ākys*. Kai kurios iš šių dvejųbių, matyt, yra senos, pvz., *sidābro* ir *sudābro* senumą rodo ne tik la. *sudrabs* (< **sudabrs*) || la. dial. *sidrabs*, bet ir pr. a. sg. *sirablan*, got. *silubr* šalia s. sl. *sōrebro* || *sōrebro*. Šaknys *žib-* || *žiub-* gali būti įvairaus kilimo: *žib-* sietina su *žič̃hti*, *žaibas*, o *žiub-* su la. dial. *žubt* ‘tamsėti’, *žuburis* ‘žvakės arba lempos šviesa’. Tas pat pasakytina dėl *žlibas* (sietina su *žābalas* < **žlābalas*) || *žliubos ākys* (: dial. *žliūbti*, 3. praes. *žliūmba* ‘garsiai verkti, verkia’).

Čiulbėti || *čilbėti*, *liuliūoti* || *liliūoti* ir pan. yra onomatopėjiniai žodžiai, plg. vaikus supant vartojamus garsažodžius *liulia* ir *lilia*.

§ 168. Senovinių priesaginių skiemenų *a* gali būti kilęs iš *e*, jeigu po jo tuoj pat ėjo koks nors sklandusis priebalsis (t. y. *r* arba *l*) + *a* ar *ā*. Tai sporadiški balsių asimiliacijos atvejai. Antai žodis *vėdaras* greičiausiai kildintinas iš *vėderas* (taip tarmėse vietomis tebesakoma), plg. la. *vędęrs* ir *vėderiņš* ‘skilvelis’.

Žodžius *vābalas* ir *vākaras* reikia kildinti iš **vebelas* (plg. sva. *wibil*) ir **vekeras* (plg. s. sl. *večerō*). Matyt, pirma **vebelas*, **vekeras* virto **vebalas*, **vekaras*, po to *a* buvo įsivesta ir į žodžių pirmąjį skiemenį: atsirado dabartinės formos *vābalas*, *vākaras*.

Taip pat *vāsara* kildintina iš **vesera*, plg. sl. *vesna*. Iš **vesera* buvo pasidaryta **paveseris* 'pavasaris', vėliau dėl progresyvinės asimiliacijos **paveseris* virto *pavāseris* (žemaičiai ir dabar tebesako *pavāseris* ir *vasēris* 'vasaris'), o iš čia atsirado dabartinės formos *pavāsaris* ir *vāsara*.

Žodžiai *pāstaras* ir *añtaras*, *kataràs* > *añtras*, *katràs* (§ 160) taip pat kildintini iš **pasteras* (lot. *posterus*), **anteras* (čekų *úterý*), **kateras* (s. sl. *koteryjb*, gr. *πότερος*).

Pasitaiko vienas kitas žodis su *e* > *a* ir ne prieš *r*, *l*. Aiškiausiai tai matyti iš skolinių. Pvz., *nabāgas*, žė. *nabāštikas* ir *našpāras* 'mišparai' išriedėjo iš *nebāgas*, *nebāštikas*, *nešpāras* (tarmėse taip tebesakoma), paskolintų iš *небогъ* (ar l. **niebog*), *небоумкъ* ar l. *nieboszczyk*, l. *nieszpor*. Ir germanizmas *āmatas* greičiausiai iš **ametas*, plg. vvž. *ammet*, *amet*. Čia skirtinas dar savas žodis *nūgara* (*nugarà*), kuris, kaip rodo suomių skolinys iš baltų *nukero*, kilęs iš **nugera*.

Sporadiškos balsių asimiliacijos pavyzdžių (ypač prieš *r*, *l*) esama ir kitose baltų kalbose, plg. la. *vēsals* || *vēsēls* 'sveikas' (ir *veselīgs* 'sveikas', *veselība* 'sveikata'), pr. *wessals* 'linksmas' šalia adv. *wesselingi* 'linksmiai' (: s. sl. *veselō*).

Lietuvių tarmėse pasitaiko ir priešingas atvejis: *e* vietoj *a*, pvz., *pāpelėpė* < *pāpelėpė* (plg. *palėpė*), *persēlis* < *paršēlis*, *puodekelīs* < *puodakelīs* ir kt.

Tačiau vien balsių asimiliacija visų *e* > *a* atvejų paaiškinti negalima. Matyt, būta dar ir kitokių virtimo priežasčių. Pvz., turime dvi vietovardžių priesagas: *-asas* ir *-esas*: *Čėdasas*, *Svėdasas*, *Zārasas* (ežerai prie *Čėdasū*, *Svėdasū*, *Zarasū*) ir *Laūkesas* (ežeras prie *Zarasū*), *Bradēsà* (Šventosios kairysis intakas). Plg. bendrinius žodžius *narnāsas* 'narnas žmogus' ir *burgēsas* 'kas visada būrگا, burblena'. Kilimo, matyt, senesnė priesaga *-esas*, kurios *-es-* veikiausiai senovėje priklausė priebalsiniams *s-* kamienams. Tai dar rodo *mėnuo* šalia žė. g. pl. *mėnes-ų*, *debes-is* šalia n. pl. *debes-es* DP 7₁₆ (: gr. *νέφος*, g. sg. *νέφεος* < * *νέφεσ-ος* ir kt.). Tuo būdu ir mūsų *ėdesas*, *ėdesis* ir *ėdesys* gali būti iš **ėduos*, g. sg. **ėdes-es*.

Priesaga *-esas* daugiausia vartojama rytų Lietuvoje, kur vietoj kirčio negaunančio *e* dažnai turima *a*, plg. *mėnasis* < *mėnesis* 'mėnuo', *Pyvasà* || *Papypvėšiai*. Bet ir čia tam tikrą vaidmenį galėjo turėti balsių asimiliacija, plg. variantą *Zerasai* šalia *Zarasai* (*Zārasas* kilo iš sėliškos lyties **Ezerasas* < **Ezeresas* : *ėžeras*).

Rytų aukštaičių kupiškėnų tarmėje *e*, *é* (< *ē*) ne po *k*, *g*, *š*, *ž*, *č*, *j* reguliariai virsta *a*, *ā* prieš tolesnio skiemens užpakalinį vokalizmą: *madūs* < *medūs*, *bārnas* < *bėrnas*, *bāt* < *bēt*, *dādā* < *dėdė*, *katā* < *katē*, bet *meiḡšė*, 2. sg. *mei*, *bėgi* ir *kėlā* 'kėlė', *gērā* 'gėrė'.

Balsj *e* verčia *a* prieš kito skiemens užpakalinį vokalizmą ir viena pietų žemaičių varniškių šnekta (Gardamo apylinkės).

Skardžius APh VII 40–44, Endzelīns Latv. val. gram. 75–77.

§ 169. Dar kitoki vokalizmo pakitimai – labai reti, daugiausia pasitaiko tik tarmėse.

Čia, pvz., neretai balsiai pakeičiami nusižūrėjus į kitus giminingus arba artimos reikšmės bei panašius žodžius (liaudies etimologija), pvz., *atželà* ‘atžala’ (: *želti*), *den-gūs* ‘dangus’ (: *deņgti*), *dilčią* ‘delčia’ (: *dilti*), *drobūžis* ‘drabužis’ (: *dróbė*), *išveizda* ‘išvaizda’ (: *veizdėti*), *kelnóti* ‘kilnoti’ (: *kėlti*), *kentrūs* ‘kantrus’ (: *keñčia*), *liptas* ‘lieptas’ (: *lipti*), *mėzgas* ‘mazgas’ (: *mėzga*), *mýlas* ‘mielas’ (: *mylėti*), *musómeris* ‘musmirė’ (: *mėrdėti*), *nuoteka* ‘nuotaka’ (: *tekėti*), *paskuitinis* ‘paskutinis’ (: *paskut*), *sėdyba* ‘sodyba’ (: *sėdėti*), *sergybinis* ‘sargybinis’ (: *sėrgėti*), *užvelkalas* ‘užvalkalas’ (: *velka*), *vežiuoti* ‘važiuoti’ (: *vėžti*), *výpla* ‘vėpla’ (: *vypsóti*), *vogis* ‘vagis’ (: *vōgti*), *su-žaisti* ‘sužeisti’ (: *žaidà*), *žeizdà* ‘žaidza’ (: *sužeisti*), *žengsnýs* ‘žingsnis’ (: *žėngti*) ir kt. Tokių pavyzdžių esama jau ir senesniuose raštuose, pvz., *dengalas* Mž. 338₁₈ ‘uždangalas’ (: *deņgti*), *kvapavimas* SG I 53, ‘kvėpavimas’ (: *kvāpas*), *sargėti* PK 12, ‘sėrgėti’ (: *sārgas*). Ne visais atvejais galima griežtai tvirtinti, kad čia esama naujų pakeitimų. Vienur kitur nelengva nustatyti, kuris vokalizmo laipsnis šaknyje yra senesnis.

1. Kas yra hiatas (sambalsis)? (§ 162).
2. Ką vadiname kontrakcija? (§ 162).
3. Duokite kontrakcijos pavyzdžių (iš bendrinės kalbos ir iš tarmių; § 162).
4. Papasakokite apie $a+a>o$ ir $e+e>é$ kontrakcijas (§ 163).
5. Kas yra elizija ir kuo ji skiriasi nuo kontrakcijos? (§ 164).
6. Duokite elizijos pavyzdžių (§ 164).
7. Kurios tarmės geriausiai ir kurios prasčiausiai išlaikė sveikus priešdėlius *api-*, *ati-* (*ata-*)? (§ 164).
8. Kodėl nepriešakiniai balsiai po joto resp. minkštųjų priebalsių priešakėja? (§ 165).
9. Papasakokite apie *a* po joto ir minkštųjų priebalsių supriešakėjimą (§ 165).
10. Kurioje tarmėje anksčiausia $*ja>(j)e$? (§ 165).
11. Kodėl tarmėse vietoj *o* po minkštųjų priebalsių nekiričiuotose galūnėse yra *e*? (§ 165).
12. Duokite *a-* ir *e-* kaitaliojimosi žodžio pradžioje pavyzdžių (§ 166).
13. Kaip nustatoma, kuriuose žodžiuose senesnis *a-* ir kuriuose *e-*? (§ 166).
14. Duokite pavyzdžių su senesniu *a-* ir su senesniu *e-* (§ 166).
15. Kur tarmėse apibendrintas žodžio pradžios *a-* ir kur pastebimas $a->e-$? (§ 166).
16. Kokios *a-* ir *e-* painiojimo priežastys? (§ 166).
17. Ką žinote apie *u* ir *i* kaitaliojimą žodžių viduryje? (§ 167).
18. Duokite pavyzdžių, kur žodžio viduryje *i* būtų kilęs iš senesnio *u* (§ 167).
19. Pasakykite kelis pavyzdžius su *u* iš senesnio *i* (§ 167).
20. Nurodykite žodžių, kurių *a* yra kilęs iš *e* dėl balsių asimiliacijos (§ 168).
21. Kurioje žodžio pozicijoje baltų kalbos neretai *e* pavertė *a* dėl balsių asimiliacijos? (§ 168).

22. Duokite pavyzdžių su $e > a$ ne prieš r, l (§ 168).

23. Kuo ypatinga balsių asimiliacija kupiškėnų tarmėje ir vienoje pietų žemaičių varniškių šnektoje? (§ 168).

24. Duokite balsių pakitimo dėl liaudies etimologijos pavyzdžių (§ 169).

Užduotys: 5. Nustatykite lietuvių a kilmę šiuose žodžiuose iš ide. * \check{a} ar * \check{o} : *aštuoni* (s. sl. *osmb*, lot. *octō*, gr. *ὀκτώ*, skr. *aṣṭā*), *aštrūs* (s. sl. *ostrv*, gr. *ἄστρος*), *pàts* (lot. *potis* 'galintis', gr. *πάσις* 'pats, vyras', skr. *pátis* 'ponas'), *añt* (lot. *ante* 'prieš', gr. *ἀντί* 'prieš, vietoj', skr. *ánti* 'prieš, arti').

6. Nustatykite lietuvių uo kilmę (iš * \check{o} ar * \check{ou}) šiuose žodžiuose: *nuogas* (s. sl. *nagv*), *liubas* 'stora medžio žievė' (rus. *лыб*), *uoga* (s. sl. *jagoda*).

7. Nustatykite, kurioms balsių kaitos eilėms priklauso žodžiai, ir nurodykite atitikmenis su kitais laipsniais, iš kurių galima nustatyti balsių kaitos eilę: *skilti, lipti, sudris-ko, nūkrėtė, čiūpti, lomà, ramùs, nuodėgulys, lakà, knisti, kvāpas, branduolys, gamtà, pliuškis, kysis, rišti, māras, badyti, kitas, sagà, dārbas, tiktì, sùsti, ūgis, mārgas, smārvė, landynė, rankà, šāvis, misti, siřgti, žvalgas, žiřgas, risti, bijóti, krūvà, pāšaras, balsas, maldà, pirtis, delčià*.

8. Nurodykite, kurie žodžiai šaknyje turi pamatinio, kurie pailgintojo ir kurie silpnojo laipsnio vokalizmą:

a) *platùs, plečiù, plētė, paplito, plōtis; kratyti, krētė, kr.to, krėčia; triško, trėškė, treškiù, traškýti; šlākas, šlikti* 'lašėti', *šlekiù, šlėkiaù; bėldziù, bildu, bāldau; talpà, tilpti, telpù, tūlpinu* 'talpinu';

b) *piktas, pỹksta, paikas, atsipėikėti; ližė, lýžtelėti, laižyti, ližžti; likti, liėkana, lýkinis* 'neporinis', *laikyti; sāmyšis, maišyti, mišti, miėšti;*

c) *dūžti, daužti, dūžis, dūožis* 'įdužimas'; *pjūvis, pjudyti, pjauti; pasrūves, sraunùs, srūti; snāusti, snūsti, snudà; čiūpti, čiaupti, čiūopti; rāsti* 'nusiminti', *raudóti*.

9. Išrinkite žodžius, kurie turi ar bent gali turėti šaknies vokalizmą ne iš paveldėtos (senovinės indoeuropiečių) balsių kaitos, bet antrinės kilmės:

lėmti : lomà 'slėnys' : *lėmė : limti* 'linkti, svirti' : *laminti* 'lankstyti, glamžyti';

romùs : ramùs : rimti : rėmė;

driėkti : padrāikos : drỹkti : drikti;

māžas : māžmožis;

vōgti : vagis;

maišyti : miėšti : sāmyšis : mišti;

vaįzdas : véidas : išvystu : pavidalas;

giedóti : pragýsti : gaidà;

lėisti : láidyti : lydėti;

klaidà : klýsti : kliedėti;

diėgas : dýgti : dáigstyti;

dūžti : daužyti : dūžis : dūožis 'įdužimas';

gniūžtė : gniūžti : sugniūžęs;

krūvà : króviau : kráuti.

10. Nustatykite, kokios rūšies kiekybinis vokalizmo pakitimas ištiko šriftu išskirtus balsius. Pavyzdžius sugrupuokite šia tvarka: a) kirčiuoti a, e pailgėjo, b) balsiai pailgėjo išnykus tautosilabiniam n, c) ilgasis žodžio galo vokalizmas sutrumpėjo dėl Leskyno dėsnio, d) sutrumpėjimai dėl proklizės.

Buvo devyni broliai ir dešimta sesuo. Visi broliai išėjo į karą, o sesuo liko viena pas raganą. Toji ragana pamatė girioje slibiną su devyniomis galvomis. Dėl to varu nuvarė seserį į mišką lyg brolių kare ieškot. Ne karas jai rūpėjo, bet nusiuntė seserį, kad slibinas ją pagautų ir prarytų.

KONSONANTIZMAS

§ 170. Lietuvių kalbos konsonantizmas, lyginant su vokalizmu, ne toks sudėtingas. Nors praeityje jis yra daug kitęs, tačiau pakitimai daugiausia labai seni. Jau baltų prokalbėje konsonantizmo sistema buvo bemaž tokia, kokia turima dabar lietuvių kalboje, jeigu neskaitysime skirtumų, susijusių su vėlesne priebalsių palatalizacija, naujųjų fonemų *f*, *ch*, *h* atsiradimu ir kai kuriomis kitomis naujovėmis. Taigi vėliau konsonantizmo sistema jau palyginti nedaug tekito.

Lietuvių konsonantizmo istoriją patogiausia apžvelgti suskirsčius dabartinius priebalsius į šias grupes:

sprogstamieji *p*, *b*; *t*, *d*; *k*, *g*;

sargieji ir žvarbieji, arba švilpiamieji ir šnypščiamieji, *s*, *z*; *š*, *ž*;

sonántai (sonðriniai priebalsiai) *r*, *l*; *m*, *n*; *j*, *v*;

afrikãtos *č*, *dž*; *c*, *dz*;

svetimos kilmės priebalsiai *f*, *ch*, *h*.

Sprogstamieji priebalsiai

§ 171. Dabar lietuvių kalbos sprogstamųjų priebalsių sistema gana paprasta. Turime:

du lûpinius (*labiãlinius*) priebalsius *p*, *b*,

du dantinius (*dentãlinius*), arba *liežûvio priešakinius*, priebalsius *t*, *d* ir du gomurinius (*veliãrinius*, kartais dar vadinamus *guturãliniais*), arba *liežûvio užpakalinius*, priebalsius *k*, *g*.

Pirmieji šių trijų porų nariai (*p*, *t*, *k*) yra duslieji priebalsiai, jų artikuliacijoje balso stygos nedalyvauja. Antrieji porų nariai (*b*, *d*, *g*) yra skardieji, juos artikuliuojant balso stygos dalyvauja¹³⁸.

§ 172. Palyginę lietuvių sprogstamuosius priebalsius su latvių ir prūsų kalbų atitikmenimis, matysime, kad jie nedaug tesiskiria. Taigi baltų prokalbės sprogstamųjų priebalsių sistema turėjo būti artima dabartinei lietuvių. Tačiau, lygindami seniausiuose indoeuropiečių kalbų paminkluose užfiksuotą konsonantizmą su lietuvių, jau matome didelį skirtumą. Se-

¹³⁸ Tai aiškiai jaučiame tardami vienus ir kitus pašnibždomis ir užsikimšę ausis.

novinė indoeuropietiška sprogstamųjų priebalsių sistema turėjo gerokai pakisti, kol išvirto baltiškąja. Vėliau, pereinant nuo baltiškosios prie lietuviškosios, pakitimų jau būta palyginti nedaug.

Lyginamoji indoeuropiečių kalbų gramatika rodo, kad senovinė indoeuropiečių prokalbės sprogstamųjų priebalsių sistema buvo daug sudėtingesnė. Nuo lietuviškos ji pirmiausia skyrėsi dviem ryškiais bruožais: 1. turėjo tam tikrų aspiruotų priebalsių ir 2. pasižymėjo gomurinių priebalsių gausumu. Visų pirma ir susipažinkime su šiais skirtumais.

§ 173. Senoviniai indoeuropiečių sprogstamieji priebalsiai šalia paprastųjų turėjo ir vadinamąsias aspiruotas poras, kurios skyrėsi ne tik fonetiniu, bet ir fonologiniu požiūriu. Tai buvo skirtingos priebalsinės fonemos, tariamos kitaip negu paprastosios. Manoma, jos pasižymėjo aspiracija, t. y. tarimu su tam tikru iškvėpimo oro srovės sukeltu šlamesiu. Tačiau tikras jų tarimas nėra žinomas. Rekonstruotus indoeuropiečių aspiruotus priebalsius (paprastai juos vadiname tiesiog aspiratomis) lingvistai pažymi, pridėdami *h* raidę prie atitinkamos sprogstamojo priebalsio raidės, pvz., *bh* – aspiruotas *b*, *dh* – aspiruotas *d* ir t. t.

Lyginimo duomenys rodo, kad aspiruotas poras greičiausiai turėjo ne visi sprogstamieji priebalsiai, o tik skardieji, taigi buvo *bh*, *dh*, *gh* ir *gah* (pastarasis lūpų gomurinis, apie kurį bus netrukus kalbama). Dusliųjų aspiratų (*ph*, *th*, *kh* ir *kuh*) galėjo ir nebūti. Mat iš visų indoeuropiečių kalbų tik senovės indų šaka skyrė keturias sprogstamųjų priebalsių eiles: skardžiuosius, dusliuosius, skardžiuosius aspiruotus ir dusliuosius aspiruotus. Kitos šakos rodo buvus ne keturias, bet tik tris eiles, t. y. skardžiuosius, dusliuosius ir skardžiuosius aspiruotus. Todėl linkstama manyti, jog dusliosios aspiratos tėra indų šakos konsonantizmo vėlesnės raidos padaras ir indoeuropiečių prokalbei nerekonstruotinos. Tačiau visiško aiškumo nėra, nes nustatyta, kad dabar įvairiose pasaulio kalbose šalia skardžiųjų ir dusliųjų eilių būna aspiruotų tik dusliųjų, o ne skardžiųjų, eilė. Todėl vis labiau linkstama manyti, kad lyginamosios gramatikos rekonstruojamos skardžiosios aspiratos buvo tariamos kažkaip kitaip, kad iš tikrųjų čia rekonstruojamas tik jų simbolis, o ne tarimas. Be to, dalis tyrėjų ir toliau rekonstruoja prokalbei ne tris, bet visas keturias eiles, pažymėdami, kad dusliosios aspiratos prokalbėje buvusios retos. Šiais klausimais vieningos nuomonės nėra, indoeuropeistai tebesiginčija. Apskritai sprogstamųjų priebalsių pirmykštės sistemos rekonstrukcija kelia daug visokių neaiškumų bei problemų, prikurta nemaža įvairių hipotezių. Čia mes stengsimės laikytis klasikinio požiūrio.

Ilgainiui, skylant indoeuropiečių prokalbei, tam tikrame areale (kuriam priklausė ir baltų protėviai) skirtumas tarp rekonstruojamų aspi-

ratų ir neaspiratų išnyko: aspiratos čia sutapo su atitinkamomis neaspiratomis. Tuo būdu specifinio aspiratų požymio neteko ne tik baltų šaka, bet ir kai kurios kitos, pvz., slavų, keltų, albanų. Tačiau kitame indoeuropiečių areale ir toliau išliko skirtumas tarp senovinių aspiratų ir neaspiratų, tik šio arealo kai kurios šakos (ypač germanai) tiek aspiratų, tiek ir neaspiratų tarimą ilgainiui gerokai pakeitė.

§ 174. Lyginamoji indoeuropiečių kalbų gramatika rekonstruoja gana sudėtingą sprogstamųjų gomurinių priebalsių sistemą. Paprastai rekonstruojami trys šių priebalsių tipai:

paprastieji gomuriniai, arba *veliāriniai*, *k*, *g*,

lūpų gomuriniai, arba *labioveliāriniai*, *ku*, *gu*, *guh*¹³⁹

ir minkštieji gomuriniai, arba *palatāliniai*, *k̄*, *ḡ*, *ḡh*.

Kadangi kiekviena dabartinė indoeuropiečių šaka turi ne po tris, bet tiktai po du šių priebalsių tipus (ne visos tuos pačius), tai nemaža tyrėjų linkę manyti, kad ir prokalbėje, bent ankstesniu jos raidos periodu, būvę du tipai, kuriuos kai kas nevienodai rekonstruoja. Lyginamosios gramatikos reikalui ir norint geriau suprasti atskirų šakų konsonantizmo genetinius ryšius, patogiausia pagrindu imti visų trijų tipų sistemą.

Rekonstruojamų lūpų gomurinių, arba *labioveliārinių*, priebalsių iki šių dienų neišlaikė nė viena indoeuropiečių kalba. Jie rekonstruojami remiantis atliepimu vienose indoeuropiečių šakose lūpiniais, kitose gomuriniiais priebalsiais, pvz., la. *gùovs* 'karvė' : gr. βούς 'jautis'. Tikrasis jų tarimas nežinomas. Greičiausiai tai buvo labializuoti *k*, *g* (tariant dalyvau-davo lūpos). Lotynų kalboje jie paprastai atliepiami dvigarsiais, sudarytais iš gomurinio ir lūpinio priebalsių, pvz., n. sg. f. *quae* 'kuri' (*qu* tariama *kv* iš ide. **ku*). Ilgainiui lūpų gomuriniai priebalsiai tam tikrame indoeuropiečių areale (vadinamosiose satemninėse kalbose) neteko lūpinio elemento ir sutapo su paprastaisiais gomuriniiais, taigi čia **ku*, **gu(h)* virto *k*, *g(h)*. Iš to arealo kilo ir baltų (taip pat slavų) kalbos. Kitose indoeuropiečių šakose (kentuminėse kalbose) lūpų gomuriniai priebalsiai nesutapo su paprastaisiais gomuriniiais, nors patys gerokai pakito.

Iš senovinių vadinamųjų minkštųjų gomurinių, arba *palatālinių* (pavadinimas kiek sąlyginis, nes tikrasis tarimas neaiškus, manoma, jiems būvęs būdingas minkštumas resp. palatalizacija), priebalsių **k̄*, **ḡ(h)* satemninėse kalbose (pavadinimas nuo sen. iranietų *satəm* iš ide. **k̄mtom* 'šimtas'), kurioms priklauso ir baltų šaka, ilgainiui išsirutuliojo pučiamieji priebalsiai *š*, *ž*, vėliau daugelyje šios grupės kalbų virtę *s*, *z* (lietuviai iš-

¹³⁹ Kai kurie tyrėjai juos žymi raidėmis *k^w*, *g^w*, *g^wh* arba *kw*, *gw*, *gwh*, vietoj *k^h* dar rašoma *q*.

laikė š, ž). Kentumīnėse kalbose (pavadinimas nuo lot. *centum*¹⁴⁰ ‘šimtas’) išliko ir toliau gomuriniai priebalsiai, tik jų tarimas kai kuriose šakose (ypač germanų) ilgainiui gerokai pakito.

Senovinius ide. *k̥, g̥* reikia griežtai skirti nuo lietuvių kalbos dabartinių minkštųjų priebalsių *k, g*, pvz., žodžiuose *kiđuras, gėras*, kurių suminkštėjimas yra antrinis, vėlesnis. Dabar lietuvių kalba šalia kiekvieno kietojo priebalsio turi minkštąją porą. Tokios sistemos atsiradimas bus aptartas § 217–224.

Toliau apžvelgsime visų dabartinių lietuvių kalbos sprogstamųjų priebalsių kilmę, suskirstę juos poromis (duslusis ir skardusis).

p, b

§ 175. Lietuvių *p* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *p*, pvz.:
lie. *pāts*, la. *pats*, pr. acc. sg. *waispattin* ‘žmona’;
lie. *peñktas*, la. *piektais*, pr. *penckts*.

Seniausieji kitų indoeuropiečių kalbų paminklai paprastai irgi turi tą patį atitikmenį, plg.:

lie. *pāts* ir skr. *pātis*, gr. *πόσις* ‘vyras’, lot. *potiri* ‘užvaldyti’;
lie. *penki* ir s. sl. *pętb*, gr. *πέντε*, skr. *pāñca*¹⁴¹.

Išimtį sudaro germanų kalbos, kur šis, kaip ir kiti sprogstamieji priebalsiai, palyginti labai pakitę. Tačiau tie pakitimai dėsningi, būdingi germanų kalboms ir rekonstrukcijai neturi įtakos. Kaip jau buvo nurodyta, indų šaka turi aspiruotus dusliuosius, taigi ir *ph*.

Tuo būdu lietuvių *p* laikytina ne tik baltų, bet ir indoeuropiečių prokalbės **p* (ir **ph?*) refleksu.

§ 176. Lietuvių *b* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *b*, pvz.:
lie. *dubūs*, la. *dubt* ‘dubti’, pr. *padaubis* ‘žemuma’;
lie. *brólis*, la. *brālis*, pr. *brote*.

Taigi mūsų *b* laikytinas baltų *b* tęsiniu. Jį atitinka slavų *b*, plg.:

lie. *dubūs*, la. *dubt*, pr. *padaubis* ir s. sl. *dǫbrǫ* ‘dauba’;

lie. *brólis* (liaudies dainų deminutyvas *broter-ėlis*), la. *brālis* (liaudies dainų voc. sg. *brātar-īti* BW 3563, 2 var.), pr. *brote* ir s. sl. *bratrǫ*.

Baltų (ir slavų) *b* yra aiškiai dvejetainė kilmė: iš ide. **b* ir **bh*. Iš ide. **b* kilusį atitinka kitų indoeuropiečių kalbų *b* (> germanų *p*), o iš ide. **bh* kilusį – sanskrito *bh*, lotynų *f* (žodžio pradžioje) arba *b* (žodžio viduryje), graikų *φ*, germanų *b*. Pavyzdžiai:

¹⁴⁰ Senovėje lotynai tarė *kentum*. Raidės *c* prieš priešakinius balsius dabartinis tarimas yra antrinis, vėlesnis.

¹⁴¹ Raide *c* žymima sanskrito afrikata *č*.

1) *b* iš ide. **b*:

lie. *dubùs* (la. *dubt*, pr. *padaubis*; s. sl. *dǔbrb*) ir got. *diups* 'gilus';

2) *b* iš ide. **bh*:

lie. *brólis* (la. *brālis*, pr. *brote*; s. sl. *bratrǔ*) ir skr. *bhrātā*, lot. *frāter*, gr. φρᾶτερ 'fratrijos (brolijos) narys', got. *brōþar*.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog nustatyti baltų *b* kilmę galima tik lyginant su kitų indoeuropiečių kalbų, pvz., sanskrito, lotynų, graikų, gotų, atitikmenimis.

t, d

§ 177. Lietuvių *t* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *t*, pvz.:

lie. *mótina* (sen. raštuose *móté* 'žmona'), la. *māte*, pr. (kat.) *mūti*;

lie. *tù*, la. *tu*, pr. (kat.) *toū*.

Seniausieji kitų indoeuropiečių kalbų paminklai paprastai irgi turi tą patį atitikmenį, plg.:

lie. *mótina* (la. *māte*, pr. *mūti*) ir s. sl. *mati*, skr. *mātd*, lot. *māter*, gr. (dor.) μᾶτερ;

lie. *tù* (la. *tu*, pr. *toū*) ir s. sl. *ty*, lot. *tū*, gr. (dor.) τύ.

Taigi lietuvių *t* laikytinas ne tik baltų, bet ir indoeuropiečių **t* (gal ir **th*?) refleksu.

§ 178. Lietuvių *d* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *d*, pvz.:

lie. *diēvas*, la. *dievs*, pr. *deiws*;

lie. *medùs*, la. *mędus*, pr. *meddo*.

Taigi mūsų *d* laikytinas baltų *d* tęsiniu. Jį atitinka slavų *d*, plg.:

lie. *medùs*, la. *mędus*, pr. *meddo* ir s. sl. *medǔ*;

lie. *dėti*, la. *dēt*, pr. a. pl. m. *sen-ditans* 'sudėtus' ir s. sl. *děti*.

Baltų (ir slavų) *d* yra aiškiai dvejopos kilmės: iš ide. **d* ir **dh*. Iš ide. **d* kilusį atitinka kitų indoeuropiečių kalbų *d* (> germanų *t*), o iš ide. **dh* kilusį – sanskrito *dh*, lotynų *f* (žodžio pradžioje) arba *d* (žodžio viduryje), kartais (po *u*, *r* ir prieš *r*, *l*) *b*, graikų *ϑ*, germanų *d* (> sva. *t*).

Pavyzdžiai:

1) *d* iš ide. **d*:

lie. *diēvas* (la. *dievs*, pr. *deiws*) ir skr. *dēvās*, lot. *dīvus* 'dieviškas', s. isl. *tívar* 'dievai';

2) *d* iš ide. **dh*:

lie. *medùs* (la. *mędus*, pr. *meddo*; s. sl. *medǔ*) ir skr. *mádhu*, gr. μέθυ 'svaiginantis gėrimas', sva. *metu* 'naminis alus';

lie. *dėti* (la. *dēt*, pr. *sen-ditans*; s. sl. *děti*) ir skr. *á-dhāt* '(jis) padėjo', lot. *fēcī* 'padariau', gr. τί-θημι 'dedu', got. *ga-dēþs* 'darbas'.

Taigi baltų *d*, kaip ir *b*, kilmę nustatyti galima tik lyginant su sanskrito, lotynų, graikų, gotų (germanų) kalbų atitikmenimis.

Dalis lietuvių tarmių (daugelis pietų ir dalis rytų aukštaičių vilniškių) paveldėtus *t(v)*, *d(v)* prieš *i* tipo vokalizmą labai suminkštino ir pavertė afrikatomis *c*, *dz* (dzūkavimas). Dar didesniame plote *c*, *dz* atsirado iš senovinių **ij*, **dj*, kurie kitose tarmėse virto afrikatomis *č*, *dž*, žr. Zinkevičius Liet. dial. 139–140, 145–146.

k, *g*

§ 179. Lietuvių *k* atitinka latvių kalboje *k* arba (palatalizacijos pozicijoje) *c*, prūsų kalboje *k*, pvz.:

lie. *kùrpė*, la. *kuīpe*, pr. *kurpe*;

lie. *kītas*, la. *cīts*, pr. a. sg. *kittan*.

Kadangi latvių *c* yra naujas, atsiradęs dėl palatalizacijos (prieš priešakinčius balsius ir iš senovinio junginio **kj*), tai baltų prokalbei reikia rekonstruoti *k*. Baltų *k* atitinka slavų *k* arba (atsiradusias dėl palatalizacijos) afrikatas *č*, *c* plg.:

lie. *kárvė* ir s. sl. *krava* (rus. *корóва*);

lie. *kīrmis* ir s. sl. *črbvb* (rus. *червб*);

lie. *káina* ir s. sl. *cěna* (rus. *цена*).

Baltų *k* (ir slavų *k* resp. *č*, *c*) greičiausiai išsirutuliojo iš indoeuropiečių prokalbės **k* (**kh?*) ir lūpų gomurinio **k^h*. Tai rodo aiškūs dvejetainiai atitikmenys kitose indoeuropiečių kalbose. Iš ide. **k* kilusį atitinka lotynų *c*, graikų *κ* (kartais *χ*), germanų *h* (žodžio viduryje *g*), sanskrito *k* (kartais *kh*, palatalizacijos atvejais *c*), o iš ide. **k^h* kilusį — lotynų *qu*, graikų *π*, *τ*, gotų *hw¹⁴²* (žodžio viduryje *w*), sanskrito *k* (palatalizacijos atvejais *c*). Pavyzdžiai:

1) *k* iš ide. **k* (ir **kh?*):

lie. *kāras* (la. *kaŗš*, pr. *karyago* ‘karo žygis’) ir gr. *καράνας* ‘karo vadas’, got. *harjis* ‘kariuomenė’;

lie. *šakà* (la. *sakas* ‘pavalkai’) ir got. *hōha* ‘arklas’ (plg. rus *coxá*), skr. *śākhā* ‘šaka’;

2) *k* iš ide. **k^h*:

lie. *kas* (la. *kas*, pr. *kas*; s. sl. *kasto*) ir lot. n. sg. f. *quae* ‘kuri’, gr. *πόθεν* ‘iš kur?’, g. sg. (Hom.) *τέο* ‘ko’, got. *hwas*, skr. *kas*.

Taigi vietoj rekonstruojamų ide. **k* (**kh?*) ir **k^h* baltai turėjo vieną gomurinį duslųjį priebalsį *k*, kurį lietuviai su prūsais išlaikė, o latviai palatalizacijos pozicijoje pavertė *c*. Nustatyti baltų *k* kilmę (resp. atitikimą kentuminėse ide. kalbose) galima tik lyginant su kentuminių kalbų (pvz.,

¹⁴² *hw* raide žymimo gotų priebalsio tarimas nėra visai aiškus. Greičiausiai tai buvo lūpų gomurinis priebalsis arba *hw* tipo dvigarsis.

lotynų, graikų, germanų) atliepimais. Sanskritas terodo tik spėjama (jeigu toks buvo) aspiruotą **kh*.

§ 180. Lietuvių *g* atitinka latvių kalboje *g* arba (palatalizacijos pozicijoje) *dz*, prūsų kalboje *g*, pvz.:

lie. *gāras*, la. *gars* 'garas, dvasia', pr. *gorme* 'karštis';

lie. *gėrvė*, la. *dzērve*, pr. *gerwe*.

Kadangi latvių *dz* yra naujas, atsiradęs dėl palatalizacijos (prieš priešakinius balsius arba iš senovinio junginio **gj*), tai baltų prokalbei reikia rekonstruoti *g*. Baltų *g* atitinka slavų *g* arba (atsiradusius dėl palatalizacijos) *ž*, (*d*)*z*, plg.:

lie. *gāras* (la. *gars*, pr. *gorme*) ir s. sl. *gorēti* 'degti';

lie. *gėrvė* (la. *dzērve*, pr. *gerwe*) ir s. sl. *žeravb*.

Baltų *g* (ir slavų *g* resp. dėl palatalizacijos pakitę atitikmenys) turi net ketveriopus atliepimus seniausiuose kitų indoeuropiečių kalbų paminkluose, taigi gali būti kildinami iš **g*, **gh*, **gʷ* ir **gʷh*. Tai rodo aiškūs ketveriopi atitikmenys kitose indoeuropiečių kalbose:

1) Iš ide. **g* kildinamą mūsų *g* atitinka sanskrito *g* (palatalizacijos atvejis *j*), lotynų *g*, graikų *γ*, germanų *k*, pvz.:

lie. *gėrvė* (la. *dzērve*, pr. *gerwe*; s. sl. *žeravb*) ir gr. *γέρανος*;

lie. *āugu* (la. *aūgu*, pr. *auginmons* 'auginęs') ir skr. *ōjas* 'jėga', lot. *augēre*, gr. *αὔξειν*, got. *aukan* 'dauginti'.

2) Iš ide. **gh* kildinamą mūsų *g* atitinka sanskrito *gh* (kartais *h*), lotynų *h* arba (greta priebalsių) *g*, graikų *χ*, germanų *g*, pvz.:

lie. *miglā* (la. *migla*; s. sl. *mǫgla*) ir skr. *mēghās* 'debesis', gr. *ὀμίχλη*;

lie. *geīsti* (la. *gāidīt* 'laukti', pr. *gēide* 'laukia'; s. sl. *židq* 'laukiu') ir sva. *gīt* 'gobšumas'.

3) Iš ide. **gʷ* kildinamą mūsų *g* atitinka sanskrito *g* (palatalizacijos atvejis *j*), lotynų *v*, graikų *β*, *δ*, germanų *k* (gotų *q*), pvz.:

la. *gūovs* 'karvė' (greičiausiai čia priklauso ir lie. *guōtas* 'banda'; rus. *говядина* 'galvijiena') ir skr. *gāus*, gr. *βοῦς* 'jautis', svž. *kō* 'karvė';

lie. *núogas* (la. dial. *nuōgs*; s. sl. *nagъ*) ir skr. *nagnas*, got. *naqahs*.

4) Iš ide. **gʷh* kildinamą mūsų *g* atitinka sanskrito *gh* arba *h*, lotynų *f* arba (tarp balsių) *v*, graikų *φ*, *θ*, gotų *g* arba (tarp balsių) *w* bei (po *n*) *gw*, pvz.:

lie. *gāras* (la. *gars*, pr. *gorme*; s. sl. *gorēti*) ir skr. *gharmās* arba *hāras* 'karštis', lot. *formus*, gr. *θερμός* 'šiltas'.

Taigi vietoj rekonstruojamų ide. **g*, **gh*, **gʷ* ir **gʷh* baltai turėjo tik vieną gomurinį skardųjį priebalsį *g*, kurį lietuviai su prūsais išlaikė, o latviai palatalizacijos pozicijoje pavertė *dz*. Nustatyti, kuriuose žodžiuose baltų *g* atliepia rekonstruojamus lūpų gomurinius priebalsius, galime tik

lygindami su kentuminių kalbų atitikmenimis, o aspiratas nustatyti padeda sanskrito ir kai kurių kitų kalbų (pvz., lotynų, graikų, iš dalies ir germanų) atitikmenys. Vaizdingumo dėlei pateikiame lentelę:

Ide.	sanskrito	lotynų	graikų
*g	g, j	g	γ
*gh	gh, h	h, g	χ
*g ^h	g, j	v	β, δ
*g ^h h	gh, h	f, v	φ, θ

Endzelynas Gars. ir form. 32–34, Stang Vergleich. Gram. 88–90. Otrębski Gramatyka I 304–309, Тронский Общенид. 24–41, Szemerényi Einführung 47–64, 134–142, Савченко Сравн. грам. 58–71.

1. Kaip skirstomi dabartinės lietuvių kalbos priebalsiai? (§ 170).
2. Kokius priebalsius vadiname sprogstamaisiais, švilpiamaisiais, šnypščiamaisiais, sonantais ir afrikatomis? (§ 170).
3. Kuriuos sprogstamuosius priebalsius vadiname labialiniais, dentaliniais ir guturaliniais (veliariniais)? (§ 171).
4. Kurie sprogstamieji priebalsiai yra duslieji ir kurie skardieji? (§ 171).
5. Kuo labiausiai skyrėsi indoeuropiečių prokalbės sprogstamųjų priebalsių sistema nuo lietuviškosios? (§ 172–174).
6. Ką žinote apie ide. aspiruotus sprogstamuosius priebalsius? (§ 173).
7. Kokie baltų kalbų priebalsiai atitinka senovines aspiratas? (§ 173).
8. Kaip rekonstrukcijose žymime aspiruotus priebalsius? (§ 173).
9. Kuo buvo ypatinga ide. sprogstamųjų gomurinių priebalsių sistema? (§ 174).
10. Ką žinote apie labioveliarinius priebalsius? (§ 174).
11. Kas atitinka labioveliarinius priebalsius baltų kalbose? (§ 174).
12. Kaip žymime rekonstruotus labioveliarinius priebalsius? (§ 174).
13. Koks likimas ištiko senovinius ide. gomurinius palatalinius priebalsius baltų kalbose? (§ 174).
14. Kurias kalbas vadiname sateminėmis ir kurias kentuminėmis? Kodėl taip vadiname? (§ 174).
15. Trumpai papasakokite lietuvių *p, b* istoriją (§ 175–176).
16. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *b*, kilusį iš ide. **bh*, nuo kilusiojo iš **b*? (§ 176).
17. Trumpai papasakokite lietuvių *t, d* istoriją (§ 177–178).
18. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *d*, kilusį iš ide. **dh*, nuo kilusiojo iš **d*? (§ 178).
19. Kurios lietuvių tarmės ir kuriais atvejais neišlaikė paveldėtųjų *t, d*? (§ 178).
20. Kokie lietuvių *k, g* atitikmenys latvių ir prūsų kalbose? Kokioje pozicijoje baltų *k, g* latviai pavertė *c, dz*? (§ 179, 180).
21. Trumpai papasakokite lietuvių *k* istoriją (§ 179).
22. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *k*, atitinkantį ide. **k^h*, nuo atitinkančio *k*? (§ 179).

23. Trumpai papasakokite lietuvių *g* istoriją (§ 180).

24. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *g*, kilusį iš ide. lūpų gomurinių priebalsių? (§ 180).

25. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *g*, kilusį iš ide. aspiruotų gomurinių priebalsių? (§ 180).

Sargieji ir žvarbieji priebalsiai

§ 181. Jie kartais dar vadinami švilpiamaisiais ir šnypščiamaisiais. Tai pučiamieji liežuvio priešakiniai dantiniai (*s*, *z*) ir alveoliniai (*š*, *ž*) priebalsiai. Lietuvių *s* ir *š*, *ž*, kaip matysime, paveldėti iš baltų prokalbės (fonemos *z* joje galėjo ir nebūti). Iš indoeuropiečių prokalbės baltai yra paveldėję tik *s* (*š*, *ž* iš ide. **k*, **g* resp. **ǵh*). Indoeuropeistų linkstama manyti, kad ide. prokalbė turėjo tik vieną šios grupės priebalsį **s*. Taigi baltai šią priebalsių grupę yra gerokai išplėtę.

s, *z*

§ 182. Lietuvių *s* atitinka latvių ir prūsų kalbose taip pat *s*, pvz.:

lie. *sėdėti*, la. *sēdēt*, pr. *ensadints* 'įsteigtas';

lie. *ausis*, la. *àuss*, pr. a. pl. *āusins*.

Taigi mūsų *s* laikytinas baltų *s* tęsiniu. Jį atitinka slavų *s*, plg. lie. *sėdėti* (la. *sēdēt*, pr. *ensadints*) ir s. sl. *sěděti*. Tačiau po *u*, *i*, *r*, *k* slavai *s* pavertę *ch* arba *š*, plg. lie. *ausis* (la. *àuss*, pr. *āusins*) ir s. sl. *ucho*, n. pl. *uši* (rus. *yxo*, *yuu*). Pažymėtina, kad po *r*, *k* (*g*) ir lietuviai *s* yra pavertę į *š*. Apie tai bus kalbama § 216. Šiaip mūsų protėviai paveldėję jį labai gerai išlaikė. Lietuvių kalboje neretai randame ide. **s* išlaikytą tais atvejais, kur kitos indoeuropiečių kalbos *s* pavertė kitais garsais. Taigi mūsų *s* (=slavų *s* arba *ch/š* po *u*, *i*, *r*, *k*) kilęs iš ide. **s* ir atitinka sanskrito *s* arba (po *u*, *i*, *r*, *k*) *ś*, (prieš pauzę) *h*, lotynų *s* arba (tarp balsių) *r*, graikų *σ* arba (žodžio pradžioje prieš balsį) '—, gotų *s*, *z*, pvz.:

lie. *sėdėti* (la. *sēdēt*, pr. *ensadints*; s. sl. *sěděti*) ir skr. *sādas* (>*sādaḥ*) 'sėdynė', lot. *sedēre*, gr. *ἔδος* 'sėdynė', got. *sitan*;

lie. *ausis* (la. *àuss*, pr. *āusins*; s. sl. *ucho*, *uši*) ir lot. *auris*, got. *ausō*.

Apie *st* iš **tt*, **dt* bus kalbama § 211, apie *s* iš *ts*, *ds* ir *sš*, *sž* § 212–213.

§ 183. Lietuvių *z* yra vėlesnės kilmės. Iš seno *s* prieš skardžiuosius priebalsius buvo tariamas kaip *z*, plg. lie. *māzgas*, la. *mazgs* ir sva. *masca* 'kilpa' (*c=k*); lie. *lizdas*, la. *ligzds* (su įterptiniu *g*) — perdirbiniai iš **nizdas* šalia s. sl. *gnězdo* (su pakeista žodžio pradžia), lotynų *nīdus* (*d<zd*), skr. *nīḍas*¹⁴³ 'poilsio vieta, guolis' (*d<zḍ*) ir arm. *nist* 'vieta, rezidencija'. Išnykus

¹⁴³ Sanskrito pavyzdžiuose raidėmis *d*, *t* žymimi (gomurio) viršūniniai *d*, *t*.

skardžiajam priebalsiui, ypač *d*, liko prieš jį buvęs *z* (iš senesnio *s*), pvz., *veizėti* < *veizdėti*, *družzlės* < **družzdlės* (plg. 3. praet. *družzdè*, inf. *družsiti*), *kremzlė* < **kremzdlė* (plg. pr. *gremsdè*). Matyt, praeityje sporadiškai lietuvių samplaika *zd* virsdavo *z*. Tai rodo tokie tarmių hipernormalizmai kaip *ābrozdas* < *ābrozas* (iš 1. *obraz* ar br. *образ*).

Tarmėse vietomis (dalis pietų žemaičių bei Lazūnų šnekta) ir dabar daugelyje žodžių *zd* verčiama *z* (paprastai jeigu *d* neturi morfologinių funkcijų), pvz., *barzà* 'barzda', *blauzà* 'blauzda', *lazà* 'lazda', *lizas* 'lizdas', bet *vėzdamas*, *lėzdamas*.

Dėl *zd* > *z* ir atsiradus daugiau skolinių su *z* (*zuikis*, *zvėgoti* < *звѣгати*, *zakristijà*...) šis priebalsis ilgainiui tapo lietuvių kalboje savarankiška fonema. Latvių ir prūsų kalbose *z* kilo iš baltų *ž* (§ 184). Ar *z* buvo fonema jau baltų prokalbėje, labai abejotina. Greičiausiai baltai teturėjo tik pozicinę fonemos *s* variantą *z*, kurio, manoma, būta jau ir indoeuropiečių prokalbėje.

Daugelyje lietuvių žodžių *z* kilmę iš *s* (prieš skardžiuosius priebalsius) dabar jau nelengva susekti. Pasitaiko *s* suskardėjimo prieš nosinius priebalsius, pvz., *zmėkti* || *smėkti*, dial. *juozmuō* || *juosmuō*. Turime ir garsažodžių su *z*, pvz., *zỹzti*, *ziřzti*, *zviñbti*.

Apie *zd* iš **td*, **dd* bus kalbama § 211.

š, ž

§ 184. Lietuvių *š*, *ž* atitinka latvių ir prūsų kalbose *s*, *z*, pvz.:

lie. *širdis*, la. *siřds*, pr. *seyr*;

lie. *dėšimt*, la. *desmit* (*mi* < *im*), pr. *dessimpts*;

lie. *žinóti*, la. *zinât*, pr. *-sinnat*¹⁴⁴;

lie. *žiemà*, la. *ziema*, pr. *semo*.

Baltų prokalbei rekonstruojama *š*, *ž*, kilusius, kaip anksčiau buvo nurodyta, iš ide. **k̑*, **ǵ(h)*. Taigi lietuvių kalba šiuo atveju išlaikė senesnį baltiškąjį tarimą. Latviai su prūsais (kaip ir slavai, plg. s. sl. *desęto* 'dešimt', *zima* 'žiema') iš senovinių indoeuropiečių gomurinių palatalinių išsirutuliojusius *š*, *ž* pavertė *s*, *z*. Įsidėmėtina, kad čia senesnį tarimą (*š*, *ž*) išlaikė tik lietuviai, o latviai, prūsai ir slavai senesnius *š*, *ž* pavertė *s*, *z*. Jeigu visi baltai iš ide. **k̑*, **ǵ* būtų turėję *s*, *z*, tai lietuvių protėviai nebūtų galėję atrinkti, kuris *s* yra iš **s*, o kuris iš **k̑*.

Lietuvių tarmėse taip pat vietomis turimi *s*, *z* vietoj bendrinės kalbos *š*, *ž* arba abi poros maišomos. Kalbininkai tai linkę sieti su išnykusių baltų genčių (turėjusių *s*, *z* iš baltų *š*, *ž*) substratu, žr. Zinkevičius Liet. dial. 147–148, Prinz DB 372–397, Arumaa ZslPh XXXV 77–96.

¹⁴⁴ Prūsų tekstuose vokiečių rašybos pavyzdžiu *z* žymima raide *s*.

§ 185. Baltų š, kilęs iš ide. **k̄*, atitinka sanskrito (sateminė kalba) ś ir (kentuminėse kalbose) lotynų *c* (= *k*), graikų *κ*, germanų *h* arba (paprastai žodžio pradžioje) *g*, pvz.:

lie. *širdis* (la. *siŕds*, pr. *seyr*; r. *cepðyε*) ir lot. *cor*, gr. *καρδίξ*, got. *hairtō*;

lie. *dėšimt* (la. *desmit*, pr. *dessimpts*; s. sl. *desętb*) ir skr. *dāśa*, lot. *decem*, gr. *δέκα*, got. *taihun*.

Tokie pavyzdžiai kaip lot. *axis*, gr. *ἄξων* šalia lietuvių *ašis* rodo, kad ir ide. garsų samplaika **k̄s* (gal ir **ks*, plg. lie. *šókti* ir s. sl. *skočiti*) baltų kalbose virto š.

§ 186. Baltų ž, kaip rodo seniausi indoeuropiečių kalbų duomenys, yra dvejetainis kilmės, iš ide. **ǵ* ir **ǵh*. Pirmuoju atveju mūsų ž atliepia sanskrito *j*, lotynų *g*, graikų *γ*, germanų *k*. Antruoju atveju atliepimai tokie: sanskrito *h*, lotynų *h* arba (priebalsių junginiuose) *g*, (prieš *u* ir *u̯*) *f*, graikų *χ*, germanų *g*. Pavyzdžiai:

1) Baltų ž iš ide. **ǵ*:

lie. *žinóti* (la. *zinât*, pr. *-sinnat*; s. sl. *znati*) ir skr. *jānāti*, lot. *nōscit* < *gnōscit* '(jis) pažįsta', gr. *γνωτός* 'pažįstamas', got. *kann* '(jis) pažįsta'.

2) Baltų ž iš ide. **ǵh*:

lie. *žiemà* (la. *ziema*, pr. *semo*; s. sl. *zima*) ir skr. *himás*, lot. *hiems*, gr. *χεῖμα*;

lie. *vežù* (la. *vęzums* 'vežimas', pr. *wessis* 'tam tikra rogių rūšis'; s. sl. *vezetō* 'jis veža') ir skr. *váhati*, lot. *vehit* '(jis) veža', gr. *ὄχος* 'vežimas', got. *wagjan* 'judinti'.

§ 187. Senovėje, matyt, būta tam tikros indoeuropiečių veliarinių **k*, **g* (*h*) ir palatalinių **k̄*, **ǵ* (*h*) kaitos. Tos kaitos atspindžių esama ir lietuvių kalboje, plg. poras: *šaukti* – *kaukti*, *šeimà* – *kiėmas* (< **keĩmas*), *šleĩvas* – *kleĩvas*, *šlũbas* – *klũpti*, *ašmuõ* – *akmuõ*, *švaĩnkšti* – *kvaĩnkšti*, *žarĩdis* – *gaĩrdas*, *žnybti* (žnáybyti) – *gnybti* (gnáybyti), *želtas* – *geltas*, *žėntas* – *gentis*, *šuõ* – la. *kuņa* 'kalė', s. sl. *čerėda* (rus. *чepeдà* 'eilė') – *keřdžius*, skr. *śmáśru* 'barzda' – *smākras*, skr. *páśu* 'galvijus' – lie. *pėkus* (jei ne germanų skolinys), s. sl. *slušati* – *klausýti*, *šėšuras* – s. sl. *svekrō*, *žqsis* – sl. **gqsb* > r. *zycb* (jei ne germanų skolinys), *žvaigždė* – l. *gwiazda* (bet r. *звезда*) ir kt.

Būga Rink. rašt. I 273–292 (apie *z*), Endzelynas Gars. ir form. 31–32, Otrębsk i Gramatyka I 301–303, 332–334, Stang Vergleich. Gram. 91–100 ir Lexikalische 83–87.

1. Kokia lietuvių *s* kilmė? (§ 181–182).

2. Trumpai aptarkite *z* istoriją. Koks *zd* > *z* vaidmuo? (§ 183).

3. Duokite pavyzdžių su *z* skoliniuose ir garsažodžiuose (§ 183).

4. Kokius atitikmenis turi lietuvių *š*, *ž* latvių ir prūsų (taip pat slavų) kalbose? (§ 184).

5. Ką žinote apie *š*, *ž* > *s*, *z* lietuvių tarmėse? (§ 184).

6. Kokia baltų *š* kilmė ir kokios rūšies atitikmenis turi sateminės / kentuminės kalbos? (§ 185).

7. Kokia baltų *ž* kilmė? (§ 186).

8. Kurių kalbų atitikmenys padeda atskirti mūsų *ž*, kilusį iš ide. **ǵ*, nuo kilusio iš **ǵh*? (§ 186).

9. Aptarkite priebalsių *š*, *ž* // *k*, *g* kaitą. Pateikite pavyzdžių (§ 187).

Sonantai

r, l

§ 188. Lietuvių *r, l* atitinka latvių ir prūsų kalbose tuos pačius *r, l*, pvz.:

lie. *rugiai*, la. *rudzi*, pr. *rugis*;

lie. *árti*, la. *aŕt*, pr. *artoys* 'artojas';

lie. *laukas* (daiktavardis 'поле' ir būdvardis 'su balta kakta ar baltu snukiu; plikas')¹⁴⁵, la. *laũks* 'поле', *làuks* 'su balta dėme kaktoje', pr. *laurnos*¹⁴⁶ 'žvaigždės';

lie. *káulas*, la. *kaũls*, pr. a. sg. *kaulan*.

Seniausieji kitų indoeuropiečių kalbų paminklai irgi turi tuos pačius atitikmenis, tik sanskritas vietoj *l* kartais turi *r*, pvz.:

lie. *árti* (la. *aŕt*, pr. *artoys*) ir s. sl. *orati*, lot. *arāre*, gr. ἀρώω 'ariu', got. *arjan*;

lie. *laukas* (la. *làuks*, pr. *laurnos*) ir s. sl. *lučb* 'spindulys', lot. *lūx* 'šviesa', gr. λευκός 'baltas', skr. *lōcanas* 'apšviečiantis', *rōcatē* 'šviečia'.

Taigi lietuvių *r, l* laikytini ne tik baltų, bet ir ide. **r*, **l* refleksais.

Apie *ir, il, ur, ul* kilmę iš ide. **r*, **l* (**r̥*, **l̥*) buvo kalbėta § 65, 69, 114.

m, n

§ 189. Lietuvių nosiniai priebalsiai *m, n* atitinka latvių ir prūsų kalbose tuos pačius *m, n*, pvz.:

lie. *mótina* (sen. raštų *mótē*), la. *māte*, pr. *mūti*;

lie. *dūmai*, la. *dūmi*, pr. *dumis*;

lie. *nósis*, la. *nāss* 'šnervė', pr. *nozy*;

lie. *dienà*, la. *diena*, pr. a. sg. *deinan*.

¹⁴⁵ Pirmąkart reikšmė 'tai, kas apšviesta, šviesu (aikštelė miške, šviesi dėmė kaktoje ir pan.)'.

¹⁴⁶ *x = ks*.

Kitos indoeuropiečių kalbos irgi paprastai turi tuos pačius atitikmenis, pvz.:

lie. *mótina* (la. *māte*, pr. *mūti*) ir s. sl. *mati*, skr. *mātā*, lot. *māter*, gr. μήτηρ, sva. *muoter*;

lie. *nósis* (la. *nāss*, pr. *nozy*) ir s. sl. *nosō*, skr. (du.) *nāsā*, sva. *nasa*, lot. *nāris* 'šnervė'.

Taigi lietuvių *m*, *n* laikytini ne tik baltų, bet ir ide. **m*, **n* refleksais. Pažymėtina, kad baltų kalbos yra išlaikiusios lūpinį nosinį *m* ir prieš dantinius *d*, *t*, *s* (pvz., la. *cimdi* 'pirštinės', lie. *šimtas*, *tamsà*), kur kitos kalbos neretai pavertė dantiniu nosiniu *n* (pvz., lot. *centum* 'šimtas').

Apie *im*, *in*, *um*, *un* kilmę iš ide. **ŋ*, **ŋ* (ir ilgų) buvo kalbėta § 65, 69, 114. Balsių junginių su tautosilabiniu *n* likimas aptartas § 85–88.

j, *v*

§ 190. Lietuvių *j*, *v* atitinka latvių ir prūsų kalbose tuos pačius *j*, *v*, pvz.:

lie. *jaũ*, la. *jàu*, pr. *iau* (*i* = *j*-);

lie. *júosta*, la. *juôsta*;

lie. *vilkas*, la. *vilks*, pr. *wilkis*;

lie. *diēvas*, la. *dievs*, pr. *deiws*.

Taigi lietuvių *j*, *v* kildintini iš baltų *j*, *v*.

Baltų *iau* gali būti iš ide. **eu*. Tai aptarta § 98.

Priebalsiai *j*, *v* paprastai virsta *i*, *u* eidami naujų tautosilabinių junginių antruoju dėmeniu, pvz.: d. sg. *táu*, *sáu* < *tāvi(e)*, *sāvi(e)*, adv. (tariame) *sudiēu* < *su dievù*, dial. gen. -acc. sg. *taũ*, *saũ* < *tavè*, *savè*, n. sg. *rāus* < *rāvas*, *tēys* < *tēvas*, *póus* < *póvas*, *-áučius* < *-āvičius*, 3. praet. *važiáu* < *važiāvo*, *dáu* < *dāvè*, l. sg. du. *sūkau* < *sūkava*. Plg. loc. sg. *šakōj*, *ùpēj*, *akj̄j*, *dangùj* (dažniausiai tariama *-ōj*, *-ēj*, *-ȳj*, *-uī*).

§ 191. Baltų *j* atitinka slavų ir germanų *j*, sanskrito *y*, lotynų (žodžio pradžioje) *j*, graikų (žodžio pradžioje) '– arba ζ, pvz.:

lie. *jaũ* (la. *jàu*, pr. *iau*) ir s. sl. *ju*, got. *ju*;

lie. *júosta* (la. *juôsta*) ir s. sl. *po-jasō*, gr. ζωστος 'apjuostas';

lie. *spēju* (la. *spēju*) ir s. sl. *spějo* 'man sekasi', skr. *sphāyatē* '(jis) diėja, storėja'.

Manoma, kad indoeuropiečių prokalbėje būta ne joto, bet neskiemeninio **i*¹⁴⁷ (prieš balsį ir tarp balsių), kuris kaitaliojasi su skiemeniniu **i* (prieš priebalsį, tarp priebalsių), plg. skr. *dyāus* 'dangus' ir d. sg. *divé*, gr. τρεῖς < **trejes*, skr. *trāyas* 'trys' ir loc. pl. gr. τρισί, skr. *triśú*.

¹⁴⁷ Lingvistinėje literatūroje jis žymimas ir *y* raide.

§ 192. Baltų *v* atitinka *v* ir kitose indoeuropiečių kalbose (graikų kalba *v* neteko), pvz.:

lie. *vilkas* (la. *vilks*, pr. *wilkis*) ir čekų *vlk*, l. *wilk*, skr. *vj́kas*;

lie. *dievas* (la. *dievs*, pr. *deiws*) ir skr. *dēvās*, lot. *dīvus* 'dieviškas', s. isl. *tívar* 'dievai';

lie. *avis* (la. *avs*) ir s. sl. *ovb-ca*, lot. *ovis*, gr. *ὄvis* < *ὄφις*.

Manoma, kad indoeuropiečių prokalbė čia turėjo neskiemeninį **u*¹⁴⁸ (prieš balsį ir tarp balsių), kuris kaitaliojosi su skiemeniniu **u* (prieš priebalsį, tarp priebalsių), plg. ide. **syepnōs* (>skr. *svapnas*) || **supnōs* (>gr. *ὑπνος*) 'sapnas'.

Endzelynas Gars. ir form. 30–31, Otrębski Gramatyka I 298–301, Stang Vergleich. Gram. 100–101, Zinkevičius Liet. dial. 149–150, Szemerényi Einführung 38–45, Савченко Сравн. грам. 76–79, 85–86.

1. Kokia lietuvių *r*, *l* kilmė? (§ 188).

2. Kokia *m*, *n* kilmė? (§ 189).

3. Kokia *j*, *v* kilmė? (§ 190–192).

4. Kokioje pozicijoje lietuvių *j*, *v* virsta neskiemeniniais *i*, *u*? (§ 190).

5. Koks ryšys tarp ide. trumpųjų balsių **u*, **i* ir *j*, *v* prototipų neskiemeninių **i*, **u*? (§ 191, 192).

Afrikatos

č, dž

§ 193. Lietuvių *č*, *dž* yra antrinės kilmės, o ne senovės veldiniai. Jų kilmė dvejopa: atsirado iš garsų *t+š*, *d+ž* sandūros ir išsirutuliojo iš senovinių junginių **tj*, **dj*. Be to, dar pasitaiko garsažodžiuose, pvz., *čep-sėti*, *čỹpti*, *čiřkšti*, *džirinti*, *džingtelėti*, *džiržginti*, ir skoliniuose, pvz., *čigōnas*, *čekas*, *bažnyčia*, *džiunglės*, *džiòkeris*, *džigitas*.

§ 194. Garsų sandūros kilmės afrikatos susidarė morfemų sandūroje iš *t*, *d+š*, *ž*, pvz., *giñčas* < *giñt-šas* (plg. 3. praes. *gintiie* DP 87₃₅ < *gint-ija* 'ginčija, prieštarauja', *gintiimas* DP 131₃₁ < *gint-ijimas* 'ginčas' ir *drib-šas*), *lėdžingos* 'pačiužos' (*lėdas+žengti*). Šiuo atveju prieš užpakalinės eilės balsius jos tariamos kietai. Daugiausia pavyzdžių turime su *č* < *t*, *d+š*: *snūčas* 'snaudalius' (**snud+šas*), *krūčas* 'smulkus vagilius, sukčius' (**krut+šas*), žė. *vėčas* 'senas' (**vet+šas*, plg. s. r. *vėtušas* = s. sl. *vetochъ* 'senas'), pavardės *Būčas* (**Bud+šas*), *Gėčas* (**Ged+šas*) ir kt.

§ 195. Iš senovinių junginių **tj*, **dj* išsirutulioję afrikatos *č*, *dž* būna tik prieš *a* ir užpakalinius balsius, be to, jos tariamos minkštai, pvz.,

¹⁴⁸ Lingvistinėje literatūroje jis žymimas ir *w* raide.

svėčias < **svetjas* (: *svēt-imas*), 3. praes. *jaūčia* < **jautja* (: *jaut-imas*), n. pl. *mėdžiai* < **medjai* (: *med-inis*), l. pl. praes. *áudžiamē* < **audjamē* (: *aud-imas*). Prieš priešakinės eilės balsius tokios kilmės afrikatų nebūna (plg. loc. sg. *svetyjė*, a. sg. *mėdī*, 2. sg. praes. *jauti*, *áudi*), nes dėl ankstyvo joto išnykimo tarp priebalsio ir priešakinio balsio (§ 220) afrikatų atsiradimo metu čia junginių **tj*, **dj* jau nebebuvo.

Žemaičiai **tja*, **dja* anksti pavertė **tje*, **dje* > *te*, *de*, todėl prieš trumpąjį pralietuvių *a* jų tarmėje afrikatos nebegalėjo atsirasti, pvz., n. pl. *svētē* 'svečiai', *mėdē* 'mėdžiai'. Vėliau dalis žemaičių (vakaruose) jų neteko ir kitose pozicijose.

Dzūkujančiose tarmėse iš **tj*, **dj* atsirado ne *č*, *dž*, bet *c*, *dz*. Be to, čia daug kur *c*, *dz* turima ir iš *t*, *d* prieš *i* tipo vokalizmą.

Dėl balsių išmetimo dabar afrikatas turime ir prieš priebalsius, pvz., *kraičėvėžys*, *jaučiganys* < *kraičiavežys*, *jaučiaganys*. Gali būti ir naujai įsivesta iš kitų formų, pvz., *dičkis* 'didelis, nebemažas' vietoj **did-kis* gali turėti *č* < *dž* (prieš *k*) dėl g. sg. *didžio*.

§ 196. Senoviniai junginiai **tj*, **dj* dėl joto įtakos pirmiausia virto labai minkštais *t̃*, *d̃*, ilgainiui gavusiais priedą: imta tarti *t̃s*, *d̃z* ir galop *tš* = *č*, *dž*. Būgos nuomone, slavizmai *kūčios*, *sūdžià* (iš *кутья*, *судья*) rodą, kad iki XII a. lietuviai dar tebetarę *tj*, *dj* ar *t̃*, *d̃*. Afrikatos turėjusios atsirasti vėliau. Senųjų dokumentų vietovardžių studijos (A. Salio darbai) leidžia įtarti, kad afrikatos atsirado tik XIV a. pabaigoje (rytų Lietuvoje) ar net XV a. pradžioje (žemaičių tarmės plote). Tačiau visiško tikrumo dėl tokio datavimo nėra. Dar reikia tirti.

Latviai vietoj senovinių **tj*, **dj* dabar turi *š*, *ž* (galbūt iš senesnių *č*, *dž*), pvz., *vācieši* 'vokiečiai', *briēži* 'briedžiai'. Prūsų kalboje iš **tj*, **dj* afrikatų ar žvarbiųjų priebalsių neatsirado. Dantiniai priebalsiai *t*, *d* išliko sveiki, tik dėl netobulos rašybos sunku nustatyti, ar buvo tariama *tj*, *dj* ar *t̃*, *d̃*, plg. parašymus *cristiāniskas* 'krikščioniškas', *medione* 'medžioklė'.

Senovinius junginius **tj*, **dj* afrikatomis pavertė ir slavai, plg. r. *свеча*, l. *świeca* < sl. **svētja*, r. *меха*, l. *miedza* < **medja*.

c, *dz*

§ 197. Afrikatos *c*, *dz* lietuvių kalboje vartojamos retai (išskyrus dzūkujančias tarmes). Jų kilmė antrinė: gali būti iš *t*, *d* + *s*, *z* sandūros (rodos, tėra tik *pàts*, *atsigulė* tipo pavyzdžių, kurių *ts* ne visai lygus afrikatai *c*), dar pasitaiko garsažodžiuose, pvz., *cỹpti*, *càptelėti*, *dzìrinti*, *dzìngterėti*, ir skolintuose žodžiuose, pvz., *cùkrus*, *citrinà*, *cèchas*, *dziòbas*.

1. Kokios kilmės lietuvių afrikatos *č, dž*? (§ 193–196).
2. Pasakykite kelis pavyzdžius su *č, dž* garsažodžiuose (§ 193).
3. Pasakykite kelis pavyzdžius su *č, dž* skoliniuose (§ 193).
4. Kaip atskiriame afrikatas *č, dž*, kilusias iš garsų sandūros, nuo tokių, kurios išsirutuliojo iš **tj, *dj*? Pasakykite po kelis pavyzdžius (§ 194–196).
5. Kodėl iš **tj, *dj* junginių afrikatos atsirado tik prieš *a* ir užpakalinius balsius? (§ 195).
6. Kodėl žemaičių tarmėje afrikatos neatsirado prieš trumpąjį *a*? (§ 195).
7. Kokį *č, dž* pakaitalą turi dzūkuojančios tarmės? (§ 195).
8. Kaip aiškintina *č* kilmė žodžiuose *kraičvežys* ir *dičkis*? (§ 195).
9. Kodėl **tj, *dj* kito ir kaip kito iki virto afrikatomis *č, dž*? (§ 196).
10. Kada vietoj **tj, *dj* atsirado *č, dž*? (§ 196).
11. Koks **tj, *dj* likimas latvių ir prūsų kalbose? (§ 196).
12. Kas ištiko **tj, *dj* slavų kalbose? (§ 196).
13. Kokia afrikatų *c, dz* kilmė? (§ 197).
14. Pasakykite kelis pavyzdžius su *c* iš *t, d+s* sandūros (§ 197).
15. Pasakykite po porą pavyzdžių su *c, dz* garsažodžiuose ir skoliniuose (§ 197).

Svetimos kilmės priebalsiai *f, ch, h*

§ 198. Šių priebalsių lietuviškos kilmės žodžiuose nėra, iš seno lietuvių *f, ch, h* neturėjo. Nebuvo jų nei baltų, nei indoeuropiečių prokalbėse. Dabartinėse indoeuropiečių kalbose jie yra vėlesnės raidos rezultatas. Antai slavų *ch* atsirado tam tikroje pozicijoje iš senesnio *s* arba *ks*, pvz., *ucho* (: *ausis*), *bl̥ucha* (: *blusà*), *chud̥* (: skr. *kṣudrás* 'menkas'; skr. *kṣ < ks*). Slavų *f* dar jaunesnis: savuose žodžiuose jis kilo iš *v* (pvz., r. *ѣмпоуѣ*, tariama *ftorof*), svetimuose atstoja kitų kalbų *f* (*φαβρυκα*). Kai dar tarė *vtorof*, patys rusai svetimų žodžių *f* versdavo *p*, plg. liaudies vardus *Αγαπον, Πυλιν* iš nauj. gr. 'Αγαθον, Φιλιππος (ϑ, Φ taria *f*).

Lietuvių kalboje *f, ch, h* turime paprastai tik svetimžodžiuose, pvz., *fābricas* (plg. lot. *fabrica* 'dirbtuvė'), *fanātikas* (lot. *fanaticus* 'išiutęs'), *fantāzija* (gr. φαντασία 'vaizdinys, vaizduotė'), *felčėris* (vok. *Feldscher*), *filolōgija* (gr. φιλέω 'myliu' + λόγος 'žodis'), *folklōras* (an. *folk-lore*), *fotogrāfija* (gr. φῶς, g. sg. φωτός 'šviesa', γράφω 'rašau'), *pōrtfelis* (pranc. *portfeuille* < *porter* 'nešioti' + *feuille* 'lapas'); *charākteris* (gr. χαρακτήρ 'bruožas, ypatybė'), *chirūrgija* (gr. χεῖρ 'ranka' + ἔργον 'darbas'), *chlōras* (gr. χλωρός 'žalsvai geltonas'); *hālė* (pranc. *halle*), *himnas* (gr. ὕμνος), *hipnōzė* (gr. ὕπνος 'miegas'), *harėmas* (arabų *haram* 'draudžiamas dalykas') ir kt. Tokie žodžiai į lietuvių kalbą pateko įvairiais keliais, per kitas (daugiausia lenkų, rusų, vokiečių) kalbas. Neretai jų istorija buvo gana

sudėtinga, nelengvai išaiškinama. Pvz., *chalātą* gavome iš lenkų (*chałat*) arba rusų (*чалат*), kurie savo ruožtu su šiuo žodžiu susipažino iš tiurkiškųjų kalbų (turkų *halat*), gavusių jį iš arabų (*ḥal'a*). Spėjama, kad ir arabai jį yra gavę iš savo kaimynų (persų?).

Pasitaiko *f*, *ch*, *h* ir garsažodžiuose, jaustukuose, pvz., *fè*, *fùì*, *chā-chā-chā* (juokiantis), *ḡhaha* (arklio žvengimo nusakymas).

§ 199. Seniau lietuviai, skolindamiesi iš kitų kalbų žodžius, *f*, *ch* keisdavo savais priebalsiais *p*, *k*, o *h* iš viso netardavo, pvz., *parāpija* < 1. *parafija*, *Pranciškus* < 1. *Francyszek* (lot. *Franciscus*), *Stēponas* < s. 1. *Stefān* (gr. *στέφανος* 'vainikas'); *kỹtras* < *хумрыѣ*, *Kin-ija* < 1. *Chin-y*, *pīlks* < *пыхѣ*; *adynā* < *адына* (br. *z=h*), *arielkà* < *арелька*, *paibelis* < *пагубель*, žė. *nāika* < *нагайка*.

Tačiau raštuose nuo pat jų pradžios pasitaiko žodžių su *f*, *ch*, *h*, pvz., *falsỹvas* (< 1. *falsziwy*), *chòras*, *himnas* ir kt. Matyt, išsilavinę žmonės jau tada mokėjo šiuos svetimus garsus tarti. Jie mokėjo svetimas kalbas, kurios šiuos priebalsius turėjo. Ilgainiui vis didėjant svetimų žodžių antplūdžiui, tarti *f*, *ch*, *h* ėmė įprasti vis daugiau žmonių. Tačiau šie garsai dar ilgai buvo jaučiami lietuvių kalboje kaip svetimkūniai ir jų buvo vengiama. Pvz., K. Būga net 1918 m. siūlė *f*, *ch* bendrinėje kalboje sistemingai keisti *p*, *k*, o *h* netarti.

§ 200. Dabar lietuvių bendrinėje kalboje *f*, *ch*, *h* jau traktuojamos kaip lygiavertės fonemos greta kitų lietuviškų priebalsių. Tačiau tarmėse, ypač senesni žmonės, dar daug kur šių garsų netaria: po senovei *f*, *ch* keičia *p*, *k*, o *h* vienur praleidžia (daugiausia skoliniuose iš vokiečių ir baltarusių kalbų), kitur (ypač rusų skoliniuose) keičia *g*, pvz., *pābrikas* 'fabrikas', *palšỹvas* 'falšyvas, netikras', *pelčėris* 'felčėris', *pūtėolas* 'futėolas', *pūrmonas* (< 1. *furman*) arba *kūrmonas* (< br. *хурман*) 'vežikas', *kvorbà* (< br. *хварба*, plg. 1. *farba*) 'dažai, spalva', *kvartūkas* / *kvartūkas* (< br. *хвартык*, plg. 1. *fartuch*) 'prijuoštė'; *aktāras* arba *gaktāras* 'hektaras', *buālteris* / *bugālteris* 'buhalteris', *imnas* / *gimnas* 'himnas' ir kt. Labiausiai iš visų tarmių *f*, *ch*, *h* įpratę tarti Klaipėdos krašto senieji gyventojai ir rytinių Lietuvos pakraščių šnektų atstovai. Bet ir čia kartais pasakoma su *p*, *k* ir praleidžiamu *h* vietoj *f*, *ch*, *h* arba šios garsų poros painiojamos, pvz., *fòl'ka* 'polka', *hartójas* 'artojas' ir pan.

Tai būdinga ir perėjusiems prie lenkų resp. baltarusių kalbų rytinių lietuvių kalbos ploto pakraščių žmonėms, kur ypač painiojama *ch* || *k*, pvz., 1. *káta* / br. *káma* vietoj *chata* / *xama* 'troba', *chto* / *xmo* vietoj *kto* / *kmo* 'kas' ir pan. Kalbininkai tai aiškina lietuvišku substratu.

1. Kaip atsirado lietuvių kalboje priebalsiai *f, ch, h*? (§ 198–200).
2. Kokios rūšies žodžiuose turime *f, ch, h*? (§ 198).
3. Pasakykite po porą pavyzdžių su *f → p, ch → k* substitucija (§ 199).
4. Pasakykite kelis pavyzdžius su *h* praleidimu (§ 199).
5. Kodėl XVI–XVII a. raštuose yra žodžių su *f, ch, h*? (§ 199).
6. Kaip dabar tarmėse traktuojami *f, ch, h*? (§ 200).
7. Kodėl pasitaiko *f, ch, h* || *p, k, –* painiojimo? (§ 200).
8. Kaip aiškinamas *ch* || *k* painiojimas artimesnėse lenkų ir baltarusių šnektose? (§ 200).

Konsonantizmo atitikmenų lentelė ir schemas

§ 201. Mokymo metodiniais sumetimais sudarome tokią lietuvių kalbos konsonantizmo atitikmenų lentelę¹⁴⁹:

lietuvių	latvių	prūsų	baltų prokalbė	s. slavų	lotynų
<i>p</i>	<i>p</i>	<i>p</i>	* <i>p</i>	<i>p</i>	<i>p</i>
<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	* <i>b</i>	<i>b</i>	<i>b; f-, -b-</i>
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	* <i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>d</i>	* <i>d</i>	<i>d</i>	<i>d; f-, -d-/-b-</i>
<i>k</i>	<i>k, c</i>	<i>k</i>	* <i>k</i>	<i>k, č, c</i>	<i>c; qu</i>
<i>g</i>	<i>g, dz</i>	<i>g</i>	* <i>g</i>	<i>g, ž, dz</i>	<i>g; h, g; v; f, v</i>
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	* <i>s</i>	<i>s, ch, š</i>	<i>s, r</i>
<i>š</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	* <i>š</i>	<i>s</i>	<i>c</i>
<i>ž</i>	<i>z</i>	<i>z</i>	* <i>ž</i>	<i>z</i>	<i>g; h, g, f</i>
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	* <i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>
<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	* <i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>
<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	* <i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>
<i>n</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	* <i>n</i>	<i>n</i>	<i>n</i>
<i>j</i>	<i>j</i>	<i>j</i>	* <i>j</i> (* <i>i</i> ?)	<i>j</i>	<i>j-</i>
<i>v</i>	<i>v</i>	<i>v</i>	* <i>v</i> (* <i>u</i> ?)	<i>v</i>	<i>v</i>

¹⁴⁹ Atitikmenys pateikiami tik tų indoeuropiečių kalbų, su kuriomis buvo lyginama. Dėl orientacijos pridedami taip pat rekonstruoti baltų ir indoeuropiečių prokalbių atitikmenys.

Antrinės kilmės garsai: *z; c, dz; č, dž; f, ch, h.*

§ 202. Remdamiesi konsonantizmo rekonstrukcija, kalbininkai bando nustatyti fonologines konsonantizmo sistemas tam tikrais kalbos raidos pjūviais: indoeuropiečių prokalbėje, baltų prokalbėje ir pan.

Galima rekonstruoti tokią ide. konsonantizmo sistemą:

<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>kʷ</i>
(<i>ph?</i>)	(<i>th?</i>)	(<i>kh?</i>)	(<i>kʷh?</i>)
		<i>ḱ</i>	
		(<i>ḱh?</i>)	
<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>	<i>gʷ</i>
<i>bh</i>	<i>dh</i>	<i>gh</i>	<i>gʷh</i>
		<i>ǵ</i>	
		<i>ǵh</i>	
	<i>s</i>		
<i>m</i>	<i>n</i>		
<i>ʷ</i>	<i>r, l</i>	<i>i</i>	

graikų	sanskrito	gotų	ide. prokalbė
π	<i>p; ph</i>	<i>f</i>	<i>*p (*ph?)</i>
β; φ	<i>b; bh</i>	<i>p; b</i>	<i>*b, *bh</i>
τ	<i>t; th</i>	<i>þ</i>	<i>*t (*th?)</i>
δ; θ	<i>d; dh</i>	<i>t; d</i>	<i>*d, *dh</i>
κ, χ; π, τ	<i>k, kh, c</i>	<i>h, g; hv, -w-</i>	<i>*k (*kh?), *kʷ (*kʷh?)</i>
Υ; Χ; β, δ; φ, θ	<i>g, j; gh, h</i>	<i>k; g; q; g, w</i>	<i>*g, *gh, *gʷ, *gʷh</i>
σ, ς	<i>s, ś, ḥ</i>	<i>s, z</i>	<i>*s</i>
κ	<i>ś</i>	<i>h, g</i>	<i>*ḱ, (ḱh?)</i>
Υ; Χ	<i>j; h</i>	<i>k; g</i>	<i>*ǵ, *ǵh</i>
ρ	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>*r</i>
λ	<i>l, r</i>	<i>l</i>	<i>*l</i>
μ	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>*m</i>
ν	<i>n</i>	<i>n</i>	<i>*n</i>
ι, ζ	<i>y</i>	<i>j</i>	<i>*i</i>
—	<i>v</i>	<i>v</i>	<i>*ʷ</i>

Nemaža indoeuropeistų (laringalinės hipotezės šalininkai) mano, kad bent ankstyvuosiu prokalbės laikotarpiu (kai kas mano, kad ir vėliau) dar

buvę tam tikrų (vienas ar keli) laringalinių (gérklinių) garsų, kurie išnykdamai turėję įtakos vokalizmo raidai.

Palataliniai gomuriniai *k̂*, (*k̂h?*), *ĝ* *ĝh*, kai kurių tyrėjų nuomone, esą vėlesnės kilmės, atsiradę tam tikrose pozicijose sateminėje kalbų grupėje. Yra ir tokių tyrėjų, kurie vėlesniais, atsiradusiais tik kentuminėje kalbų grupėje, laiko lūpų gomurinius *ku* (*kuh?*), *gu*, *guh*. Yra dar ir kitokių aiškinimų.

§ 203. Išnykus aspiratoms, t. y. *bh*, *dh*, *gh*, *guh* (ir *ph*, *th*, *kh*, *kuh?*) sutapus su *b*, *d*, *g*, *gu* (resp. *p*, *t*, *k*, *ku*), lūpų gomuriniams *ku* (*kuh?*), *gu*, *guh* netekus lūpinio elemento ir sutapus su *k* (*kh?*), *g*, *gh*, palataliniams gomuriniams *k̂* (*k̂h?*), *ĝ*, *ĝh* virtus žvarbiaisiais *š*, *ž*, baltų prokalbės konsonantizmo sistema turėjo būti tokia:

<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>
	<i>s</i> <i>š</i>	
	<i>z</i>	
<i>m</i>	<i>n</i>	
<i>v(u?)</i>	<i>r, l</i>	<i>j(i?)</i>

Gomuriniai *k*, *g* greičiausiai tada jau turėjo minkštąsias poras *k̂*, *ĝ* (iš **kj*, **gj*, galbūt ir iš *k*, *g* prieš priešakinius balsius), kitų priebalsių palatalizacijos tada dar galėjo ir nebūti.

§ 204. Intensyvėjant palatalizacijai (ypač pozicijoje *priebalsis + jotas*), šalia kietųjų atsirado ir kitų priebalsių minkštieji atitikmenys, o junginiai **tj*, **dj* virto afrikatomis *č*, *dž*. Šalia *s* atsirado suskardėjęs *z* (ypač dėl *zd > z*). Gausėjant skoliniams, įsitvirtino *f*, *ch*, *h*. Tuo būdu susidarė dabartinė lietuvių kalbos priebalsių sistema (minkštieji atitikmenys nenurodomi):

<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>
	<i>c</i> <i>č</i>	
	<i>dz</i> <i>dž</i>	
	<i>s</i> <i>š</i>	
	<i>z</i> <i>ž</i>	
<i>f</i>		<i>ch, h</i>
<i>v</i>	<i>r l</i>	<i>j</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	

Stang Vergleich. Gram. 89, Lehmann Phonology 99, Szemerényi Einführung 142, Arumaa Urslav. Gram. II 9–10.

§ 205. Asimiliacija vadiname vieno garso supanašėjimą su kitu. Pagal asimiliacijos intensyvumą skiriame pilnąją asimiliaciją, kai supanašėjimas visiškas, pvz., lot. *con + loquium > colloquium* 'pasikalbėjimas', lie. *už + šókti > už-šókti* (tariame *ušókti*), ir dalinę, kai supanašėjimas nevisiškas, pvz., lie. *dėgti* (tariame *dėkti*). Pagal panašėjimo kryptį skiriame progresyvinę asimiliaciją, kai garsas veikia po jo einantį garsą, pvz., lot. **colnis > collis* 'kalnas', lie. dz. *iščino > iščino* 'ištinu', ir regresyvinę, kai veikimas eina atgal, pvz., lie. *dėgti* (tariame *dėkti*). Pagal veikiamųjų garsų nuotolį skiriame artimąją (gretimąją) ir tolimąją (tarpinę) asimiliacijos, pvz., *dėgti > dėkti* (veikiamas greta esąs priebalsis), *šičia > dial. čičia* (veikiamas tolesnis priebalsis). Lietuvių kalbai būdinga regresyvinė asimiliacija, t. y. tardami kurį priebalsį, mūsų kalbos padargai būna jau pasirodę tarti kitą, tolesnį priebalsį. Progresyvinė asimiliacija lietuvių kalboje reta, pasitaiko tik tarmėse. Dažnesnė dalinė (artimoji) negu pilnoji asimiliacija.

§ 206. Universaliausias lietuvių kalbos priebalsių asimiliacijos atvejis – tai morfemų (ir net žodžių) sandūroje skardžiųjų priebalsių suduslėjimas prieš dusliuosius ir dusliųjų priebalsių suskardėjimas prieš skardžiuosius, pvz.: a) *dirbti, pūodkėlis, rugpjūtis, užpilti, vėžti, už tvárto* tariame lyg būtų parašyta *dirpti, pūotkėlis, rukpjūtis, užpilti, vėšti, už tvárto*; b) *lipdamas, ābulas, plaūkdamas, pūsbrolis, išbūti, iš girios* tariame lyg būtų *libdamas, ābulas, plaūgdamas, pūsbrolis, išbūti, iš girios*. Asimiliacijoje dalyvauja tik duslumo – skardumo atžvilgiu poriniai priebalsiai *p* || *b*, *t* || *d*, *k* || *g*, *s* || *z*, *š* || *ž*. Priebalsiai *j*, *v*, *r*, *l*, *m*, *n*, neturėdami dusliųjų atitikmenų, asimiliacijoje nedalyvauja: prieš juos duslieji priebalsiai neskardėja, pvz., *išjóti, apvažiúoti, kviētrugiai, mėslovis, mařtmergė, lauknešys*.

Duslumo – skardumo asimiliacija būdinga ir kitoms kalboms, turima jau seniausiuose indoeuropiečių kalbų paminkluose, nors rašte ne visur fiksuojama. Mes taip pat šiuo atveju priebalsius rašome iš kilmės. Reikalui esant, šią asimiliaciją fiksuojame tik lingvistiniuose darbuose, ypač iš fonetikos ir dialektologijos.

Tarmėse dusliųjų skardėjimo ir ypač skardžiųjų duslėjimo laipsnis nevienodas. Yra šnektų, kur skardieji prieš dusliuosius bemaž ar ir visai neduslėja. Žietelos šnekteje pastebėta progresyvinė *v* asimiliacija po dusliųjų priebalsių, pvz., *nakfót, sftetas < nakvóti, svietas*.

§ 207. Nosinis dantinis priebalsis *n* prieš lūpinius sprogs-tamuosius *p*, *b* virsta nosiniu lūpiniu *m*, pvz., *iņpilas < *iñ-*

pilas (plg. *į-pilti*), *sámbrūzdis* < **sán-brūzdis* (plg. *sán-taika*, *sá-junga*), 3. praes. *tańpa* < **tańpa* (plg. la. *tùop* 'tampa' su *uo* iš *an*), *Gimbutas* < **Ginbutas* (plg. *Gin-tautas*, *Taūt-ginas*), all. pl. *vilkuńpi* < g. pl. **vilkuń* + *pi*. Dantinio priebalsio virtimas lūpiniu (labializācija) būna fakultatyvus, jeigu sutrukdō giminingų žodžių analogija, pvz., *sénbernis* || *sémbėrnis* (: *sėnas*), *šūnbajoris* || *šūmbajoris* (: a. sg. *šūni*).

Prieš gomurinius sprogstamuosius priebalsius *k*, *g* dantinis *n* virsta gomuriniu *ŋ* (rašte to nefiksuojame): tariame, pvz., *rańkà*, *leńgvas*. Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų paminklai rodo, kad toks tarimas labai senas.

Rytiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose dėl slavų kalbų įtakos vietomis prieš *k*, *g* dabar jau tariamas dantinis *n* [(bent fakultatyviai): *rańkà*, *leńgvas* (|| *rańkà*, *leńgvas*).

Nosinis lūpinis *m* prieš dantinius *t*, *d* lietuvių kalboje paprastai išlieka sveikas, pvz., *šińtas*, *samdýti*. Pažymėtina, kad kitose indeuropiečių kalbose neretai čia atsiranda nosinis dantinis *n*, pvz., lot. *centum* 'šimtas'. Lietuvių kalboje tik sporadiškai viename kitame žodyje *m* prieš *t*, *d* ir *k*, *g* gali virsti *n* resp. *ŋ*, pvz., *tűntas* 'būrys' šalia senesnės formos *tűmtas* (: *tűm-ulas* 'gabalas'), *Rińgàila* šalia *Rimgàila* (: *Rim-eikis*).

§ 208. Priebalsiniai *s*, *z* prieš afrikatas *č*, *dž* verčiami *š*, *ž*, kitaip sakant, vietoj samplaikų *sč* (t. y. *stš*), *zdž* tariama *šč* (*štš*), *ždž*, pvz., *anksčiaũ* > *ankščiaũ*, *gulščias* > *gulščias*, *mėščiaũ* > *mėščiaũ*, *pėščias* > *pėščias*, *riščia* > *riščia*, *valščius* > *valščius*, *vėščiaũ* > *vėščiaũ*, *kas čia* > *kaš čia* ir *lizdžiũkas* > *liždžiũkas*, *ožkabařzdžiai* > *ožkabařždžiai*, *skrűzdžiu* > *skrűždžiũ*, *vabzdžiũ* > *vabždžiũ*, *kas džiaũgiasi* > *kaž džiaũgiasi*. Šiuo atveju priebalsių samplaikoje, sudarytoje iš sargiojo (*s*, *z*) ir žvarbiojo (*š*, *ž*), tarp kurių yra sprogstamasis priebalsis, sargusis pakeičiamas atitinkamu žvarbioju. Šios regresyvinės asimiliacijos rašte taip pat paprastai nežymime: rašome iš kilmės. Išimtį sudaro žodis *bezdzĩonė* (anksčiau taip buvo rašoma), kuris dabar rašomas pagal tarimą, t. y. *beždžĩonė*.

Dzūkujančiose tarmėse vietoj *sč*, *zdž* turima *sc*, *dzd*, pvz., *anksc(i)aiũ*, *gulsc(i)as*, *kas c(i)à*, *ožkabařzdz(i)ai*, *kaz dz(i)aiũgias(i)*. Tačiau tokie žodžiai, kaip *aukščiaũ* (: *aukštas*), *kařščiai*, *paũkščiai*, *beřgdžias* (: *bergždũs*), *viřkščios*, ir čia tariami su *šč*, *ždž*. Šios samplaikos taip pat turimos vietoj tarmės *sc*, *dzd* iš *st*, *zd* prieš *ř*, *ie*, pvz., *iščino* 'ištinō', *nėšč* 'nešti', *vėšč* 'vežti', iš *čĩ* 'ko' < iš *tỹko* 'tyliai, lėtai' ir *iždžĩ* 'go' 'išdygo', *uždžĩrbo* 'uždirbo', *prieš džĩenu* 'prieš dieną'.

Susidūrę šalia kits kito sargieji *s*, *z* ir žvarbieji *š*, *ž* yra suvienodinami ir tariamas tik sargusis arba tik žvarbusis, žiūrint kuris eina antrasis (regresyvinė asimiliacija!), pvz., *pus-šėšto*, *pūs-žalis*, iš-*sỹk*, už-*sienis* virsta *puš-šėšto*, *pūs-žalis* > *pűž-žalis*, iš-*sỹk*, už-*sienis* > *űs-sienis* ir čia dėl degemi-

nacijos (ji bus aptarta § 249) tariame *pušėšto, pūžalis, isýk, ùsienis* (sandūros priebalsiai gali būti ištariami tik kalbant pabrėžiamai). Rašte ir šios asimiliacijos nefiksuojame (išskyrus, žinoma, specialų fonetinį resp. dialektologinį tekstą).

§ 209. Tolimoji asimiliacija pasitaiko tik viename kitame žodyje, paprastai *s...š (ž) > š...š (ž)*, pvz., *šeši < *seši* (plg. lot. *sex*, gr. *ἕξ*), *šėšuras* 'vyro tėvas' < **sėšuras* (plg. gr. *ἐκυρός*, lot. *socer*), *švižžias < *svižžias* (iš br. *свѣжѣ*). Fakultatyviai sakoma ir *pašišildyti || pašišildyti, isižėrgti < iš-si-žėrgti || išižėrgti, mūsiškis || mūšiškis, sušálti || šušálti, rūsiškai || rūšiškai* ir kt.

Tarmėse toks tarimas vietomis gerokai įsigalėjęs: *šąšlavos* 'sąšlavos', *Šližiai* 'Sliziai' (kaimo pavadinimas), *slūžyti < slūžyti* 'tarnauti', *šmičius* 'smičius', *šu sākēm* 'su šakėmis' ... Esama ir *š...č > č...č* asimiliacijos, pvz.: *čiaučius < šiaučius* 'batsiuvyvys', *čičia* 'šičia'. Taip virsta ir naujasis *š*, kilęs dėl asimiliacijos iš *s*, pvz., *čiečkà < šiečkà* arba *čterčikai < šterčikai < sierčikai* 'degtukai'. Dzūkuojančiose tarmėse afrikatos *c*, *dz*, kilusios iš *t*, *d*, verčiamos *č*, *dž* prieš tolesnio skiemens *š*, *ž*, pvz., *čirštas* 'tirštas', *džižtas* 'diržtas'. Tolimosios progresyvinės asimiliacijos pavyzdžiai: *šlipšis < šlipsis* 'kaklaraištis', *šnāpšė < šnāpsė* 'deginė', *čėšnāgas < čėsnāgas* 'čėsnakas'.

§ 210. Disimiliacija yra priešingas asimiliacijai reiškinys, būtent vieno iš dviejų vienodų arba panašių garsų žodyje pakeitimas kitu, ne tokiu panašiu. Disimiliacijos priežastis ta pati kaip ir asimiliacijos: lengvesnio tarimo siekimas. Mat vienodų ar panašių garsų dažna artikuliacija vargina kalbos padargus. Tai aiškiai jaučiame tardami žodį ar sakinį su keliais vienodais ar panašios artikuliacijos priebalsiais, pvz.: *šėšios žqšys su šešiaš žqšýčiais* arba *gerl výrai gerōj girioj gērą girą gērė, gerdami gýrė*. Tą patį ar panašų garsą dažnai artikuliuojantis kalbos padargas įskausta. Iš čia pastangos tą garsą pakeisti kitu skirtingu. Taigi kalbos garsų artikuliacijoje natūraliai siekiama pusiausvyros: skirtingos artikuliacijos garsų perteklių stengiamasi suvienodinti (asimiliacija), o vienodų ar beveik vienodų garsų sankaupas imama įvairinti skirtingais garsais (disimiliacija).

Lietuvių kalboje dažniausiai pasitaiko regresyvinė, ypač tolimoji disimiliacija. Bet būna ir kitokių. Daugiausia disimiliuojami skolinių garsai, ypač tarmėse. Bendrinėje kalboje paprastai išlaikomi originalo garsai, bet viename kitame žodyje sakoma ir su disimiliacija, pvz., *Grigālius < Grigārius* (plg. *Grygarius* PS II 74₁₉, lot. *Gregorius* : gr. *γρηγορέω* 'budžiu'), *glinda < *gninda* (plg. la. *gnīda*, r. *гнѣда*).

Tarmėse dažnai (ypač svetimžodžiuose) vieną iš dviejų *r* pakeičiama *l*, pvz., *almidėris* arba *armidelis* 'armideris, triukšmas', *kalikatūrā* 'karikatūra', *kolidorius* 'koridorius', *lezėrvas* 'rezervas', *lisōrai* 'resorai', *mārmulas* 'marmuras', *ōrdelis* 'orderis', *pārkelis* 'parkeris, amžina plunksna'. Kartais *r* pakeičiama ne priebalsiu *l*, bet *n*: *antilėrija* 'artilėrija', *andinārija* 'ordinarija', *dezėntýras* 'dezertyras'.

Kiek rečiau pakeičiamas vienas iš dviejų *l*, pvz.: *dirgėlė* 'diligėlė', *flygeris* 'fligelis', *milveris* 'milvelis, milo veliamoji mašina', *kumėldienė* 'kumeldielė'. Vietomis yra tendencija skirti veiksmazodžių priesagą *-tel(ė)ti* nuo *-ter(ė)ti* žodžiuose su šakniniu *r* resp. *l*, t. y. sakyti *bárkštelėti*, bet *žvilgterėti*.

Tarmėse turima nemaža pavyzdžių, rodančių dviejų *n* vengimą: *léndrė* arba *méndrė* 'nendrė', *pāslinkas* 'pasninkas', *seliūnas* 'seniūnas', *trėlingas* arba *trėjingas* 'treningas'... Vengiama ne tik vienodų, bet ir skirtingų nosinių priebalsių, pvz., *selmiestis* 'senmiestis', *ramūlė* 'ramunė', *kvynas* 'kmynas'.

Kiti disimiliacijos pavyzdžiai: *rykmetys* 'rytmetys', *šalkmėtės* 'šaltmėtės', *koklėtas* 'kotlėtas', *tiknagas* 'titnagas', *degūtė* 'gegūtė', *grėžkelis* 'kryžkelis', *čiūkšlės* 'šiukšlės'.

Dėl disimiliacijos vienas iš vienodų ar panašių priebalsių gali ne tik pakisti, bet ir išnykti. Pavyzdžiai bus nurodyti § 233–235, 237–239.

Endzelynas Gars. ir form. 44–49, Otrębski Gramatyka I 314–322, Zinkevičius Liet. dial. 170–174.

§ 211. Senų senovėje yra veikę tam tikri asimiliaciniai-disimiliaciniai procesai, kurių padarinius turime dabartiniame konsonantizme. Juos dabar formuluojame kaip tam tikrus priebalsių sandūros dėsnius. Iš jų bene svarbiausias yra priebalsių *t*, *d* prieš *t* virtimas *s*, o prieš *d* virtimas *z*, pvz.:

a) inf. *mėsti* < **met-ti*, plg. 1. sg. praes. *met-ù*;

inf. *vėsti* < **ved-ti*, plg. 1. sg. praes. *ved-ù*;

taip pat ir 3. cond. *mėstų*, *vėstų* < **met-tų*, **ved-tų*, 1. praes. *mėščiau*, *vėščiau* < **met-tjau*, **ved-tjau*, n. sg. m. *mėstas*, *vėstas* < **met-tas*, **ved-tas*, *mėstinas*, *vėstinas* < **met-tinas*, **ved-tinas*;

maistas < **mait-tas*, plg. *mait-inti*;

pláustas < **plaud-tas*, plg. 3. praet. *pláud-ė* (inf. *pláusti*);

b) 1. sg. praet. freq. *mėzdavau* (rašome *mėsdavau*¹⁵⁰) < **met-davau*;

1. sg. praet. freq. *vėzdavau* (rašome *vėsdavau*¹⁵⁰) < **ved-davau*;

taip pat ir n. sg. m. *mėzdamas*, *vėzdamas* (rašome *mėsdamas*, *vesdamas*¹⁵⁰) < **met-damas*, **ved-damas*, *žaidžà* (čia ir rašome *z!*) < **žaid-da* (: 3. praet. *žeid-ė*, inf. *žėisti* < **žėid-ti*).

Kiti pavyzdžiai: *keįsti*, *kiįsti*, *veįsti*, *leįsti*, *meįsti*, *žeįsti* < **keit-ti*, **kiirt-ti*, **veirt-ti*, **leid-ti*, **mėld-ti*, **žėid-ti*; *kėsti*, *siųsti*, *kąsti*, *skųsti* < **keñt-ti*; *siuñt-ti*, **kánd-ti*, **skùnd-ti*; *veizdėti* (rašome *z!*) < **veid-dėti* (: *vėidas*), *žaidžras* < **žaid-dras* (: dial. *žaidas* 'krosnis').

Priebalsių samplaikos **tt*, **dt* buvo virtusios *st*, o **td*, **dd* — *zd* (disimiliacija!) jau baltų prokalbėje, plg. la. *mest* 'mesti', pr. *pomests* 'pames-

¹⁵⁰ Tokia rašyba nerodo nei kilmės, nei tarimo. Raidė *s* įšivesta iš bendraties. Latviai šiuo atveju rašo *z*, pvz., *mėzdamas* 'mesdamas', *vėzdamas* 'vesdamas'. Ir mūsų kai kurie kalbininkai, pvz., K. Būga, Pr. Skardžius, rašė *z*.

tas', la. *vest*, pr. *west* 'vesti', la. *męzdams* 'mesdamas', *węzdams* 'vesdamas'. Taip šias samplaikas, be baltų, dar yra išvertę slavai (plg. s. sl. *mesti* 'mesti', *vesti* 'vesti'), graikai ir iraniečiai. Kitose indoeuropiečių šakose jas ištiko kitoks likimas, pvz., germanai, keltai, italikai **tt* pavertė *ss*, o indai išlaikė *tt* nepakeitę.

Otrębski Gramatyka I 336–339, Szemerényi Einführung 97.

§ 212. Priebalsiai *t*, *d* prieš *s* senovėje virto *s* (du *s* susiliejo į vieną), taigi **ts*, **ds* > **ss* > *s*, pvz.:

1. sg. fut. *mėsiu* < **met-siu*, plg. 1. sg. praes. *met-ù* (dėl *-siu* plg. *dirb-siu* : *dirb-ti*);

1. sg. fut. *vėsiu* < **ved-siu*, plg. *ved-ù*;

krislas < **krit-slas*, plg. 3. praet. *krit-o* (dėl *-slas* plg. *mók-slas* : *mok-ėti*);

žáislas < **žaid-slas*, plg. 3. praet. *žáid-ė*;

žąslai < **žand-slai*, plg. *žánd-as*;

jaūsmas < **jaut-smas*, plg. 3. praet. *jaūt-ė* (dėl *-smas* plg. *kaūk-smas* : *kaūk-ti*);

griaūsmas < **griaud-smas*, plg. 3. praet. *griáud-ė*;

šviesà < **šviet-sa*, plg. 3. praet. *šviēt-ė* (dėl *-sa* plg. *tam-sà* : *tém-ti*);

gėlšvas < **gelt-svas*, plg. *gelt-as*, *gelt-ónas* (dėl *-svas* plg. *žalšvas* : *žalšias*);

laišvas < **laid-svas*, plg. *léisti* < **leid-ti*, 3. praet. *leīd-o*, iter. *láid-yti*;

pūslė < **pūt-slė*, plg. 3. praet. *pūt-ė* (dėl *-slė* plg. *dė-slės vištos* : *dė-ti*);

giesmė < **gied-smė*, plg. *gied-óti*;

drausmė < **draud-smė*, plg. *draūsti* < **draud-ti*, 3. praet. *draūd-ė*;

bausmė < **baud-smė*, plg. 3. praet. *baūd-ė*;

versmė < **verd-smė*, plg. 3. praes. *vėrd-a*;

s. lie. 2. sg. praes. *dúosi* 'duodi' < **duod-si*, plg. 1. sg. praes. *dúod-u* (dėl *-si* plg. s. lie. *ei-si* 'eini' : inf. *eī-ti*);

kąsnis < **kand-snis*, plg. 3. praet. *kánd-o* (dėl *-snis* plg. *mirk-snis* : *mėrk-ti*).

Šis virtimas taip pat senas, paveldėtas iš baltų prokalbės, plg. la. *dziēma* 'giesmė' (: *dziēd-āt* 'giedoti'), pr. 2. sg. praes. *waisei* 'žinai' < **vaid-sei* (: 1. pl. *waid-imai* 'žinome').

§ 213. Priebalsių junginiai *š + s* ir *ž + s* virto *š*, pvz.:

1. sg. fut. *nėsiu* < **neš-siu*, plg. 3. praes. *nėš-a*;

1. sg. fut. *vėšiu* < **vež-siu*, plg. 3. praes. *vėž-a*;

mėšlas < **mėž-slas*, plg. 3. praes. *mėž-ia*.

Čia priklauso ir esamojo laiko formos *grįžta* < *grįž-sta, *lūžta* < *lūž-sta, *tėžta* < *tėž-sta, rašomos su ž.

§ 214. Priebalsių junginiai *tl*, *dl* virto *kl*, *gl*, pvz.:

žénklas < *žentlas, plg. pr. *eb-sentliums* 'pažymėtas, paženklintas';
ėglė < *edlė, plg. pr. *addle*, 1. *jodla*.

Virtimas neįvykdavo naujuose dariniuose arba jei sutrukdydavo kitų žodžių analogija, pvz., *skaitlius* (: *skait-yti*), *rātlinkis* (< *rāta-lankis*). Verčiama ir skoliniuose, pvz., dial. *klumōčius* 'vertėjas' iš **tlumōčius* < 1. *tlumacz*, *pikliavóti* 'tam tikru būdu malti javus' iš **pitliavóti* < 1. *pytlować*, *sveklyčią* 'seklyčia' iš **svetlyčią* < 1. *świetlica*. Bet tai nerodo reiškinių naujumo. Savuose žodžiuose *tl*, *dl* galėjo išvirsti *kl*, *gl* ir labai seniai. Latvių kalboje taip pat verčiama, plg. la. *egle* 'egle'. Prūsų kalboje greta sveikų *tl*, *dl* pasitaiko ir išvirtusių, pvz., *piuclan* 'pjūklas', *gurcle* 'gurklys' (plg. 1. *gardlo*), *clokis* 'lokys' < **tlokis*, plg. vietovardį *Tlokunpelk* 'Lokių pelkė' (lie. *lokys*, la. *lācis* < **tlākis*). Pastebėtas toks virtimas ir slavų, taip pat kito-se indoeuropiečių kalbose.

Endzelynas Gars. ir form. 53, Otrębski Gramatyka I 357–358, Stang Vergleich. Gram. 107.

§ 215. Priebalsių junginiai *bn*, *pm* virto *gn*, *km*, pvz.:

dūgnas < **dub-nas*, plg. la. *dibęns*, dial. *dubęns* 'dugnas, pamatas, giluma', s. sl. *dŕono* < **dŕb-no* (: *dŕb-ti*);

būgnas, plg. dial. *būbnas* (su vėlai iškritusiu *i*) ir *būbinas* < br. *býben*; dial. *lūgnios* 'gražios rogės', plg. dial. *lūbnios* 'darbinės rogės su atrama' < **lub-inios* (: *lūbos*);

sėkmas < **sepmas* iš **sept-mas*, plg. *sept-yni*, pr. *sepmas/septmas*, lot. *sept-imus*.

Tokio virtimo būta ir latvių kalboje, pvz., *Dignāja* (vietovardis) < **Dubnāja*, plg. vokišką pavadinimą *Dubena*.

Otrębski Gramatyka I 358–359, Stang Vergleich. Gram. 107.

§ 216. Priebalsis *s* po *k*, *g* ir *r* virto *š*, pvz.:

raukšlė < **rauk-slė* (: *pūslė* < **pūt-slė*);

triukšmas < **triuk-smas* (: *griaūsmas* < **griaud-smas*);

minkštas < **mink-stas* (: *gruñ-stas*);

brūkšnys < **brūk-snys* (: *kep-snỹs*);

aukštas < **aug-stas* (: *aug-ti*, dėl -*stas* plg. *gruñ-stas*);

rūgštus < **rūg-stus* (: *rūg-ti*, dėl -*stus* plg. *smal-stūs*);

viršus < **virsus* (: s. sl. *vrŕchŕ*, kur *ch* iš *s*);

veřšis < *versis (: lot. verrēs 'kuilys' su rr iš rs, skr. vřša- 'bulius' su ř iš s);

řirřē, dial. řirřuō < *řirs- (: s. sl. sřrřōřenō su ř iš s);

pirřtas < *pirstas (: s. sl. prřstō).

Ilgainiui dėl analogijos ř vietoje s buvo įsivestas vietomis (paprastai priešagoje) ir po kitų priebalsių, pvz.: lipřnūs vietoj *lipsnūs (: ēsnūs < *ēd-snus 'ėdrus'), darbřtūs vietoj *darbstūs (: smal-stūs) ir kt. Atskiruose žodžiuose išliko s po k, g, r dėl kitų to paties tipo morfologinių darinių įtakos, pvz., řūksnis, lingstis 'lingė', apvārstis 'apivaras', girsnōti, 1. sg. fut. gėrsiu, veřk-siu, plg. kāksnis, raņstis, kilsnōti, 1. sg. fut. eīsiu. Dalis tokios rūšies žodžių gali būti vėlyvos darybos, kada s nebevirsto į ř. Kitų prieš s išnyko t, pvz., varsnā < *vart-sna (: veřsti < *vert-ti).

Esama taip pat žodžių, kurių s virto ř po Ń ir ř (resp. au, ai, ei > ie), pvz.: auřrā < *ausra (: lot. aurōra su aur- iš *aus-);

maīřas < *maisas (: s. sl. mēchō su ch iš s);

rieřutas < *riesutas (: s. sl. o-rēchō);

dial. vřtuřas 'senas' < *vetusas (: s. sl. vetōchō, lot. vetus).

Priebalsio s virtimas ř po k, g, r (gal ir Ń, ř?) yra labai senas reiškinys. Mat jis būdingas ne tik lietuvių kalbai, bet ir slavams, indams-iraniečiams. Tik tose kalbose jis yra daug nuoseklesnis. Nuosekliausias indų-iraniečių kalbose: čia s po Ń, ř, k, r dėsningai išvirtęs ř(ř). Gana nuoseklus ir slavų kalbose (> ř, ch), bet čia pasitaiko nemaža analoginio išlyginimo atvejų. Lietuvių kalboje (latviai ir prūsai ř ir s suplakė) tasai virtimas nenuosekliausias ir tyrėjų nevienodai aiškinamas. Linkstama manyti, kad labai seniai s virsti ř po Ń, ř, k, r pradėjo indų-iraniečių areale ir iš čia plito tolyn: pirmiausia užgriebė slavų arealą, o baltus (lietuvius) palietė tik iš dalies — čia nuosekliai s virtęs ř tik po k, g, r, o po Ń, ř nuosekliausio virtimo nėra, paliesti tik atskiri žodžiai.

Stang Vergleich. Gram. 94–99, Karaliūnas B I (2) 113–126, Hamp B III (1) 7–11, Arumaa Urslav. Gram. II 45–46.

1. Kas yra asimiliacija? (§ 205).

2. Kokias žinote asimiliacijos rūšis? Nurodykite kiekvienos asimiliacijos rūšies po vieną pavyzdį (§ 205).

3. Aptarkite skardžių priebalsių tarimą prieš dusliuosius ir dusliųjų prieš skardžiuosius (§ 206).

4. Kaip pakinta n prieš lūpinius ir gomurinius sprogstamuosius priebalsius? (§ 207).

5. Kas ištinka s, z prieš č, dž? (§ 208).

6. Kaip tariamos sč, dž resp. řč, dž samplaikos dzūkuančiose tarmėse? (§ 208).

7. Kokia sargijų ir žvarbiųjų priebalsių sąveika? (§ 208).

8. Pasakykite keletą tolimosios asimiliacijos pavyzdžių (bendrinės kalbos ir iš tarmių) (§ 209).

9. Kas yra disimiliacija? (§ 210).
10. Kokios disimiliacijos priežastys? (§ 210).
11. Pasakykite kelis disimiliacijos pavyzdžius (§ 210).
12. Kurie priebalsiai tarmėse dažniausiai pakinta dėl disimiliacijos? (§ 210).
13. Pasakykite po keletą pavyzdžių su *st* iš **tt* ir iš **dt* (§ 211).
14. Pasakykite po keletą pavyzdžių su *zd* iš **td* ir iš **dd* (§ 211).
15. Ar senas **tt*, **dt* virtimas *st* ir **td*, **dd* virtimas *zd*? (§ 211).
16. Kokios kilmės priebalsis *s* žodžiuose *mėsime*, *vėsime*? Pasakykite daugiau šios rūšies pavyzdžių (§ 212).
17. Kokios kilmės *š* žodžiuose *nėšime*, *vėšime*? Pasakykite daugiau tokių pavyzdžių (§ 213).
18. Kas ištiko junginius *tl*, *dl*? (§ 214).
19. Koks šių junginių likimas latvių ir prūsų kalbose? (§ 214).
20. Kaip pakito junginiai *bn*, *pm*? Pateikite kelis pavyzdžius (§ 215).
21. Koks *s* likimas po *k*, *g*, *r*? (§ 216).
22. Pateikite po kelis pavyzdžius su pakitusiu ir nepakitusiu *s* po *k*, *g*, *r* (§ 216).
23. Pateikite pavyzdžių su *s > š* po *đ*, *ř* (§ 216).
24. Ką žinote apie *s > š* po *đ*, *ř*, *k*, *r* kitose indoeuropiečių kalbose? (§ 216).

Priebalsių minkštinimas ir joto likimas po priebalsių

§ 217. Lietuvių kalbos priebalsiai minkšti būna dviem atvejais: 1) prieš priešakinius balsius, pvz., *s* žodyje *siena* (tariame *šiena*, plg. kietą *s* žodyje *sagà*), ir 2) prieš užpakalinius balsius, pvz., *siūlas* (tariame *šūlas*, plg. *sulà*). Pirmuoju atveju priebalsiai suminkštėjo dėl asimiliacinio priešakinių balsių poveikio. Mat priebalsių minkštumą lemia tas pats artikuliacinis veiksmas kaip ir balsio priešakinį pobūdį, būtent papildomas vidurinės liežuvio dalies pakėlimas prie gomurio (lot. *palatum* 'gomurys', iš čia terminas *palatalizācija*). Tariant priebalsį, kalbos padargai jau būna pasirenę tolesnio priešakinio balsio artikuliacijai (regresyvinė asimiliacija!), taigi vidurinė liežuvio dalis iš anksto pakyla prie gomurio ir tuo pačiu suminkštinamas priebalsis. Toks priebalsių minkštinimas ir vadinamas asimiliāciniu.

Antruoju atveju priebalsių minkštumas yra joto (resp. *j*), kažkada buvusio tarp priebalsio ir užpakalinio balsio, padarinys: *siūlas* < **sjūlas*. Tokį priebalsių minkštinimą vadiname jòtiniu.

Minkštai lietuvių kalboje tariamas ne tik betarpiškai prieš priešakinį balsį ar išnykusį jotą esantis priebalsis, bet ir visa arba beveik visa priebalsių grupė, pvz., *žalšvėti*, *viřpčoti*. Išimtį sudaro priebalsiai *k*, *g*, kurie kitų priebalsių samplaikoje beveik neminkštėja, pvz., *al'kšnis*, *žvil'gšnis* (bet *kitas*, *vál'gyti*). Kartais šiuo atveju neminkštėja (fakultatyviai) arba menkai teminkštėja ir kai kurie kiti priebalsiai, pvz., *p*, *b*, *m*, *s*, *z*.

Atskirų priebalsių minkštėjimo intensyvumas tiek bendrinėje lietuvių kalboje, tiek ir tarmėse dabar nėra vienodas. Paprastai skiriami pala-

tāliniai (labai minkšti, pvz., *k, g* žodžiuose *kiáuras, gēras*) ir palatalizuoti (pvz., *p* žodyje *pelē*) priebalsiai.

Greičiausiai linę minkštėti ir labiausiai suminkštėja užpakalinės artikuliacijos priebalsiai. Juo priebalsių artikuliacija priešakesnė, juo mažiau jie linę minkštėti. Taigi mažiausiai minkštėja lietuvių kalbos lūpiniai priebalsiai *p, b, m, v*, kiek labiau dantiniai (liežuvio priešakiniai) *t, d, s, z, š, ž, r, l, n*, o labiausiai – gomuriniai (liežuvio užpakaliniai) *k, g*.

Tarmėse tam tikrais atvejais minkšti priebalsiai yra sukietėję, žr. Zinkevičius Liet. dial. 158–170.

§ 218. Asimiliacinis priebalsių minkštinimas, ypač tarmėse, apskritai ne toks intensyvus, kaip jotinis. Intensyviau minkštinami ir, matyt, anksčiau suminkštėjo priebalsiai prieš *i* tipo vokalizmą (*i, ĩ, ie*) negu prieš *e* tipo balsius bei dvibalsius (*e, é, ei*). Manoma, kad gomurinių minkštųjų *k, g* (bent prieš *i*, o gal ir *e* tipo balsius) būta jau baltų prokalbėje.

Intensyviau priebalsiai minkštinami rytų Lietuvoje. Vakarų Lietuvos tarmėse asimiliacinis priebalsių minkštinimas kiek mažesnis. Tai linkstama sieti su slavų kalbų (šioms iš seniau būdinga priebalsių palatalizacija) ir vokiečių kalbos (visai neturinčios asimiliacinio priebalsių minkštinimo) įtakomis. Latvių kalba asimiliacinio priebalsių minkštinimo neturi, tai irgi gali būti susiję su vokiečių kalbos įtaka. Apie asimiliacinį priebalsių minkštinimą prūsų kalboje dėl rašto paminklų netobulumo sunku spręsti.

Žodžio gale nukritus priešakiniam balsiui, priebalsis lieka minkštas. Tasai minkštumas dabar geriausiai išlaikomas rytinėje ir vidurinėje lietuvių kalbos ploto dalyse, kur tariama, pvz., *gál' bŭt' 'galbŭt'* (iš *gāli bŭti*), d. sg. *mán' 'man'* (iš *māni* ar *mānie*). Vakarų ir pietų Lietuvoje šiais atvejais galiniai priebalsiai dabar jau sukietinti. Kietai jie tariami ir bendrinėje kalboje (*gál bŭt, mán*).

§ 219. Prieš *e* tipo vokalizmą daugelis lietuvių kalbos priebalsių suminkštėjo palyginti vėlai. Senųjų tekstų rašybos analizė rodo, kad XVI–XVII a. visoje Lietuvoje be abejonės minkštai buvo tariami tik šios pozicijos gomuriniai priebalsiai *k, g*. Jie paprastai žymimi raidėmis *ki, gi* (tai iš dalies gal ir lenkų rašybos įtaka), pvz., *kieturi* PK 106₅ 'keturi', *fakie* PS II 9₃ 'sakė', *kiešt* SG I 155₂₂ 'kešti', *gieray* PK 92₁₃ 'gerai', *giedos* PS II 33₂₈ 'gėdos', *gieyd* SG I 131₂₈ 'geidžia'. Tuomet dar tik lietuvių kalbos ploto dalyje, rytų ir vidurio Lietuvoje, prieš *e* tipo vokalizmą buvo minkštai tariami dantiniai pučiamieji priebalsiai *š, ž*. Viduriniu ir rytiniu raštų kalbos variantais rašę autoriai juos nurodytoje pozicijoje jau gana sistemingai žymi *βi* (*szi, fi, ži, śi*), *ǰi* (*ǰi*) raidėmis, pvz., *fiefielis* PK 88_{21–22} 'šešėlis',

prašie PS II 47₂₀ ‘prašė’, *žiemay* PK 23₁ ‘žemai’, *pažieyde* PS II 63₂₂ ‘pažeidė’. Mažosios Lietuvos ir žemaičių kilmės autoriai šių priebalsių minkštumo dar nežymi. Kiti dantiniai priebalsiai, k. a. pučiamieji sargieji *s*, *z*, sonoriniai *n*, *r* ir sprogstamieji *t*, *d* šioje pozicijoje tada greičiausiai dar buvo nesuminkštėję ar tik menkai suminkštėję: po jų paprastai minkštinamoji raidė *i* prieš *e* nerašoma arba rašoma labai nesistemiškai. Prie *n*, *r* reikėtų skirti ir *l*, bet dėl kietojo varianto pavertimo veliariniu anksti labai padidėjo skirtumas tarp kietojo ir minkštojo šio priebalsio variantų. Lūpiniai *p*, *b*, *m*, *v* ir dabar dar tebėra visai menkai suminkštėję.

Senųjų raštų duomenis patvirtina šių dienų tarmės. Žemaičių tarmės šiaurės vakarų dalyje dabar prieš *e* tipo vokalizmą intensyviau minkštinami tik *k*, *g*, *š*, *ž*, *l* priebalsiai, kiti tebėra kieti arba beveik kieti. Klaipėdos krašto senieji vietiniai gyventojai, galbūt dėl vokiečių kalbos įtakos, asimiliacinio priebalsių minkštinimo iš viso neturi (išskyrus minkštuosius *k*, *g*). Iš esmės jo nebūta ir J. Gerulio su Chr. Stangu aprašytoje Kuršių pamaro žvejų šnektoje (buv. Mažojoje Lietuvoje). Tačiau iš vakarų einant rytų link, maždaug nuo žemaičių tarmės vidurio, asimiliacinis priebalsių minkštinimas prieš *e* tipo vokalizmą pastebimai intensyvėja. Bet yra požymių, rodančių, kad ir čia *k*, *g* ir (aukštaičių plote) *š*, *ž* suminkštėjo anksčiau negu kiti priebalsiai. Antai pastarųjų priebalsių Švėkšnos–Gařdamo apylinkių žemaičiai (*k*, *g*) ir rytų aukštaičiai kupiškėnai (*k*, *g* ir *š*, *ž*) nekietina prieš tokį *e*, po kurio eina kietasis priebalsis resp. yra užpakalinis tolesnio skiemens vokalizmas (kiti priebalsiai tuo atveju sukietėjo, o *e* virto *a*), plg. Švėkšnos–Gardamo žemaičių *ķā·pā·ls* ‘kėpalas’, d. sg. m. *gerōm* ‘geram’ šalia 3. praes. *dād* ‘deda’ ir l. sg. *šārō* ‘šeriu’, n. sg. f. *žāmā* ‘žema’, kupiškėnų *ķeř·štas* ‘kerštas’, n. sg. f. *gerā* ‘gera’ ir *žemā*, *šelmō*. ‘šelmuo’ šalia 3. praes. *dāda* ‘deda’.

§ 220. Jōtinis priebalsių minkštinimas susijęs su joto nykimu pozicijoje tarp priebalsio ir balsio.

Tarp dviejų balsių ir prieš balsį žodžio pradžioje jotas nenyko, pvz., *sājuja*, *jōti*. Tik tarmėse vietomis (retai) tam tikrais atvejais pastebimas jo virtimas neskiemeniniu *j* ir net išnykimas, pvz., *jis* > dial. *jīs* > *is*, d. pl. m. *jīems* > *jiems* > *iems*.

Reikia griežtai skirti du joto nykimo tarp priebalsio ir balsio atvejus: 1) prieš priešakinį balsį ir 2) prieš nepriešakinį balsį. Prieš priešakinį balsį po priebalsio jotas baltų kalbose išnyko labai anksti. Manoma, kad jo čia nebebuvo jau baltų prokalbėje. Jis išnykdamas po *t*, *d* nepaliko jokių pėdsakų, pvz., *katē* < **katjē*, *briedis*, la. *briēdis* < **breidjīs*, bet (prieš nepriešakinį balsį) g. pl. *kačiū* < **katjōn*, *briedžiū*, la. *briēžu* < **breidjōn*.

Joto išnykimas tarp priebalsio ir priešakinio balsio yra labai būdinga, specifinė baltų kalbų ypatybė.

§ 221. Prieš nepriešakinį balsį po priebalsio jotas nyko daug vėliau. Tasai nykimas buvo laipsniškas ir priklausė nuo to priebalsio, po kurio buvo jotas, artikuliacijos. Po labiausiai užpakalinės artikuliacijos priebalsių, t. y. gomurinių *k, g*, jis išnyko anksčiausia, o ilgiausiai išliko po tų, kurių artikuliacija pati priešakiausia, t. y. po lūpinių *p, b, m, v*. Tam tikrą reikšmę turėjo ir padėtis žodyje: prieš fleksiją išnykimą greitino arba prilaikė kitų formų analogija.

§ 222. Po lūpinių priebalsių *p, b, m, v* jotas prieš nepriešakinius balsius išliko iki mūsų dienų. Bendrinėje kalboje šakniniai (ne prieš galūnę) junginiai *pj, bj* tebėra sveiki, pvz., *pjauti, spjauti, bjaurus*.

Išlaikė šioje pozicijoje jotą ir bemaž visos tarmės. Tariant *p, b* (*páuti, spáuti, baurūs*) pastebėta tik vietomis pietų aukštaičių pakraščiuose apie Drūskininkus, Marcinkonis. Taip kartais pasakydavo ir kitur rašybos suklaidinti mokyklinio amžiaus vaikai (ilgą laiką buvo rašoma *piauti, spiauti, biaurus*).

Prieš galūnę bendrinėje kalboje po *p, b* jotas nebetiriamas, pvz., g. pl. *lāpių, gulbių*, 1. sg. praet. *liepiaū, grėbiau* (tariame *lāpū, gul' bū, l'iepaū, grėbau*). Tačiau čia jį dar tebeturi dalis pietų žemaičių (pietvakariuose) ir daugelis rytų aukštaičių (išskyrus šiaurės vakarų kampą), kur tebesakoma *lāpjū, gulbjū, liepjaū, grėbjau*. Šiose tarmėse jotas išlaikomas ir po lūpinių *m, v* (šaknyse nėra pavyzdžių), taigi tariama g. pl. *žėmjū 'žemių', kiŗvjū 'kirvių'*, 1. sg. praet. *rėmjau 'rėmiau', róvjau 'roviau', adv. ramjaū 'ramiau'*. Junginiai *pj, bj, mj, vj* prieš galūnę buvo išlaikyti sveiki ir bent dalyje Mažosios Lietuvos šnektų. Kitose mūsų tarmėse, kaip ir dabartinėje bendrinėje kalboje, čia visur jotas nebetiriamas, galbūt dėl kitų paradigmos formų (plg. n. sg. *lāpė, gulbė, žėmė, kiŗvis*, 2. sg. praet. *liepeĩ, grėbei, rėmei, róvei*) arba kitų tos pačios šaknies žodžių (plg. *raminti, rami*) įtakos. Paradigmos išlyginimą rodo adv. *labiaū* (nėra giminingų žodžių su *b'*), su jotu tariamas (*labjaū*) daugelyje tarmių, taip pat gretiminės formos be joto prieš galūnę (*lāpjū || lāpių, kiŗvjū || kiŗvių ...*), vartojamos, ypač jaunimo, minėtose tarmėse.

§ 223. Po dantinių sprogstamųjų priebalsių *t, d* jotas ne tik išnyko, bet ir pačius priebalsius pakeitė: senoviniai junginiai **tj, *dj* ilgainiui virto dabartinėmis afrikatomis *č, dž* (tarmėse ir *c, dz*), pvz., *svėčias, mėdžiai* < **svetjas, *medjai*. Tasai procesas nebuvo staigus, o vyko laipsniškai. Neturime patikimų duomenų, iš kurių galėtume nustatyti, kada jis prasidėjo. Manoma, kad pasibaigė apie XIV a. pabaigą (rytų Lietuvoje) ar net XV a. pradžią (vakarų Lietuvoje). Apie tai jau buvo kalbėta § 195–196.

§ 224. Po visų kitų priebalsių jotas (resp. *į*) išnyko tik suminkštindamas priebalsį, bet jo nepakeisdamas, pvz., *kiáuras, regiù, siaùras, šidùrè, žiaurùs*, g. sg. *brólio, sùrio, žirnio* < **kjáuras, *regjù* (iš **regjō*), **sjaùras, *šjáur(j)è, *žjaurùs, *brájljā, *súrjā, *žirnjā*. Nustatyti, kada įvyko šis pakitimas, neturime duomenų. Spėjama, kad minkštieji *k, g* iš **kj, *gj* (**kī, *gī*) jau turėti baltų prokalbėje, kaip ir minkštieji *k, g* pozicijoje prieš priešakinius balsius. Galbūt anksti atsirado ir kai kurių kitų priebalsių minkštosios poros. Reikia manyti, kad iš baltų prokalbės paveldėta atskirų priebalsių (pirmiausia *k, g*) kietumo – minkštumo koreliacija ilgainiui tapo stimulatoriumi, vertusiu pertvarkyti visą priebalsių sistemą, t. y. suformuoti dvejopas – kietųjų ir minkštųjų – priebalsių poras.

Latvių kalba vietoj senovinių šakninių **pj, *bj* dabar turi *pl, bl*, pvz., *plāūt* ‘pjauti’, *spļāūt* ‘spjauti’, *blaùrs* ‘piktas, blogas’. Antrinis *l* po lūpinių pasitaiko ir lietuvių tarmėse, taip pat slavų kalbose, pvz., lie. dial. *subliùro* ‘subjuro’, rus. *земля* < **zemjā*. Prieš galūnę junginiai **pj, *bj* ir **mj, *vj* latvių kalboje išliko sveiki, pvz., *kāpju* ‘kopiu’, *grābju* ‘grobiu’, *vemju* ‘vemiu’, g. sg. *cīrvja* ‘kirvio’. Vietoj senovinių **tj, *dj* dabar latviai turi *š, ž*: g. sg. *vācieša* ‘vokiečio’, *briēža* ‘briedžio’. Taip pat senoviniai **sj, *zj* (ir iš **šj, *žj*) virto *š, ž*: *šūt* ‘siūti’, *kāšu* ‘košiu’, g. sg. *eža* ‘ežio’. Vietoj senovinių **kj, *gj* dabar latvių kalboje turimos afrikatos *c, dz*: *ticu* ‘tikiu’, *rēdzu* ‘regiu’. Junginiai **nj, *lj, *rj* čia davė minkštuosius *ņ, l, r* (pastarasis rašte paprastai nežymimas): g. sg. *ziřņa* ‘žirnio’, *brāļa* ‘brolio’, *pavasara* ‘pavasario’.

Prūsų kalboje tik senovinis junginys **sj* (ir iš **šj*) virto *š* (galbūt ir **zj* > *ž*), pvz., *schuwikis* ‘batsiuvys’ (plg. lie. *siuvikas*), a. sg. *schan* ‘šia’. Kiti junginių su jotu priebalsiai išliko nepakitę, tik dėl netobulos tekstų rašybos sunku spręsti, koks likimas ištiko pačius junginius: buvo išlikę sveiki ar tarti tik minkšti priebalsiai, plg. rašymą *piuclan* ‘pjautuvas’, *knapios* ‘kanapės’, *medione* ‘medžioklė’, *garian* ‘medis’, *kelian* ‘iešmas’, *dragios* ‘mielės, raugas’.

Endzelynas Gars. ir form. 37–43, Otrębski Gramatyka I 309–315, 339–346, 369–372, Stang Vergleich. Gram. 101–107, Zinkevičius Liet. dial. 153–170, 187–188, B VII (1) 74–77, LKK XV 160–161 ir leidinyje Latvijaš PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis (Rīga) 1973 4 93–97 (rusų kalba), Vaitkevičiūtė LKG I 112–115, Чекман В XI (1) 63–76.

1. Kuriais atvejais lietuvių kalbos priebalsiai būna minkšti? (§ 217).
2. Kokį priebalsių minkštinimą vadiname asimiliaciniu? (§ 217).
3. Kodėl priebalsiai suminkštėjo prieš priešakinius balsius? (§ 217).
4. Kokį priebalsių minkštinimą vadiname jotiniu? (§ 217).
5. Kaip minkštinamos priebalsių samplaikos? (§ 217).

6. Kuo skiriasi palataliniai priebalsiai nuo palatalizuotų? (§ 217).
7. Kurie priebalsiai labiausiai linkę minkštėti? (§ 217).
8. Kokius žinote minkštųjų priebalsių sukietėjimo atvejus tarmėse? (§ 217).
9. Prieš kuriuos priešakinius balsius priebalsiai suminkštėjo anksčiau ir prieš kuriuos vėliau? (§ 218).
10. Kurie priebalsiai, manoma, buvo minkšti jau baltų prokalbėje? (§ 218).
11. Kuriuje lietuvių kalbos ploto dalyje priebalsių minkštinimas intensyviausias ir kur jis menkiausias? (§ 218).
12. Ar latvių kalbai būdingas asimiliacinis priebalsių minkštinimas? (§ 218).
13. Kada priebalsiai būna minkšti žodžio gale ir kas juos ištiko bendrinėje kalboje? (§ 218).
14. Kada atskiri priebalsiai suminkštėjo prieš *e* tipo balsius? (§ 219).
15. Kaip prieš *e* tipo balsius priebalsiai minkštinami senųjų Klaipėdos krašto gyven tojų, šiaurės vakarų žemaičių ir Švėkšnos – Gardamo šnektoje? (§ 219).
16. Iš ko sprendžiame apie ankstesnį *k, g, š, ž* suminkštėjimą (lyginant su kitais priebalsiais) kupiškėnų tarmėje? (§ 219).
17. Koks joto likimas pozicijoje tarp dviejų balsių ir prieš balsį žodžio pradžioje? (§ 220).
18. Kas ištiko jotą tarp priebalsio ir priešakinio balsio? (§ 220).
19. Kaip jotas nyko pozicijoje tarp priebalsio ir užpakalinio balsio? Nuo ko priklausė nykimo intensyvumas? (§ 221).
20. Koks junginių *pj, bj* likimas žodžio pradžios pozicijoje ir prieš galūnę (bendrinėje kalboje ir tarmėse)? (§ 222).
21. Kurios tarmės išlaikė sveikus *pj, bj, mj, vj*? (§ 222).
22. Kas ištiko junginius **tj, *dj*? Kada iš jų išsirutuliojo afrikatos *č, dž*? (§ 223 ir 195–196).
23. Koks kitų priebalsių junginių su jotu likimas? (§ 224).
24. Kas ištiko *pj, bj* ir *mj, vj* junginius latvių kalboje (aptarti žodžio pradžios ir prieš galūnę pozicijas)? (§ 224).
25. Kas latvių kalboje ištiko junginius **tj, *dj* ir **sj, *zj* (taip pat iš **šj, *žj*)? (§ 224).
26. Koks senovinių **kj, *gj* likimas latvių kalboje? (§ 224).
27. Kas dabar latvių kalboje turima vietoj **nj, *lj, *rj*? (§ 224).
28. Koks junginių *priebalsis + jotas* prieš užpakalinius balsius likimas prūsų kalboje? (§ 224).

Priebalsių pridėjimai ir iškritimai

§ 225. Neetimologinis priebalsių atsiradimas (parazitiniai priebalsiai) ir priebalsių tam tikrais atvejais išnykimas lietuvių kalboje pasitaiko apskritai dažniau negu atitinkami vokalizmo reiškiniai. Tokie atvejai būna ne tik svetimoms kilmės žodžiuose, bet ir senuose veldiniuose.

§ 226. Žodžio pradžioje prieš balsį yra tendencija pridėti *j-* arba *v-*. Jotas paprastai atsiranda prieš priešakinius, *v-* – prieš užpakalinius balsius. Bendrinėje kalboje sistemingai pridodamas jotas tik prieš žodžio pradžios dvibalsį *ie*. Nors rašome, pvz., *iėškóti, iėšmas*,

ietis, iena, ievà, bet tariame *jieškóti, jiėšmas, jietis, jiena, jievà*. Kad čia esama etimologinio *ie-*, o ne *jie-*, rodo šiaurės žemaičiai, kurie taria *ei-* (pvz., *eiškúotė* 'ieškoti'), o ne *jėi-* (bet prieš tarmės *ie-* iš *é-* jotą ir jie pridėda, pvz., *jėstė* 'ėsti'). Prieš kitus priešakinius balsius jotas yra atsiradęs tik sporadiškai, pvz., *jis* < **is*, plg. lot. *is* 'jis'.

Tarmėse ne tik joto, bet ir *v-* (prieš užpakalinius balsius) pridėjimai gana dažni. Plačiai sakoma, pvz., *jilgas* 'ilgas', *jiñti* 'imti', *jyrà* 'yra' ir pan. Priebalsį *v-* daugelis tarmių pridėda prieš dvibalsiu *uo* prasidedančius žodžius, pvz., *vúodas* 'uodas', *vúoga* 'uoga', *vuodegà* 'uodega'. Pietų aukštaičiai ir jų kaimynai *v-* gana nuosekliai pridėda dar prieš *o, ū*, pvz., *volà* 'ola', *vùpė* 'upė', *vúžauti* 'užauti'. Tarmėse pasitaiko atskiruose žodžiuose pridėtinis *v* ir prieš *a, au*, pvz., *vaguėklas* 'agurkas', *vaũkėlis* 'aukėlis' ir kt.

Tiek jotas, tiek tarmėse *v* žodžio pradžioje galėjo visų pirma atsirasti pozicijoje po balsių dėl hiato vengimo, pvz., iš *pri-iñti, ji ieško, su-úostyti, tó úodo* atsiradę *pri-jiñti, ji jieško, su-vúostyti, tó vúodo* vėliau galėjo būti apibendrinti ir pozicijai po priebalsių.

Pridėtiniai *j-, v-* pasitaiko ir kitose baltų kalbose, plg. la. dial. *jirbe* < *irbe* 'kurapka', *vuts* < *uts* 'utėlė', pr. *woasis* 'uosis', *woble* 'obuolys', taip pat būdingi slavų kalboms, pvz., rus. *ягода* 'uoga' (*j-* pridėtinis, plg. lie. *úoga*), *быдпа* 'ūdra'.

§ 227. Žodžio pradžioje prieš sprogstamuosius priebalsius kartais pridėdama *s-*, pvz., šalia *kėsti, keterà, tvėrti* pasakoma ir *skėsti, sketerà, stvėrti*.

Tarmėse žodžių su pridėtiniais *s-* resp. *z-* turime daug. Prieš dusliusius *p, t, k* pridėdama *s-*, pvz.: *splazdėti* 'plazdėti', *splėsti* 'plėsti', *splásna* 'plunksna', *spruñkšti* 'prunkšti'; *straũklapis* 'trauklapis, gyslotis', *stũkstantis* 'tũkstantis'; *skabinti* 'kabinti', *skalkiai* 'kalkės', *skãpčius* 'kapčius', *skeřdžius* 'kerdžius', *skikilis* 'kikilis', *skregždė* 'kregždė'. Prieš skardžiuosius priebalsius *s->z-*, pvz.: *zdairýtis* 'dairytis', *zgedáuti* 'pa-geidauti, ieškoti'.

Pridėjimų priežastys ne visur tos pačios. Prie veiksmazodžių *s-* daug kur yra ne kas kita, kaip sangrąžos dalelytės reliktas, palaikytas šaknies dalimi. Ypač tai būdinga rytų Lietuvai, kur priešdėliniai veiksmazodžiai dažnai vietoj *-si-* turi *-s-* (§ 164). Ilgainiui tokios formos kaip *nustvėrti* (vietoj *nu-si-tvėrti*), imtos skaidyti ne *nu-s-tvėrti*, bet *nu-stvėrti*, ir iš čia nepriešdėlinė forma *stvėrti*. Plg. *silsėti* su *s-* prieš balsį iš *pa-si-ilsėti* > *pa-s-ilsėti*. Kai kurie daiktavardžiai *s-* galėjo gauti dėl kontaminacijos su kitais žodžiais, kuriuo nors būdu su jais kalbančiųjų siejamais, pvz., *skeřdžius* 'kerdžius' galėjo gauti *s-* iš *skeřsti, skregždė* – iš *skristi, skraidyti*, o *salpti* 'alpti' (su *s-* prieš balsį!) – iš *silpti, silpnas*. Atsiradus didesniai skaičiui žodžių, prie kurių fakultatyviai pridėdamas *s-*, ilgainiui

k || *sk* kaita galėjo būti apibendrinta ir kitiems. Pažymėtina, kad žodžių su pridėtiniais *s-* turima ir kitose giminingose kalbose, pvz., la. dial. *skrasts* || *krasts* 'kraštas'. Esama indoeuropiečių kalbose ir labai senų pavyzdžių su *s-* ir be jo, pvz., *stógas* (: *stiegti* 'dengti stogą'), gr. *στέγος* || *τέγος* 'stogas, namas', lot. *tegō* 'dengti', *toga* 'apdangalas'.

§ 228. Kitų priebalsių pridėjimai pasitaiko retai ir tik tarmėse.

Kiek dažniau pridedama *š-*, pvz.: *šaikvóti* 'eikovoti' (dėl neteisingo *iš-eikovóti* skal-dymo), *ščiáudėti* 'čiaudėti' (plg. *nuščiáudėti* < *nu-s-čiáudėti* iš *nu-si-čiáudėti*), *ščiaūptis* 'čiauptis' (plg. *suščiaūpti* < *su-s-čiaūpti* iš *su-si-čiaūpti*), *škrūptelėti* 'krūptelėti' (plg. *škrūpulas* 'išgąstis'), *šmeñdrė* (plg. *šveñdrai*), *štylėk* 'tylėk' (plg. *ša!* *šš!*), *švaipýtis* 'vaipy-tis' (plg. *šaipýtis*). Kitų priebalsių pridėjimai labai reti, pvz.: *džiogýs* 'žiogas', *taūkštas* 'aukštas' (*t* iš pasakymo *añt aūkšto*).

§ 229. Žodžio viduryje tarp morfemų įterpiama *j* arba *v*, vengiant hiato. Bendrinėje kalboje jotas paprastai įterpiamas tik prieš dvibalsiu *ie* prasidedančią šaknį, pvz., rašome *pā-ieškos*, bet tariame *pā-jieškos*, rašome *ap-ieško*, *pūs-ienės*, bet tariame *ap-jieško*, *pūs-jienės* (: *jiena* < *iena*). Tarptautiniuose žodžiuose toks jotas tariamas ir prieš kitus balsius, ypač po *i*, pvz., rašome *asociācija*, *abiturieñtas*, *biològija*, *akvāriumas*, bet tariame *asocijācija*, *abiturijeñtas*, *bijològija*, *akvārijumas*. Kai kuriuose į lietuvių kalbą anksčiau patekusiuose ir labiau sulietuvėju-siuose žodžiuose jotą jau ir rašome, pvz., *alijòšius*, *fortepijònas*, *milijònas*.

Įterptinį *v* bendrinė kalba turi ištekėjusių moterų pavardėse, kurių vyriškasis atitikmuo yra *u* kamieno, pvz., *Bùtku-v-ienė* (: *Bùtkus*).

Tarmėse jotas ir *v*, vengiant hiato, atsiranda daug dažniau ir tarp įvairių balsių. Jotas paprastai būna po priešakinio, *v*—po užpakalinio balsiu besibaigiančių morfemų, pvz., *pri-j-ĩmti* 'priimti', *i-j-áusti* 'jausti', *apy-j-aušriu* 'apyaušriu' ir *nu-v-eina* 'nueina', *su-v-ėdė* 'suėdė'. Tačiau tokį pasiskirstymą neretai laužo analogija: pagal, pvz., *nu-v-eina* vietomis sakoma ir *i-v-eina* 'jeina', pagal *ne-j-ėdė* 'neėdė' sako ir *su-j-ėdė* 'suėdė'. Gana plačiai paplitusios formos *apjākęs* 'apakes', *apjākti* 'apakti' atsirado turbūt iš **api-j-ākęs*, **api-j-ākti*. Skoliniuose įterpimas būna bet kurioje žodžio pozicijoje, pvz., (*a*) *kardijònas* 'akordeonas', *tijātras* 'teatras', *Simāvonas* 'Simeonas', *Tavòsė* 'Teodora' (iš *Taòsė* ar *Teòsė*). Neretai įterpiama ir tarp žodžių, ypač jotą po prielinksnio *i*, pvz., *i . j . aùšĩ* 'i ausi', *i . j . ėžerą* 'i ežerą', *i . j . ùpę* 'i upę'.

§ 230. Turime nemaža žodžių su įterptiniais *k*, *g* prieš *s*, *z* resp. *š*, *ž*, pvz.:

añkštas iš **anž-tas*, plg. lot. *angō* 'spaudžiu', s. sl. *qzъ-kъ* > r. *уз-куũ*;

áuksas iš **ausas*, plg. pr. *ausis*, lot. *aurum* < **ausōm*;

balškšvas, dial. *balksvas*, plg. *balšvas*;

beřgždžias, plg. dial. *beřždžias*;

bókštas iš **boštas* < l. *baszta*;

dūksėti, dial. *dūksauti*, plg. *dūsauti*;
grakštūs iš **graz-(s)tus*, plg. *grazūs*;
krikštas, *krikštyti* iš **kristas*, **kristyti* < s. rus. *крѣстѣ, крѣстити*;
lėkštas iš **lėž-tas*, plg. la. *lėzns*;
rýkštė iš **ryštė*, plg. la. *riste*², pr. *riste* (: *riš-ti?*);
šeřkšnas iš **šeřšnas*, plg. *širšnýti* 'apšerkšnoti';
tūkstantis iš **tūstantis*, plg. pr. a. pl. *tūsimtons*, s. sl. *tysešta* arba *ty-*
sōšta, got. *hūsundi*;
vinškna iš **vinžna*, plg. l. *wiāz*, r. *вѣз*;
žvaigždė, plg. dial. *žvaizdė*, l. *gwiazda*, r. *звѣзда*;
žviřgdai, plg. dial. *žviřždai*.

Pavyzdžiai iš tarmių: *aksfáltas* 'asfaltas', *apinakstris* 'apinasris', 3. praes. *bałksa* 'bała, balsta', *bařkščiai* 'barščiai' (iš br. *боршч*), *čerėkšnė* 'čerešnė' (iš *черешня*), *glėgžnas* 'gležnas', *gliuoksnis* 'gluosnis', *kaikštis* 'kaištis', *krikštolas* 'krištolas', adv. *kūlvirkščiais* 'kūliavirščia, per galvą virstant, labai greitai', *lāiksvė* 'laisvė', *papāzaikstis* 'pažastis', *pėksčias* 'pėsčias', *pliuokštas* 'pluoštas', *raikštis* 'raištis', *smalkštūs* 'smalsus', *uookšvis* 'uošvis', *vařksnos* 'varsnos'.

Įterpimai nevienodo senumo ir atsirado, matyt, dėl įvairių priežasčių. Pagal J. Endzelyną, tendenciją įterpti sukėlė *sk*, *zg* metatezė (ji bus aptarta § 245), plg. *tróško* : *trókšti*. Vienur kitur *k*, *g* gali būti gauti iš artimos reikšmės žodžių, pvz., *bałkšvas* (dial. *bałksvas* ir *báلكšvas*, *báلكšvas*) gali būti padarytas pagal *pilkšvas* (*pilkšvas*), *dūksėti* gali turėti *k* iš *dūkas* 'atsikvėpimas', adv. *kūlvirkščiais* — iš *atvirkščiai* ir pan. Jaustukas *báksť* (iš čia veiksmazodžiai *baksėti*, *baksnóti*, *báksťelėti*) atsirado greičiausiai dėl *bást* (*bástelėti*) ir *bákt* (*báksťelėti*) kontaminacijos. Esant iš seno didesniam skaičiui dubletų su *k*, *g* ir be jų, ilgainiui galėjo susidaryti tam tikras svyravimas *k*, *g* vartosenoje prieš sargiuosius ir žvarbiuosius; dėl to imta juos šioje pozicijoje sporadiškai dėlioti, o kartais ir išmetinėti (§ 239).

Latvių ir prūsų kalbose taip pat yra nemaža pavyzdžių su įterptiniais *k*, *g* prieš *s*, *z*: la. *aūksts* 'šaltas' (: lie. *áušta* 'vėsta, šaltėja'), *dziksła* šalia *dzisla* 'gysla', *íkss* šalia *íss* 'trumpas' (: lie. *įsas*), *pirksts* 'pirštas', *ligzds* 'lizdas', pr. *Chricstus* šalia *Christus* 'Kristus', *laxde* 'lazdynas' (= la. *lagzda* 't. p.' šalia lie. *lazdà*) ir kt. Tai rodo įterpimo tendencijos senumą.

§ 231. Prieš kitus priebalsius *k*, *g* įterpiami retai, paprastai tarmėse.

Pavyzdžiai: *pirtis* 'pirtis' (plg. *pirkià*), *reguliàktorius* arba (su disimiliacija) *leguliàktorius* 'plūgo regulatorius', *sklidūs* 'slidus', *sklysti* 'slysti' (plg. *sklisti* 'skeistis, plisti'), *maugdytis* 'maudytis'.

Ne visuomet lengva nustatyti, kur esama *k*, *g* įterpimo ir kur variantai su *k*, *g* yra senesni. Pvz., vietoj *drútas* žemaičiai ir artimesni aukštaičiai

sako *drūktas*, vietoj *žaltỹs* rytų aukštaičiai turi *žalktỹs* (*žaliaktỹs*, *želiaktỹs*). Sunku nustatyti, kuris šių porų narys senesnis. Dvejopumas galėjo atsirasti ir dėl substrato.

Tarmėse esama ir *k* pridėjimo žodžio gale pavyzdžių. Ypač tai būdinga Zietelos šnek-tai, pvz., *caik* 'tas, tasai' (iš *tas-aĩ-k*), *icaik* 'šitas' (iš *itas-ai-k*), *kursaik* 'kuris, kursai', adv. *kadaik* || *kadaik* 'kada', *nūnaik* 'dabar', *pėrnaik* 'pernai', imper. *paláuikik* 'palauk'. Kartais net du kartu pridedama: *caikik* (ret. *caigig*), *tadaikik* ir pan. Pavyzdžiai iš kitų tarmių: *deltōk* 'vis dėlto, tačiau', *kiāuraik* 'kiaurai', *kōleik* 'kolei', *visaik* 'visai', 3. praes. *dirbak* 'dirba'. Daugeliu atvejų pridėtinis *-k* yra dalelytės *gi* palaikas, plg. Daukšos postilės *tafaig* 407₁₁ 'tasai', *tataig* 200₄₄ 'tatai', *tenayg* 15₃₆ 'tenai'.

§ 232. Tarmėse yra dar įvairių kitokių priebalsių įterpimų, kurie atskirais atvejais gali būti gana seni ir todėl reikšmingi kalbos istorijai. Šiuo atveju ypač išsiskiria tie, kurie nurodyti a, b, iš dalies ir c skyreliuose.

a) Tarp *s* (*š*) ir *r* daugelis pietų aukštaičių (kitur sporadiškai) įterpia *t*, pvz., *apinastris* 'apinasris', *auštrā* 'aušra', *nastrai* 'nasrai', *straigē* 'sraigė', *straublỹs* 'vaivorykštė' (iš *sraublỹs*), *strēbti* 'srėbti', *strovē* 'srovė', *struoga* 'ruoga'. Tai gali būti sena ypatybė, nes junginį *sr* pavertė *str* daugelis indoeuropiečių kalbų, tarp jų ir slavai (pvz., r. *ocmpos* : liet. *srovē*), latviai (pvz., *strāva* 'srovė'), galbūt iš dalies ir prūsai (tai rodo šie dokumentų vietovardžiai: *Strowange*, *Stromyke*, *Strewe*, *Nastrayn*).

b) Tarp *m* ir *l* daug kur įterpiama *b*, pvz., *imblióti* 'iminėti' (iš *imlióti*), *paimblūs* 'gabus' (iš *paimlūs*), *stūmblioti* 'stumdyti' (iš *stūmlioti*), *Zem-bliáuskis* 'Zemliauskis' (pavardė). Kadangi junginiai *ml*, *mr* daugelyje indoeuropiečių kalbų virto *mbl*, *mbr*, tai yra pareikšta nuomonė, jog taip turėję atsitikti ir baltų kalbose. Tuo atveju *imlióti* tipo žodžius tektų laikyti naujais dariniais. Tačiau tam įrodyti trūksta visai patikimų duomenų.

c) Tarp *z* ir balsio sporadiškai įterpiamas *d*, pvz., *ābrozdas* 'paveikslas' (iš *ābrozas* < l. *obraz* ar br. *ōbrāz*), *bēzdas* 'alyva, Syringa' (iš *bēzas* < l. *bez*), *ērdinti* 'erzinti'. Cia *zd* atsirado, sekant *veizėti* || *veizdėti* tipo poras. Šis reiškinys jau aptartas § 183.

d) Tarp *n* ir *r* tarmėse sporadiškai įterpiamas *d*, pvz., *Geñdrikas* 'Henrikas', *gendrōlius* 'generolas'.

e) Žemaičių – aukštaičių pasieniais plačiu ruožu tarp *n* ir *s*, *š*, *ž* sistemingai įterpiama *t* resp. *d*, kurie su *s*, *š*, *ž* suliejami į afrikatas *c*, *č*, *dž*, pvz., *kálnc* vietoj *kálns* < *kálnas*, *sprėnci* vietoj *sprėsti*, *greñči* vietoj *greñšti* 'grežti', *āndžuols* vietoj *ānžuols* 'ąžuolas'. Vietoj samplaikos *nz* svetimos kilmės žodžiuose plačiai tariama *ndz*, pvz., *Andzelmā* 'Anzelma' (vardas), *bendzinas* 'benzinas'. Minėtinas *s* virtimas *c* (= *ts*) žodžiuose *cēbras* 'sėbras', *cezōnas* 'sezonas', *Cibiras* 'Sibiras', *cidābras* 'sidabras'. Samplaikos *sk*, *šk* plačiai verčiamos *ck*, *čk* (= *tsk*, *tšk*): *pliauckā* 'pliauska', *Baranauckas* (ir *-auckas*) 'Baranauskas', *Jablōnckis* 'Jablonskis', *Kavāreckas* 'Kavarskas', *pūčkā* 'pūška'...

f) Tie žemaičiai, kurie vietoj bendrinės kalbos *a, e, u, i* taria *an, en* (> *on, en*), *un, in*, atskiruose žodžiuose turi *an, en* (> *on, en*), ypač *un, in* ir vietoj *a, e* resp. *ū, i* (ir vietoj aukštaičių *uo, ie*), pvz., *agrañstas* 'agrasas', *mėñs* 'mės', *juñs* 'jūs', *glūñsnis* 'gluosnis' (= p. žė. *glūsniñs*); *ginsla* 'gysla', *triñs* 'trys', n. sg. *akmuñ* 'akmuo' (= p. žė. *àkmã*), d. sg. *výrun* 'vyru' (= p. žė. *výrù* = a. *výruo*). Tai savotiški hipernormalizmai, kuriuos turėtume traktuoti kaip *agrąstas, mėš, jūš, gįsla, trįs...* ir laikyti tam tikra antrine nazalizacija. Įterptinį *n* žemaičių tarmėje gauna ir kai kurie kiti žodžiai, jau turintys vieną *n*. Jis atsiranda tarp *i(i)*, rečiau *u(ū)*, ir sprogtamųjų priebalsių (dažniausiai *k, g*) arba afrikatos *č*. Formos su tokiu *n* randamos tiek pietų, tiek ir šiaurės žemaičių plote. Pavyzdžiai: *bažniñčia* 'bažnyčia', *ganinklà* 'ganykla', *kningà* 'knyga', *mėlniñčia* 'malūnas', (iš *mėlnyčia* < br. *мельниця*), *ninkštis* 'nykštys', *nintys* 'nytys', *sniñgas* 'sniegas' (plg. 3. praes. *sniñga*).

g) Įvairūs kitoki sporadiški priebalsių įspraudimai: *lāpkristis* 'lapkritis' (*s* iš *kristi*), *lėkstrika* 'elektra', *móšra* 'moša, vyro sesuo' (*r* greičiausiai iš *dukrà* ar *sėšerys*), *saliestrà* 'salietra'; *pristáikinti* 'pritaikinti', *rūkšpūžė* 'rupūžė' (keiksmažodis), *sekšmė* 'sekmė, sakmė'; *pamėgždžioti* 'pamėgdžioti'; *akerčė* 'aketė' (*r* iš *kirsti, keřta*), *árzuolas* 'ąžuolas', *karštavóti* 'ragauti' (iš *kaštavóti* < 1. *kosztować*, plg. *kárštas*), *mėtrà* 'mėta', *partigrāpas* 'fotografas' (plg. *portrėtas*), *peřtnyčia* 'penktadienis' (iš *pėtnyčia, pėtnyčia* < br. *пятниця*), *aguřklas* 'agurkas', *āpnarsis* 'apinasris' (perdirbta iš *āpnarsis*); *benaušė* 'beausė (avis)', *blanknótas* 'bloknotas' (plg. *blánkas*), *palaidnas* 'palaidas' (plg. *glótnas* 'lygus', *negādnas* 'piktas, prastas'), *tėkninka* 'technika' (ir *tėkninkas* 'technikas', plg. *bitninkas* 'bitininkas') ir kt.

§ 233. Priebalsių numetimas žodžio pradžioje – retas reiškinys, labiau būdingas tarmėms.

Vakarų aukštaičiai kauniškiai ir kai kurie žemaičiai atskiruose žodžiuose prieš *o* (> žė. *uo*) netaria lūpinio priebalsio *v-*, pvz., *óras* 'voras', *ókiėtis* / *okietỹs* 'vokietis', *ógti* 'vogti', *ógos* 'vogos', *overė* 'voverė', *olungė* 'volungė'. Žodžiai *vanduō, vānta, vangūs vaĩmždis* ir *vāšas* netenka *v-* tose tarmėse, kurios *an, am, a* verčia *on, om, o(n)* arba *un, um, ū*, pvz., *ōndčiu* / *undūō* 'vanduō', *ōñšos* / *ōšos* / *ūšas* 'vašas'. Tas pat pasakytina dėl joto nykimo prieš tarmės *en, em* > *in, im*, pvz., ryt. *inė* 'jėntė, žmonos sesuo'. Mat žodžio pradžios jotas, ypač prieš *i(i)*, tarmėse daug kur tariamas neryškiai ir gali visai išnykti (*is* < *jis*). Dar plg. *ėknos* < *jėknos* (*jāknos*).

Kiti žodžio pradžios priebalsiai numetami retai, daugiausia skoliniuose, vengiant lietuvių kalbai neįprastų priebalsinių samplaikų, pvz.: *bóti* 'paisyti, vengti, kenkti' (iš *dbóti* < 1. *dbač* ar br. *δβαυε*), *sálmė*, 'psalmė' (plg. kitokį *ps-* vengimo būdą: *apsálmė, pasálmė*), *Saverúkas* 'Ksaverukas'. Priebalsių išnykimo priežastis gali būti ir disimiliacija. Vieno iš pasikartojančių *r* išnykimu aiškintinas žemaičių žodis *arótos/arótai* 'roratai' (iš 1. *roraty*), analogiškas pavyzdys su išnykusi vienu iš dviejų *n* yra rytų aukštaičių *ėndrė* > *indrė* 'nendrė', plg. pietų aukštaičių *jėndrė* (su *n ... n* > *j...n*).

§ 234. Žodžio vidurio priebalsių išnykimas – daug dažnesnis reiškinys. Turime ir labai senų nykimo atvejų. Tokiais laikytinas priebalsio *v* netekimas žodžiuose *sesuō* (*se-* iš **sve-*, plg. skr. *svasar-*, got. *swistar*) ir *šėšuras* 'vyro tėvas' (*še-* iš **sve-*, plg. s. sl. *svėkrъ*, sva. *swāhur*, skr. *śvāsura-*).

Seniai lūpinis priebalsis *v* nyksta prieš lūpinius balsius (disimiliacija!), ypač dvibalsį *uo*, pvz., *dù* < **dvúo* (plg. f. *dvi* < **dvíe*, s. sl. *dъva*, skr. *dvāu*, lot. *duō*, gr. δύω 'du'), *šuō* < **švuō* (iš **ḫuōn*, plg. skr. *śvā*, gr. ζύωv).

Žemaičiai tokio *v* bemaž visada netaria (jų *uo* iš *o*) net naujuose žodžiuose, pvz., (pateikiami aukštaitiški atitikmenys su *o*) *adōkatas* 'advokatas', *apolūs* 'apvalus', *ašōk-lis* 'raudonasis serbentas' (plg. a. *ašvōklē* 't. p.'), *eikōti* 'eikvoti', *kōlyti* 'girti' (iš *kvō-lyti* < l. *chwalicē*), *kortā* 'toks saikas, skardinis indas', *kōtymai* 'egzaminai' (iš *kvōtymai* : *kvōsti*), *nakōti* 'nakvoti', *sōris* 'svoris', *sōtas* 'svotas', *šōgeris* 'švogeriš', *torā* 'tvora'. Aukštaičių tarmėje toks nykimas retas, pvz., *pikotē* 'piktotė'.

Vakarų Lietuvoje n. -a. du. f. formos *mūdvi* (žė. *vėdvi*), *jūdvi*, *tiēdvi*, *abidvi* fakultatyviai netenka *v* ir tariamos *mūdi* (žė. *vėdi*), *jūdi*, *tiēdi*, *abidi* dėl vyr. g. *mūdu* (žė. *vėdu*), *jūdu*, *tuōdu*, *abūdu*, kur -*du* < **dvúo* su išnykusiu *v* prieš *uo*. Vietomis fakultatyviai *v* netenka ir kiti linksniai, pvz., g. pl. *mūdieju*, d. -i. pl. *mūdiem*. Pasakoma net f. *di* 'dvi'.

§ 235. Lūpinis priebalsis *v* nyksta ir po lūpinių *p*, *b*, pvz., *apynỹs* < *apvynỹs* (taip tarmėse tebesakoma), *Labardžiaī* (vietovardis) < *Labvardžiaī*. Plg. la. *apaļš* 'apvalus'.

Tarmių pavyzdžiai: *apalūs* 'apvalus', *apalaīnas* 'apvalainas', *āpara* 'apvara', virvelė kam nors suvarstyti, pvz., naginėms raukti', *Aparadai* 'Apvardai'. Tokiais atvejais kar-tais išnyksta ne *v*, bet *p*, *b*, pvz., *avadaī* 'apvadaī', *aveřsk* 'apversk'. Taip atsitinka ir prieš lūpinį nosinį *m*, pvz., 3. praet. *āmetē* 'apmetē'.

§ 236. Priebalsis *d* nyksta prieš nosinius priebalsius, pvz., s. lie. 1. sg. praes. *dúomi* 'duodu' < **duod-mi*, 1. pl. *dúome* 'duodame' < **duod-me* (plg. 3. pers. *dúosti* 'duoda' < **duod-ti* : *dúoda*); s. lie. *demi* 'dedu' < **ded-mi*, *deme* 'dedame' < **ded-me* (plg. *desti* 'deda' < **ded-ti* : *dēd-a*), n. sg. *raumuō* < **raud-muo* (: *raud-ōnas*), *skiemuō* < **skied-muo* (: 3. praet. *skied-ē*). Tai būdinga ir kitoms baltų (pvz., la. *duōmu* 'duodu' < **duod-mu*), taip pat slavų (pvz., s. sl. *damb* 'duodu' < **dad-mb*) kal-boms.

Prie senų išnykimų reikia priskirti dar priebalsio *t* netekimą tarp *ř* ir *m*, pvz., s. lie. *āřmas* 'aštuntas' < **ařtmas*, plg. pr. *asmus*, s. sl. *osmъ* šalia skr. *ařtama-*.

§ 237. Pastebima tendencija išmesti sprogstamuosius priebal-sius iš kitų priebalsių samplaikos vidurio (jeigu nesutrukdo giminingų žodžių analogija), pvz., *pāsninkas*, ryt. *pāšnykas* < **pastnykas* (iš s. l. *postnik*), *plasnōti* < **plast-noti* (: *plast-ēnti*), *čēšnis* 'pagarba, vai-šės' < **čēstnis* (iš s. br. *uecmb*), *smārvē* < *smārdvē* (: s. lie. *smardūs*, *smir-dēti*).

Tarmėse tokių pavyzdžių labai daug, plg. *kamlŷs* < *kambly̯s* 'augalo kamienas, drūt-galis', *kli̯mti* < *kli̯mpti*, *ku̯mti* < *ku̯mpti*, *te̯nti* < *te̯mpti*; *a̯srŷs* < *a̯strŷs*, *balgalvis* < *balt(a)galvis*, *kopŷslapis* < *kopŷst(a)lapis*, *pikdagis* < *pikt(a)dagis*, *šalkalvis* 'šaltkalvis', *šimkŷjis* 'šimtakojis', *višgaidis* 'vištgaidis'; *kalpe̯cius* < *kalkpe̯cius* 'krosnis kalkėms degti', *min̷skiausis* < *min̷st(a)kiausis* 'kiaušinis be lukšto' (pastaruose dviejuose pavyzdžiuose galima žiūrėti ir išnykimą dėl dviejų *k* disimiliacijos).

§ 238. Paprastai linksta išnykti vienas iš dviejų žodyje esančių nosinių priebalsių (disimiliacija!). Būdingas pavyzdys – įvardžiuotinių būdvardžių formos d. sg. *baltájam* < *baltámjam*, loc. sg. *baltájame* < *baltámjame*, d. pl. m. *baltiesiems* < *baltiemsiems*, f. *baltósioms* < *baltóm-sioms*, i. pl. f. *baltōsiomis* < *baltōmsiomis*, dial. d. du. m. *baltiejiem* < *baltie̯mjiem*, f. *baltójom* < *baltómjom*, i. du. m. *baltie̯jiem* < *baltie̯mjiem*, f. *baltōjom* < *baltōmjom*, ill. sg. m. *baltájan* < *baltañjan*, f. *baltōjon* < *baltōñjon*. Formas su išlaikytais abiejų dėmenų *m* resp. *n* tebeturi dalis vakarų aukštaičių (pietinė) ir daugelis rytų aukštaičių vilniškių.

Tarmėse yra ir kitokių pavyzdžių su išnykusiu vienu iš dviejų nosinių priebalsių, pvz., *ce̯n̷teris* 'centneris', *drun̷gas* 'drungnas', *pu̯dame̯ntas* 'fundamentas', *vielinkas* 'vienlinkas', *Vice̯ntas* 'Vincentas', *m̷elmusė* < *m̷elyna m̷usė*. Kartais išnyksta ir sklandusis *l* prieš *n*: žemaičiai ir pakraštiniai aukštaičiai šalia *vėlns* < *vėlnias* pasako ir *vėl̷s*.

§ 239. Tarmėse dar yra ir kitokių priebalsio išnykimo atvejų, kurie reikšmingi, nustatant lietuvių kalbos garsyno raidos polinkius.

a) Zietelos lietuviai *k, g* dažinausiai netaria prieš priebalsių samplaiką *s, š, ž* + priebalsis, pvz., *an̷sti* 'anksti', *áu̯štas* 'aukštas', *dabar̷yščias* < *dabar̷ykščias* 'dabartinis', *pa̯uš̷tė* < *pa̯uk̷štė* 'paukštis', *rū̯štus* 'rūgštus', *skr̷ėždė* < *skr̷ėždė* 'kregždė'.

b) Sudėtiniuose žodžiuose vietoj *pirm-* dalis žemaičių sako *pim-*, pvz., *pimd̷ėlė* 'pirm-dėlė, pirmaveršė karvė', *pim̷galis* 'pirmagalys', *pim̷šokis* < *pirm̷šokis* 'pati pradžia'. Įvairiose tarmėse *l* netenka žodis *kiaul̷ė*, kai eina sudėtinių daiktavardžių pirmuoju dėmeniu be jungiamojo balsio, pvz., *kiaū̯grū̯šė* < *kiaū̯lgrū̯šė* 'laukinė kriaušė', *kiaū̯pienė* < *kiaū̯lpienė* 'toks augalas', *kiaū̯šer̷ys* < *kiaū̯lšer̷ys* 'tokia žolė'.

c) Intervokalinėje pozicijoje *j* ir *v* daug kur nusilpsta, virsta *i, u*, kurie turi tendenciją išnykti, ypač *i* tarp priešakinių, *u* tarp užpakalinių balsių, pvz., partic. praet. act. *ė̯jės* > ryt. *ė̯jis* ir *ė̯is*, 3. praet. *bū̯vo* > vak. a. *bū̯yo* ir *bū̯o*, net *bó*. Kiti įvairių tarmių pavyzdžiai: *pa̯'ōjus* 'pavojus', *br̷'oras* 'bravoras', 3. praet. *mel̷'ō* 'melavo', *pa̯'ogė* 'pavogė'. Plg. *gre̯imas*, *kale̯imas*, *kla̯imas* ir *gr̷ė̯jimas*, *kal̷ė̯jimas*, *klo̯jimas*. Vakarų Lietuvoje *j, v* > *i, u* netariami prieš išnykusį sudėtinių žodžių jungiamąjį balsį ir galūnės vokalizmą (paprastai po ilgo balsio ar) dvibalsio), pvz., *kraū̯ligė* 'kraujaligė', *vė̯pūtė* < **vė̯japūtė*, *gy̯plaukiai* 'gyvaplaukiai', *ki̯rkotis* 'kirvakotis', žė. *kraū̯s* 'kraujaligė', *vė̯s* 'vėjas', *tė̯s* 'tėvas', 3. praes. *jó* 'joja' (bet *dalij̯/dalij̯* 'dalija'), loc. sg. *šakō* 'šakoje', *žēmė* 'žemėje', *ak̷j̯* 'akyje' (bet *akij̯, dangū̯j*). Dar plg. adv. *sudi̯ē* < *su dievū̯*.

d) Įvairūs sporadiški priebalsių iškritimai: *asigū̯lės* 'atsigulės', *ga̯gystė* < *ga̯idgystė*; *mė̯škū̯dis* < *mė̯šk(a)šū̯dis* (dviejų *š* disimiliacija), *šikn̷ósparnis*, 'šikšnosparnis' (dviejų *š* disimiliacija arba liaudies etimologija: *šikn̷à* + *sparna̯i*); *du̯n̷opė* 'durnaropė' (du *r*!),

kimgraužà 'kirmgrauža' (du *r!*), *kùmrausis* 'kurmausis' (du *r!*), *sáyklas* 'salyklas, daiginti grūdaialui daryti' (du *l!*); *kiaūlvedris* < *kiaūlviedris*, *Sirpliónys* 'Svirplionys' (kaimo pavadinimas), *žirblis* 'žvirblis.'

§ 240. Kartais išmetamas ne vienas priebalsis ar balsis, bet visas žodžio skiemuo. Tokį reiškinį vadiname haplologija. Paprastai taip atsitinka tada, kai žodyje greta yra du vienodi ar panašūs (ypač priebalsiais) skiemenys, pvz., *bōtkotis* < *botaga-kotis*, *malūninkas* < *malūnininkas*, *šėmargas* < *šėma-margas*, *Tauragė* < *Taura-ragė*.

Tarmių pavyzdžiai: *gýslapis* < *gysla-lapis*, *tėvardis* < *tėva-vardis*, *Rùmškės* < *Rumšiškės*.

Savotišku haplologijos atveju laikytinos įvardžiuotinių būdvardžių formos, kuriose buvo pasikartojančių morfemų, pvz., loc. sg. m. *baltājame* < *balta-me-ja-me*, f. *baltōjoje* < *balto-je-jo-je*, i. pl. f. *baltōsiomis* < *balto-mis-jo-mis*, loc. pl. m. *baltuōsiuose* < *baltuo-se-juo-se*, f. *baltōsiose* < *balto-se-jo-se* ir kt. Ši aplinkybė galėjo tam tikru mastu prisidėti prie įvardžiuotinių formų sutrumpinimo.

Endzelynas Gars. ir form. 46–52, Darbu izl. II 420–439 ir Latv. val. gram. 211–228, 236–245, Otrębski Gramatyka I 376–388, 391–392, Vaitkevičiūtė LKG I 116–118, Stang Vergleich. Gram. 108–113, Zinkevičius Liet. dial. 177–199, Grinaveckis Žem. tarm. 323–335, Palionis Liter. kalb. 105–106, Vosylytė KK 28 32–34.

1. Papasakokite apie joto pridėjimą žodžio pradžioje prieš balsius (bendrinėje kalboje ir tarmėse) (§ 226).

2. Ką žinote apie *v*- pridėjimą prieš balsius? (§ 226).

3. Kuriais atvejais ir kodėl pridedama *s*- prieš sprogstamaisiais priebalsiais prasi-dedančius žodžius? (§ 227).

4. Pasakykite po pavyzdį su pridėtiniais *š*, *d*, *t* (§ 228).

5. Kuriais atvejais ir kodėl žodžio viduryje atsiranda *j* ir *v*? (§ 229).

6. Kuriais atvejais įterptinis *j* rašomas ir kuriais atvejais nerašomas? (§ 229).

7. Pasakykite po kelis bendrinės kalbos ir tarmių žodžius su įterptiniais *k* ir *g* prieš sargiuosius ir žvarbiuosius priebalsius (§ 230).

8. Kaip aiškinamos tokio *k*, *g* įterpimo priežastys? (§ 230).

9. Pasakykite kelis pavyzdžius su įterptiniais *k*, *g* prieš kitokius (ne *s*, *z*, *š*, *ž*) priebalsius (§ 231).

10. Pasakykite po pavyzdį su *sr* > *str*, *ml* > *mb*, *z* > *zd*, *nr* > *ndr*, *ns*, *nš*, *nž* > *nc*, *nč*, *ndž*, *sk*, *šk* > *ck*, *čk* (§ 232).

11. Kaip aiškintinos tarminės formos *mēs* 'mės', *trīs* 'trys', *jūs* 'jūs'? (§ 232).

12. Papasakokite apie priebalsių numetimą žodžio pradžioje (§ 233).

13. Iš kur žinome, kad *sesuō*, *šėšūras* turi *se-*, *še-* iš **sve-*? (§ 234).

14. Aptarkite *v* nykimą prieš lūpinius balsius resp. *uo* (§ 234).

15. Papasakokite apie *v* nykimą po lūpinių *p*, *b* (§ 235).

16. Duokite pavyzdžių su *dm* > *m*, *štm* > *šm* (§ 236).

17. Pasakykite keletą žodžių (bendrinės kalbos ir tarmių) su išnykusiais sprogstamaisiais priebalsiais iš pozicijos tarp kitų priebalsių (§ 237).
18. Aptarkite vieno iš dviejų žodyje esančių nosinių priebalsių nykimą (§ 238).
19. Kurioje tarmėje dažnai netariami *k, g* prieš *s, š, ž*+priebalsis? (§ 239).
20. Kaip tarmėse nyksta intervokaliniai *j, v*? (§ 239).
21. Pasakykite keletą pavyzdžių su dar kitokiais priebalsių išnykimais tarmėse (§ 239).
22. Kas yra haplogija? Pasakykite keletą jos pavyzdžių (§ 240).

Žodžio galo konsonantizmas

§ 241. Pirmykščių galūnių (ide.) priebalsiai lietuvių kalboje, kaip ir kitose baltų kalbose, išliko ne visi, be to, tik tam tikrais atvejais ir nevie-nodai. Geriausiai išliko ide. **-s*. Tai matyti kad ir iš tokių pavyzdžių:

n. sg. *diēvas* (la. *dievs*, pr. *deivs*) : lot. *deus*, skr. *dēvās* <ide. **deiuōs*;

n. sg. *avis* (la. *avs*) : lot. *ovis*, gr. *ὄις*, skr. *ávis* <ide. **ōyis*;

a. pl. *dievùs* (la. *dievus*, pr. *deiwans*) : lot. *deōs*, skr. *dēvān* <ide. **deiuōns*;

i. pl. *dievaĩs* : skr. *dēvāis* <ide. **deiuōis*.

Ide. **-s* lietuvių kalboje išliko apskritai visais atvejais. Net dabartinėse armėse, trumpinant galūnes, priebalsis *-s* iš absoliutinio žodžio galo paprastai niekuomet neišnyksta, plg. žemaičių n. sg. *vī'rs* <*výras*, šiaurės panevėžiškių *árkal's* <*arklỹs*, a. pl. m. *võs's* <*visùs*. Plačiai vartojamos daugiskaitos datyvo formos be *-s*, pvz., *výram* 'vyrams', yra pirmykštės ne daugiskaitos, bet dviskaitos datyvo formos, tik ilgainiui imtos vartoti daugiskaitos datyvui reikšti. Tai susiję su dviskaitos nykimu ir bus aptarta § 281. Tas pat pasakytina dėl analogiškų instrumentalio formų, pvz., *šakõm* 'šakomis' (§ 281).

§ 242. Pirmykštis ide. **-r* išliko lietuvių kalboje tik kai kuriuose nekaitomuose žodžiuose, pvz., *iř* (la. *ir*, pr. *ir*, s. sl. *i*, gr. *ῥα*), *kuř* (la. *kùr*, got. *hvar*, skr. *kár-hi*), *peř* (la. *par*, pr. *per*, lot. *per*, gr. *περ*). Kaitomų žodžių galo **-r* išnyko labai seniai, pvz., *mótè* (la. *māte*, pr. *mūti*, s. sl. *mati*) <ide. **mātēr*, plg. lot. *māter*, gr. *μήτηρ*.

Tarmėse dažnai jau numetamas ir nekaitomų žodžių **-r*, pvz., *à* <*ař*, *i* <*iř*, *dá* <*dár*, *kù* <*kuř*. Gali nukristi net toks *r*, kuris buvo neabsoliutiniame žodžio gale, pvz., *ȳ* <*ȳr* <*ȳrà*, *nebĕ* <*nebĕr* <*nebĕrà*.

§ 243. Senovinių galūnių **-n* lietuvių kalboje įsiliejo į prieš einantį balsį, paversdamas jį nosiniu balsiu, kuris ilgainiui buvo denazalizuotas, pvz., a. sg. *vilkq* <**vilkān*. Tai aptarta § 83–86.

Tarmėse kartais numetamas ir antrinės galūnės *-n*, po kurio senovėje yra buvęs dar koks balsis, pvz., d. sg. *má* < *mán* (iš *māni* ar *mānie*), ill. sg. *žēmė* < *žēmėn* (iš *žēmėna*), adv. *artỹ* < *artỹn(iui)*, *šiañdie* < *šiañdien(a)*, *kaži* < *kažin* (iš **kàs žino*) ir kt.

§ 244. Kiti pirmykščio indoeuropiečių absoliutinio žodžio galo priebalsiai, atrodo, visur nukrito, pvz., 3. pers. *vēda* (la. *vēd*, pr. *polinka* ‘palieka’) gali būti iš **vedat*, plg. skr. *bhārat* ‘(jis) neša’ (dėl *-a* < **-at* problemos dar bus kalbama § 530); nom. -acc. n. *visa*, *kita* gali turėti *-a* iš **-at* (tai bus aptarta § 424). Dabar lietuvių kalboje įturimi absoliutinio žodžio galo priebalsiai seniau yra buvę neabsoliutinėje galūnėje, t. y. po jų yra nukritęs koks nors balsis. Tai matyti kad ir iš šių pavyzdžių (skliausteliuose įrašyta žodžio pabaiga, išlikusi tarmėse arba sen. raštuose): *kaĩp(ó-gi)*, *taĩp(ó-gi)*, *nėt(a)*, *anót(e)*, *bėt(ai-gi)*, *añt(à)*, *dirbant(i)*, plg. dz. *dzirbanc*), *tàd(à)*, *kàd(à)*, *eik(i)*, *jùk(i-g)*; *daũg(i)*, plg. la. *daũdz*), *lýg(i)*, plg. la. *lĩdz*), *atgàl(iõn)*, *vėl(iai)*, *kodėl(iai)*, *tám(ui)*, *perdėm(ui)*, *ũž(u)*.

Tarmėse dažnai numetami net ir buvę neabsoliutinės galūnės priebalsiai, pvz.: *kaĩ* < *kaĩp*, *taĩ* (*teĩ*) < *taĩp* (*teĩp*), *beñ* < *beñt*, *añ* < *añt*, *dėšim* < *dėšimt*, *bė* < *bėk*, *vė* < *vėl*, *kodė* < *kodėl*.

Endzelynas Gars. ir form. 35, Otrębski Gramatyka I 389–391, Stang Vergleich. Gram. 113–115, Zinkevičius Liet. dial. 179–184.

1. Kuris pirmykštės absoliutinės galūnės priebalsis geriausiai išliko lietuvių kalboje? (§ 241).
2. Kuriais atvejais išliko ide. **-r*? (§ 242).
3. Koks likimas ištiko senovinių galūnių **-n*? (§ 243).
4. Kaip traktuotini dabartiniai žodžio galo priebalsiai? (§ 244).

Kiti konsonantizmo pakitimai

§ 245. Jeigu žodyje yra sunkiai ištariamų garsų samplaikų, priebalsiai gali būti perkeliami į kitą vietą arba sukeičiami vietomis. Tokį reiškinį vadiname metatezė (gr. *μετάθεσις* ‘perkėlimas, perstatymas’). Būdingiausias lietuvių kalboje metatėzės atvejis – samplaikose *sk*, *šk*, *zg*, *žg* priebalsių sukeitimas vietomis, t. y. pozicijoje prieš priebalsius tų samplaikų vertimas *ks*, *kš*, *gz*, *gž*, pvz.:

drėskia, bet *drėksti*, *drėksdavo*, *drėksiu* < **drėks-siu*, *drėksčiau*;
tviėskia, bet *tviėksti*, *tviėksdavo*, *tvýkstelėti*;
reĩskia, bet *reĩkšti*, *reĩksdavo*, *reĩksdamas*;
brėško, bet *brėkšti*, *brėkšta*;
mėzga, bet *mėgzti*, *mėgzdavo*;
džeřžgia, bet *džeřžti*, *džeřždamas*, *džeřžsiu* < **džeřžž-siu*;
ežgỹs ‘tokia žuvis’, bet *egžlỹs* ‘t. p.’.

Tai sena metatezė, turima ir kitose baltų kalbose, pvz., la. 3. praes. *tūkst* 'pučiasi, tunka' : 3. praet. dial. *tūska*, inf. *megzt* 'megzti' : *mazgs* 'mazgas'. Jos priežastis gali būti „šokinėjančios“ artikuliacijos vengimo tendencija. Mat įprasta, kad tariant priebalsių samplaikas liežuvis juda viena kryptimi, pvz., samplaiką *kšt* žodyje *reikšti* sudaro liežuvio užpakalinis (gomurinis) priebalsis *k*, liežuvio priešakinis *š* ir dar priešakesnis sprogs-tamasis *t*. Šis žodis be metatezės (**reiškšti*) jau būtų tariamas su nelygia, „šokinėjančia“ artikuliacija (priešakinis – užpakalinis – priešakinis gar-sas), kurios vengiant, manoma, ir buvo priebalsiai *šk* sukeisti vietomis.

Tarmėse *sk > ks* ir nelietuviškos kilmės žodžiuose, pvz., *Maksvà* 'Maskva', *biks-vitas* 'biskvitas'.

§ 246. Kiti pasitaikantys metatezės atvejai nepasizymi dėsningumu, būna tik atskiruose žodžiuose. Daugiausia kilnojami priebalsiai *r* ir *l*, kiti rečiau. Skiriamos dvi metatezės rūšys: 1. kai vienas priebalsis perkeliamas į kitą vietą ir 2. kai du priebalsiai sukeičiami vietomis. Abiem atvejais priebalsių perkėlimas gali įvykti tame pačiame arba skirtinguose skiemenyse.

§ 247. Į kitą vietą dažniausiai nukeliamas priebalsis *r*, pvz., a) tame pačiame skiemenyje: *siurbčioti*, plg. *sriūbčioti* (: *srėbti*), b) nukeltas į kitą skiemenį: *erškėtas* 'tokia žuvis', plg. sen. raštų *ešketras* (: pr. *esketres*, 1. *jesiotr*), *žvizdras* 'smulkus žvyras', plg. sen. raštų *žvirzdas* / *žvirždas*.

Tarmių pavyzdžiai: a) *brūkuoti* 'burkuoti', adv. *irsčia* 'risčia', *pāprikai* 'kyšis' (plg. *papiškti*), *prikaitė* 'viralinė' (plg. *pirkaitė*), praep. *pirn* 'pirm', *primdėlė* 'pirmdėlė, pirmaveršė karvė', *primgalys* 'pirmagalys', pietų žemaičių 3. praes. *šaln(a)* 'šąla', *keřn(a)* 'keŗa', *kiuřn(a)* 'kiūra', *kiľn(a)* 'kyla' < **šailn(a)*, **keňr(a)*, **kiuňr(a)*, **kiňl(a)*; b) (galima laikyti ir dviejų priebalsių sukeitimu vietomis) *dulsūs* 'duslus', *vielninkas* 'vienlinkas', (priebalsis nukeltas į kitą skiemenį) *aprinastis* 'apinasris', *kutrus* 'krutus, greitas', *skarvadà* 'keptuvė' (iš *skavardà* < sl. **skovorda*), *sūtros* 'srutos', *šalatrānas* 'šarlatanai', *šatrai* 'šratai' (vengiama lietuvių kalbai nebūdingo *šr-*, plg. dial. *šaratai*, *širatai* 't. p.'), *vorāilinkis* 'voratinklis', *rēpcetas* 'receptas' (nukeltas *p*), *širiūt* 'širyt' (iš **širyt*; nukelta *n*), *gaidykstė* < *gaidygstė* 'gaidygstė, gaidžių giedojimo metas anksti ryta' (nukelta *g*).

§ 248. Vietomis sukeisti toliau (ne greta) esantys priebalsiai šiuose žodžiuose:

kepti, 1. sg. praes. *kepù*, plg. s. sl. *pekq* 'kepu', skr. *pacati* 'kepa' (*c < k*) – labai sena metatezė, plg. la. *cept* 'kepti', gr. ἀρτο-κόπος 'kepėjas' (bet πέσσω 'kepu' < **pekjō*);

boginti || *gabėnti* (*b...g < g...b*);

Baltramiėjus (*Baltrus*) < **Bartlamiejus* iš 1. *Bartłomej* lot. (gr.) *Bartholomaeus* (iš aramejų *bar* 'sūnus' + *Talmaj* 'Ptolomėjus');

kanabėkas < *kabenėkas* 'dviem ražais kablys (ppr. mėšlui iš vežimo versti)' (*n...b < b...n*).

Tarmių pavyzdžiai: (r...l>l...r) *klingeris* 'riestainis' (iš *kringelis* < vok. *Kringel*), *lātrankis* 'ratlankis', *lidrius* 'ridlius, kastuvas', *zelkorius* 'veidrodis' (iš *zērkolius* < *зеркало*); (l...r>r...l) *dórelis* 'doleris', *kūralaišis* 'grįžtė' (plg. *kūlis* + *rišti*), *Raīlas* 'Lauras', *razūlka* 'lazurka'; (vienas iš narių r) *čeverjėkas* 'užvarstoma kurpė' (iš *čerevėjėkas* < s. br. *черевиукѡ*), *keremėkas* 'kemerėkas, kreivas medis, nerangus žmogus'; (vienas iš narių l) *añsklis* 'alksnis', *liminys* 'milinys', *siñplas* 'silpnas', *žlavus* 'žvalus'; (kitoki) *ardimelis* 'triukšmas, sujudimas' (d...m < m...d, plg. *armidelis* su vieno iš dviejų r disimiliacija iš *armideris* < l. dial. *armider*), *mocòtiklas* 'motociklas' (c...t < t...c).

Endzelynas Gars. ir form. 50, Otrėbski Gramatyka I 359–360, 372–374, Volfsonas MAD 1958 2 183–193, Vaitkevičiūtė LKG I 118–119, Zinkevičius Liet. dial. 174–177.

§ 249. Du šalia kits kito vienodi priebalsiai vadinami geminātomis. Lietuvių kalbai geminatos nebūdingos. Morfemų sandūroje atsiradus dviem vienodiems priebalsiams, paprastai tariamas tik vienas, pvz., *daugālis*, *pēr-rašyt*, *pūs-seserė*, *iš-šókti* ir *āt-daras* (dėl asimiliacijos virsta *ād-daras*), *daug-kařt* (> *dauk-kařt*), *pus-šėšto* (> *puš-šėšto*), *ūž-sienis* (> *uz-sienis* > *ūs-sienis*) tariame *daugālis*, *pėrašyti*, *pūs-seserė*, *išókti* ir *ādaras*, *dau-kařt*, *pušėšto*, *ūsienis*. Taip atsitinka ir su geminatomis žodžių sandūroje, pvz., *tik keli*, *ant tāko*, *kad đirba*, *už žiānuų*, *už šiēnq* tariame *ti_keli*, *an_tāko*, *ka_đirba*, *u_žiānuų*, *u_šiēnq*. Šiais atvejais geminatos tik rašomos. Jos gali būti ištariamios, tik pabrėžiamai kalbant. Šiaip paprastai geminatų netariame, jos panaikinamos. Tokį reiškinį vadiname dėgeminācija.

Šaknies ir galūnės, šaknies ir priesagos sandūrų geminatos ne tik netairiamos, bet ir nerašomos, pvz., 1. sg. fut. *kàsiu*, *mėgsiu* < **kas-siu*, **megz-siu* (plg. *đirb-siu*), *áuklė*, 2. sg. imper. *áuk*, 3. praes. *gėsta* < **aug-klė* (: *aug-inti*), **aug-k*, **gės-sta* (: *gės-o*).

Manoma, kad geminatos buvo nepopuliarios jau indoeuropiečių prkalbėje, kur jos pasitaikydavo tik morfemų sandūroje. Tokias sprogstamųjų dantinių priebalsių geminatas išlaikė sanskritas (pvz., *kr̥ttas* = lie. *kīřstas*), baltų ir kai kuriose kitose kalbose jos virto pučiamojo ir sprogstamojo priebalsių samplaika (tai aptarta § 211).

Mūsų senuosiuose raštuose pasitaikantis raidžių dvigubinimas yra rašybos, o ne tarties dalykas. Tuo buvo pamėgdžiojama kitų kalbų rašybos maniera, pvz., vokiečių įprotis dvigubinti priebalsius po trumpųjų balsių.

Tarmėse geminatos taip pat dažniausiai netiriamos, plg. vakarų Lietuvos sudėtinus daiktavardžius *drūgalis*, *žvāgalis* < **drūk(t)-galis*, **žvak(i)-galis*. Iš ypatingesnių atvejų nurodytinas šiaurės panevėžiškių plote dėl galūnės redukcijos šakninio ir galūninio s suliejimas bemaž į vieną ilgėsnį s, pvz., a. pl. m. *ýps's* (tariame *ýpsš*) < *visūs*.

Otrėbski Gramatyka I 361–364, Vaitkevičiūtė LKG I 115–116, Mikalauskaitė KK 2 58–59.

§ 250. Priebalsiai *r, l, m, n*, įeinantys į tvirtagalių mišriųjų dvibalsių sudėtį, yra ilginami. Tarmėse ilginimas nevienodas. Visa tai aptarta § 143.

§ 251. Lietuvių kalboje yra nemaža žodžių porų, kurių abu nariai turi tą pačią arba artimą reikšmę, bet skiriasi priebalsio skardumu resp. duslumu, pvz., *bliūkšti* || *pliūkšti*, dial. *buṁburas* || *puṁpuras*, *blūkti* || dial. *plūkti*, *stiēbtis* || *stiēptis*, *virbėti* || *virpėti*, *gaūgaras* || *kaūkaras*, dial. *gúoga* || *kúoka*, *gaūras* || dial. *kaūras*, dial. *griaūnos* || *kriaūnos*, *glēbys* || dial. *klēbys*, *gēmbē* || dial. *kēmbē*, *geibti* || *keipti*, dial. *glusnūs* || *klusnūs*, dial. *vigrūs* || *vikrūs*, *vizgėti* || *viskėti*, *žābas* || *šāpas*. Tokių pavyzdžių esama ir latvių, taip pat slavų kalbose. Jie kartais sudaro poras su lietuviškais žodžiais, pvz., *burnā* || la. *puṁns* 'snukis', *gābana* || la. *kapana*, *gulbē* || sl. **kъlp-* (> luž. *kołp*, kaš. *kēlp*).

Tokių porų kilmė, matyt, ne visur ta pati. Kartais variantas su dusliuoju priebalsiu šaknies gale galėjo būti įsivestas iš pozicijos prieš dusliuosius priebalsius, pvz., *stiēbtis* > *stieptis*, iš čia ir *stiēptiasi* šalia *stiēbiasi*. Tam tikrą reikšmę galėjo turėti ir skirtingų šaknų sumišimas (kontaminacija). Kai kur gal būta ir kitų priežasčių. Suomių lingvistas V. Kiparskis linkęs manyti, jog šiam reiškiniui pradžią yra davę praeityje buvę intensyvūs baltų (ir slavų) kalbiniai kontaktai su Pabaltijo finais, visai neturėjusiais skardžių priebalsių ir nemokėjusiais jų ištartai.

Endzelynas Gars. ir form. 54, Otrębski Gramatyka I 323–325 ir LP V 26–30, Kiparsky ScSl XIV 73–97.

§ 252. Retais atvejais priebalsiai yra pakitę dėl artimos reikšmės žodžių įtakos. Pvz., spėjama, kad paveldėtas žodis *inkštis* 'nykštys', turimas senuosiuose raštuose (: la. *iksts*, pr. *instixs*), gavo žodžio pradžios *n-* ir buvo perdirbtas į *nýkštis* (išlaikė akūtą!) dėl veiksmažodžio *nýkti*. Iš čia dabartinė forma *nykštỹs*.

Tarmėse tokių konsonantizmo pakitimų dėl liaudies etimologijos yra nemaža, pvz.: *apimestris* 'apinasris' (: *apmēsti*), praep. *apliē* 'apie' (: *apliūk*), *grýžkelis* 'kryžkelis' (: *grýžti*, gali būti ir dviejų *k* disimiliacija), *gūdmoterē* 'gudnoterė, vienametė dilgėlė' (: *móteris*), *jūg* 'juk' (: *jóg*), *ketveřgas* 'ketvirtadienis' (perdirbta iš *četrveřgas* dėl *keturi*, *ketveri*), *kiltas* 'tiltas' (: *kēlti*, žiūrėtina ir dviejų *t* disimiliacija), *kōželka* 'tvenkinys' (iš *sōželka*, plg. *kūdra*), *legū*, *legul* 'tegu, tegul' (: *lai*, *lei*), *liki* 'ligi' (: *iki*), *maršēlga* 'maršalka, bažnyčios iškilmių tvarkytojas' (: *vertēlga*), *pirčiā* 'pirkia' (: *pirtis*, g. pl. *pirčiū*), *priēž* 'prieš' (: *ūž*), *prokurōvas* 'prokuroras' (: *žinōvas*), *sparnyčiā* 'apatinukas' (iš *spadnyčiā* < l. *spodnica*, plg. *spařnas*), *šlāmas* 'šiukšlė, niekam vertas žmogus' (iš *chlāmas*, plg. *šlāņštas*, *šiūkšlė*), *tūrpēs* 'durpės' (: l. *torf*), *valnarēžis* 'varnalėša' (: *rēžti* ir *r...l* > *l...r* metatezė), *žuvērklas* 'žeberklas' (: *žuvis*). Dėl liaudies etimologijos kartais iš dviejų žodžių padaromas vienas hibridas, pvz., *kregždingā* 'kregždė' (*kregždė* + *blezdingā*), *mēliņšvas* 'melsvas' (*mēlynas* + *meļšvas*), *suptōnas* 'sutana' (*sutanā* + *kaptōnas*), *šlužmēlninkas* 'samdins' (*šlāžyti* 'tarnauti' + *mēlninkas* 'malūnininkas') ir pan.

1. Kas yra metatezė? (§ 245).
2. Koks būdingiausias lietuvių kalbos metatezės atvejis? (§ 245).
3. Kaip aiškinamos *sk||ks* tipo metatezės priežastys? (§ 245).
4. Kokius žinote kitus metatezės reiškinius? (§ 246).
5. Pasakykite kelis pavyzdžius (bendrines kalbos ir tarmių) su į kitą vietą nukeltu priebalsiu *r* (§ 247).
6. Duokite keletą pavyzdžių (bendrines kalbos ir tarmių) su vietomis sukeistais priebalsiais (§ 248).
7. Kas yra geminatà ir degeminàcija? (§ 249).
8. Pasakykite keletą degeminacijos pavyzdžių (§ 249).
9. Kaip ilginami tvirtagalių mišriųjų dvibalsių antrojo sando *r, l, m, n* bendrinėje kalboje ir tarmėse? (§ 250 ir 143).
10. Pasakykite keletą žodžių porų, kuriose kaitaliojusi skardieji priebalsiai su dusliaisiais (§ 251).
11. Kaip aiškina skardžiųjų – dusliųjų kaitaliojimosi kilmė? (§ 251).
12. Pasakykite keletą pavyzdžių su dėl liaudies etimologijos pakitusiais priebalsiais (§ 252).

Užduotys: 11. Nustatykite afrikatos *č* kilmę toliau surašytuose žodžiuose. Sugrupuokite juos šia tvarka: a) turintys *č* iš **tj*; b) kurių *č* iš *t, d + š* sandūros (skliausteliuose paaiškinkite kiekvieno darybą); c) garsažodžiai; d) skoliniai (skliausteliuose nurodykite šaltinį).

bačkà, balčiąusias, čeksėti, čežėnti, čiňkštelėti, čirėnti, čystas, čiůkštelėti, čiulbėti, čvinkštelėti, Gūčas (pavardė), *jáučiai, karčiamà, koplyčià, Krūčas* (pavardė), *mařčios, pėčius, snaučas* 'snaudalius', *stāčias, stičas* 'užsispyrėlis', *trėčias, tričas* 'karštas žmogus, triznius', *veřčiams, žemaičiai*.

12. Suskirstykite toliau surašytus tarminius žodžius į 3 grupes: a) kurių priebalsiai pakitę dėl asimiliacijos ir b) kurių pakitę dėl disimiliacijos, c) pakito dėl metatezės.

bildzinas 'benzinas', *čeřkšnas* 'šerkšnas', *Daliėnius* 'Dalnelius', *jarėnas* 'rajonas', *jūšiškis* 'jūsiškis', *káiniliai* 'kailiniai', *katruľ* < *katruř* 'į katrą pusę, į kur', *legistruoti* 'registruoti', *pašidžiàuti* 'pasidžiauti', *pirštėlis* < vok. *Förster*, *prašičiàupti* 'prasičiaupti', *Štaškūniškis* 'Štaškūniškis', *Švalaňtai* 'Šlavantai' (kaimo vardas), *valnarėžis* 'varnalėša', *vierlinkas* 'vienlinkas'.

13. Nustatykite junginio *st* kilmę. Sugrupuokite žodžius šia tvarka: a) turinčius *st* iš **tt*; b) kurių *st* iš **dt*; c) kurių *st* pirmykštis (senovinis).

ásti, dūsti, dvėsti, ėsti, gėsti 'pagesti', *gėsti* 'užgėsti', *ĩlsti, jausti, kàsti, kàsti, keřtas, kėsti, kisti, knisti, lėisti, lėsti, liėsti, melsti, ràsti, rausti* 'knisti', *rausti* 'raudonuoti', *siūsti, skūsti, sprėsti, sviesti, veřsti, veřsti, visti*.

14. Nustatykite, a) kurių žodžių resp. formų *sd* yra vietoj *zd* < **td*; b) kurių *sd* vietoj *zd* < **dd*; c) kurių *sd* parašyta iš kilmės.

atkàsdamas, baūsdavome, brėsdamas, brisdavo, išdvėsdavo, iškėsdamas, išsiveřsdavome, išsprėsdavo, kàsdamas, knisdamas, nusiūsdavome, nusviesdavo, paĩsdamas, pajàsdavo, pakisdamas, sulėsdavo, uždūsdamas.

15. Nustatykite *s* kilmę būsimojo laiko formose. Sugrupuokite šia tvarka: a) *s* iš **ts*; b) *s* iš **ds*; c) *s* iš *s* (*s*).

áugsiu, áusiu (inf. *ásti*), *bėgsime, dirbsiu, eřsite, kàsime, kàsime, kėsime, knis, lėsite, lės, lips, melšime, ràsiu, siūs, skūšime, sprėšime, veřsiu* (inf. *veřsti*), *važiuosiu*.

16. Nustatykite *š* kilmę būsimojų laikų formose. Sugrupuokite šia tvarka: a) *š* iš **ks*; b) *š* iš **žs*.

auš, grįšiu, lūšiu, mėšime, nėš.

17. Vienu brūkšneliu pabraukite priebalsius, kurie suminkštėjo dėl asimiliacijos, dviem – kurie suminkštėjo dėl jotinio minkštinimo.

Vieną kartą kiškis ėjo girdytis ir susitiko genį. Genys jį klausia: „Kodėl tu, broliuk, toks nuliūdęs? Kur eini?“ Kiškis sako: „Kur aš nebūsiu liūdnas, manęs niekas nebijo, o aš turiu visų bijoti. Einu ir prisigirdysiu!“ Genys sako: „Nebūk kvailas. Jei taip nori, kad tavęs bijotų, nueik į krūmus ir, kai pamatysi atvarant avis, šok iš krūmų, avys ir išsigąs tavęs.“ Kiškis paklausė genio. Nuėjo į krūmus ir atsitūpė. Pamatęs avis, kad šoko iš krūmų, avys išsigando ir nubėgo tolyn. Nudžiugo kiškis ir pradėjo juoktis. Juokėsi, juokėsi, net jam lūpelės perplyšo.

ISTORINĖ MORFOLOGIJA

BENDRIEJI DALYKAI

§ 253. Istorinė fonetika, kaip matėme, tiria kalbos garsų (gr. φωνή 'garsas') raidą, o istorinei morfologijai rūpi iš tų garsų sudarytų žodžių formų istorija (μορφή 'forma' + λόγος 'žodis, sąvoka, mokslas').

Morfologijos objektas suprantamas dvejopai. Platesne prasme suprastą morfologiją sudaro žodžių daryba ir kaityba. Prie siauresne prasme suprasto šio mokslo skiriame tik kaitybą, nes žodžių daryba pastaruoju laiku jau išsirutulioja į savarankišką discipliną.

Mums čia daugiausia rūpės lietuvių kalbos kaitybos, t. y. linksniavimo ir asmenavimo, formų istorija. Tačiau žodžių kaityba neretai būna gerokai susijusi su tam tikrais žodžių darybos, net leksikos elementais, plg. įvardžio *ąš* linksniavimą (*ąš*, bet *manęs*, *mės* ...) arba veiksmažodžio *būti* asmenavimą (*esù*, bet *yrà*, *buvaũ* ...). Todėl aiškinant kaitybos formų istoriją, neišvengiamai teks paliesti ir kai kuriuos žodžių darybos klausimus. Čia teks kalbėti ir apie kaitomų formų vartimą nekaitomomis (bendratis, siekinys ir kt.), vienu kalbos dalių perėjimą į kitas (pvz., prieviesmių vartimą prielinksniais), liesti net etimologijos dalykus (pvz., dėstant skaitvardžių istoriją).

§ 254. Žodžius sudaro šaknys ir afiksai (lot. *affixus* 'pritvirtintas'). Afiksai skirstomi į prefiksus (*priešdėlius*) – esančius prieš šaknį, sufiksus (*priesagas*) – tarp šaknies ir galūnės, infiksus (*iñtarpus*) – šaknyje ir flèksiją (*žodžių galūnes*). Pvz., žodį *parāšymas* morfologiškai skaldome į *pa-rāš-ym-as*. Čia *raš-* yra šaknis, *pa-* – prefiksas, *-ym-* – sufiksas, *-as* – flèksija. Žodžio *añka* šaknis yra *ak-* (plg. 3. praet. *āk-o*, inf. *āk-ti*), infiksas – *-n-* ir flèksija – *-a*.

Žodžio dalis, kuri lieka atmetus fleksiją, sudaro žodžio kamieną. Pvz., žodžio *parāšymas* dabartinis kamienas yra *parašym-*, žodžio *añka* – *ank-*. Paskutinįjį kamieno garsą (balsį, priebalsį ar jų grupę) vadiname kamiengaliu. Žodžių kamienai gali būti iš dviejų sudurti (*sudurtiniai kamienai*), pvz., *darbādien-is*, *šimtākōj-is* iš *darbā* + *dien-* ir *šimta-kōj-*. Pirmojo kamieno pabaiga (balsis *a*), jungianti dvi šaknis (*darb-* ir *dien-*, *šimt-* ir *koj-*) vadinama jungiamuoju balsiu. Jis gali būti ir praleidžiamas, pvz., *kraugerỹs* < *krauja-gerỹs*.

§ 255. Darybos požūriu žodžiai skirstomi į pamatinius (pvz., *akis*, *rankà*) ir jų dārinius (*ak-žlė*, *rañk-ininkas*, *apỹ-rankė*...). Skiriame priesaginę (*ak-žlė*, *rañk-ininkas*...), galūninę (*stāl-ius*), priešdėlinę (*ap-*

eīti, už-nėšti, pró-tėvis...) ir sudurtinių žodžių (*viena-ākis, ilga-rañkis*) darybą. Dėl fonetinių pakitimų vieni darinių tipai gali pereiti į kitus, pvz., *kuřpius, rāčius* senovėje buvo priesagos *-j-*, o dabar jau laikomi galūnių dariniais.

Atskiri žodžių darybos tipai įvairiais laikais būna nevienodai produktyvūs. Pvz., dabar lietuvių kalboje turime labai daug būdvardžių, padarytų iš daiktavardžių su priesaga (ir galūne) *-in-is*: *med-inis, gelež-inis, nam-inis, ruden-inis, kául-inis...* Jų skaičius nuolat vis didėja. Tai dabar labai produktyvus lietuvių kalboje darybinis tipas. Tačiau yra ir tokių priesagų, kurias dabar turi tik vienas kitas žodis, pvz., *-b-a* žodyje *pa-liau-bà* (: *pa-liauti*). Tai viena iš dabar neproduktyvių (nedarių) reliktinių priesagų.

§ 256. Žodžių dalių riba ilgainiui kinta: afiksas ar jo dalis gali susilieti su šaknimi arba kitu afiksu ir sudaryti naują žodžio dalį. Pvz., latvių dial. *kaļ-uot* 'plepėti', gr. *καλ-έω* 'šaukiu' rodo, kad daiktavardžio *kalbà* šaknis kažkada buvo tik *kal-*, o *-b-* priklausė sufiksui. Tačiau dabar mes šaknį jau suvokiame *kalb-*, plg. *kalb-ėti, kalb-iniñkas* ir kt.

Žodį *iñdas* dabar skaldome į šaknį *ind-* (plg. mažybinę formą *ind-ėlis*) ir galūnę *-as*. Tačiau dar aiškiai jaučiame šio daiktavardžio kilminį ryšį su veiksmažodžiu *įdėti*, kur *į-* yra prefiksas, *dė-* — šaknis. Taigi dabartinė šaknis *ind-* greičiausiai bus atsiradusi susiliejus prefiksui *in-* (senesnis dabartinio *į-* variantas) ir šakniam, kurios likutis dabar bėra priebalsis *d*. Panašiai žodžio *priėdas* dabartinė šaknis *pried-* (plg. *pried-ėlis*) turėjo atsirasti susiliejus į vieną prefiksui *prie-* (plg. *prie-monė*) ir šakniam *dė-* (: *dė-ti*) ar *duo-* (: *dúo-ti*), plg. *pri-dė-ti, pri-dúo-ti*.

Žodžius *avldė, alūdė* dabar skaidome į šaknis *av-*, *al-* (: *av-is, al-ūs*) ir priesagas su galūnėmis *-id-ė, -ud-ė* (: *arkl-idė, nam-ūdė* 'namų darbo au-deklas'). Tačiau šie abu daiktavardžiai savo kilme kažkada yra buvę sudurtiniai žodžiai: pirmąjį jų dėmenį sudarė senoviniai kamienai *avi-*, *alu-* (šaknys *av-*, *al-* + istoriniai balsiniai kamiengaliai), antrasis dėmuo kilmės požiūriu sietinas su veiksmažodžiu *dėti*.

§ 257. Iš seno indoeuropiečiai šaknis išplėsdavo tam tikrais priebalsiais. Ilgainiui prie jų prisišliejus balsiui, atsirado dabartinės priesagos.

Priešdėliai savo kilme susiję su prielinksniais, plg. prielinksnius *iš, sù, už, nuò, pò, prieš* ir priešdėlius žodžiuose *iš-nėšti, su-kràuti, už-dirbti, núo-taka, pó-dirvis, prie-dėlis*.

Sudurtiniams žodžiams pradžią davė žodžių junginiai, plg. *kraujàžolė* ir *kraujo žolė, akimirkšnìs* ir *akiės mirkšnìs, niėkniekis* ir *niekų niėkas*. Labai senų, paveldėtų iš indoeuropiečių prokalbės sudurtinių žodžių (darybos modelių) turime nedaug, pvz., lie. *tri-dañtis* ir lot. *tri-dens*, skr. *tri-dant-*, lie. *višpats* ir skr. *viš-pátis* 'šeimininkas, bendruomenės galva'. Daugelis

tiek lietuvių, tiek ir kitų indoeuropiečių kalbų sudurtinių žodžių buvo pasidaryta vėlesniais laikais.

§ 258. Kaip jau buvo nurodyta, mums ne tiek rūpės žodžių daryba, kiek jų kaityba, ypač svarbiausio kaitybos elemento – fleksijos – istorija. Bet, prieš ją pradėdant, svarbu išsiaiškinti, ar fleksijos kaip žodžio dalies riba iš senų senovės yra buvusi ta pati kaip dabar, ar ir ji yra kitusi.

§ 259. Daiktavardį *tvorà* dabar skaidome į šaknį *tvor-* ir galūnę *-a*. Plg. linksniavimą *tvor-à, tvor-òs, tvòr-ai, tvòr-q, tvor-à, tvor-ojè*... Čia visur turime pastovią žodžio dalį – šaknį – *tvor-* ir galūnes *-a, -os, -ai, -q, -a, -oje*... Tačiau senų senovėje šis žodis buvo linksniuojamas taip (pateikiamos rekonstruotos formos): **tvārá, *tvārā-s, *tvārā-i, *tvārā-n, *tvārā-n, *tvārā-jén*... Čia visur pastovi žodžio dalis yra ne šaknis **tvār-*, bet kamienas **tvārā-*, sudarytas iš šaknies **tvār-* ir kamiengalio (sufikso) *-ā-*.

Abiejų paradigmų – dabartinės ir rekonstruotos – palyginimas rodo, kad žodžio *tvora* galūnės *-a, -os, -ai, -q, -a, -oje*... kilo, susiliejus į vieną senoviniam kamiengaliui *-ā-* ir istorinėms galūnėms *-s, -i, -n*... Tą suliejimą lėmė kalbos fonetinė raida, mūsų jau aptarti istorinės fonetikos dėsniai. Antai n. sg. **tvārá* dėl Leskyno dėsnio virto **tvārā > tvorà*. G. sg. forma **tvārās* išlaikė nesutrumpintą cirkumfleksinę galūnę **-ās*, kurią dabar tariame *-os*. Taigi buvęs kamiengalis *-ā-* vienu linksnių formose sutrumpėjo, kitų išlaikė pirmykštį ilgumą ir dabar tariamas *o*; jis pasidarė kaitomas, įėjo į fleksijos sudėtį.

Taip yra susidariusios ir kitų kaitomųjų žodžių – tiek linksniuojamų, tiek asmenuojamų – galūnės. Taigi dabartinės galūnės kilo susiliejus į vieną senoviniam kamiengaliui ir istorinėms galūnėms.

§ 260. Iš to, kas pasakyta, aiškėja, jog dabartinius žodžių kaitybos tipus (linksniuotes, asmenuotes) lėmė skirtingi senoviniai kamiengaliai, o ne dabartiniai, nes pastarieji baigiasi atsitiktiniais garsais, plg. II linksniuotės daiktavardžius *bób-a, gėld-a, dúon-a, šak-à, tvor-à, dirv-à*. Nuo senovinių kamiengalių priklausė dabartinių įvairių kaitybos tipų to paties linksnio ar asmens galūnių skirtumas. Dėl to dabartinius kaitybinius tipus istorinės gramatikos požiūriu apibūdiname, nurodydami būtent tą kamiengalį, kurį senų senovėje turėjo mums rūpimo tipo žodžiai. Pvz., *tvorà* tipo daiktavardžiai turėjo kamiengalį *-ā-*, *akis* tipo daiktavardžiai – kamiengalį *-i-*, *dangùs* – kamiengalį *-u-* ir pan. Juos turėtume vadinti atitinkamai *-ā-* kamiengalio daiktavardžiais (*tvorà*), *-i-* kamiengalio daiktavardžiais (*akis*), *-u-* kamiengalio daiktavardžiais (*dangùs*) ir t. t. Tačiau trumpumo dėlei įprasta sakyti tiesiog *ā* kamienas (*tvorà*), *i* kamienas (*akis*), *u* kamienas (*dangùs*) ir pan. Sakydami, pvz., *i* kamienas, čia

turime galvoje tokį vardažodžių kaitybės tipą, kuriam priklauso žodžiai, senų senovėje prieš istorines galūnes turėję kamienus, besibaigiančius balsiu *i* (su kamiengaliu *-i-*).

§ 261. Ne visi žodžių kaitybės tipai iš seno yra buvę ir dabar tebėra vienodai gausūs bei darūs. Pvz., *ā* kamieno daiktavardžių dabar turime labai daug. Ir jų nuolat vis daugėja: įvairūs moteriškosios giminės nauji daiktavardžiai ir skoliniai dažniausiai linksniuojami kaip tik pagal šį, o ne pagal kurį kitą linksniavimo tipą. Tokius, kaip *ā* kamienus, gausius ir vis gausėjančius linksniavimo tipus vadiname produktyviais. Bet yra ir negausių bei neproduktyvių kaitybės tipų. Toks, pvz., yra daiktavardžių *u* kamienas, kuriam dabar priklauso visai nedaug žodžių: *alūs, dangūs, lietūs, medūs, sūnūs, tuŕgus, viršūs, žmogūs* ir dar vienas kitas. Tai vienas iš neproduktyvių, nykstančių kaitybės tipų.

§ 262. Žodžių kaitybės sistema ir jos svarbiausias elementas – fleksija – pasižymi dideliu patvarumu bei stabilumu. Ir tai suprantama. Juk norint pakeisti kurią galūnę, reikėtų ją keisti visuose tuose žodžiuose, kurie mums rūpimą galūnę turi. O tokių žodžių gali būti tūkstančiai, pvz., turinčių n. sg. galūnę *-a*. Dėl to galūnės paprastai nebūna skolinamos, t. y. jų negalima perkelti iš vienos kalbos į kitą. Tai didžiai patvarus bei pastovus kalbos elementas. Fleksijos atitikimas ar neatitikimas dažniausiai turi lemiamą reikšmę identifikuojant nežinomą kalbą, nustatant jos giminystės laipsnį su kitomis kalbomis ir apskritai tiriant kalbų raidą, jų istoriją. Todėl kaitybinės sistemos, ypač fleksijos raidos tyrimui lingvistai skiria labai daug dėmesio.

Didelį kaitybinės sistemos patvarumą, be kita ko, rodo ir lietuviškų kaimų Baltarusijos TSR kalbos tyrimas. Nors čia lietuvių kalbą labai veikia baltarusių kalba, bet kaitybinėje sistemoje tos įtakos visai nematyti. Galima, pvz., išgirsti vartojant iš-tisus sakinius, kurių daugelis ar net visi žodžiai skolinėti iš baltarusių (žodyno nepatvarumas), neretai lietuviški žodžiai tariami baltarusiškai (fonetikos nepatvarumas), bet linksniuojama ir asmenuojama visuomet lietuviškai. Baltarusiškos fleksijos skolinimosi faktų dar nesame užfiksavę, net kalboje tų žmonių, kurie vos bemoka lietuviškai.

§ 263. Tačiau ir kalbos kaitybinė sistema, žodžių galūnės, ilgainiui kinta. Tas kitimas būna tiek fonetinės prigimties, tiek ir grynai morfologinis. Fonetiniu vadiname tokį galūnių kitimą, kurį lemia kalbos garsinės struktūros raida, fonetiniai dėsniai. Pvz., senoviniam baltų *ā* virtus dabartiniu *o*, imta kitaip tarti ir I linksniuotės daiktavardžių g. sg. galūnę: *vilk-ā* > *vilk-o*. Šiuo atveju pakito tik galūnės tarimas, istorinės morfologijos požiūriu galūnė liko ta pati.

Vietoj g. sg. *vilko* žemaičiai sako *vēlka*, vakarų aukštaičiai apie Veliuoną – *vi.l.ku*, rytų aukštaičiai kupiškėnai – *vil'ko.*, uteniškiai – *vil'ka.*, bet čia visur tėra tarminis tos pačios genityvo formos *vilko* ištarimas, nes visų šių pavyzdžių dabar skirtingai tariama galūnė yra fonetiškai išriedėjusi iš tos pačios pralietuvių *-ā.

Sutrupėjęs lietuvių kalboje akūtinėms galūnėms, vietoj n. sg. f. **gerd* (plg. *geró-ji*) imta tarti *gerà*. Čia irgi morfologijos požiūriu išliko ta pati galūnė, pakito tik jos tarimas.

[Isidėmėtina, kad šalia fonetiškai pakitusios galūnės senasis jos tarties variantas kartu būti negali: šalia *gerà* jau nebeturime **gerd*. Kaip gretiminės formos gali egzistuoti tik tokios, kurios yra ne fonetinio, bet morfologinio pakitimo rezultatas.

§ 264. Morfologijos požiūriu skirtingos galūnės yra tos, kurių negalima paaiškinti fonetiniais dėsniais. Antai šalia III linksniuotės daiktavardžio *vagis* norminės g. sg. formos *vagišs* neretai galima išgirsti pasakant variantą *vāgio*. Suprantama, nei forma *vagišs* negalėjo fonetiškai atsirasti iš *vāgio*, nei atvirkščiai, iš *vagišs* negalėjo išriedėti *vāgio*. Taigi čia esama morfologiškai skirtingų dviejų formų.

Nesunku pastebėti, kad forma *vāgio* turi tą pačią galūnę *-io* kaip ir I linksniuotės daiktavardžiai, pvz., *brólio*. Taigi *vāgio* pasidarėme pagal *brólio* modelį, arba, kaip įprasta sakyti, jai atsirasti padėjo formos *brólio* analogija. Reikia pabrėžti, kad kalbinė analogija yra labai svarbi morfologijos raidai.

Daiktavardžio *vagis* paradigmoje pastebime ir daugiau formų, pasidarytų su *brólis* paradigmos galūnėmis, t. y. sekant I linksniuotės daiktavardžių atitinkamų formų analogiją. Pvz., pasakome i. sg. *vagiù*, n. pl. *vagiāi*, d. pl. *vagiāms*, a. pl. *vagiūs*, i. pl. *vagiāis* (plg. *bróliu*, *bróliai*, *bróliams*, *brólius*, *bróliais*) šalia norminių formų *vagimi*, *vāgys*, *vagims*, *vagis*, *vagimis*. Dar plg. IV linksniuotės daiktavardžio *sūnūs* gretimines formas: n. pl. *sūnai*, d. pl. *sūnāms*, i. pl. *sūnaiš* (kaip *tėvai*, *tėvāms*, *tėvaiš* – su I linksniuotės galūnėmis) šalia norminių formų *sūnūs*, *sūnūms*, *sūnumis*.

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad vieni linksniavimo (ir apskritai kaitybės) tipai veikia kitus. Paprastai produktyviųjų tipų fleksija braunasi į negausių tipų paradigmas. Atvirkščias reiškinys, negausių tipų fleksijos atsiradimas produktyviųjų tipų paradigmoje, pasitaiko retai.

§ 265. Dviejų paradigmų sąveika resp. galūnių brovimasis iš vienos paradigmos į kitą prasideda nuo to momento, kada jose abiejose atsiranda bent viena homoniminė to paties linksnio galūnė. Kol tokių galūnių nėra, paradigmos paprastai nesimaišo. Tik kai dėl kalbos fonetinės raidos dviejose paradigmos atsiranda bent vieno linksnio tokia pati (homoniminė) galūnė, prasideda abiejų paradigmų maišymasis bei produktyvesnės

paradigmos galūnių brovimasis į ne tokią gausią paradigmą. Pvz., I ir IV linksniuotėi sąveikai pradžia davė acc. pl. galūnių *-úos (I linksniuotė) ir *-úns (IV linksniuotė) virtimas ta pačia -ús. Tai įvyko akūtinių galūnių sutrumpėjimo epochoje. Dėl Leskyno dėsnio⁷ (§ 150–152), pvz., acc. pl. senovinės formos *vilkuos ir *sūnúns > *sūnúš virto dabartinėmis vilkùs ir sūnus. Atsiradus akuzatyvams su homonimine galūne, jų pavyzdžiu imta darytis ir kitų linksnių gretimines formas su abiejų paradigmų galūnėmis. Kadangi I linksniuotė yra nepalyginti produktyvesnė už IV linksniuotę, tai ilgainiui jos fleksija ėmė vis labiau įsigalėti, stumti iš vartosenos IV linksniuotės galūnes.

Rytų aukštaičių tarmės plote, kur fonetiškai sutapo dar ir acc. sg. galūnės (plg. vilką > ryt. vilkų ir sūnų), I linksniuotė jau baigia visai išstumti iš vartosenos IV linksniuotės galūnes. Čia vietomis pasakoma net g. sg. sūno 'sūnaus', i. sg. sūnu 'sūnumi'.

§ 266. Be kalbinės analogijos, morfologinę kalbos struktūrą ilgainiui keičia ir kai kurie kiti faktoriai, pvz., § 146 aptarti formų trumpinimo reiškiniai, pvz., 1. sg. šakojė → šakōj, 1. pl. sūkame → sūkam, šiā nāktį → šiānakt, laukāñ → lauk ir kt. Su visais tais reiškiniais susipažinsime vėliau.

Įsidėmėtina, kad atsiradusios morfologiškai skirtingos formos kalboje gali ilgai egzistuoti kaip tam tikros gretimybės, pvz., g. sg. vagiēs || vāgio, loc. sg. akyjē || akỹ, adv. šiandiēnā || šiañdien ir t. t. Fonetinės prigimties gretimybų paprastai nebūna. Jeigu, pvz., tas pats žmogus pasako brólis ir brđlis, tai traktuotina kaip skirtingų tarmių arba skirtingų epochų kalbos faktas. Taip pat reikia suprasti ir pasitaikančius kitokius tarties dubletus, pvz., pirmas (bendrinės kalbos tartis) || pýrmas (pietų ir artimesnių vakarų aukštaičių tartis), g. sg. vilko (bendrinės kalbos norma) || vilka (tarminė forma) ir pan.

§ 267. Žodžiai kaitomi dvejopai: vieni (daiktavardžiai, būdvardžiai...) linksniuojami, kiti (veiksmažodžiai) – asmenuojami. Taigi turime dvi skirtingas kaitybės rūšis, sakytume, dvi sistemas: linksniavimą (deklinačiją) ir asmenavimą (konjugaciją). Esama ir visai nekaitomų žodžių (prieveiksmai, prielinksniai ir kt.), bet jie daugeliu atvejų yra kilę iš kaitomųjų.

Patogiausia kaitybinių formų istoriją apžvelgti pagal tradicinės kalbos dalis. Morfologija paprastai pradedama nuo daiktavardžio.

Hermann E. Lautgesetz und Analogie. Berlin, 1931, де Соссюр Ф. Труды по языкознанию. М., 1977, 173–225, Skardžius Žodž. dar., Valeckienė LKK VII 5–10, Urbutis V. Žodžių darybos teorija. V., 1978.

1. Kas sudaro morfologijos, suprastos platesne ir siauresne prasme, objektą? (§ 253).

2. Ką tyrinėja lietuvių kalbos istorinė morfologija? (§ 253).
3. Kokias žinote žodžio dalis? (§ 254).
4. Kas yra afiksas? (§ 254).
5. Kokius afiksus vadiname prefiksais, kokius sufiksais ir kokius infiksais? (§ 254)
6. Kas yra žodžio kamienas? (§ 254).
7. Ką vadiname kamiengaliu? (§ 254).
8. Kas yra sudurtinių žodžių jungiamasis balsis? (§ 254).
9. Kokius žodžius darybos požiūriu vadiname pamatiniais ir kokius jų vediniais? (§ 255).
10. Kas yra priesaginė, priešdėlinė ir sudurtinių žodžių daryba? (§ 255).
11. Kokius žodžių darybos tipus vadiname produktyviais ir kokius neproduktyviais, arba relikтинiais? (§ 255).
12. Aptarkite žodžio dalių ribos kitimą (§ 256).
13. Ką žinote apie priesagų, priešdėlių ir sudurtinių žodžių kilmę? (§ 257).
14. Iš kur kilo dabartinės galūnės? (§ 259).
15. Kodėl istorinės galūnės suaugo su senuoju kamiengaliu? (§ 259).
16. Kas lėmė dabartinių skirtingų kaitybos tipų atsiradimą? (§ 260).
17. Kodėl tam tikrus linksniavimo tipus dabar vadiname, pvz., *i* kamieniu, *u* kamieniu ir *pan.*? (§ 260).
18. Kokius kaitybos tipus vadiname produktyviais ir kokius nykstančiais? (§ 261).
19. Aptarkite kaitybos sistemos resp. fleksijos patvarumą bei stabilumą (§ 262).
20. Kokį fleksijos kitimą vadiname fonetiniu ir kokį morfologiniu? (§ 263–264).
21. Kurio pakitimo atveju galimos ir kurio negalimos gretiminės formos? (§ 263, 266).
22. Kaip atsirado g. sg. forma *vāgio* ‘vagies’? (§ 264).
23. Kokią reikšmę morfologijos raidai turi kalbinė analogija? (§ 264).
24. Nuo kada prasideda dviejų kaitybinių tipų sąveika? (§ 265).
25. Kas yra deklinacija ir kas konjugacija? (§ 267).

DAIKTAVARDŽIŲ LINKSNIAVIMAS

Gramatinės kategorijos ir kt.

Giminė. § 268. Lietuvių kalbos daiktavardžiai yra dviejų giminių: vyriškosios ir moteriškosios, pvz., *stālas* – vyriškosios giminės, *kėdė* – moteriškosios. Be to, dar yra tokių daiktavardžių, kurie gali būti tiek vyriškosios, tiek ir moteriškosios giminės, žiūrint kurios lyties asmeniui pavadinti jie pavartojami, pvz., *išgama*, *kerėpla*, *mušėika*, *neklaužada*, *padūža*, *pikėčiurna*, *susnà*, *vālkata*, *vėpla* ir kt. Juos įprasta vadinti „bendrosios giminės“ daiktavardžiais. Tačiau iš tikrųjų šie daiktavardžiai yra ne kokios trečios giminės, bet abiejų giminių žodžiai. Jie dažniausiai turi neigiamą reikšmę, parodo kokią nors kalbamojo asmens ydą ar trūkumą, vartojami pravardžiuojant, apkalbant ar barant. Dauguma jų turi vardininco galūnę *-a*, bet pasitaiko ir kitokių, pvz., *mėmė*, *pakártuvė* ‘kas karstosi, vi-

sur laipioja, padauža'. Jais kartais gali eiti net įprasti vyriškosios arba moteriškosios giminės daiktavardžiai, pvz., *tóks ten iš jōs ligónis* 'ji menkai teserga', *Ko tu iš tokio bóbos nori?* '... sumoteriškėjusio vyro...' ir pan.

§ 269. Latvių kalbos daiktavardžiai giminės požiūriu nesiskiria nuo lietuvių: taip pat turi dvi gimines – vyriškąją ir moteriškąją, be to, ir čia pasitaiko tokių, kurie gali būti abiejų giminių.

Latvių tarmėse vietomis dėl lybių kalbos (neskiriančios daiktavardžių giminės) substrato moteriškoji giminė labai apnykusi. Čia, pvz., sakoma *up (e) i(r) dziļš* 'upė yra gili'. Plačiau žr. Putniņš B XII (1) 51–62.

Tačiau prūsų kalba yra turėjusi ne dvi, bet tris daiktavardžių gimines. Be vyriškosios ir moteriškosios, čia dar buvo ir bevardės (arba niekatrōšios, lot. neutrum) giminės daiktavardžių, pvz., *alu* 'toks medaus gėrimas', *assaran* (skaityk *azaran*) 'ežeras', *balgnan* 'balnas', *buttan* 'namas', *caulan* 'koja', *median* 'miškas', *piuclan* 'pjautuvas'. Šios formos yra ne tik nominatyvai, bet ir akuzatyvai. Mat bevardės giminės daiktavardžiai, be kita ko, indoeuropiečių kalbose buvo tuo ypatingi, kad jų nominatyvas ir akuzatyvas turėjo tą pačią formą.

Daugiausia bevardės giminės daiktavardžių yra pačiame seniausiame prūsų kalbos tekste – Elbingo žodynėlyje. Katekizmuose jų mažiau, ypač III katekizme, kur neretai vietoj bevardės giminės daiktavardžio jau vartojamas vyriškosios giminės atitikmuo.

§ 270. Daiktavardžių bevardę giminę šalia vyriškosios ir moteriškosios turi taip pat slavai (= rusų средний род, pvz., *núvo, ózero, vino, sedló, dépevo*) ir daugelis kitų indoeuropiečių kalbų. Ji turima jau seniausiuose indoeuropiečių kalbų paminkluose, pvz., gr. μέθυ 'svaiginantis gėrimas', skr. *mádhu* 'medus', lot. *iūgum*, gr. ζυγόν, skr. *yugám* 'jungas'.

Taigi iš seno indoeuropiečių kalbos turėjo tris daiktavardžių gimines: vyriškąją, moteriškąją ir bevardę. Bevardės giminės daiktavardžiai nuo kitų giminių to paties kamieno daiktavardžių iš seno skyrėsi tik nominatyvo-akuzatyvo formomis. Kitų linksnių fleksija buvo ta pati.

Bevardės giminės netekimas rytinių baltų (lietuvių ir latvių) kalbose – aiškiai vėlesnis reiškinys. Šios giminės yra netekusios ir dabartinės romaniškosios (prancūzų, ispanų, italų...) kalbos, kilusios iš lotynų kalbos, dar tebeturėjusios visas tris gimines. Pažymėtina, kad dalis dabartinių indoeuropiečių kalbų visai nebeskiria daiktavardžių giminės, pvz., anglų, persų, armėnų kalbos. Tai taip pat antrinis, vėlesnis tų kalbų raidos reiškinys.

Tyrėjai indoeuropiečių trijų giminių sistemą linę kildinti iš dar senesnės sistemos, kurioje būta dvejetainės giminės, vadinamosios aktyviosios (iš čia kilo vyriškoji ir moteriškoji) ir pasyviosios (iš čia bevardė). Kada

susiformavo trijų giminių sistema – pačioje indoeuropiečių prokalbėje ar jai skylant – mokslininkai nesutaria. Nevienodai žiūrima ir į hetitų kalbos (jos tekstai patys seniausi iš visų indoeuropiečių kalbų) dviejų giminių (bevardės ir nebevardės) sistemą: vieni ją laiko senosios sistemos palaiku, kiti – kilusia iš trijų giminių sistemos.

§ 271. Netekdami daiktavardžių bevardės giminės, rytų baltai buvusius bevardės giminės daiktavardžius pavertė vyriškosios arba moteriškosios giminės atitikmenimis. Atrodo, kad daugiau perėjo į vyriškąją giminę, bent tokią išvadą reikėtų daryti iš prūsų kalbos atitikmenų lyginimo, pvz., pr. *alu* – *alūs*, pr. *assaran* (=r. *οαρο*) – *ėžeras*, pr. *balgnan* (plg. r. *ceđno*) – *balnas*, pr. *buttan* – *būtas*, pr. *caulan* – *káulas*, pr. *creslan* (= r. *κρεσλο*) – *krėslas*, pr. *meddo* – *medūs*, pr. *mettan* – *mėtas*, pr. *median* – *mėdis* (dial. *mėdžias*), la. *mežs* ‘miškas’, pr. *piuclan* – *pjūklas*. Bet yra ir tokių kitų indoeuropiečių kalbų bevardės giminės daiktavardžių, kurie rytų baltų kalbose yra moteriškosios giminės, plg. skr. *akṣi* ir lie. *akis*.

§ 272. Senovinius bevardės giminės daiktavardžius pakeitus vyriškosios arba moteriškosios giminės atitikmenimis, buvo pakeistos ir su daiktavardžiais derinamų kitų linksniuojamų žodžių (būdvardžių, įvardžių, skaitvardžių, dalyvių) bevardės giminės formos atitinkamomis vyriškosios resp. moteriškosios giminės formomis. Taigi atributinėje vartosenoje (kai jos ėjo pažyminiu) bevardės giminės formos išlikti negalėjo. Tačiau predikatinėje vartosenoje (eidamos vardine tarinio dalimi), kur nebuvo derinamos su daiktavardžiu, senovinės bevardės giminės vienaskaitos nominatyvo-akuzatyvo formos lietuvių kalboje išliko iki šių dienų, pvz., *žiemą visur bálta* (=n. -a. n., plg. n. sg. m. *báltas*, f. *baltà*, acc. *bálta*), *šiañdien gražù* (plg. *grazùs*, *grāži*, *grāžų*), *tai jau kas kita* (plg. *kltas*, *kità*, *kità*), *mán tai vis viena* (plg. *vienas*, *vienà*, *viena*), *jám dañtį skaudž* (plg. *skaudžs*, *skaudanti*, *skaudanti*).

Latvių kalba ir šiuo atveju bevardės giminės formų neišlaikė. Bevardės giminės formos latvių kalboje yra visos išnykusios.

§ 273. Kokias galūnes turėjo rytų baltų kalbose bevardės giminės daiktavardžių nominatyvas-akuzatyvas, šiandien rekonstruoti sunku. Lyginamoji indoeuropiečių kalbų gramatika rodo, kad iš seno indoeuropiečių vienaskaitos forma specialios galūnės neturėjo, buvo vartojamas grynas kamienas (pvz., pr. *alu*, *meddo* < *medu* = skr. *mádhu*, gr. *μέθυ*) – ikifleksinės epochos reliktas, tik *ō* kamieno daiktavardžiai buvo su pirmykšte akuzatyvo galūne **-m* > baltų **-n*, pvz., lot. *iūgum* (*-um* < **-ōm*), gr. *ζυγόν*, skr. *yugám* (*-am* < **-ōm*), pr. *assaran*. Tačiau lietuvių kalbos bevardės giminės būdvardžiai (jic senovėje buvo linksniuojami kaip daiktavardžiai)

turi *ō* kamieno galūnę ne **-an > -a*, bet *-a* (pvz., *gēra*), kurią vieni tyrėjai laiko įsivestą iš įvardžių (: s. sl. *to*, gr. *τό*, skr. *tát* iš ide. **tōd*), kiti joje įžiūri senovinį kamiengalį, pačią formą laikydami labai archaiška, t. y. senoviniu grynu kamienu kaip ir kitų linksniavimo tipų, plg. *platù* (= gr. *πλατὺ*, skr. *prthu*) šalia masc. *platùs*. Baltų skoliniai finams rodo buvus ir daiktavardžių su *-a*, plg. suomių *silta* 'tiltas' (: skr. *tīrthám* 'brasta'), *heinä* 'šienas' < **šeina* (: s. sl. *sěno*) šalia vyriškosios giminės atitikmenų suomių *rastas* 'strazdas', *hammas* 'dantis' (plg. lie. *žaĩbas*, gr. *γόμφος*). Kurią galūnę (**-an* ar **-a*) daiktavardžiams vartojo lietuvių protėviai, dabar sunku nustatyti.

Dar sunkiau rekonstruoti lietuvių senąsias bevardės giminės daugiskaitos, juo labiau dviskaitos nominatyvo-akuzatyvo galūnes. Sprendžiant iš kitų indoeuropiečių kalbų duomenų, daiktavardžių *ō* kamieno daugiskaitos nom. -acc. n. formos baigėsi **-ā*, plg. pr. *warto* 'durys', *slayo* 'rogės'. Tyrėjai šios galūnės relikta įžiūri lietuvių kalbos *keturió-lika* (iš **keturiǎ-likǎ*) tipo skaitvardžių pirmojo dėmens gale. Atitinkamos *i* kamieno daiktavardžių daugiskaitos galūnės **-í* (plg. vedų *trī* 'trys', lot. *trī-gintā* 'trisdešimt') palaikas įžiūrimas lietuvių skaitvardyje *trý-lika*.

§ 274. Priežastys, dėl kurių rytų baltai neteko daiktavardžių bevardės giminės, nėra aiškios. Pareikšta įvairių nuomonių. Neretai nurodoma, kad lemiamą reikšmę bus turėjusi vyraujančio *ō* kamieno vienaskaitos ir daugiskaitos nom. -acc. n. formų sutapimo grėsmė. Daugiskaitos galūnė **-ā* ilgainiui turėjo sutrumpėti (Leskyno dėsnis) ir sutapti su vienaskaitos *-a*. Tokia skirtingų skaičių to paties linksnio galūnių homonimija nepakenčiama (Zinkevičius K XXV, l 96–98), todėl bevardės giminės žodžiams teko pereiti į kitas – vyriškosios arba moteriškosios giminių – paradigmas.

§ 275. Lietuvių kalboje galūnės ne visuomet rodo daiktavardžio giminę. Daiktavardžiai su n. sg. galūnėmis *-as*, *-ys* (I linksniuotė) ir *-us* (IV¹) yra vyriškosios giminės, pvz., *stālas*, *arklỹs*, *sūnūs*. N. sg. galūnės *-a*, *-ė* (II 1.) signalizuoja moteriškąją giminę (šis linksniavimo tipas buvo „moteriškas“ greičiausiai jau indoeuropiečių prokalbėje), pvz., *rankà*, *katė*. Bet kai kurie daiktavardžiai, pvz., *vaidilà*, *dėdė*, yra vyriškosios giminės. N. sg. galūnės *-is* ir *-uo* gali turėti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios giminės daiktavardžiai. Galūnė *-is* gauna tie vyriškosios giminės daiktavardžiai, kurie priklauso I linksniuotei, pvz., *brólis*, *mėdis*, tačiau III linksniuotės daiktavardžiai su *-is* gali būti abiejų giminių, pvz., *vagis* (vyr. g.) ir *akis* (mot. g.). Galūnės *-uo* daiktavardžiai būna vyriškosios giminės, jeigu turi kamiengalį *-n-*, pvz., *piemuō*, *-eñs*, *akmuō*, *-eñs*, *šuō*, *šunš*, ir moteriškosios giminės, jeigu jų kamiengalis *-r-*, pvz., *sesuō*, *-eñs*.

Daiktavardžių giminę iš seno indoeuropiečių kalbose rodydavo ne tiek galūnės, kiek su daiktavardžiu derinamas įvardis arba būdvardis.

Plāķis Salīdz. gram. 113–114, 124–125, 139, 145–147, Otrębski Gramatyka III 3–5, Laigonaitė LKG I 164–171, Stang Vergleich. Gram. 179, Тронский Общенид. 52–65, Kazlauskas Istor. gram. 123–125, Szemerényi Einführung 143–144, Arumaa DB 22–29, Mažiulis Balt. deklin. 76–77, 84–87, Савченко Сравн. грам. 169–170, 225, 228 tt.

Skaičius. § 276. Lietuvių bendrinės kalbos daiktavardžiai turi dviejų skaičių formas: vienaskaitos ir daugiskaitos, pvz., *vilkas*, *-o*, *-ui...* – vienaskaita, *vilkai*, *-ų*, *-ams...* – daugiskaita. Kaip senovės reliktai kartais su skaitvardžiais *dù*, *abù* (f. *dvi*, *abi*) pavartojamos ir dviskaitos formos, ypač archaizuotoje kalboje, tautosakoje, pvz., *su durnù – dù turgù*; *abù galù tókiu*; *saldù kaip dù medù* ir pan. Jų pasitaiko ir grožinėje literatūroje, pvz., *augindavo sau du paršiuku* (Krėvė), *dvi marti viena antrą plūdo* (Krėvė), *abudu draugu buvo vidutinio ūgio* (Vaižgantas), *du jaunuojų bernužėliu pro likimą ėjo* (Janonis), *abu vieno tėvo esava vaiku* (Simonaitytė) ir pan. Dviskaita neretai pasitaiko mūsų literatūros klasikų Krėvės, Lazdynų Pelėdos, Vaižganto, Biliūno, Žemaitės, Simonaitytės ir kt. kūrinuose.

§ 277. Dalis tarmių dviskaitą išlaikė daug geriau. Gyviausiai ji dabar vartojama vakarinėje žemaičių tarmės dalyje. Čia kalbant apie du gyvus padarus, daiktus ar reiškinius paprastai vartojamos tik dviskaitinės formos, pvz., *du vilkù, sūnu, medžiù, šuoliu, dvi šaki, aki, prógi, dūkeri*, bet *trys, keturi, -ios* (ir daugiau) *vilkai, sūnūs, mēdžiai, šuoliai, šākos, ākys, prógos, dūkterys*.

Dviskaitos akuzatyvą, pvz., *mačiaù du vilkù, sūnu, dvi šaki, aki* (bet *bėgo du vilkai, sūnūs, lingāvo dvi šākos*) gyvai vartoja daugelis vakarinių lietuvių kalbos tarmių, o vyriškosios giminės šio linksnio dviskaitinės formos, pvz., *mačiaù du vilkù* (bet *dvi šakàs, bėgo du vilkai, lingāvo dvi šākos*), pasitaiko kaip gretiminės šalia daugiskaitinių (*mačiaù du vilkùs*) senosios kartos kalboje dar bemaž visame lietuvių kalbos plote.

Prieš kokį pusšimtį metų dviskaita tarmėse buvo dar gerokai plačiau ir daug gyviau vartojama. Tai matyti iš dabartinės senelių kalbos. Gerai dviskaita buvo išlaikyta Mažosios Lietuvos tiek šnekamojoje, tiek raštų kalboje. Gyvai ją ir dabar tebevartoja senieji Klaipėdos krašto vietinės kilmės gyventojai.

§ 278. Senuosiuose XVI–XVII a. raštuose dviskaitinės formos buvo vartojamos nuosekliai. Štai keli pavyzdžiai: *Roša esti* (=rožė yra) *Jesus Kristus, lelia esti Maria, abu biedu dangui* Mž. 73₈'... abu žiedai

danguje', *Dwi to yra didžiaufi priežasti* DP 54₃₈ 'dvi didžiausios priežastys', *Dievs ijem du Angelu atsiunte* Mž. 331₄ 'dievas jam du angelus atsiuntė', *dwi rąki arba dwi koi turincziam* DP 516₈ 'dvi rankas arba dvi kojas...', *dwiem ponam* MP 114₁₉ 'dviem ponams', *žokana ifschpilde* (=įstatymą įvykdė)... *Dwiem budam* MT 37a₃ '... dviem būdais'. Tik labai retai senuosiuose raštuose pasitaiko daugiskaitos forma vietoj dviskaitinės, pvz., *aniedwi akmenio tabliczes* BrB I Kar. 8,9 'anos dvi... lentelės'.

§ 279. Dviskaitos nevartojimas bendrinėje kalboje – visai nesenas dalykas. J. Jablonskis savo gramatikose (net paskutinėje) dviskaitą laikė bendrinės kalbos norma. Redaguodamas Žemaitės raštus, jis taisė per nepasižiūrėjamą autorės ne vietoj pavartotas daugiskaitos formas, keitė jas dviskaitinėmis. Tarp I ir II pasaulinių karų dviskaita buvo šiek tiek dirbtinai išguita iš gramatikų ir spaudos. Mat kai kam ji pasirodė atsilikimo požymis. Prieš beatodairišką dviskaitos keitimą daugiskaita anuomet buvo protestuojama. Antai P. Žadeikis 1924. IV. 12 laiške K. Būgai iš Skuodo rašė: „Nepavartojimas čia dviskaitos dideliai mane užgavo; juk mes lietuviai šiandien turbūt vieni ir beturime tą dviskaitos formą, ją ja didžiujamės... Kodėl ją šiandien taip neigti?“ Vaikų literatūros kūrėjas Pr. Mašiotas skundėsi: „Lai kraštėlių redaktoriai kiek galėdami braukia iš mano straipsnelių dviskaitą... Man gaila dviskaitos, nes esu zanavykas, o zanavykui sunku ją mesti“ (GK 1933 23). Tokių faktų galima nurodyti nemaža.

§ 280. Dviskaitą lietuviai yra paveldėję iš baltų prokalbės. Latvių kalboje jos beliko tik menki likučiai: sustabarėjusios formos tautosakoje, senuosiuose raštuose ir kai kur tarmėse. Prastai ji paliudyta ir prūsų kalbos tekstuose, pvz., čia dviskaitos likučiu laikoma forma *austo* 'abi lūpos', plg. s. sl. *usta*, av. *aoštā*.

Slavai, kaip ir baltai, senovėje dviskaitą turėjo. Senojoje slavų kalboje ji buvo dar visai gyvai vartojama. Vėliau slavų kalbose ji smarkiai apnyko arba ir visai išnyko. Sveikiausia iki šių dienų išliko slovėnų ir lužičėnų kalbose.

Senovėje dviskaitą turėjo ir kitos indoeuropiečių kalbos. Bemaž visų šakų seniausiuose paminkluose dviskaita siauriau ar plačiau vartojama. Nėra abejonės, kad ji paveldėta iš indoeuropiečių prokalbės.

Taigi dviskaita yra didžiai senų laikų palaiikas. Iš gyvųjų dabartinių indoeuropiečių kalbų geriausiai ji išliko lietuvių ir minėtose slavų kalbose.

Dviskaitos nykimas susijęs su retu jos formų vartojimu. Juk nedažnai žmogui reikia kalbėti specialiai apie du gyvus padarus, du daiktus arba du reiškinius. Paprastai kalbama apie vieną arba apie kelis resp. daug (tris, keturis ...), taigi daugiausia tenka vartoti vienaskaitos ir daugiskaitos formas. Dviskaita dažnesnė tais atvejais, kai kalbama apie gamtoje

poromis esančius gyvus padarus (dvynius), kūno dalis ar šiaip daiktus, pvz., rankas, kojas, akis, ausis ir pan. Dėl to šie žodžiai geriau išlaikė senovines dviskaitos formas, kaip ir skaitvardis *dù, dvi (abù, abi)*, paprastai turintis dviskaitos formą net ir tose kalbose, kurios šiaip jau dviskaitos visai neišlaikė arba kur išliko tik menkos jos liekanos.

§ 281. Lietuvių kalboje turimos tik šių linksnių dviskaitos formos:

a) nominatyvo-akuzatyvo-vokatyvo (iš seno indoeuropiečiai turėjo bendrą šių trijų linksnių formą), pvz., *du vilkù, vagiù, sùnu, dvi šaki, aki, katì, sēseri*;

b) datyvo, pvz., *dviem vilkám, vagim, sùnùm, šakóm, akim, katēm, seserim*;

c) instrumentalio, pvz., *dviēm vilkaĩm, vagiĩm, sūnuĩm, šakōm, akiĩm, katēm, seseriĩm*.

Dviskaitos datyvo ir instrumentalio formos skiriasi tik galūnės prieigaide: datyvo galūnė tvirtapradė, instrumentalio – tvirtagalė. Šiaip tų dviejų linksnių formos nesiskiria. Baritonų visai sutapo, pvz., *dviem výram* ir *su dviēm výram*.

Dviskaitos datyvas ir (išskyrus I linksniuotę) instrumentalis nuo tų pačių daugiskaitos linksnių skiriasi tik galūnės priebalsio -s (instrumentalio paprastai -is) neturėjimu, pvz., d. du. *šakóm* (i. du. *šakōm*) ir d. pl. *šakóms* (i. pl. *šakomis*). Senuosiuose raštuose tasai skirtumas buvo griežtai išlaikomas, dviskaitinės ir daugiskaitinės formos nepainiojamos. Taigi anuomet sakyta: *dviem šakóm (su dviēm šakōm)*, bet *trims, keturióms šakóms (su trimis, keturiomis šakomis)*. Vėliau, nykstant dviskaitai, imta jas painioti: sakyti *dviem šakóm || šakóms (su dviēm šakōm || šakomis)* ir *trims šakóms || šakóm (su trimis šakomis || šakōm)*. Ilgainiui aukštaičių tarmės plote abiem skaičiams reikšti įsigalėjo buvusios dviskaitinės formos (jos paprastesnės, lengviau tariamos): imta sakyti *dviem* ir *trim, keturióm ... šakóm (su dviēm, triĩm, keturióm ... šakōm)*. Datyvo formos su -s (*šakóms* tipas) dabar pasitaiko (paprastai kaip gretiminės) tik pažemaityje. Žemaičiai daugiskaitos datyvą ir toliau po senovei tebereiškia formomis su -s (*vilkáms, šakóms ...*), taip darė ir Mažosios Lietuvos lietuviai (čia dviskaita nebuvo painiojama su daugiskaita), iš tradicijos tokios formos tebelaikomos mūsų bendrinės kalbos norma, nors kaip gretiminės dabar jau dažnai vartojamos (ypač šnekamojoje kalboje) ir formos be -s.

Žemaičiai dabar vartoja kiek pakeistas d. ir i. du. formas su priderintu prie n. -a. du. galūnės vokalizmu, pvz., d. du. *dùm vilkùm (dōm vėlkōm), vagiùm, sùnùm, dvim šakim (dvēm šakēm), akim, katim, seserim*, i. du. *duĩm vilkuĩm (dōm vėlkōm), vagiuiĩm, sū-*

nuš, dviš šakiš (dvšm šakšm), akiš, katiš, seseriš. Plg. n. -a. du. *dù vilkù (dø vèlkø), vagiù, sùnu, dvi šaki (dvè šakè), aki, kati, sèseri*. 1759 m. „Žiwatas“ rodo, kad naujosios d. ir i. du. formas žemaičių buvo vartojamos jau XVIII a. viduryje.

§ 282. Dviskaitos genityvo ir lokatyvo specialių formų lietuvių kalboje nėra. Jau seniausiuose raštuose vartojamos atitinkamos daugiskaitos formos, taigi linksniuojama: *dù vilkù, dviejù vilkù* (plg. *daug vilkù*), *dviem vilkám, dù vilkù, dviem vilkaš, dviejuosè vilkuosè* (plg. *trijuosè vilkuosè*).

Lingvistai dviskaitos genityvo ir lokatyvo palaikais lietuvių kalboje linkę laikytirieveksmius *pusiáu* (dial. *pusiäu*), žė. *dviejau / dviejaus* 'dviese'. Plg. skr. loc. du. *dváyos* 'dviese' (-*os* greičiausia iš ide. *-ous).

Jau seniausiuose indoeuropiečių kalbų tekstuose pilna dviskaitos paradigma neužfiksuota. Atskiros kalbos yra paveldėjusios ne daugiau kaip po tris skirtingų linksnių formas.

Vakarinėje žemaičių tarmės dalyje dabar vartojama antrinės kilmės dviskaitos genityvo forma, pasidaryta iš instrumentalio su genityvui būdingu -s, pvz., *dušm vilkušm (døms vèlkøms)* 'dviejų vilkų', *dvišm šakišm (dvšm šakšm)* 'dviejų šakų'. Plg. i. du. *duš vilkuš, dviš šakiš (døš vèlkøš, dvšm šakšm)*. Tokių formų būta jau bent prieš 100 metų (vartojó Simonas Stanevičius).

Otrębski Gramatyka III 2–3, Gargasaitė LKK VII 133–143 ir MK 1976 5 55–56, Laigonaitė LKG I 171–181, Zinkevičius Liet. dial. 203–207, Palionis Liter. kalb. 129, Тронский Общенид. 66–69, Kazlauskas Istor. gram. 126–132, Masiliūnas K XXIV (1) 100–105.

Linksniai. § 283. Lietuvių kalbos daiktavardžiai turi septynis linksnius (iš tradicijos įskaitant ir vokatyvą, nors jis neišreiškia daiktavardžio gramatinių ryšių su kitu žodžiu): nominatyvą, genityvą, datyvą, akuzatyvą, instrumentalį, lokatyvą ir vokatyvą. Tuos pačius linksnius turi ir latvių kalba. Jie visi paveldėti iš rytinių baltų prokalbės. Be to, mūsų protėviai buvo tam tikru būdu pasidarę net keturis postpozicinius lokatyvus, kurie bus aptarti § 406–421.

Senieji Klaipėdos krašto gyventojai dėl vokiečių kalbos įtakos dabartinį lokatyvą tam tikrais atvejais pakeičia prielinksnio *į* su akuzatyvu konstrukcija, pvz., *gyvenù į Klaipėdą* 'gyvenu Klaipėdoje'. Taip darė ir bent dalis Mažosios Lietuvos šnekų. Šiaurės panevėžiškiai dažnai tam reikalui vartoją prielinksnio *teřp* 'tarp' su genityvu konstrukciją, pvz., *sriubà vërda teřp púodo* '... puode'.

§ 284. Kiek linksnių turėjo vakarų baltai, ne visai aišku dėl netikslių prūsų kalbos tekstų. Juose vietoj instrumentalio ir lokatyvo vartojamos prielinksnių *sen* 'su' ir *en* 'į' konstrukcijos su datyvu arba akuzatyvu, pvz., *sen wissamans christiānans* 'su visais krikščionimis', *en wirdans* 'žodžiuose'. Aiškia instrumentinio formą tekstuose turi tik asmeniniai įvar-

džiai, pvz., *sen māim* 'su manimi'. Lokatyvo formą kalbininkai įžiūri, pvz., prieviksmyje *bītai* 'vakare'. Sunku pasakyti, ar tekstų parašymo epochoje prūsų kalba turėjo instrumentalio ir lokatyvo linksnius (tuo atveju tekstų prielinksnes konstrukcijas tektų aiškinti vertimo iš vokiečių kalbos įtaka), ar šių linksnių buvo jau netekusi (tuo atveju nurodytos atskiros formos traktuotinos kaip reliktai). Iškelta hipotezė, kad vakarų baltai instrumentalio ir lokatyvo iš viso niekada nėra turėję (J. Kazlauskas, V. Mažiulis ir kt.), bet ji dar nėra pakankamai įrodyta.

§ 285. Seniausi slavų kalbų paminklai turi tuos pačius 7 linksnius, kaip ir lietuvių kalba. Kitose indoeuropiečių kalbose linksnių skaičius nevienodas. Daugiausia jų yra sanskrite – aštuoni. Be tų, kurie turimi ir lietuvių kalboje, čia dar yra abliatūvas. Tose kalbose, kurios linksnių turi mažiau, esama tam tikrų neparadigminių trūkstamų linksnių formų, paprastai laikomų prieviksmiais.

Tradicinė indoeuropeistika tvirtina, kad indoeuropiečių prokalbė turėjo 8 linksnius. Tie linksniai, suprantama, ne visi turėjo būti vienodo senumo. Labai archaiška, pvz., vokatyvo forma (ji yra grynas kamienas), kuri gali būti paveldėta dar iš ikifleksinės epochos. Kitų linksnių formos yra vėlesnės kilmės, ypač instrumentalio ir lokatyvo. Manoma, kad vienskaitos paradigma indoeuropiečių prokalbėje susiformavo anksčiau negu daugiskaitos ar dviskaitos.

Kadangi indoeuropiečių prokalbė neturėjo (arba turėjo labai ribotą kiekį) prielinksnių, tai žodžių ryšiams sakinyje reikšti turėjo būti sudėtinga linksnių sistema. Vėliau atskirose šakose, įsigalint prielinksninėms konstrukcijoms, linksnių skaičius mažėjo, jie po kelis sutapo į vieną (linksnių sinkretizmas), palikdami relikto prieviksmiuose ir kitur. Pvz., graikų kalba I tūkstantmetyje prieš mūsų erą turėjo 5 linksnius: nom., gen., dat., acc. ir voc. Čia genityve sutapo senovinių gen. ir abl., o datyve – senovinių dat., instr. ir loc. funkcijos. Išnykusių linksnių išliko tam tikrų liekanų. Neseniai iššifruoti II tūkstantmečio prieš m. e. Mikėnų tekstai rodo laipsnišką tų linksnių nykimą: šiuose tekstuose dar tebėra instrumentalis, turimi neabejotini buvusios datyvo ir lokatyvo formų diferenciacijos reliktai, gana patikimi atskirų abliatyvo formų pėdsakai.

Pastaruoju metu iškelta hipotezė (V. Toporovas, V. Ivanovas, E. Makajevas, J. Kazlauskas, V. Mažiulis), pagal kurią neparadigminės formos traktuojamos kaip archaiškesnės vartosenos atspindys, o ne buvusių linksnių reliktas. Šios hipotezės šalininkai tvirtina, jog kaip tik tokių formų pagrindu atskirose kalbose vėliau formavosi linksniai. Pagal šią hipotezę, senesnę būklę atspindi hetitų kalbos tekstai, kur linksnių esama nedaug ir paradigmos nenusistovėjusios.

§ 286. Nuo požiūrio į indoeuropiečių prokalbės linksnių sistemą priklauso dabartinio lietuvių linksniavimo istorijos aiškinimas. Jeigu laikysimės tradicinės pažiūros, turėsime pripažinti, kad mūsų protėviai (ir slavai) neteko abliatyvo. Jo funkciją šiose kalbose perėmė genityvas.

Pagal tradicinį požiūrį, tam tikro linksnių sinkretizmo būta jau ir indoeuropiečių prokalbėje. Čia visų linksniavimo tipų vienaskaitos paradigmose genityvas ir abliatyvas buvo sutapę, išskyrus *ō* kamieną. Abliatyvo reikšmė buvusi artima mūsų genityvui su prielinksniu *iš*, pvz., lot. *hortō* = 'iš *sodo*'.

Manoma, kad nykstant abliatyvui, mūsų protėviai ide. *ō* kamieno abl. sg. galūnę ėmė vartoti genityvui reikšti. Dėl to dabartinės lietuvių I linksniuotės (ide. *ō* kamieno) g. sg. forma, pvz., *vilko*, laikoma senovinio abliatyvo tęsiniu. Šio linksnio relikta kalbininkai įžiūri ir L. Rėzos frazėje *Ko saulužės* (= nuo saulužės) *atsiskyrei*?

§ 287. Mūsų fleksijos istorijai (ji pirmiausia ir rūpi istorinei gramatikai) ne tiek svarbu, paradigminės ar neparadigminės buvo senų senovėje kurio linksnio formos (beje, neturime nė patikimų duomenų paradigmiskumo laipsniui nustatyti), kiek pats tokių formų buvimo faktas, be to, formų, turinčių tikslus atitikmenis įvairiose indoeuropiečių kalbose. Antra vertus, nelengva įsivaizduoti vėlesnį atsitiktinį jų sutapimą. Todėl tiriant dabartinės lietuvių kalbos fleksijos istoriją, patogiausia pagrindu imti indoeuropiečių aštuonių linksnių sistemą ir palikti nuošaly kai kurių linksnių paradigmaticos klausimą.

Otrębski Gramatyka III 1–2, Laigonaitė LKG I 181–210, Stang Vergleich. Gram. 175–178, Zinkevičius Liet. dial. 200–203, Тронский Общенид. 69–82, Szemerényi Einführung 144–145, Mažiulis Balt. deklin. 78–79 ir kt., Савченко В IX (2) 140–143.

Linksniavimas. § 288. Lietuvių kalbos daiktavardžiai, kaip ir kitų kalbos dalių žodžiai, linksniuojami kaitant galūnes, pvz., *vilk-as, -o, -ui, -ą* ... Tačiau dabar ne visos indoeuropiečių kalbos linksniuoja. Yra dar ir kitas gramatinių santykių reiškimo būdas, kai linksnį rodo ne žodžio galūnė, bet tam tikras pagalbinis žodelis – artikelis. Pvz., anglai daiktavardį *day* 'diena' „linksniuoja“ taip: *the day* 'iena', *of the day* 'dienos', *to the day* 'dienai' ... Prancūzai daiktavardį *table* 'stalas' „linksniuoja“: *la table, de la table, à la table* ... Tokį gramatinių santykių reiškimo būdą vadiname analitiniu, o kalbas, jį turinčias, analitinėmis kalbomis. Linksnių reiškimą galūnėmis (kaip lietuvių kalboje), va iname sintetiniu, o jį turinčias kalbas – sintetinėmis kalbomis. Yra ir kalbų su mišriu linksniavimu (turi artikelį ir galūnes), pvz., graikai daiktavardį *λόχος*

'vilkas' jau senovėje linksniavo: ὁ λύκος, τοῦ λύκου, τῷ λύκῳ ..., vokiečiai daiktavardį *Tisch* 'stalas' dabar linksniuoja: *der Tisch, des Tisches, dem Tische* ir t. t.

§ 289. Analitinių indoeuropiečių kalbų istorija rodo, kad jų gramatinių santykių reiškimo būdas kilo iš senesnio sintetinio. Pakitimą daugiausia lėmė tose kalbose stipri žodžio galo reukcija, dėl kurios išnyko galūnės. Antai tipiškos analitinės anglų kalbos seniausiuose paminkluose daiktavardžiai dar turi kai kurių linksnių galūnes, pvz., *dæg* 'diena', *dæzes* 'dienos', *dæze* 'dienai' ... Prancūzų kalba, kaip ir visos kitos dabar analitinį „linksniavimą“ turinčios romanų kalbos, yra kilusios iš liaudies lotynų kalbos, o lotynų kalba buvo tipiška sintetinė kalba. Tą patį reikia pasakyti ir apie dabartines indoeuropietiškas Indijos kalbas, kurios visos yra analitinės, bet jų prosenelė – sanskritas – buvo tipiška sintetinė kalba. Apskritai kiekviena indoeuropiečių šaka rodo praeityje turėjus sintetinį linksniavimą.

Nėra abejonės, kad indoeuropiečių prokalbėje daiktavardžiai buvo linksniuojami galūnėmis. Lyginamuoju-istoriniu metodu tos galūnės daugeliu atvejų nesunkiai rekonstruojamos. Jos ir sudaro išeties tašką tirti atskirų šakų ir jų kalbų fleksijos istoriją.

Tačiau kalbininkai yra aptikę ir tam tikrų praindoeuropietiškų ikifleksinės būklės elementų, rodančių, kad indoeuropiečių prokalbės fleksinė sistema yra išaugusi iš dar senesnės nefleksinės sistemos.

§ 290. Baltų kalbos išlaikė sintetinį linksniavimą. Jose galūnės buvo palyginti menkai arba ir visai neredukuotos. Sintetinį linksniavimą tebeturi ir slavai, išskyrus vieną slavų kalbą – dabartinę bulgarų, kurios linksniavimas jau analitinis. Tai rodo archainį baltų ir slavų kalbų pobūdį, nes daugelis kitų dabartinių gyvųjų indoeuropiečių kalbų yra analitinės arba turi mišrų linksniavimą, ir tik seniausi jų paminklai rodo praeityje buvusią gausią fleksiją. Suprantama, lietuvių linksniavimo istorijai nušviesti svarbūs tik sintetinių kalbų, išlaikiusių senovinę fleksiją, duomenys.

§ 291. Lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimas pasižymi ypač dideliu archaiškumu. Nežiūrint bevardės giminės netekimo, lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemą lingvistai laiko pačia archaiškiausia iš visose dabartinėse gyvosiose indoeuropiečių kalbose esamų, savo archaiškumu prilygstančią toms linksniavimo sistemoms, kurios užfiksuotos tik pačiuose seniausiuose kitų indoeuropiečių kalbų paminkluose.

§ 292. Lietuvių kalbos gramatikose dabar skiriamos penkios daiktavardžių linksniuotės. Iš tikrųjų mūsų daiktavardžiai turi daugiau skirtingų linksniavimo tipų, plg. tos pačios linksniuotės daiktavardžius su nevienodomis nominatyvo galūnėmis: *vilkas, mēdis, ožys* (visi trys skiriami I linksniuotei), *šakà, marti, katē* (II linksniuotė), *sesuõ, duktē* (V 1.).

Istorinės gramatikos požiūriu savo daiktavardžius skirstome į šiuos linksniavimo tipus:

<p> <i>o</i> kamienas¹⁵¹, pvz., <i>dūmas, piŗštas, rýtas, vilkas</i>. Tai daiktavardžiai, kurių kamiengalyje buvo ide. -<i>o-</i> (kaitaliojęs su -<i>e-</i>);
<i>i o</i> kamienas, pvz., <i>élnias, kraūjas, svėčias</i>. Šie turėjo ide. -<i>i o-</i> kamiengalį (: -<i>i e-</i>);
<i>i i o</i> kamienas, pvz., <i>brólis, kiŗkis, arklýs, ųynýs</i>. Kamiengalyje būta -<i>ija-</i> = ide. -<i>i i o-</i> (: -<i>i e-</i>);
<i>ā</i> kamienas, pvz., <i>bóba, balā, pėda, ųakā</i>. Kamiengalį sudarė ilgasis balsis -<i>ā-</i>;
<i>i ā</i> kamienas, pvz., <i>dvasiā, valdžiā, daliā</i>. Kamiengalyje buvo -<i>i ā-</i>.
<i>ē</i> kamienas, pvz., <i>dróbē, bitē, gerklē, katē</i>. Kamiengalis buvo -<i>i ē-</i>; </p>	}	I linksniuotė
<p> <i>i</i> kamienas, pvz., <i>anglis, ųirdis, akis</i>. Kamiengalis -<i>i-</i> (kaita su ide. -<i>ei-</i>);
<i>u</i> kamienas, pvz., <i>tuŗgus, sūnūs, dangūs</i>. Kamiengalis -<i>u-</i> (kaita su ide. -<i>ou-</i>);
<i>i u</i> kamienas, pvz., <i>vaĩsius, spiėčius</i>. [Kamiengalis -<i>i u-</i> (: ide. -<i>i ou-</i>); </p>	}	III linksniuotė
Priebalsiniai kamieniai, pvz., <i>akmuoŗ, sesuoŗ, mėnuo</i>. Tai senovinių -<i>n-</i>, -<i>r-</i>, -<i>s-</i> ir kt. kamienų likučiai.	}	IV linksniuotė
Senų senovėje dar būta kamienų, kurie baigdavosi ilgaisiais balsiais -<i>i-</i> ir -<i>ū-</i> (pvz., skr. <i>vŗkfs</i> 'vilkė', <i>vadhūs</i> 'ponia') ir dvibalsiais -<i>ēu-</i>, -<i>ōu-</i>, -<i>āu-</i> (pvz., skr. <i>dyāus</i> 'dievas', gr. Ζεός; skr. <i>gāus</i>, gr. βoός 'jautis'; skr. <i>nāus</i>, gr. ναός 'laivas'). Būta taip pat ųakninio tipo daiktavardžių (be jokio kamiengalio) ir vadinamųjų heteroklitinių kamienų (paradigmoje kaitaliojosi -<i>r-</i> ir -<i>n-</i>, pvz., skr. <i>ūdhār</i> 'tešmuo', g. sg. <i>ūdhn-as</i>). Visi ųie linksniavimo tipai lietuvių kalboje neiŗliko. Jų pėdsakų liko ne tiek linksniavimo paradigmos, kiek ųodžių daryboje.	}	V linksniuotė

Senų senovėje dar būta kamienų, kurie baigdavosi ilgaisiais balsiais -*i-* ir -*ū-* (pvz., skr. *vŗkfs* 'vilkė', *vadhūs* 'ponia') ir dvibalsiais -*ēu-*, -*ōu-*, -*āu-* (pvz., skr. *dyāus* 'dievas', gr. Ζεός; skr. *gāus*, gr. βoός 'jautis'; skr. *nāus*, gr. ναός 'laivas'). Būta taip pat ųakninio tipo daiktavardžių (be jokio kamiengalio) ir vadinamųjų heteroklitinių kamienų (paradigmoje kaitaliojosi -*r-* ir -*n-*, pvz., skr. *ūdhār* 'tešmuo', g. sg. *ūdhn-as*). Visi ųie linksniavimo tipai lietuvių kalboje neiŗliko. Jų pėdsakų liko ne tiek linksniavimo paradigmos, kiek ųodžių daryboje.

Kadangi dabartinės galūnės kilo susiliejus senoviniam kamiengaliui ir istorinei fleksijai, tai dabartinių linksniavimo tipų gausumas priklauso nuo buvusios kamiengalių įvairovės. Pati fleksija prokalbėje buvo negausi. Lyginamoji indoeuropiečių kalbų gramatika ją rekonstruoja tokią: vienaskaitos nominatyvas *-s arba be jokios galūnės, genityvas *-ės / *-ōs / *-s, datyvas *-ėi, akuzatyvas *-m / *-m̃, instrumentalis *-ē / *-ō,

¹⁵¹ Vietoj *o* kamienas neretai sakome *a* kamienas, nes ide. *o* virto baltų *a*.

-bhi (>-mi), lokatyvas *-i arba be jokios galūnės, abliatyvas *-ėd / *-ōd (tik *ō* kamieno, kitų – kaip genityvas), vokatyvas – be jokios galūnės; daugiskaitos nominatyvas (ir vokatyvas) *-ės, genityvas *-ōm / *-ōm, datyvas (ir abliatyvas) *-bh (įšs) (>*-mōs?), akuzatyvas *-ns / *-ŋs, instrumentalis *-ōis (?), *-bhis (>*-mis), lokatyvas *-su; dviskaitos nominatyvas-akuzatyvas-vokatyvas -ė, -ī, -i, genityvas -ōus (?), -ōs (?), datyvas-instrumentalis-abliatyvas *-bhīā (>*-mā?), lokatyvas *-ōu. Susiliejusios su skirtingais kamiengaliais, šios pirmąsios galūnės davė dabartinių galūnių įvairovę.

§ 293. Iš seno indoeuropiečių kalbose kaip daiktavardžiai buvo kaitomi būdvardžiai ir kai kurios kitos kalbos dalys. Jų to paties kamieno fleksija buvo vienoda. Tai mums padeda rekonstruoti senesnį atskirų galūnių pavidalą. Pvz., iš įvardžiutinės formos *geróji* < *gerǵ + jǵ rekonstruota nominatyvo *gerà* senesnė forma *gerǵ rodo, kad seniau ilgą galūnę *-ǵ turėjo ir to paties linksniavimo tipo daiktavardžiai, taigi n. sg. *šakà* kilo iš *šakǵ.

Tuo būdu, nagrinėjami dabartinės daiktavardžio fleksijos raidą, mes susipažinsime ir su atitinkamų kitų linksniuojamųjų kalbos dalių formų istorija. Vėliau, specialiai aptardami tų kalbos dalių linksniavimą, išryškinsime tik įvairius specifinius dalykus bei skirtumus.

Otrębski Gramatyka III 5–7, Skardžius IF LXII 158–166, Kazlauskas Istor. gram. 137–138, 260–268, Szemerényi Einführung 146–176, Eckert Baltist. Stud. 60–74 ir B V(1) 7–15.

1. Kurių giminių būna lietuvių kalbos daiktavardžiai ir ką reiškia „bendroji“ daiktavardžių giminė? (§ 268).
2. Kurias gimines turi latvių ir kurias turėjo prūsų kalbų daiktavardžiai? (§ 269).
3. Pasakykite kelis prūsų kalbos bevardės giminės daiktavardžius (§ 269).
4. Kurie bevardės giminės daiktavardžių linksniai iš seno turėjo skirtingą fleksiją negu to paties kamieno vyriškosios arba moteriškosios giminės daiktavardžiai? (§ 270).
5. Kokia trijų giminių sistemos kilmė? (§ 270).
6. Kas ištiko trijų giminių sistemą dabartinėse indoeuropiečių kalbose? (§ 270).
7. Kurios giminės atitikmenis lietuvių kalboje dažniausiai turi prūsų kalbos bevardės giminės daiktavardžiai? (§ 271).
8. Nuo ko priklausė kitų kalbos dalių bevardės giminės formų lietuvių kalboje išlikimas arba išnykimas? (§ 272).
9. Kuo buvo ypatingos senovinės bevardės giminės daiktavardžių nom. -acc. n. sg. formos ir kuo išsiskyrė *ō* kamienas? (§ 273).
10. Ką žinome apie *ō* kamieno nom. -acc. n. sg. formą baltų kalbose? Kas rodo buvus galūnę *-an ir kas – *-a? (§ 273).
11. Kokios galėjo būti daiktavardžių bevardės giminės išnykimo rytinių baltų kalbose priežastys? (§ 274).
12. Aptarkite daiktavardžio galūnių ir giminės ryšį (§ 275).

13. Kurių skaičių formas turi dabartinės lietuvių bendrinės kalbos daiktavardžiai? Kokius žinote dviskaitos reliktus? (§ 276).
14. Aptarkite dviskaitą dabartinėse tarmėse (§ 277).
15. Kaip dviskaita vartojama senuosiuose raštuose? (§ 278).
16. Kada imta vengti dviskaitos bendrinėje kalboje? (§ 279).
17. Ką žinote apie dviskaitą kitose baltų kalbose? (§ 280).
18. Kas rodo, kad dviskaita yra paveldėta iš indoeuropiečių prokalbės? (§ 280).
19. Kodėl dviskaita nyksta ir kuriais atvejais jos formos neretai išlieka? (§ 280).
20. Kurie linksniai lietuvių kalboje turi specialias dviskaitos formas? (§ 281).
21. Kuo skiriasi dviskaitos datyvas nuo instrumentalio? (§ 281).
22. Kuo iš seno skyrėsi dviskaitos datyvas ir instrumentalis nuo tų pačių daugiskaitos linksnių? Koks tolesnis šių formų likimas? (§ 281).
23. Kaip pakito dviskaitos datyvas ir instrumentalis žemaičių tarmėje? (§ 281).
24. Kokių dviskaitos genityvo ir lokatyvo reliktų lingvistai randa lietuvių kalboje? (§ 282).
25. Kokias dviskaitos genityvo formas turi pasidarę žemaičiai? (§ 282).
26. Kiek linksnių turėjo rytiniai baltai? (§ 283).
27. Ką žinome apie prūsų kalbos linksnius? (§ 284).
28. Kokius linksnius turi seniausi slavų kalbų paminklai? (§ 285).
29. Kokius linksnius rekonstruoja indoeuropiečių prokalbei tradicinė indoeuropeistika? (§ 285).
30. Kas yra linksnių sinkretizmas? (§ 285).
31. Koks yra naujas požiūris į neparadigmines formas, aiškinąs vėlyvą atskirų linksnių kilmę? (§ 285).
32. Kokių abliatyvo liekanų lingvistai randa lietuvių kalboje? (§ 286).
33. Kodėl tiriant dabartinės lietuvių kalbos fleksijos istoriją patogiausia remtis indoeuropiečių aštuonių linksnių sistema? (§ 287).
34. Kas yra sintetinis ir analitinis gramatinių santykių reiškimo būdai? (§ 288).
35. Kas rodo, kad analitinis gramatinių santykių reiškimo būdas dabartinėse indoeuropiečių kalbose yra antrinis? (§ 289).
36. Ką žinote apie indoeuropiečių prokalbės linksniavimo sistemos kilmę? (§ 289, 292).
37. Kodėl baltų (iš dalies ir slavų) linksniavimo sistemos yra laikomos archaiskomis? (§ 290–291).
38. Kokius lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo tipus skiriame istorinės gramatikos požiūriu? (§ 292).
39. Ką turime galvoje tvirtindami, kad indoeuropiečių prokalbės linksniavimo sistema nebuvo sudėtinga? (§ 292).
40. Kodėl nagrinėjant daiktavardžio fleksijos raidą susipažįstama ir su kitų kalbos dalių fleksijos istorija? (§ 293).

ā kamienas

§ 294. Metodiniais dėstymo sumetimais patogiau pradėti daiktavardžio galūnių istorijos apžvalgą ne nuo I, bet nuo II linksniuotės, nes pastarosios galūnės mažiau palietė fonetiniai pakitimai, jos geriau išlaikė senovinį pavidalą, aiškiau matyti jų pirmykštę darybą.

Nagrinėjama *ā* kamieniui priklauso tie II linksnuotės daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.), kurių kamiengalis buvo ide. *-ā-*, o dabar vienaskaitos nominatyvas turi galūnę *-a* po kietojo priebalsio, pvz., *lóva, vištà, pèdà, šakà*. Tai labai produktyvus dabartinės lietuvių kalbos linksniavimo tipas. Jam priklauso daugybė visų linksniuojamų kalbos dalių žodžių, ir jų skaičius nuolat didėja: naujai pasidaromi arba iš kitų kalbų atėję moteriškosios giminės daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.) paprastai gauna kaip tik šio linksniavimo tipo fleksiją, pvz., *taryba, sąvoka, valdyba, teoremà, fizika, dogmà* ir daug kitų.

Šio linksniavimo tipo daiktavardžiai yra moteriškosios giminės, išskyrus vieną kitą, pvz., *vaidilà, Daukšà, Mažėika* (pavardės) ir vadinauosius bendrosios giminės daiktavardžius, pvz., *nenúorama, padáuža, vėlkata*. Seniausi indoeuropiečių kalbų paminklai rodo, kad šiam linksniavimo tipui jau iš seno buvo būdinga moteriškoji daiktavardžių giminė.

§ 295. Paradigma:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>šakà</i>	<i>šākos</i>	N. -A. -V. <i>dvi šaki</i>
G. <i>šakōs</i>	<i>šakų</i>	D. <i>dviem šakóm</i>
D. <i>šākai</i>	<i>šakóms</i>	I. <i>dviem šakóm</i>
A. <i>šāką</i>	<i>šakàs</i>	
I. <i>šakà</i>	<i>šakomis</i>	
L. <i>šakojè</i>	<i>šakosè</i>	
V. <i>šāka!</i>		

Iš paradigmos matyti dabartinių balsių *a* ir *o* kaita buvusiam kamien-galyje (dabar galūnėje). Senų senovėje kamiengalis buvo *-ā-*. Tais atvejais, kai tasai *ā* dėl kurių nors priežasčių sutrumpėjo, dabar turime *a*, o ten, kur išliko ilgasis balsis, šiandien tariame *o*. Pirmykščio kamien-galio balsio neberodo tik gen. pl. ir n. -a. -v. du. formos.

Žemiau aptariama kiekvieno linksnio galūnės istorija.

§ 296. N. sg. *-a* iš pralietuvių **-á* (sutrumpėjo pagal Leskyno dėsnį), plg. įvardžiuotinę formą *geró-ji* šalia paprastosios *gerà*. Dar plg. žė. refl. *eļgsenos* 'elgimasis' iš **elgsenā+si*. Giminingų kalbų atitikmenys rodo, kad **-ā* paveldėta ne tik iš baltų, bet ir iš indoeuropiečių prokalbės, plg. la. *rùoka* 'ranka' šalia *tā* 'ta' (plg. lie. *tó-ji*), refl. *kaušanās* 'muštynės' (iš **kausjanā+si*), pr. *mensā* (Elb. ž. *menso*), *genno* 'žmona', s. sl. *řoka* 'ranka', gr. *θεά* 'deivė' (*á* ilgas), skr. *áśvā* 'kumelė'.

Senų senovėje **-ā* buvo ne galūnė, bet kamiengalis. Specialios galūnės šio linksniavimo tipo vienaskaitos nominatyvas neturėjo. Jis būdavo reiškiamas grynu kamieniu. Laringalinės teorijos šalininkai tvirtina, kad po

kamiengalio (ir kitų linksnių formose) kažkada yra buvęs laringalinis priebalsis.

§ 297. G. sg. *-os* iš **-ǣs* (cirkumfleksas neleido sutrumpėti balsiui). Paveldėta iš baltų ir indoeuropiečių prokalbių, plg. la. *rùokas*, pr. *gennas*, gr. $\theta\epsilon\alpha\varsigma$ (α ilgas), lot. (reliktinė forma, pvz., posakyje) *pater familiās* 'šeimos tėvas', got. *gibōs* 'dovanos' (*-ōs* iš **-āš*).

Galūnė **-ās* atsirado suliejus į vieną senovinį kamiengalį *-ā-* ir pirmąsytę g. sg. galūnę **-ēs / *-ōs* (balsių kaita!), taigi iš **-ā-ēs* arba **-ā-ōs* (išnykus tarp balsių spėjamam laringaliniam priebalsiui). Balsių kontraktaciją rodo galūnės cirkumfleksas lietuvių ir graikų kalbose. Sveika pirmąsytę g. sg. galūnė **-ēs* arba **-ōs* išliko tik priebalsinių kamienų formose, pvz., lie. *šunīs* iš *šun-ēs*, gr. $\chi\upsilon\nu\text{-}\acute{\omicron}\varsigma$.

§ 298. D. sg. *-ai*, kildinama iš **-āi* (*-ā-* — senovinis kamiengalis), yra senas baltų ir indoeuropiečių veldinys, plg. la. *rùokai* (vietoj fonetiškai dėsningos formos *rùoki* su *-ai* iš įvardžių, plg. *tài* 'tái'), pr. *tickray* 'tikrai', s. sl. *rōčē*, gr. $\theta\epsilon\alpha\check{\alpha}$, lot. *equae* 'kumelei', got. *gibai*. Ilgasis balsis *ā* prieš tautosilabinį *i* anksti sutrumpėjo.

Galūnė **-āi* atsirado suliejus į vieną kamiengalį *-ā-* ir senąją d. sg. galūnę **-ei*, taigi iš **-ā-ei* (išnykus tarp balsių spėjamam laringaliniam priebalsiui). Balsių kontraktaciją rodo galūnės cirkumfleksas, pvz., lie. dial. *taī* 'tái', *gerai* 'gėrai' (b. k. akūtas pagal masc. *tám*, *gerám*), gr. $\theta\epsilon\alpha\check{\alpha}$. Sveika d. sg. galūnė **-ei* išliko tik priebalsinių kamienų formose, pvz., lie. dial. *šūnie* 'šuniui' (*-ie* iš **-ei*), skr. *śúnē* 't. p.' (*-ē* iš **-ei*).

§ 299. A. sg. *-q* < **-añ* yra ide. **-ān / *-ām* tęsinys, plg. la. *rùoku* (*-u* < **-uo* < **-an*), pr. *gennan*, s. sl. *rōkō*, gr. $\theta\epsilon\acute{\alpha}\nu$ ($\acute{\alpha}$ ilgas), lot. *equam*, skr. *ásvām*.

Dalis indoeuropiečių arealo, taip pat baltai, žodžio gale ide. **-m* pavertė **-n*. Vietoj graikų akūto baltai turi cirkumfleksą, pvz., *katrā* (plg. galūnės vokalizmo nesutrumpinimą). Galbūt cirkumfleksas įsivestas iš *ō*, *i* ir *u* kamieno akuzatyvų, kurių galūnėse nosiniam priebalsiui iš seno sudarius tautosilabinį junginį su trumpuoju balsiu, galėjo atsirasti cirkumfleksinė priegaidė. Galūnės **-ān* ilgasis balsis *ā* prieš tautosilabinį *n* anksti sutrumpėjo. Taigi šios galūnės raida buvo tokia: **-ām* > **-ān* > **-an* > *-q* > [*-ā*].

Tarmėse nosinis balsis *q* yra susiaurėjęs. Tai palietė ir a. sg. galūnę, pvz., ryt. *šākū / šāko*. Žemaičiai anksti nekirčiuotą a. sg. galūnę sutrumpino ir denazalizavo, pvz., *šāka* 'šaka' šalia *anāh/ānōn/ānō* 'ana'.

§ 300. I. sg. *-a* iš **-ā* < **-án* (iš **-ān*), plg. *gerā-ja*, ryt. *su šakū* 'su šaka', la. *ar rùoku* (*-u* < **-uo* < **-an*). Taigi a. sg. ir i. sg. galūnės senų senovėje skyrėsi tik priegaide: a. sg. **-ān*, i. sg. **-ān*. Cirkumfleksinės a. sg. galūnės

nės vokalizmas išliko nesutrumpėjęs, o akūtinės i. sg. galūnės vokalizmą palietė Leskyno dėsnis, plg. adv. *kadà, tadà* (= ryt. *kadù, tadù*) < **kadá, *tadá* (įvardžių **kadas, *tadas*, plg. la. *kâds, tâds*, i. sg. f. forma, išlaikiusi sveiką senovinę galūnę jungtuke *kadán-gi*). Taigi i. sg. galūnės raida turėjo būti tokia: **-án* > **-án* > **-á* > *-à*.

Su lietuvių *rankà* < **ranká* formaliai sutampa s. sl. *rǫkq* greta dažnesnės *rǫkojǫ*. Tačiau s. sl. *rǫkq* gali būti sutraukta iš *rǫkojǫ* (= rusų *pyкою*), gavusios *-ojǫ* iš įvardžių, plg. *tojǫ* 'tąja'. Baltų ir slavų nosinis garsas galūnėje laikomas antriniu. Sanskritas jo neturi, pvz., Rigvedos (seniausios vedos) *jihvá* greta vėliau įsigalėjusios formos *jihváyā* 'liežuviu', adv. *kadā* 'kada', *tadā* 'tada'. Ide. **-ā* kildinama iš **-ā-e*.¹⁵²

§ 301. L. sg. *-ojė* iš **-ājė*, plg. *toiég* DP 119₅₄ 'toje gi'. Tai antrinis darinys, atsiradęs priaugus postpozicijai **-én* prie paveldėtos indoeuropiečių I. sg. galūnės **-āi* (iš **-ā-i*), plg. s. sl. *rǫcě* (-ė iš **-āi*), lot. *Romae* 'Romoje', gr. dial. 'Ολυμπιαί 'Olimpijoje', galbūt vengiant sutapimo su d. sg. **-āi*. Raida buvo tokia: **-āi-én* > *-ājén* (atvirame skiemenyje *ā* išliko ilgas) > *-ājė* > *-ojė*. Apibendrintas postpozicijos kirtis greičiausiai derinantis prie kitų kilnojamo kirčio paradigmos formų, kirčiuojančių paskutinį skiemenį, pvz., *šakà, šakōs, šakū, šakomis*. Postpozicija **-én* (iš **én*?), kuri buvo pavartota ide. I. sg. formai sustiprinti, yra gimininga prielinksniui ir priešdėliui *i < iñ* (dėl priegaidės plg. *ǫ-daras*). Jos atitikmuo yra prūsų *en*, pvz., *en wurdans* 'žodžiuose', ir latvių priešdėlis *ie-* (iš *en-*), pvz., *ie-nest* 'īnešti'. Baltų *in* išliko lietuvių kalboje kaip prielinksnis ir priešdėlis, o *en* – tik kaip postpozicija, su galūne suaugęs polinksnis, panašiai kaip *dēl* žodžiuose *kodēl, todēl* (*ko, to* – įvardžių *kàs, tàs* genityvas)¹⁵².

Iš ide. lokatyvo buvo pasidarytos ir adesyvo formos, pvz., *šakáipi*. Nevienodą senovinės I. sg. galūnės **-āi* vokalizmo refleksą dariniuose *-oje* ir *-aipi* lėmė skirtinga skiemens riba, plg. *šak|ko|jė* ir *šak|kái|pi* (atvirame skiemenyje *ā* virto *o*, prieš tautosilabinį *i* ilgasis *ā* sutrumpėjo). Tai rodo dabartinių postpozicinių lokatyvo formų darybos senumą: postpozicija turėjo priaugti dar tebesant nesutrumpėjusiam ilgajam senovinės I. sg. galūnės **-āi* dvibalsiui.

Ir kitų linksniavimo tipų dabartinės postpozicinės I. sg. formos kilo iš ide. I. sg. + postpozicijos **-én*.

¹⁵² *Dėl terminologijos*. Lietuvių lingvistinėje literatūroje įprasta postpozicija vadinti tik priaugusį prie galūnės polinksnį (siūlomas tam reikalui lietuviškas pakaitalas *pastūrdėlis* plačiau neįsigalėjo), o nepriaugusį vadiname polinksniu (pvz., *jō dēlei atējaū*). Lingvistinėje literatūroje kitomis kalbomis abiem atvejais paprastai vartojamas tas pats postpozicijos terminas, panašiai kaip prepozicija vadinamas ir prielinksnis, ir priešdėlis.

Priaugus postpozicijai, lokatyvo formos tapo vienu skiemeniu ilgesnės už kitas paradigmoje, plg. *ša|ko|jè* ir n. sg. *ša|kà*. Iš čia trumpinimo tendencija: plačiai sakoma *šakōj* (su atkelto kirčio tvirtagale priegaide). Šalia sveikų formų sutrumpintos vartojamos jau XVI–XVII a. raštuose. Dabar jos plačiai įsigalėjo: daugelyje tarmių yra vienintelės, dažnos jau ir bendrinėje kalboje, raštuose.

Tarmėse (daugiausia vakarų Lietuvoje) numetamas ir jotas, pvz., *šakō* ‘šakoje’. Senieji raštai rodo, kad tokių formų būta jau XVI amžiuje. Joms pradžia galėjo duoti pozicija prieš jotą, pvz., *gīro(j) jōjo*, įvardžiutinė forma *gerō(j)-joje*. Dar plg. § 239 c. Latvių bendrinė kalba turi tik sutrumpintąsias formas be joto, pvz., *rūokā* ‘rankoje’. Tarmėse yra ir *rūokai* (-ai < *-āj).

§ 302. V. sg. galūnė kaip n. sg., skiriasi tik formos kirčiavimas, plg. v. sg. *žmóna* ir n. sg. *žmonà*. Giminingų kalbų atitikmenys rodo, kad seniau skyrėsi ir galūnė: šalia nominatyvo galūnės *-đ vokatyvas turėjo *-a, plg. la. *siev* (n. sg. *siēva* ‘žmona’), s. sl. *ženo* (n. sg. *žena* ‘žmona’), gr. *νόμφα* ‘nimfa’. Sutrumpėjęs akūtinei nominatyvo galūnei, abi sutapo.

Indoeuropiečiai iš seno vokatyvui reikšti vartojo gryną kamieną. Tai laikoma ikifleksinės epochos reliktu. Pastebima labai sena tendencija vokatyvo formose nukelti kirtį iš galūnės į šaknį (galbūt anksčiau vokatyvai iš viso nebuvo kirčiuojami), todėl galūnė labai anksti sutrumpėjo. Ir kitų kamienų vokatyvams būdingas šaknies kirtis, pvz., gr. *ἀδελφε, πάτερ* šalia n. sg. *ἀδελφός* ‘brolis’, *πατήρ* ‘tėvas’, skr. *dēva, pītar* šalia n. sg. *dēvās* ‘dievas’, *pītā* ‘tėvas’. Dar plg. lie. dial. *sūneli, mežgele* šalia n. sg. *sūnėlis, mergėlė*. Visa tai gali būti susiję su šaukiamąja vokatyvo funkcija, o sušukimui būdingas žodžio pradžios akcentavimas.

Kadangi vokatyvas neišreiškia jokių gramatinių ryšių su kitais žodžiais, yra atsijęs nuo paradigmos, jo formas linkstama trumpinti. Sporadiškai numetama daugiaskiemenių, kartais ir dviskiemenių, daiktavardžių vokatyvo galūnė, pvz., *mótin, dėdyn, Barbōr, Kotrŷn, Marijōn*, dial. *bób* ‘boba’, *mám* ‘mama’ ir pan. Taip atsitinka ir su kitų linksniavimo tipų vokatyvais, pvz., *bobūt, brólien, kátin, žqšin, brolėl, bernužėl, mergužėl, Adōm, Juōzap, Kazimier, Vytūk, Birūt* ir pan.

Tarmėse pasitaiko nepaprastų trumpinimų, pvz., *mó/má* ‘mama’, *bró/brá* ‘bro-lau’ ir pan. Žemaičiai (ir artimesni aukštaičiai) vietoj vokatyvo vartoja nominatyvą: *šarka, vištà, ožkà, mergà*. Čia pasakoma ir, pvz., *katė, žvėrls* vietoj *kāte, žvēriē*. Greičiausiai dėl vokatyvo ir nominatyvo sumišimo tarmėse neretai vokatyvu *māma* reiškiamas nominatyvas (vietoj *mamà*).

§ 303. N. pl. -os iš *-ās (cirkumfleksą rodo n. pl. f. *katrōs*), plg. la. *rūokas*, pr. *madlas* ‘maldos’ arba (Elb. ž.) *launos* ‘žvaigždynas’, skr. *aś-vās*, got. *gibōs* (-ōs iš *-ās).

Iš seno indoeuropiečiai turėjo tą pačią galūnę kaip ir vienaskaitos genityvo. Ide. **-ās* sutraukta iš **-ā-es*. Plg. priebalsinių kamienų formas lie. dial. *šùn-es*, gr. *χών-ες* 'šunys'.

Visų linksniavimo tipų daugiskaitos nominatyvas atliko ir **vokatyvo** funkcijas. Atskirų v. pl. formų nebuvo.

§ 304. **G. pl.** *-ū* < **-uñ* < **-uon* < baltų **-ōn* iš ide. **-ōm*, plg. la. *rùoku*, pr. *menschon* 'mėsų', gr. *χωρῶν* 'šalių, kraštų'. Ide. **-ōm*, manoma, sutraukta iš **-ā-ōm*. Dar plg. § 329.

§ 305. **D. pl.** *-oms* sutrumpinta iš *-ómus*. Senieji raštai rodo, kad XVI–XVII a. dar buvo vartojami nesutrumpinti datyvai ne tik šio, bet ir kitų linksniavimo tipų. Tada buvo sakoma, pvz., *šakómus, katėmus, výramus, akimus, sūnūmus, šunimus* šalia *šakóms, katėms, výrams, akims, sūnūms, šunims*. Ilgesnes galūnes turėjo ne tik daiktavardžiai, bet ir kitų kalbos dalių daugiskaitos datyvai. Pavyzdžiai iš Daukšos postilės: (jis) *tarnáwo naudómus bėdrómus* 389₃ '... bendroms naudoms', *idant ... butų regimá wifsómus giminėmus didtbe* 8₄₉ '... visoms giminėms didybė', *Diewas ne tiektaí pránašamus ir seniemus aniemus zydamus, bet ... ir nėkuriemus Páhonimus aprėyške* 56_{14–16} 'dievas apreiškė ne tik pranašams ir aniems seniems žydams, bet ... ir kai kuriems pagonims', *idant ... tarnautų fwetimmiemus Diewamus* 70₄₆ '... svetimiems dievams', *idant qnšái daguieiš vkinikas ... niėko akimus sawo ne wėro ne pamatitų* 33_{14–16} 'kad tasai dangiškasis ūkininkas ... akims ...', *ne wieno žodžio rašte nerafsi, kur tas pagėrbimas ir laupše trimus karálumus butų įfakita* 62_{28–29} '... trims karaliams ...', *Christus wiffsiemus sunūmus gimditoius garbeie turét ltepe* 72_{9–10} '... visiems sūnams ...', *Angelas ... linxmībę didę apfakinėie Piemenimus* 424₄₀ '... piemenims'.

Kad dabartiniai trumpesni datyvai yra antriniai, ilgesniųjų trumpinimo rezultatas, be kita ko, rodo pačios jų galūnės, turinčios lietuvių kalbai šiaip jau nebūdingą priebalsių samplaiką *-ms*, ilguosius balsius *o, é* prieš tautosilabinį *m* (pvz., *šakóms, katėms*), išlaikančius sveiką *am* rytų aukštaičių tarmėje (pvz., *vilkáms* šalia *súmtis* < *sámtis*), be to, tariamos tvirta-pradiškai. Datyvai sutrumpėjo dėl sisteminių priežasčių: buvo vienu skiemeniu ilgesni už kitas paradigmos formas.

Trumpieji variantai anksčiausia įsigalėjo žemaičių tarmėje. Jau Mažvydo raštuose jie sudaro net 66% visų datyvų. Iš aukštaičių autorių trumpuosius variantus anuomet dar retai tevirtavo Daukša (postilėje vos 2%), kiek daugiau Sirvydas (PS I dalyje 38%), Petkevičius (46%). Tačiau XVIII a. ir ypač XIX a. tekstuose trumpieji datyvai jau visuotinai įsigalėjo, o senoviniai ilgieji, galima sakyti, išnyko. Dabar sveikų ilgųjų datyvų ne-

turi jokia lietuvių kalbos tarmė, nors, K. Būgos tvirtinimu, Lėno apylinkėse XIX a. pabaigoje seni žmonės dar juos vartodavę.

Latvių kalbos jau senuosiuose raštuose tėra tik trumpieji variantai, taigi *ruokāms, pelēms* (dabar įsigalėjo formos be *-s*: *rūokām, pelēm*).

Prūsų tekstuose vartojamos ilgiosios (nesutrumpėjusios) datyvo formos, bet jos kiek kitokios negu lietuvių, t. y. vietoj mūsų *u* čia yra *an*, pvz., *gen-nāmans* 'žmonoms'. Priebalsis *n* gali būti antrinis, įsivestas iš akuzatyvo galūnės (plg. a. pl. *gennans*), nes įvardžiai tebeturi formą be jo: *nūmas* šalia *nūmans* 'mums'. Koks prūsų *a(n)* ryšys su lietuvių *u*, nėra paaiškiję. Tyrėjai nesutaria, koks buvo baltų prokalbės datyvo galūnės vokalizmas (su *u* ar *a*), žr. Stang Vergleich. Gram. 185–186 ir NTS XXX 128–130, Kazlauskas Istor. Gram. 166–172 ir BL 87–91, Mažiulis Balt. deklin. 209–218 ir B VII(1) 103–104, Schmalstieg Old Prussian 36, 319–320 ir Studies 150–152, Савченко Сравн. грам. 197, Girdenis ir Rosinas GL XVII 1–7.

Baltų datyvai turi atitikmenų slavų ir germanų kalbose, pvz., s. sl. *rokamъ*, got. *gibōm* (*ō* iš **ā*). Tai tipiška baltų–slavų–germanų bendrybė, greičiausiai inovacija. Kiti indoeuropiečiai vietoj šių kalbų *-m-* datyvų galūnėje turėjo lūpinį aspiruotą priebalsį *-bh-*, pvz., skr. *áśvābhyas*, lot. *deābus* 'deivėms'. Ir šių formų galūnės vokalizmo rekonstrukcija kelia abejonių: (kamiengalis)+ *-bh(i)ōs* (?).

Pažymėtina, kad lietuvių kalboje oksitonų daiktavardžių datyvai turėjo kamiengalio, o ne galūnės *-mus* kirtį. Juk iš **šakāmūs* dabar būtų **šakōms*. Ar dar anksčiau buvo kirčiuojama pati galūnė, tyrėjai ginčijasi, žr. Skardžius Daukš. akc. 27, Stang Vergleich. Gram. 133, Kazlauskas Istor. gram. 41, 167–168, Zinkevičius Akcent. 10–12.

Dabar plačiai vartojamos datyvo formos be *-s*, pvz., *šakóm, katēm, akim, sūnūm, šunim*, aptartos § 281.

§ 306. A. pl. Iš įvardžiuotinės formos *gerās-ias* galima būtų daryti išvadą, kad *-as* iš **-ās < *-āns*. Tačiau tuo atveju rytų ir pietų aukštaičiai turėtų **-us*, bet iš tikrųjų taip nėra. Šios tarmės, kaip ir kitos, turi *-as*, o įvardžiuotinė forma rytų Lietuvoje ir didžiojoje žemaičių tarmės dalyje (taigi dviejuose arealuose) yra ne *gerās-ias*, bet *gerós-ias* (žemaičiai taria *gerúoses*). Jos pagrindu turime rekonstruoti akuzatyvo galūnę **-ās*. Tokią galūnę buvus rodo ir iš akuzatyvo padarytos daugiskaitos iliatyvo *šakósna* (§ 408) ir iš dalies lokatyvo *šakosè* (§ 308) formos. Latvių a. pl. *rūokas* ir įvardžiuotinė forma *mazās* 'mažąsias' taip pat rodo buvus galūnę **-ās*. Dėl jos senumo plg. skr. *áśvās*, got. *gibōs*. Šalia šios, bent lietuvių kalbos būdvardžiai, yra turėję ir **-āns*. Ar pastaroji galūnė buvo ir daik-

tavardžių paradigmoje, sunku pasakyti. Jos kilmė aiškinama kitų kamienų įtaka, plg. *ō* kamieno galūnę *-us* < **-úos* iš senesnės **-uons* < *-ōns* (§ 331). Prūsų kalba buvo įsivedusi **-ans* kilmės galūnę ir į daiktavardžių paradigmą, pvz., *gennans*.

Baltų (= ide.?) **-ās* kildinama iš **-ā-ns*. Matyt, dėl ilgųjų dvibalsių nepatvarumo (§ 135) anksti atsirado vienur **-ās*, kitur **-āns*, plg. skr. *ásvās*, got. *gibōs* ir gr. (kretiečių) $\theta\epsilon\acute{\alpha}\nu\varsigma$. Tačiau visiško aiškumo nėra ir šios galūnės raida kelia įvairių ginčų bei svarstymų, žr. Endzelīns Latv. val. gram. 419 ir FBR XVII 105, Schmalstieg B III(1) 47–55, Stang Vergleich. Gram. 200, Kazlauskas Istor. gram. 189 ir B IV(1) 132.

§ 307. I. pl. *-omis* iš **-ā-mīs*. Kad pabaiga buvo **-mīs* (sutrumpėjo pagal Leskyno dėsnį), rodo šiaurės žemaičių kretingiškių tarimas, pvz., *vāgēmīs* ‘vagimis’ su siauruoju *i* šalia n. sg. *vāgēs* ‘vagis’ (tarmėje *i* < **i* neplatinamas). Plg. ta pačia tarme parašyto 1759 (1787) m. „Žiwato“ *fu dydiomis afzaromis* 10₁₁ šalia *yr* 35₆ ‘ir’, *yfz* 37 ‘iš’ (siaurasis *i* iš **i* žymimas *i* raide, o paplatėjęs senasis trumpasis – *y*). Dar plg. la. dial. galūnę *-āmis*, s. sl. (*rōk*)*ami*, rodančias buvus *-āmis* (iš **-ā-mis* slavai turėtų **-amb*).

Pabaigą *-mis* (su *!*) turėjo ir germanai. Kitos indoeuropiečių kalbos (išlaikiusios instrumentalią ar jo reliktą) šioje galūnėje vietoj *-m-* turėjo lūpinį aspiruotą priebalsį *-bh-*, pvz., skr. (*ásvā*)*bhis* (su *!*). Taigi instrumentaliai galūnė **-mīs*, kaip ir datyvo su *-m-* vietoj kitų kalbų *-bh-* (§ 305), yra tipiška baltų – slavų – germanų bendrybė.

Šalia sveikų instrumentaliai formų dažnai vartojami ir sutrumpinti variantai, pvz., *šakōms*, *katēms*, *akim̃s*, *sūnũms*, *seserim̃s* su atkelto iš galūnės kirčio tvirtagale priegaide. Sutrumpinimą lėmė sisteminės priežastys: instrumentalis (kaip ir datyvas) buvo vienu skiemeniu ilgesnis už vyraujančių paradigmos linksnių formas. Kadangi jo pabaiga *-mis* kirčiuota, ilgosios formos geriau išliko negu datyvo (šio *-mus* buvo nekirčiuojama).

Sutrumpinti instrumentaliai variantai labiausiai įsigalėjo žemaičių tarmėje. Čia sveikąsias formas išlaikė tik *i* resp. priebalsiniai kamienai (ne visame plote). Aukštaičių tarmėje sveikosios formos taip pat retos (dažnesnės *i*, *u* ir priebalsinių kamienų), vartojamos daugiausia jaunimo, taigi daug kur gali būti gautos iš bendrinės kalbos. Šiaip jau aukštaičių plote dabar jau visuotinai įsigalėjo trumposios instrumentaliai formos be *-s*: *šakōm̃*, *katēm̃*, *akim̃*, *sūnũm̃*, *seserim̃*. Pasitaiko jos ir bendrinėje kalboje, raštuose. Tai senovinės dviskaitos instrumentaliai formos, vartojamos daugiskaitai reikšti (§ 281). Kadangi trumpi baritonų instrumentaliai nesiskiria nuo datyvų (pvz., *rañkom* ‘rankoms’ ir ‘rankomis’), vietomis suvienodinama ir oksitonų galūnės priegaidė, pvz., *šakōm̃* ‘šakoms’ ir ‘šakomis’, *akim̃* ‘akims’ ir ‘akimis’ (Tverėčius, Adūtiškis) arba *akim* >

akim 'akims' ir 'akimis' (-*óm* rytų Lietuvoje daug kur nelengva atskirti nuo -*óm* dėl priegaidžių supanašėjimo). Dėl to pasitaiko gretiminės sveikosios instrumentalio formos vartojimas vietoj datyvo, pvz., *seserimis* (datyvo kirtis!) *nupirkaū dovanū*. Tokių pavyzdžių yra jau senuosiuose raštuose, plg. *po trimus dienomis* DP 63²⁷⁻²⁸ 'po trijų dienų' (prielinksnį *po* Daukša vartoja su datyvu), *náfcionis poniomis* PK 32₃ 'nėščioms ponioms', *dwaſionis* MP 348b₁₄ 'dvasioms' ir (daug rečiau) i. pl. *fu mumus* PK 126₃₅ 'su mumis', *žmonemus* WP 46a 'žmonėms'. Tai įdomūs daugiskaitos datyvo ir instrumentalio sinkretizmo reiškiniai. Plačiau apie juos žr. Arumaa Texte 55, 61–62, 68 in Untersuch. 43–78, Zinkevičius Liet. dial. 232–236, Kazlauskas Istor. gram. 169–170.

Latvių bendrinėje kalboje (ir daugely tarmių) daugiskaitos datyvo ir instrumentalio galūnės visai sutapo: *rūokām* 'rankoms', *ar rūokām* 'su rankomis'.

§ 308. L. pl. -*osė*, kaip ir 1. sg. galūnė -*ojė*, yra antrinis postpozicinis darinys. Senieji raštai ir dabartinės tarmės dar turi išlaikę senovinį lokatyvą su galūne -*osu* < -*āsu*, pvz., *šakosū*. Tai labai senų laikų veldinys, plg. s. sl. *ročachō*, skr. *āsvāsu*. Čia -*ā*- yra senovinis kamiengalis, o -*su* – galūnė. Ir kitų kamienų bei kitų kalbos dalių 1. pl. formos iš seno baigėsi -*su*, pvz., *ūpēsu*, *akisū*, *tuŕgusu*. Pateikiame keletą pavyzdžių iš senųjų raštų: *Laupſe Dieuwī daŕgufu*, *Marafu ir βemefu* Mž. 222₁₄₋₁₅ 'liaupsė dievui danguose, mariose ir žemėse', *Meldieſgu tu βwintiemus toſu dienofu*, *kurioſū Bažnicza βwintā iu βwincia βwinty?* AK 54₁₅₋₁₈ 'ar tu meldiesi šventie(sie)ms tose dienose, kuriose šv. bažnyčia švenčia jų šventę?', *Linkſmofu ganikloſu mani gana* Mž. 533₁₁ 'linksmose ganyklose mane gano', *Iβpažink nufideimus ſawo ... ben kartu metūfu* AK 73₁₅ '... bent kartą metuose'.

Tokio tipo lokatyvai (su pabaiga -*su*) iki šių dienų išliko tik rytų aukštaičių vilniškių tarmės plote. XVI–XVII a. jie dar buvo gyvai vartojami ir vakarų Lietuvoje. Tai rodo žemaičių Mažvydo, Vaišnoro ir vakarų aukštaičių Vilento, Bretkūno raštai. Žemaičių tarmės vakarinėse šnektose i kamieno galūnė -*isu* išliko iki pat XIX a.: ją randame ne tik 1759 (1787) m. „Žiwate“, bet ir A. Pabrėžos, M. Valančiaus raštuose. Kvėdarnos apylinkėse ji tebebuvo gyva dar K. Jauniaus laikais. Jos relikto esama ir dabar, pvz., adv. *dvisū* Salantai 'dviese' (perdirbinys iš *dviesū* pagal *trisū*).

Dabartinė galūnė -*osė* kilo iš *-*āsė* < *-*āsén*, plg. rytų aukštaičių -*osi*. Čia *-*én* yra toji pati postpozicija kaip 1. sg. formoje, o -*ās*- – daugiskaitos akuzatyvo galūnė *-*ās* (plg. dial. *šakós-e* 'šakosė') kaip ir ill. pl. formoje *šakós-na*. Taigi *šakosė* kildintina iš a. pl. *-*šakás* + *-*én*. Tai gali būti ir palyginti vėlyvas analoginis darinys iš ill. pl. *šakósna*, pakeitus -*na* postpozicija *-*én* (žr. § 333) arba perdirbta iš *šakosū* su -*e* < *-*én* pagal 1. sg. pavyzdį.

Senąjį lokatyvą su *-su* šis antrinis darinys anksčiausia ištūmė iš vartosenos vidurio Lietuvoje. Tai turėjo atsitikti greičiausiai dar prieš mūsų raštijos pradžią. Daukša formų su *-su*, galima sakyti, nebevartojo (iš beveik 1440 pavyzdžių *-su* turi vos du!), nėra jų ir kalvinų raštijoje. Greit naujasis darinys turėjo įsigalėti ir kitose tarmėse, nes senovinių formų su *-su* neberandame rytų aukštaičio Sirvydo ir pietryčių žemaičio Slavočinskio raštuose. Dabar *-ose* tipo lokatyvai visuotinai įsigalėjo bemaž visame lietuvių kalbos plote, o senovinės *-osu* tipo formos išliko, kaip minėta, tik rytų aukštaičių vilniškių tarmėje (paprastai šalia gretiminių naujųjų formų). Pažymėtina, kad naujadariniai lokatyvai kirčiuojami dvejopai: 1) vakarų Lietuvoje jie turi postpozicijos kirtį, pvz., *šakosė, giesmėsė, miškuosė, akysė* (greičiausiai derinamasi prie senovinių lokatyvų kirčiavimo, plg. *šakosù, giesmėsù, akisù*), 2) rytų Lietuvoje turi akuzatyvo galūnės kirtį, pvz., *šakóse, giesmėse, miškúose, akýse* (kaip ir ill. pl. *šakósna, giesmėsna, akýsna*).

Be naujadarinių formų su *-se* atsirado ir su *-sa*, pvz., *šakosa, giesmėsa, miškuosa, akysa*. Jos gana plačiai vartotos jau senuosiuose raštuose, ypač autorių, kilusių iš (Prūsų hercogystės) vakarų aukštaičių ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemaičių tarmės plotų. Pateikiama keletas pavyzdžių: *Dabok kas gul edzofa* Mž. 185₁₂ 'žiūrėk kas guli edžiose', *Siedęs fu Tewu nu auksztibefa*, *Mus izganiti teykies žiamefa* SG I 112₁₁₋₁₂ '... aukštybėse... žemėse', *Diewas... kałbeia budamas fu iays debe fifa* SG II 53₁₆ '... debesyse'. Greičiausiai tai yra formų su *-se* perdirbinys, vietoj *e* turintis *a* dėl iliatyvo įtakos, plg. *šakósna, ùpėsna, miškúosna, akýsna*. Ilgainiui iš raštų lokatyvai su *-sa* išnyko. Dabar vartojami tik vietomis tarmėse, daugiausia pietų aukštaičių, kur paprastai atlieka ir iliatyvo funkciją.

Rytų aukštaičių tarmėje vietoj postpozicijos **-én* laukiamo reflekso *-i* (toks išliko tarmių *šakosi* tipo formose, užfiksuotose apie Daugėliškį, Adutiškį, Lazūnus ir – K. Būgos duomenimis – Anykščių bei Kupiškio apylinkėse) dabar plačiai tariama *-e*. Taigi daugelis rytų aukštaičių lokatyvo galūnės pabaigą dabar taria kaip vakarų aukštaičiai: *šakóse, ùpėse, miškúose, akýse*. Sirvydo raštai rodo, kad taip buvo sakoma jau XVII a. pradžioje. Šį reiškinį kalbininkai aiškina nevienodai: vieni įtaria buvus vakarų aukštaičių tarties *-e* slinkimą į rytų aukštaičių plotą (Morkūnas LKK VII 145–151), kiti *-e* traktuoja kaip *-ia* ir laiko rytų aukštaičių tarminių formų su *-i* ir *-a* kontaminacijos padaru (Zinkevičius Liet. dial. 238–239 ir B XI 154), dar kiti linkę įtarti čia buvus labai ankstyvą *ę* denazalizaciją (Kazlauskas Istor. gram. 161).

Šalia sveikų lokatyvo formų kartais vartojami ir sutrumpinti variantai, pvz., *šakōs, ùpēs, miškuōs, akýs* su atkelto iš galūnės kirčio tvirtagale prieaide. Sutrumpinimą ir čia lėmė sisteminės priežastys: lokatyvas buvo vienu skiemeniu ilgesnis už pagrindinių paradigmos linksnių formas.

Sutrumpintosios formos labiausiai įsigalėjo vakarų Lietuvos tarmėse. Kietasis -s leidžia įtarti, kad ten daug kur buvo sutrumpinta ne pabaiga -se, bet -su arba -sa.

Latviai turi tik sutrumpintąsias formas, pvz., *rūokās*. Sunku pasakyti, ar jos kil-dintinos iš *šakosē*, ar iš *šakosū* tipo atitikmenų.

§ 309. N. -a. du. -i iš *-ie (sutrumpėjo pagal Leskyno dėsnį), plg. *divi gerie-ji šakì*, *antie-dvi*, dial. *gerie-dvi*. Pralietuvių *-ie turėjo išsirutulioti iš baltų *-ei arba (jeigu priimsime Chr. Stango, J. Kurilovičiaus ir kt. *ie* kil-mės hipotezę § 103) iš *-ai. Pastarąjį atvejį remia s. sl. *rōcē*, skr. *ásvē*, rō-dančios buvus *-ai (iš *-ā-i). Latvių kalboje šios formos tėra tik reliktai, pvz., *abi kāji*, *par divi dieni*.

§ 310. D. du. -óm ir i. du. -óm tesiskiria tik oksitonų galūnės prie-gaide. Plg. kitų linksniavimo tipų d. du. *katēm*, *vilkām*, *akim*, *sūnūm*, *sese-riim* ir i. du. *katēm*, *vilkam̃*, *akim̃*, *sūnuim̃*, *seserim̃*. Tai ilgesnių formų trum-piniai. Daukša po -m paprastai deda apostrofą: *Christus... dwiem' die-nom' pirm' to... dekrētą padāre* DP 166₇. Senieji raštai ir tarmės yra iš-laikę dar sveikas, nesutrumpintas formas, pvz., *po akima* BrP I 116₁₀ 'po akimis', *sunkū žmonīma gyvėnt* Nočià (prie Ródūnės, BTR) '... žmo-nėms...', *reikia žmogaus akima šviesiōma* Nočià '... akimis šviesiomis', *akimu sveika* Dievėniškės 'akims...', *akimi* Liškiavā 'akimis'.

Dviskaitos datyvai su -mu ir instrumentaliai su -mi gali būti pasidary-ti analogiškų daugiskaitos datyvų su -mus ir instrumentalių su -mis pavyz-džiu. Tuo atveju pirmykštėmis dviskaitos datyvo ir instrumentalio formo-mis reikėtų laikyti turinčias pabaigą -ma (iš -mā?), plg. s. sl. d. ir i. du. *rę-kama*.

Taigi greičiausiai senovėje būta d. du. *šakóma* ir i. du. *šakomà* (abiejų linksnių oksitonų formos skyrėsi kirčiu), vėliau pasidaryta d. du. *šakó-mu*, i. du. *šakomì*. Ir vienas, ir kitas formas ilgainiui nustelbė trumpieji va-riantai (sisteminis trumpinimas!): d. du. *šakóm*, i. du. *šakōm* (su atkeltinio kirčio tvirtagale prieгаide).

Tiek ilgosios, tiek trumposios formos dabar tarmėse vartojamos ne tik dviskaitos, bet ir daugiskaitos datyvui-instrumentaliui reikšti. Abu linksniai daug kur nebeskiriami, pvz., *akimu* 'akims' ir 'akimis' (vietomis kirčiuoja *akimū*), taip pat *akimi* – 'akims' ir 'akimis' (kirčiuoja ir *akimi*). Plačiau apie d. -i. du. formų reliktus ir jų sinkretizmą žr. Arumaa Untersuch. 78, Gargasaitė LKK VII 139–141, Zinkevičius Liet. dial. 205–206 (§ 266), 233–234.

Yra duomenų, kad ir germanų kalbose būta dviskaitos datyvų su -m, po kurio buvęs kažkoks nepriešakinis balsis (be -s). Taigi dviskaitos, kaip ir daugiskaitos, datyvo bei instrumentalio formos yra tipiška baltų – slavų –

germanų bendrybė. Kiti indoeuropiečiai, matyt, ir čia vietoj *-m-* turėjo *-bh-*, plg. skr. *-bhyām*.

Endzelynas Gars. ir form. 111–116, Otrębski Gramatyka III 22–29, Laignonaitė LKG I 221–224, Stang Vergleich. Gram. 197–201, Zinkevičius Liet. dial. 221–223, Kazlauskas Istor. gram. 187–189, Szemerényi Einführung 172–175, Савченко Сравн. грам. 212–214.

§ 311. Nagrinėjamo *ā* kamieno daiktavardžiai kirčiuojami ketverio-pai. Senovinio baritoninio kirčiavimo (§ 31) tęsiniu laikytinos dabartinės I ir II kirčiuotės. Akūtinės šaknies baritonai ir dabar tebeturi pastovaus šaknies kirčio paradigmą, pvz., linksniuojame *várna, várnos, várnai, várnaq, várna, várnoje, várna! várnos, várnu, várnoms, várnas, várnomis, várnose, dvi várni, dviem (dviēm) várnom*. Taip pastoviai šaknyje kirčiuojami daiktavardžiai *duona, bóba, kílpa, líepa, stírna, vėtra* ir kt. Tai dabartinė I kirčiuotė. Latviški atitikmenys paprastai turi tęstinę (stieptą) priegaidę: *duõna, bāba, cilpa, liēpa, stiřna, vętra* ir kt.

§ 312. Cirkumfleksinės ir trumposios šaknies baritonus palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis, t. y. kirtis nušoko į akūtinės galūnes. Tai matyti iš daiktavardžio *rankà* paradimos:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>rankà</i>	<i>rañkos</i>	N.-A. <i>dvi ranki</i>
G. <i>rañkos</i>	<i>rañkų</i>	D. <i>dviem rañkom</i>
D. <i>rañkai</i>	<i>rañkoms</i>	I. <i>dviēm rañkom</i>
A. <i>rañką</i>	<i>rankàs</i>	
I. <i>rankà</i>	<i>rañkomis</i>	
L. <i>rañkoje</i>	<i>rañkose</i>	
V. <i>rañka!</i>		

Kirčiuojame n. sg. *rankà*, i. sg. *rankà*, a. pl. *rankàs*, n. -a. du. *dvi ranki*, nes šių linksnių galūnės, kaip matėme, buvo akūtinės: n. sg. **-đ*, i. sg. **-á < *-án* (iš **-án*), a. pl. **-đs*, n. -a. du. **-ie*.

Tačiau į žodžio vidurio akūtinį **đ (> ó)* kirtis neperkeliamas: sakome d. pl. *rañkoms*, d. du. *rañkom* (plg. *šakóms, šakóm*), l. pl. *rañkose* (< a. pl. **-đs + *én*), l. sg. *rañkoje*, i. pl. *rañkomis* (greičiausiai *-o- < -đ-*). Taip yra, matyt, dėl kitų linksniavimo tipų, turėjusių po cirkumfleksinės šaknies trumpąjį kamiengalio balsį, įtakos, plg. d. pl. *piřštam(u)s, tuřgum(u)s*, d. du. *piřštam(a), tuřgum(a)*, s. lie. l. pl. *añglisu* ‘anglyse’, *tuřgusu* ‘turgoose’, l. sg. *tuřguje*, i. pl. *tuřgumis*. Bet šalia ill. pl. *rañkosna* tarmėse vietomis kirčiuojama ir *rankósna* (< a. pl. **-đs + na*). Plg. Daukšos postilės

kirčiavimą *rankósn, mariósn (rankósn' 132₂₆, rankósn' 283₃, rakósn' 175₃₈, mariósn' 149₁₉)*.

Tai dabartinė II kirčiuotė. Cirkumfleksinės šaknies atitikmenys latvių kalboje turi krintančiąją (krītošā) priegaidę (pvz., *rūoka* 'ranka') kaip ir tokios pačios šaknies oksitonai (pvz., *diena* 'diena').

§ 313. Oksitoninio kirčiavimo tęsiniumi laikytinos dabartinės III ir IV kirčiuotės. Dabartinę III kirčiuotę sudaro akūtinės šaknies daiktavardžiai, pvz., *galvā*, a. sg. *gálvā*, *pēdā*, a. sg. *pēdā*, *naudā*, a. sg. *náudā*, *skiedrā*, a. sg. *skiedrā*. Jų atitikmuo latvių kalboje paprastai yra laužtinės priegaidės daiktavardžiai, pvz., *galva*, *pēda*, *nauda*, *šķiēdra* 'pluoštas'.

Dabartinės IV kirčiuotės daiktavardžiai turi cirkumfleksinę arba trumpą šaknį, pvz., *dienā*, *kalbā*, *mergā*, *skolā*, *šakā*, *ligā*. Jų ilgosios (cirkumfleksinės) šaknies atitikmenys latvių kalboje turi tą pačią krintančiąją priegaidę kaip ir cirkumfleksinės šaknies baritonai.

§ 314. III ir IV kirčiuočių kirčio šokinėjimas matyti iš daiktavardžių *galvā* (III kirč.) ir *šakā* (IV kirč.) paradigmu:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>galvā šakā</i>	<i>gálvos šākos</i>	N.-A. <i>dvī gálvi šaki</i>
G. <i>galvōs šakōs</i>	<i>galvū šakū</i>	D. <i>dvīem galvōm šakōm</i>
D. <i>gálvai šākai</i>	<i>galvōms šakōms</i>	I. <i>dvīēm galvōm šakōm</i>
A. <i>gálvā šākā</i>	<i>gálvas šakās</i>	
I. <i>gálva šakā</i>	<i>galvomīs šakomīs</i>	
L. <i>galvojē šakojē</i>	<i>galvosē šakosē</i>	
V. <i>gálva! šāka!</i>		

Akūtinės šaknies oksitonai (III kirčiuotė) skiriasi nuo cirkumfleksinės resp. trumposios šaknies oksitonų (IV kirč.) tik i. sg., a. pl. ir n.-a. du. kirčiu. Kadangi šių linksnių formos turėjo akūtinės galūnes, abi paradigmas atskyrė Sosiūro-Fortunatovo dėsnio poveikis. Taigi prieš pradėdant veikti Sosiūro-Fortunatovo dėsniui, greičiausiai būta vienos kilnojamojo kirčio paradigmos, kurioje kirtis šokinėjo kaip dabartinėje III kirčiuotėje.

Tasai šokinėjimas primena atitinkamą kirčio šokinėjimą slavų kalbose, plg.:

Vienaskaita	Daugiskaita
N. <i>galvā</i> =r. <i>голова́</i>	<i>gálvos</i> =r. <i>го́ловы</i>
G. <i>galvōs</i> =r. <i>голови́</i>	<i>galvū</i> =r. <i>го́лов</i>
D. <i>gálvai</i> =serbų <i>glāvi</i>	<i>galvōms</i> =r. <i>голова́м</i>
A. <i>gálvā</i> =r. <i>го́лову</i>	<i>gálvas</i> =r. <i>го́ловы</i>
I. <i>gálva</i> , bet r. <i>голови́ю</i>	<i>galvomīs</i> : r. <i>голова́ми</i>
L. <i>galvojē</i> =r. <i>в голове́</i>	<i>galvosē</i> , dial. <i>-osū</i> : <i>в голова́х</i>

Dėl to linkstama manyti, kad baltai paveldėjo kilnojamojo kirčio paradigmą šalia pastovios baritoninės. Bet yra ir kitokia nuomonė, kad ne tik baltai, bet ir lietuviai dar buvo išlaikę sveiką oksitoninę paradigmą, plg. § 31–33.

Apskritai kirčiavimo istorija tebėra labai neaiški. Įvairių problemų kelia ne tik atskirų paradigmų raida, bet ir konkrečių daiktavardžių kirčiavimas. Mat praeityje būta nemaža kirčiuočių mišimo. Antai lietuvių I kirčiuotės daiktavardžių *lôva, ôda, siëna, smilga, uôga, vinkšna* atitikmenys latvių kalboje turi ne tęstinę priegaidę, bet laužtinę (*lâva, âda, siëna, smilga, uôga, vîksna*), kurios atitikmenys lietuvių kalboje yra III kirčiuotės daiktavardžiai. Plg. *õ* kamieno III kirčiuotės daiktavardžius *têvas*, n. pl. *-ai, béržas, -ai*, kurių latviški atitikmenys turi ne laužtinę, bet tęstinę priegaidę (*têvs, bêrzs*), rodantys buvus baritonus, turimus ir lietuvių tarmėse, plg. rytų aukštaičių n. pl. *têvai, béržai*. Tokių ir panašių pavyzdžių yra daug. Jie rodo žodžių perėjimą iš vienos į kitą kirčiuotę.

*

Būga Rink. rašt. I 605–607, Torbiörnsson Aph V 79–88, Stang Vergleich. Gram. 289–293, 304–307, Darden BL 47–52.

1. Kodėl išnagrinėtą daiktavardžių linksniavimo tipą vadiname *ã* kamieniu? (§ 294).
2. Kodėl šių daiktavardžių paradigmoms fleksijoje kaitaliojasi *o* ir *a* balsiai? (§ 295).
3. Trumpai aptarkite iš eilės kiekvienos linksnių galūnės istoriją (§ 296–310).
4. Kurios galūnės yra antrinės kilmės, atsirado priaugus tam tikrai postpozicijai? (§ 301, 308).
5. Kodėl n. sg. **-ã* virto *-ã*? (§ 296 ir 150–155).
6. Iš kur žinome, kad n. sg. *-ã* kilo iš **-ã*? (§ 296).
7. Paaiškinkite a. sg. galūnės **-ãm > *-ãn > *-an > *-q > [-ã]* raidą. Nurodykite dėsnius, kurie lėmė kiekvieną pakitimą (§ 299 ir 133–135, 83–86).
8. Iš kur žinome, kad i. sg. galūnė *-ã* kilo iš **-ã < *-ãn < *-ãn*? (§ 300).
9. Paaiškinkite i. sg. galūnės **-ãn > *-ãn > *-ã > -ã* raidą, nurodykite ją lėmusius dėsnius (§ 133–135, 85, 84, 150).
10. Kodėl indoeuropiečių 1. sg. galūnės **-ãi* refleksas lietuvių lokatyvo galūnėje yra *-oj-* (plg. *-ojë*), o adesyvo galūnėje *-ai-* (plg. *-ãipi*)? (§ 301 ir 133–134).
11. Ką žinote apie postpoziciją *-ën*? (§ 301).
12. Ką bendra turi prielinksniai, priešdėliai ir postpozicijos? (§ 301).
13. Kodėl šalia l. sg. *šakojë* atsiranda sutrumpintos formos *šakôj* ir *šakô*? (§ 301 ir 146).
14. Kuo buvo ypatingos indoeuropiečių vokatyvo formos? (§ 302).
15. Kodėl lietuvių kalboje vokatyvas ir nominatyvas turi vienodą galūnę? (§ 302 ir 296).
16. Kodėl linkstama trumpinti vokatyvo formas? (§ 302).
17. Kas rodo, kad d. pl. *šakómus* yra senesnė forma už *šakóms*? (§ 305, dar plg. § 115, 133–135).
18. Kodėl *šakómus* virto *šakóms*? (§ 305 ir 146).

19. Kada išnyko *šakómus* tipo datyvai, kuriose tarmėse anksčiau ir kuriose vėliau? (§ 305).
20. Ką žinote apie prūsų kalbos daugiskaitos datyvo formas? (§ 305).
21. Kodėl daugiskaitos datyvo formos laikomos tipiška baltų–slavų–germanų bendrybe? (§ 305).
22. Kodėl šalia d. pl. *šakóms* sakome ir *šakóm*? (§ 281).
23. Kodėl reikia rekonstruoti pralietuvių a. pl. galūnę **-ás*, o ne **-qs < *-áns*? (§ 306).
24. Kodėl a. pl. **-ás* virto *-ás*? (§ 150).
25. Kuo remdamiesi i. pl. *-mis* kildiname iš *-mís*? (§ 307).
26. Kodėl daugiskaitos instrumentinio formos yra baltų–slavų–germanų bendrybė? (§ 307).
27. Kodėl šalia i. pl. *šakomis* sakome ir *šakóms*? (§ 307 ir 146).
28. Iš kur atsirado forma *šakóm* 'šakomis'? (§ 307 ir 281).
29. Ką žinote apie daugiskaitos resp. dviskaitos datyvo ir instrumentinio formų sinkretizmą? (§ 307, 310).
30. Kodėl l. pl. forma *šakosù* senesnė negu *šakosè*? (§ 308).
31. Ką žinote apie *šakosù* tipo lokatyvų nykimą lietuvių kalbos tarmėse? (§ 308).
32. Kokia formos *šakosè* kilmė? (§ 308).
33. Ką žinote apie *šakose* tipo lokatyvų kirčiavimą? (§ 308).
34. Kaip atsirado *šakosa* tipo lokatyvai? (§ 308).
35. Kurioje tarmėje jie vartojami dabar ir kur buvo vartojami XVI–XVII a.? (§ 308).
36. Kodėl daugelis rytų aukštaičių l. pl. galūnėje taria *-e*? (§ 308).
37. Kodėl atsirado trumpa l. pl. forma *šakòs* 'šakose'? (§ 308 ir 146).
38. Kas rodo, kad n. -a. du. *dvi šaki* turi *-i* iš **-ie*? (§ 309).
39. Kokios ilgesnės d. ir i. du. formos išliko senuosiuose raštuose ir tarmėse? (§ 310).
40. Kodėl d. -i. du. formų pabaiga *-ma* laikoma pirmąja? (§ 310).
41. Kodėl trumpųjų d. ir i. du. formų galūnės skiriasi priegaide? (§ 310).
42. Kodėl d. ir i. du. formos laikomos baltų–slavų–germanų bendrybe? (§ 310).
43. Kodėl cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonai kirčiuojami kitaip, negu turintys akūtinę šaknį? (§ 311 ir 44–46).
44. Kurias linksnių formas palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis? (§ 312).
45. Kaip buvo kirčiuojami III ir IV kirčiuočių daiktavardžiai prieš pradendant veikti Sosiūro-Fortunatovo dėsniui? (§ 314).
46. Kokia lietuvių kalbos kirčiuočių sąsaja su latvių kalbos priegaidėmis? (§ 311–313).

iā kamienas

§ 315. Šiam linksniavimo tipui priklauso tokie II linksniuotės daiktavardžiai, kurių kamiengalyje buvo ide. **iā > *jā*, t. y. kurie prieš *ā* turėjo dar *i > j*. Tai daiktavardžiai su vienaskaitos nominatyvo galūne *-a* po minkštojo priebalsio, pvz., *sáuja*, *dvasià*, *dalià*, *valdžià*. Jie sudaro tam tikrą *ā* kamieno variantą, yra *i > j* vediniai iš *ā* kamieno. Visi linksniai iš seno tu-

rėjo tą pačią fleksiją kaip ir *ā* kamieno daiktavardžių. Pateikiame paradigmą su galūnių kilmės nurodymu:

Vienaskaita	Daugiskaita
N. <i>valdžià</i> < * (vald) <i>įd</i>	<i>valdžios</i> < * (vald) <i>įdš</i>
G. <i>valdžiōs</i> < * (vald) <i>įdšs</i>	<i>valdžiū</i> < * (vald) <i>iōn</i> (iš *- <i>įā-ōm</i>)
D. <i>valdžiai</i> < * (vald) <i>įāi</i>	<i>valdžiōms</i> < * (vald) <i>įdms</i>
A. <i>valdžiq</i> < * (vald) <i>įān</i>	<i>valdžiās</i> < * (vald) <i>įdš</i>
I. <i>valdžià</i> < * (vald) <i>įdñ</i>	<i>valdžiomis</i> < * (vald) <i>įāmš</i>
L. <i>valdžiojè</i> < * (vald) <i>įāi + én</i>	<i>valdžiosè</i> < * (vald) <i>įdš + én</i>
V. <i>valdžia</i> < * (vald) <i>įa</i>	

Dviskaita

- N.-A. *dvì valdì* < * (vald) *įei* ar *-įai* (iš *-*įāi*)
 D. *dvíem valdžióm* < * (vald) *įdām*
 I. *dvíem valdžiōm* < * (vald) *įāmá*

Tarmėse, kurios sutrumpino nekirčiuotų galūnių ilguosius balsius, šio kamieno baritonų paradigma gerokai supanašėjo su atitinkamų *ē* kamieno daiktavardžių paradigma. Žemaičių ir artimesnių aukštaičių plote fonetiškai sutapo abiejose baritonų paradigmos visų linksnių, išskyrus 1. sg. ir pl., d. -i. pl. resp. du., galūnės. Jaučiama tendencija ir šias unifikuoti, paprastai *ē* kamieno pagrindu: sakoma, pvz., *sáujėje* 'saujoje', *sáujėms* 'saujoms', *sáujėse* 'saujose' (ploto vakaruose ištisai, rytuose kartais), rečiau *sáulioje* 'saulėje', *sáulioims* 'saulėms', *sáuliose* 'saulėse' (tik ploto rytuose). Rytų aukštaičiai širvintiškiai ir artimesni jų kaimynai turi fonetiškai sutapusias visų linksnių, išskyrus vienaskaitos akuzatyvą ir instrumentalį, galūnes. Dėl to šie du linksniai bemaž visur turi gretimines formas: a. sg. *sáujq||sáuję* ir *gėrviaq||gėrvę*, i. sg. *sáuja||sáuje* ir *gėrvia||gėrve* (tarmėje *a*, *ę* ir *-a*, *-e* < *-*á*, *-*é* virto *ū*, *i* ir *-u*, *-i*). Antrosios kirčiuotės trumpos šaknies daiktavardžių paradigmoms susilieti trukdo skirtingas kirčiavimas, plg. *gijà* ir *pūsė*. Ploto pietuose ir ši kliūtis paprastai pašalinama: pagal *gijà* sakoma ir *pusià*.

Vietomis baritonų pavyzdžiu sporadiškai painiojamos ir oksitonų galūnės (retai), pvz., g. sg. *baltēsñš||baltēsniōs* 'baltėsnės' ir kt.

§ 316. Du *įā* kamieno daiktavardžiai turi kitokią vienaskaitos nominatyvo galūnę. Tai *marti* ir *patì* (iš **patni*, plg. *viešpatni* WP 85 ir skr. *pátñi*). Kitų linksnių fleksija nesiskiria: *marčióš pačióš*, *marčiai pāčiai*, *marčiq pāčiq* ir t. t. Nominatyvų su galūne *-i* turi ir atitinkami įvardžiai, būdvardžiai (labai daug), dalyviai (visi moteriškosios giminės veikiamieji dalyviai), pvz., *ši, jì, kuri, plati, graži, eñanti, ėjusi, eidavusi, eisianti*. N. sg. galūnė *-i* čia visur kilo iš *-*í*. Tai rodo šiaurės ir vakarų žemaičių tarimas su siauroju *i*, pvz., *pátì, plàfì* (iš **†* arba *-*ie* < *-*ei* kilusį *i* jie platina, plg. n. sg. *àkēs* < *akis*, n. pl. m. *gèrè* < **gerie* 'geri'), ir senųjų raštų įvardžiuoti-

nė forma *platýji* 'plačioji' (dabartinė *plačioji* perdirbta iš *platýji* pagal *žalióji, geróji*). Nominatyvo galūnė *-i < -ī* šalia kitų linksnių *īā* kamieno fleksijos turi ir kitos baltų bei senovinės indoeuropiečių kalbos, pvz., la. *pati* 'pati', *ši* 'ši' (vienaskiemeniuose žodžiuose latviai senovinių ilgujų balsių netrumpina), skr. *dēvi* 'deivė' (g. sg. *dēvyās*), got. *bandi* 'ryšys' (g. sg. *bandjōs*).

Galūnė *-ī* indoeuropeistai kildina iš **-īā* (ā – „indoeuropiečių šva“ § 57). Manoma, kad senų senovėje yra buvusi kamiengalyje *-īā- : -īā-* kaita.

Žemaičiai pagal *marti, pati* yra pasidarę ir *poni* 'ponia', vietomis *viešni* 'viešnia'. Tarmėse taip pat turimi naujadarai *marčiā* 'marti', *pačiā* 'pati' su *-ia* pagal *valdžiā* tipo daiktavardžius. Latviai šalia *pati* 'patl' irgi sako *mārša* 'marti' < **martjā*.

Endzelynas Gars. ir form. 112, Otrębski Gramatyka III 29–32, Stang Vergleich. Gram. 197, Zinkevičius Liet. dial. 223–226, Szemerényi Einführung 175–176.

1. Kodėl aptartą linksniavimo tipą vadiname *īā* kamieniu ir kokie daiktavardžiai priklauso šiam linksniavimo tipui? (§ 315).

2. Kuo šis linksniavimo tipas skiriasi nuo *ā* kamieno? (§ 315).

3. Kuriose tarmėse ir kodėl baritonų galūnės painiojamos su atitinkama *ē* kamieno fleksija? (§ 315).

4. Kodėl *marti* ir *pati* turi kitokią vienaskaitos nominatyvo galūnę? (§ 316).

5. Kokia n. sg. galūnės *-i* kilmė? (§ 316).

6. Kas rodo, kad n. sg. *-i* iš **-ī*? (§ 316).

7. Kas rodo, kad lie. *pati* iš *patni* < **patni*? (§ 316).

ē kamienas

§ 317. Tai II linksniuotės daiktavardžiai, turintys n. sg. galūnę *-ē*, pvz., *saulė, žėmė, giesmė, katė*. Labai produktyvus moteriškosios giminės daiktavardžių linksniavimo tipas. Tik vienas kitas žodis yra vyriškosios giminės, pvz., *dėdė, dailidė*, arba abiejų giminių, pvz., *bjaurybė*. Kitose indoeuropiečių kalbose šio tipo arba visai nėra, arba jis nepasizymi produktyvumu (išskyrus galbūt lotynų kalbą). Turėtas jau baltų prokalbėje, plg. lie. *žėmė*, la. *zeme*, pr. *semmē*.

Fleksija paralelinė su (*ī*)*ā* kamieno galūnėmis: kamiengalyje yra *ē* (< **ē*) : *e* kaita, panašiai kaip anoje paradigmoje *o* (< **ā*) : *a* kaita. G. pl. *kačiū* rodo, kad prieš kamiengalį *ē* buvo jotas (kitų linksnių formose, būdamas tarp priebalsio ir priešakinio balsio, anksti turėjo išnykti, žr. § 220). Taigi čia būta iš tikrųjų *īē* kamieno. N. sg. galūnė, priešingai negu (*ī*)*ā* kamienų, buvo cirkumfleksinė, plg. *katė* ir *šakà* < **šakđ*.

Žemiau pateikiama paradigma su galūnių rekonstrukcija:

	Vienaskaita	Daugiskaita
N.	<i>katĕ</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕ	<i>kātēs</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕs
G.	<i>katĕs</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕš	<i>kačiū</i> < * <i>(kat)</i> ĭōn (iš *-ĭĕ-ōm?)
D.	<i>kātei</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕi	<i>katĕms</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕmus
A.	<i>kātę</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕn	<i>katēs</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕs
I.	<i>katē</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕn	<i>katĕmis</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕmĭs
L.	<i>katėjė</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕi + <i>én</i>	<i>katēsė</i> < * <i>(kat)</i> ĭĕs + <i>én</i>
V.	<i>kāte</i> < * <i>(kat)</i> ĭe	

Dviskaita

- N.-A. *dvi kati* < **(kat)*ĭei (iš *-ĭĕi)
 D. *dviem katĕm* < **(kat)*ĭĕmā
 I. *dviem katĕm* < **(kat)*ĭĕmā

Dėl i. sg. -ė < *-ėn plg. ryt. *su kati* 'su kate'. Dėl l. sg. -ėjė < *-ėjén plg. *daiktai... žėmeiėiie* DP 616₃₃ < *žėmėjė-jie* 'žemiškėjie'. Senovinio lokatyvo galūnė *-ėi slėpi adesyvo formoje *kalinėip* DP 523₁₁ 'kalėjime' < **kalinėi* + *pi*. Acc. pl. -ės rytų aukštaičiai neverčia *-is, taigi negali būti kildinama iš *-ėns, plg. l. pl. *katēsė* < a. pl. **(kat)*ĭĕs + *én*.

Kirtis apskritai šokinėja pagal tą pačią schemą kaip ir (*i*)ā kamieno atitikmenyse, plg. *saulė* ir *vārna* (I), *žėmė* ir *rankà* (vietoj **rañka* dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio, II), *giesmė* ir *galvà* (III), *katĕ* ir *šakà* (IV) kirčiavimą.

§ 318. Dėl šio produktyvaus baltų kalbų linksniavimo tipo kilmės lingvistai nesutaria. Problemą sudaro tai, kad kitose indoeuropiečių šakose aiškių (*i*)ĕ kamieno pėdsakų beveik nėra, išskyrus gal tik lotynų kalbą. Todėl imama abejoti, ar šis linksniavimo tipas yra senas indoeuropiečių veldinys. Linkstama spėlioti, kad baltų *iĕ* kamienui pradžią galėję duoti ide. *iiĕ* (šis irgi prastai paliudytas) arba *iiā* kamienai. Tuo atveju kamiengalyje turėjo būti balsių kontrakcija, kurią esą ir rodąs n. sg. galūnės -ĕ cirkumfleksas. Bet tasai cirkumfleksas gali būti įsivestas ir iš dažnai vartojamų *r* kamieno daiktavardžių *duktĕ*, *mótė*. Baltų kamiengalio -ĭĕ-kildinimas iš -ĭā- susiduria dar ir su rimtais fonetiniais sunkumais. Tačiau tokį kildinimą galėtų paremti žodžių daryba: šalia vyriškosios giminės formų *didis*, *āklis*, *medinis*, reprezentuojančių išvestiniam *iiā* < ide. *iiĕ* kamienui (n. sg. -is iš -ijas, žr. § 341), lauktume ir moteriškosios giminės atitikmenų *iiā* kamieno, taigi *didė*, *āklė*, *medinė* gali turėti -ė iš *-ijā.

Bandoma įrodyti, kad baltai šalia -(*i*)ĭĕ- kamiengalio turėjo ir neišvestinį -ė- (plg. lotynų *facēs* 'žvakė, žibintas' šalia *faciēs* 'veidas') kamien-

galį. Tačiau tai, kaip ir daugelis kitų klausimų, susijusių su šio linksniavimo tipo kilme, tebėra ginčų objektas. Tai viena iš poniausių lietuvių kalbos istorinės ir baltų kalbų lyginamosios gramatikos problemų.

Endzelyna s Gars. ir form. 116–118, Skardžius ZslPh XXIII 171–176, Otrębski Gramatyka III 32–36, Stang Vergleich. Gram. 201–206, Kazlauskas Istor. gram. 189–192 ir B III (2) 241–242, Kuryłowicz ABS III 83–88, Zinkevičius Liet. dial. 226–229, Bammesberger DB 38–43.

1. Kokie daiktavardžiai priklauso šiam linksniavimo tipui? (§ 317).
2. Kuo šis linksniavimo tipas skiriasi nuo *(j)ā* kamieno ir kas tarp jų bendra? (§ 317).
3. Kas rodo, kad i. sg. galūnė *-e* kilo iš **-é < *-én*? (§ 317).
4. Kas rodo, kad kamiengalis *-ē-* kilęs iš *-jē-*? (§ 317).
5. Kodėl dalis kalbininkų abejoja, kad baltų *-(j)ē-* yra indoeuropiečių prokalbės veldinys? (§ 318).
6. Iš kurių ide. kamienų norima kildinti šį linksniavimo tipą? (§ 318).

Užduotys: 18. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visas *ā*, *jā* ir *ē* kamienų formas (tiek daiktavardžių, tiek kitų linksniuojamųjų kalbos dalių) ir suskirstykite jas pagal kamienus.

Buvo viena neturtinga žmona. Ji ėjo rugių pjauti. Nusinėšė savo mažytę dukrelę į lauką ir paguldė po didelio medžio šaka. Mergytė greit užmigo ir saldžiai miegojo. Po darbo atbėgusi prie dukrelės, motina rado tris laumes, besupančias vaiką ir dainuojančias. Motinai priėjus, laumės išnyko. Vaikas buvo gražiai aprengtas, išpuoštas ir visokiais daiktais apdovanotas. Mama išgirdo laumių balsą: „Rėžk drobes iš čia palikto rutulio ir sau, ir šeimynai, tik pabaigos nežiūrėk“. Sužinojo apie tai turtinga kaimynė. Tuoj išpuošė savo dukterį ir nunešė į lauką po tuo medžiu. Vakare atėjusi, rado vaiką nebegyvą. Turtuolė verkė ir gailėjosi negerai padariusi. Beturtė ilgą laiką rėžė iš rutulio drobę. Bet vieną sykį neiškentusi pažiūrėjo galo – nuo to pažiūrėjimo rutulys pasibaigė.

19. Iš 18-toje užduotyje išrinktų formų atskirkite tas, kurios: a) turėjo ilgą akūtinę galūnę, b) buvo paveiktos Sosiūro-Fortunatovo dėsnio, c) galūnėse sutrumpino ilgąjį vokalizmą prieš tautosilabinius *r*, *l*, *m*, *n*, *u*, *i*.

ō kamienas

§ 319. Išnagrinėti *ā*, *jā* ir *ē* kamienai savo formų struktūra yra gana artimi ir sudaro II daiktavardžių linksniuotę. Dabar nagrinėjamas *ō* kamienas kartu su artimais variantais *jō* ir *ijō* kamienais sudaro I linksniuotę.

Prie šio linksniavimo tipo (*ō* kamieno) priskiriami tokie daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.), kurių kamiengalyje buvo ide. *-ō-*, kaitaliojęs su *-ē-* (pamatinis balsių kaitos laipsnis). Baltų kalbų požiūriu šį kamieną galėtume vadinti *a* kamieniu, nes ide. *ō* virto baltų *a*. Tai I linksniuotės daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.) su vienaskaitos nominatyvo galūne *-as* po kietąjo priebalsio, pvz., *výras*, *pírštas*, *rýtas*, *vilkas*. Šis linksniavimo tipas yra

labai produktyvus ir nuolat gausėjantis. Naujai padaromi arba iš kitų kalbų atėję vyriškosios giminės daiktavardžiai dažnai gauna šio linksniavimo tipo galūnes, pvz., *lėktūvas, degtūkas, prekýbininkas, mokytojas, fábrikas, cėchas, chòras, radistas, poligònas* ir daug kitų.

Šio linksniavimo tipo daiktavardžiai (būdvardžiai ir kt.) yra vyriškosios giminės. Kitose indoeuropiečių kalbose *o* kamieno daiktavardžiai irgi daugiausia vyriškosios giminės, tačiau pasitaiko ir vienas kitas moteriškosios giminės, pvz., gr. ἡ παρθένος 'mergaitė'.

Lyginimas su prūsų kalbos atitikmenimis rodo, kad nemaža dabartinių lietuvių kalbos *o* kamieno daiktavardžių anksčiau yra buvę bevardės giminės, pvz., pr. *assaran* – lie. *ėžeras*, pr. *balgnan* – lie. *balnas*, pr. *caulan* – lie. *káulas*, pr. *creslan* – lie. *krėslas*.

§ 320. Paradigma:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>vilkas</i>	<i>vilkai</i>	N.-A.-V. <i>dù vilkù</i>
G. <i>vilko</i>	<i>vilkų</i>	D. <i>dviem vilkám</i>
D. <i>vilkui</i>	<i>vilkáms</i>	I. <i>dviëm vilkaĩ</i>
A. <i>vilką</i>	<i>vilkùs</i>	
I. <i>vilkù</i>	<i>vilkaiš</i>	
L. <i>miškė</i>	<i>miškuosė</i>	
V. <i>vilke!</i>		

Buvusiame kamiengalyje (dabar galūnėje) senų senovėje turėtas ide. balsis *-o-*, kuris kaitaliojosi su *-e-*. Lietuvių kalboje to *-o-* refleksas dabar yra *-a-*. Tačiau tą *-a-* matome tik n. sg., a. sg., n. pl., d. pl., i. pl. ir d. -i. du. galūnėse. Taigi šio linksniavimo tipo pirmykštis modelis ne toks ryškus kaip (*i*)*ā* kamieno. Jį užtemdė įvairūs fonetiniai ir kitoki procesai. Pirmykščio kamiengalio *-e-* laipsnis išliko v. sg. galūnėje (1. sg. galūnė *-e* yra postpozicijos **-én* liekana). Kadangi senų senovėje kamiengalį sudarė *o/ě*, tai kartais ir ši linksniavimo tipą vadina *o/ě* kamienu (ppr. lyginamosiose gramatikose).

§ 321. N. sg. *-as* < ide. **-o-s*, plg. gr. λύκος, lot. *lupus* (*-us* iš **-os*), skr. *vṛkas* 'vilkas'. Istorinė galūnė čia buvo tik *-s*, o balsis ide. *o* – kamiengalis. Taigi iš seno indoeuropiečiai turėjo dvejopus vienaskaitos nominatyvus: vienus sudarė grynas kamienas (pvz., *ā* paradigmoje), kiti turėjo galūnę *-s* (dar plg. *akis, sūnūs*).

Daugelyje indoeuropiečių kalbų galūnė *-os* anksti buvo redukuota ir ilgainiui išnyko, pvz., s. sl. *vľkъ* (= 1. *wilk*, r. *волк*), got *wulfš* (= vok. *Wolf*), pranc. *loup* 'vilkas' ir kt. Redukcija palietė ir baltų kalbas: latvių

kalboje vietoj *-as* bėra *-s* (*wilks*), prūsų tekstuose tik retais atvejais išlaikoma *-as* (*deiwas* šalia dažnesnio *deiws*), šiaip jau vyrauja *-s*, kartais pakeičiama *-is* (*wilkis*). Sveikos galūnės *-as* iš ide. **-ōs* išlaikymas yra didžiai archaiška lietuvių kalbos ypatybė. Tas pat pasakytina dėl nominatyvo galūnių *-is* ir *-us* (§ 348, 369).

Tačiau ir lietuvių jau plačiai vietoj *-as* tariama tik *-s*, pvz., *wilks*, *pōns*, *vaīks*. Žemaičiai išlaiko *-as* (daugelis taria *-ps* < *-us*) tik ten, kur sutrumpinus susidarytų sunkiai ištariama priebalsių samplaika, pvz., *dařzas*, *kāklas*, *sāpnas* ir pan.

§ 322. G. sg. -o < *-ā* turi atitikmenų tik latvių ir slavų kalbose, plg. la. *wilka*, s. sl. *wlka*. Kiti daiktavardžių linksniavimo tipai lietuvių kalboje (ir kitose indoeuropiečių kalbose) turi formas, kurios baigiasi priebalsiu *-s*, pvz., *šakōs*, *valdžiōs*, *katēš*, *akiēš*, *sūnaūs*, *seseřs*. Galūnę *-ā* (> lie. *-o*) gavo tik nagrinėjamo tipo (lietuvių I linksniuotės) daiktavardžiai: *wilko*, *svēčio*, *brólio*. Manoma, kad senų senovėje ir šis linksniavimo tipas turėjo genityvą su *s*. Taip manyti verčia kitų indoeuropiečių kalbų duomenys, plg. s. an. *dómæs* 'nuomonės', skr. *wřkasya*, gr (Homero) *λύκοιο* (*-οιο* < **-ōs(i)ō*), got. *wulfis* (*-is* kildinama iš **-ēsō*) ir kt., kurių pagrindu rekonstruojamos galūnės ide. **-ō-s(i)ō*, **-ē-sō*. Spėjama, kad jos galėjo būti įsivestos iš įvardžių. Prūsų tekstuose šios linksniuotės genityvas baigiasi *-s*, pvz., *bītas* 'vakaro', *deiwas* 'dievo', *gīwas* 'gyvenimo', *gřikas* 'nuodėmės', *tāwas* 'tėvo' (nominatyvas paprastai turi sutrumpintą galūnę, pvz., *tāws* 'tėvas'). Prūsų g. sg. *-as* kalbininkai sieja su ide. **-ōs(i)ō*, kiti įžiūri joje ide. **-ōs* (neįvardinės kilmės didžiai archaišką galūnę), žodžiu, laiko senovės veldiniu. Tačiau visiško tikrumo nėra, nes formos su *-s* gali būti ir naujai pasidarytos *ā* kamieno pavyzdžiu.

Rytų baltų ir slavų genityvą su *-ā* (> lie. *-o*) tyrėjai linkę laikyti senoviniu abliatyvu, žr. § 286. Bet čia susiduriama su tam tikrais fonetiniais sunkumais. Mat abliatyvo formos lot. *lupō* (*-ō* iš **-ōd*), skr. *wřkāt* rodo buvus galūnę **-ōd* (iš **-ō-ōd* ar **-ō-ēd*), iš kurios lietuvių kalboje lauktu me ne *-ā* > *-o*, bet **-uo*. Linkstama manyti, kad garsų kompleksas *-ō-ō-* ar *-ō-ē-* vienoje kalbose (pvz., lotynų) galėjo būti sutrauktas į *-ō-*, kitose (rytų baltų, slavų) — į *-ā-*. Bet tai tik spėjimas. Visiško aiškumo anaip tol nėra, ir šios galūnės kilmės klausimu lingvistai tebesiginčija, žr. Endzelynas Gars. ir form. 105, Frenkelis Balt. kalb. 31, 72–73, Порццг Членение 135–136, Otrębski Gramatyka III 13–14, Stang Vergleich. Gram. 44, 128, 175, 181, Kazlauskas Istor. Gram. 173–174, Mažiulis Balt. deklin. 99–106, Szemerényi Einführung 168–169, Савченко Сравн. грам. 192–193, Vraciu ABS XI 146–147.

§ 323. D. sg. *-ui* nėra vienintelė šio linksnio galūnė. Dalis tarmių turi *-uo*, kitos *-u* galūnės, taigi sakoma, pvz., *vilkui* / *vilkuo* / *vilku*.

Galūnę *-uo* vartoja žemaičiai (taria žemaitiškai, taigi *-ou* – kur sako *dōuna*, *-u* – kur *dāna*, ir *-o* – kur *dōna* ‘duona’) ir vietomis aukštaičiai rytų Lietuvoje, pvz., Gerveciuose (pvz., *dziēduo* < *diēduo* ‘diedui’), Dusmenysė (čia *-uo* > *-o*). Galūnę *-u* turi pietų aukštaičiai ir toliau nuo jų į šiaurę aukštaičių šnektos palei Nevėžį, Mūšos upyne (labai redukuota), apie Kūpiškį. Kiti aukštaičiai vartoja bendrinės kalbos galūnę *-ui*.

Lingvistinėje literatūroje dar nurodoma datyvo galūnė *-ai* (pvz., Debelkių šnektos *vilkai* ‘vilkui’), kuri netgi buvo skelbiama didžiai archaiška esanti. Bet tai nesusi-pratimas, nes tarmių *-ai* yra iš *-ui*, žr. Zinkevičius Liet. dial. 94–96, Mažiulis B II(2) 134–136.

Pagal tradicinę pažiūrą galūnė *-ui* per pereiginį laipsnį *-uoi* (§ 133) kil-dinama iš ide. **-ōi* (< **-ō-ēi*), plg. gr. λύωφ (-φ iš **-ōi*). Galūnė *-uo* vedama iš **-ō* su nukritusiu ilgojo dvibalsio antruoju dėmeniu, plg. § 135. Trečio-sios galūnės *-u* (turimos jau XVI–XVII a. tekstuose) kilmė aiškinama įvairiai, pvz., spėjama, kad ji galėjo atsirasti iš *-ui* pozicijoje prieš jotą, plg. *tėvu(i) jójant*, įvardžiuotinėje formoje *gerāmu(j)-jamui*. Tačiau visiško aiškumo dėl šių trijų galūnių kilmės anaip tol dar nėra. Kalbininkai yra sukūrę įvairių hipotezių. Iš įdomesnių minėtina V. Mažiulio nuomonė, kad pirmyktė galūnė buvo ide. **-ō* (iš čia lie. *-uo*), bet ne **-ōi*, o lietuvių *-u* gauta iš *u* kamieno; *-ui* esanti *-u*, išplėsta balsiu *-i*. Dar žr. Endzelynas Gars. ir form. 105, Specht KZ LXIII 90–92, Plāķis Salīdz. gram. 130–131, Otrębski Gramatyka III 14, Stang Vergleich. Gram. 70, 181, Kazlauskas Istor. gram. 148–149, 411, Mažiulis Balt. deklin. 106–127 ir B II(2) 133–145, III(1) 29–46, Савченко Сравн. грам. 193–194, Hilmarsson B X(1) 97 (=Pergalė 1972 II 174).

§ 324. A. sg. *-q* < **-aň* yra ide. **-ō-n* / **-ō-m* tęsinys, plg. la. *vilku* (*-u* < **-uo* < **-an*), pr. *deiwan*, lot. *lupum* (*-um* iš **-ōm*), gr. λύκων, skr. *vṛkam*. Ši galūnė yra fonetiškai sutapusi su *ā* kamieno a. sg. galūne, plg. § 299.

§ 325. I. sg. *-u* < **-úo* < **-ō* (iš **-ō-ō* ar **-ō-ē*), plg. *gerúo-ju* šalia *tuō* (§ 150–152), la. (*ar*) *vilku* šalia įvardžiuotinės formos (*ar*) *mazuō* ‘ma-žuojų’ ir įvardžio (*ar*) *tuō*, sva. *wolfu* (*-u* iš **-ō*), skr. (vedų) *vṛkā*.

§ 326. L. sg. *-e* < **-é* < **-én*, plg. ryt. *miški*. Greičiausiai **-én* yra toji pati postpozicija, kuri buvo panaudota ir kitų linksniavimo tipų lokatyvo formoms sudaryti (§ 301). Manoma, kad senovinis indoeuropiečių loka-tyvas turėjo galūnę ide. **-ō-i* / **-ē-i*, plg. pr. *bītai* ‘vakare’, gr. οἴχοι / οἴκει, lot. *domī* ‘namie’ (*-ī* iš **-ei*), s. sl. *dusē* ‘dvasioje’, skr. *vṛkē*. To lokatyvo galūnė išliko lietuviųrieveiksmiuose *namič*, dial. *orič* ‘lauke’, *vākarie* ‘vakare, vakarop’, *artič* ‘arti’, *tolič* ‘toli’, *ankstič* ‘anksti’ ir adesyvo for-mose, pvz., *miškīe-pi*. Taigi *miškē* < **miškén* kildinama iš **miškīe* + *én*

ar **miškē* + *én* (§ 101). Tai gali būti vėlesnis darinys negu *ā* kamieno forma *šakojė*, kur **én* priaugo prie dar ilgąjį dvibalsį turinčios lokatyvo galūnės. Juk iš seno *ō* kamieno paradigmoje lokatyvas skyrėsi nuo datyvo (*ā* paradigmoje buvo vienodi). Matyt, ilgiau išliko ir šio kamieno senovinė nepostpozicinė forma kaip gretiminė šalia postpozicinės. Tai rodo jos perdirbiniai, gavę *-je* iš *-oje*, *-ėje* ir kt., pvz., senųjų raštų *Dieuweie* < *-ie-je* (Bretkūnas, Vaišnoras), žemaičių *tókie šáltie* (iš **tākie-je*, **šáltie-je*).

Latvių kalboje buvo įsivesta *ā* kamieno galūnė, pvz., *laukā* 'lauke' (plg. *rùokā* 'rankoje').

§ 327. V. sg. *-e* < ide. **-ē*, plg. la. *tēv* 'tėve', pr. *deuwe*, s. sl. *vľčē*, lot. *lupe*, gr. *λύπε*, skr. *vřka*. Tai senovinis grynas kamienas, be galūnės, su kamiengalyje balsių kaitos *ē* laipsniu. Plg. ide. *ē* : *ō* kaitą žodžių šaknyse, pvz., *vēda* : *vādas* (§ 124, 131).

Vokatyvo formos iš seno turėjo šaknies kirtį (§ 302), tačiau dabar, ypač tarmėse oksitonai, vietomis kirčiuoja galūnę, pvz., *vilkė*, *vaikė*. Toks kirčiavimas nėra visai naujas, nes turimas jau Daukšos raštuose. Galbūt taip imta kirčiuoti sekant *i*, *u* kamienų vokatyvų *vagiė*, *sūnaū* pavyzdžiu. Skr. *mātē*, *sūnō* rodo ir čia kažkada buvus šaknies kirtį. Vietomis pagal *vaikė* šalia *vaikė* buvo pasidaryta ir *ponė* šalia *pōne*, net *vyrė* šalia *výre*. Esama ir formų su metatonija: *výre*, *beřne* (gali būti iš *vyrė*, *bernė*). Jų palyginti gan seną amžių rodo la. *tēv* šalia n. sg. *tēvs*. Taigi vokatyvo formų kirtis iš šaknies į galūnę imtas jau gana seniai kilnoti.

Daugiaskiemenių daiktavardžių, ypač asmenvardžių, vokatyvus links-tama trumpinti, pvz., *kātin*, *žąšin*, *Adōm*, *Juōzap*, *Kazimier*, *Vytūk*. Dėl tokio trumpinimo žr. § 302. Prie sutrumpintų formų neretai pridedama dalelytė *-ai*, pvz., *Adōm-ai*, *Juōzap-ai*. Pasakomi su *-ai* vietoj *-e* ir dviskiemenių daiktavardžių vokatyvai, pvz., *tėv-ai* (bet maldoje: *tėve mūsų!*), *kūm-ai*, *Jōn-ai*, *Pētr-ai* (senuosiuose raštuose dar *Jone*, *Petre*). Apie vokatyvų su *-ai* kilmę plačiau žr. Salys StB IX 173–175.

Tarmėse vietomis (šiaurės panevėžiškių ir kupiškėnų plote) vokatyvai su *-ai* labai įsigalėjo ir baigia stumti iš vartosenos senovinius su *-e*. Žemaičiai (vietomis ir aukštaičiai) neretai vokatyvą keičia nominatyvu, pvz., *kō krioki*, *māno vaikas?* 'ko verki, mano vaike?' Pastaruojau laiku vis labiau ėmė plisti *draūgas* 'drauge' ir *pirmininkas* 'pirmininke', ypač kaip priedėlis prie pavardės.

§ 328. N. pl. *-ai* < **-ōi*, plg. gr. *λύκοι*, lot. *lupi* (*-ī* iš **-ōi*), s. sl. *vľbci* (*c* iš *k* prieš *-i* < **-ōi*). Manoma, kad tai antrinės kilmės galūnė, gauta iš įvardžių, plg. lie. *tīē* < **tei*, gr. *τοί*, s. sl. *tě* (iš ide. **tō-i*). Senovinė ide. daiktavardžių galūnė buvo **-ōs* (iš **-ō-ēs*), plg. got. *wulfōs*, skr. *vřkās*. Galbūt **-ōs* baltai pakeitė **-ōi* dėl grėsmės sutapti su a. pl. galūne, plg. lie.

-us < *-úos < *-ōs (§ 331). Tačiau visiško aiškumo nėra. Tyrėjai neretai kelia lietuvių ir graikų kalbose galūnės priegaidžių nesutapimą, plg. lie. *dievaī* ir gr. θεός. Bet lietuvių -aī gali būti ir iš -ái, žr. § 152. Senesni čia akūtą rodo lietuvių kalbos įvardžiutinės formos, pvz., *tie-ji*, *gerie-ji*. Sunkiau suderinti lietuvių daiktavardžio ir įvardžio galūnės vokalizmo neatitikimą (jeigu *ie* kildiname tik iš *ei*, § 103), plg. *tiē* < **tei* ir *vilkaī*. Kai kurie tyrėjai čia įžiūri kamiengalio balsių kaitą. Bet prūsų kalboje ir įvardis turi -ai, pvz., *stai* 'tie'. Latvių n. pl. *vilki* 'vilkaī' galūnė -i gali būti tiek iš -ie < *-ei, tiek ir iš -ai (antrąją galimybę remia *k* prieš *i* išlikimas). Dėl visų šių problemų plačiau žr. Nieminen Ausgang (ypač 60 tt., 95 tt., 178), Stang Vergleich. Gram. 66–68, Kazlauskas Istor. gram. 174–175, Mažiulis Balt. deklin. 170–178, Rėklaitis BLL 203–211.

Daugiskaitos **vokatyvas** iš seno indoeuropiečių kalbose nesiskyrė nuo nominatyvo. Tačiau ir čia reiškesi kirčio atkėlimo į šaknį tendencija, pvz., *vaikai*, *beŕnai* šalia n. pl. *vaikai*, *bernai*.

§ 329. **G. pl.** -ũ < *-uñ < *uon < baltų *-ōn iš ide. *-ōm (iš *-ō-ōm), plg. la. *vilku*, pr. *grecon* 'nuodėmių', gr. λύκων. Pereinamąjį laipsnį *uon kalbininkai įžiūri latvių įvardžių ir įvardžiutinių būdvardžių formose, pvz., *tūo* 'tų', *mazuō* 'mažųjų'. Lietuvių senųjų raštų g. pl. formos *amβinoiu* Mž. 79₂₀ 'amžinųjų', *teisūiu* MT 6a₅ 'teisųjų', *amszinoijų* WP 55 (= MLLG V 131) 'amžinųjų' taip pat gali turėti galūnę -uo-jų (iš *-uo[n]-jū), jeigu tik jos nėra žemaičių „dūnininkų“ hipernormalizmas.

Senovės indoeuropiečių g. pl. galūnė *-ōm, jungdamasi su kamiengalio balsiu -ō-, virto *-ōm. Taip šalia *-ōm atsirado variantas *-ōm. Paskui vienose kalbose buvo apibendrinta visoms pozicijoms *-ōm, kitose – *-ōm. Lietuviai turi paveldėtą visų linksniavimo tipų galūnę *-ōn (iš ide. *-ōm), plg. *vilkiū*, *šakiū*, *akiū*, *sūniū*, *seseriū*.

§ 330. **D. pl.** -áms, s. lie. -amus, pvz., *vilkāmus*. Plg. pr. *waikammans* 'bernamis', s. sl. *vľbkomъ*, got. *wulfam*. Lietuvių galūnėje -amus slypi senovinis kamiengalis -a- < *-ō- ir galūnė -mus, aptarta § 305. Dabar plačiai vartojamos gretiminės formos be -s, pvz., *vilkám* 'vilkamis'. Jos aptartos § 281.

§ 331. **A. pl.** -us < *-úos, plg. *gerúos-ius* ir *tuōs*, ill. pl. *miškúos-na* (§ 408), loc. pl. *miškuos-è* (§ 333), latvių *vilkus* šalia įvardžiutinės formos *mazuōs* 'mažuosius'. Bet lietuvių žemaičių tarmės įvardžiutinė forma *gerús-ius* / *gerúns-ius* 'geruosius' ir loc. pl. *miškūs-è* / *miškuns-è* 'miškuose' rodo, kad *-úos iš *-úons < ide. *-ōns, plg. pr. *deiwans*, skr. *vřkān(s)*.

Šalia ide. *-ōns būta ir (senesnės?) *-ōns (*-ō-ns), plg. gr. dial. λύκωνς, got. *wulfans*. Dėl šių dviejų galūnių santykio ir jų refleksų baltų kalbose (pvz., ar prūsų -as iš ide. *-ōns ar iš *-ōns) mokslininkai nemaža ginčijasi,

žr. Būga Rink. rašt. III 703, Hirt Indogerm. Gram. III 59–60, Plāķis Salīdz. gram. 144, Endzelynas Gars. ir form. 107, Stang Vergleich. Gram. 186, Kazlauskas Istor. gram. 176, Schmalstieg B III(1) 47–55 ir Studies 152, Mažiulis Balt. deklin. 185–202, Szemerényi Einführung 170, Савченко Сравн. грам. 196, Girdenis ir Rosinas GL XVII 4.

§ 332. I. pl. *-ais* iš ide. **-ōis* ar **-ōis*, plg. s. la. ir dial. (adv.) *ubagis iet* 'ubagais eiti' (*-is* iš *-ais*; šiaip latvių kalboje instrumentalio formą išstūmė datyvas), pr. *sen swaieis* 'su savais' (jeigu tai ne iškraipymas), skr. *वृक़ािस*, gr. *λόκοις*, lot. *lupīs* (*-īs* iš *-ois*, kuri išliko oskų kalboje).

Šis linksniavimo tipas iš seno turėjo kitokią negu kiti i. pl. galūnę, plg. *šakomis*, *žėmėmis*, *akimis*, *sūnumis*, *seser(i)mis*. Senovinės galūnės vokalizmo kiekybė (**-ōis* ar **-ōis*) kelia neaiškumą, žr. Būga Rink. rašt. I 293, 459, III 702, 869, Hirt Indogerm. Gram. III 61–63, Endzelīns Latv. val. gr. 406–407, Plāķis Salīdz. gram. 153–154, Otrębski Gramatyka III 16, Stang Vergleich. Gram. 65, 186, Kazlauskas Istor. gram. 176–177, Mažiulis Balt. deklin. 234–240 ir RSI XXXIV 17–21, Szemerényi Einführung 171, Mathiassen DB 325, Савченко Сравн. грам. 197–198, 235, Hilmarsson B X(1) 97 (= Pergalė 1972 11 174).

§ 333. L. pl. *-uosė*, kaip ir *ā* kamieno *-osė*, yra antrinis postpozicinis darinys, kuriame slypi a. pl. galūnė **-úos* ir postpozicija **-én*. Tai rodo žemaičių *miškūsė* / *miškunsė* 'miškuose' < a. pl. **miškúš* / **miškúns* + postpozicija **én* (čia **-ús* / *-úns* iš **-úons* < ide. **-ōns* § 331). Senieji raštai ir tarmės (rytų aukštaičiai vilniškiai) turi galūnę *-uosu*, žem. *-ūsu* / *unsu*, pvz., ryt. *miškúosu* 'miškuose', žė. *Metufu* MŽ. 79₂₂ 'metuose' (= *-ūsu* ar *-usu*). Čia sena tik *-su*, o *-uo-*, žė. *-ū-* / *-un-* įsivesta iš postpozicinės formos *miškuosė* (dial. *miškúose*), žė. *miškūsė* / *miškunsė* arba greičiausiai iš ill. pl. *miškúosna*, žė. *miškúšna* / *miškúšna* (Mažvydas *miškūse* / *miškūse* nevartoja, bet *miškūsu* resp. *miškūsu* turi). Senovinę lokatyvo formą su *-ie-* išlaikė senųjų raštų ir tarmių skaitvardžiai, pvz., *keturiesu*, *penkiesu* (tokias formas K. Jaunius pateikė iš Kvėdarnos, Rietāvo), *keturiesū* Adūtiškis. Plg. s. sl. *vlbcěchъ*, skr. *vřkěšu*, rodančias buvus ide. galūnę **-ōi-su* (su *-ōi-* iš įvardžių: ide. **tōisu* 'tuose'). Dar plg. lie. *keturiese*, *penkiese*, *keliесе* su išlaikytu dvibalsiu *ie*, bet nauju *-e*.

Apie dvejopą šių formų kirčiavimą (*miškuosė* ir *miškúose*), variantą su galūne *-uosa* (ir rytų aukštaičių antrine galūne *-uose*), taip pat trumpinius su *-uōs* / *-úos* kalbama § 308.

§ 334. N. -a. du. *-u* < **-úo* iš ide. **-ō*, plg. *dū gerúo-ju*, *túō-du*, la. (folklore) a. du. *divu dārsu* 'du sodu', s. sl. *vlbka*, gr. *λόκω* (θεώ), skr. *vřkā(u)*.

Manoma, kad ide. *-ō iš *-ō-ě, plg. priebalsinių kamienų formas gr. πατέρ-ε '(du) tėvu', s. lie. *du žmūne* DP 313₁₉ 'du žmonės'.

§ 335. D. du. -ām ir i. du. -aiñ (pvz., *su dwiem gallam* BrB II Moz. XXVIII 'su dviem galais') sutrumpinta iš senesnių galūnių d. du. -āmu / -āma, i. du. -ami / -amā, plg. *lāpē nēša vištā sāvō vaikāmu* Dievėniškės '... vaikams', *važinėjau dviēmi arkliāmi* Zietela '... dviem arkliais' ir *akimi* Liškiava 'akimis', *po akima* BrP I 116₁₀ 'po akimis'. Dar plg. s. sl. d. -i. du. *vľbkoma*. Lietuvių galūnėse -ama, -amu, -ami slypi senovinis kamien-galis -a- < -ō- ir galūnės -ma, -mu, -mi, aptartos § 310.

Endzelynas Gars. ir form. 104–109, Otrębski Gramatyka III 10–16, Laigonaitė LKG I 216–221, Stang Vergleich. Gram. 181–188, Zinkevičius Liet. dial. 208–215, Kazlauskas Istor. gram. 173–178, Szemerényi Einführung 167–172, Савченко Сравн. грам. 191–199.

§ 336. Akūtinės šaknies baltų baritonai, pvz., *dūmai, káulas, pienas, šónas, tiltas, výras* ir kt., turi paradigmas su pastoviu šaknies kirčiu: *výras, výro, výru, výre, výrel, výrai, výru, výrams, výrus, výrais, výruose, dū výru, dviem (dviēm) výram*. Tai I kirčiuotė. Latvių kalbos atitikmenų priegaidė – tęstinė (stieptā), pvz., *dūmi, kaūls, piēns, sāns, tīlts, vīrs*.

Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonus paveikė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis, plg. paradigmą:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>pirštas</i>	<i>pirštai</i>	N. -A. <i>dū pirštū</i>
G. <i>piršto</i>	<i>pirštų</i>	D. <i>dviem pirštam</i>
D. <i>pirštui</i>	<i>pirštams</i>	I. <i>dviēm pirštam</i>
A. <i>pirštą</i>	<i>pirštūs</i>	
I. <i>pirštū</i>	<i>pirštais</i>	
L. <i>pirštė</i>	<i>pirštuose</i>	
V. <i>piršte!</i>		

Kirčiuojame i. sg. *pirštū*, l. sg. *pirštė*, a. pl. *pirštūs*, n. -a. du. *dū pirštū*, nes šių linksnių galūnės buvo akūtinės: i. sg. -ū < *-úo, l. sg. -ė < *-én, a. pl. -ūs < *-úos, n. -a. du. -ū < *-úo. L. pl. *pirštuose* kirtis nenušoko į skiemens vidurio akūtinį *úo (plg. a. pl. *-úos + *én) greičiausiai dėl kitų daugiskaitos lokatyvų įtakos, plg. s. lie. *aņglisu* 'anglyse', *tuņgusu* 'turguose'.

Tai II kirčiuotė. Ilgos šaknies atitikmenys latvių kalboje turi krintančiąją (krītošā) priegaidę (*prāts* 'prōtas') kaip ir cirkumfleksinės šaknies oksitonai (*vīlks* 'vilkas').

§ 337. Akūtinės šaknies oksitonams dabar atstovauja III kirčiuotė, pvz., *dárbas*, n. pl. *-aĩ, grúdas, -aĩ, lángas, -aĩ, óras, -aĩ*. Plg. latvių atitikmenis su laužtine priegaide *darbs, grúds, luògs, árs*. Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies oksitonų reprezentantas yra IV kirčiuotė, pvz., *daržas, -aĩ, draúgas, -aĩ, kiémas, -aĩ, vilkas, -aĩ* (= la. *dàrzs, dràugs, ciems, vilks*).

Kirčio dabartinis šokinėjimas matyti iš daiktavardžių *rýtas* (III) ir *vilkas* (IV) paradigmų:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>rýtas vilkas</i>	<i>rytaĩ vilkaĩ</i>	N.-A. <i>dù rýtu vilkù</i>
G. <i>rýto vilko</i>	<i>rytų vilkų</i>	D. <i>dviem rytám vilkám</i>
D. <i>rýtui vilkui</i>	<i>rytáms vilkáms</i>	I. <i>dviēm rytaĩm vilkaĩm</i>
A. <i>rýta vilką</i>	<i>rýtus vilkùs</i>	
I. <i>rýtu vilkù</i>	<i>rytaĩs vilkaĩs</i>	
L. <i>rytè vilkè</i>	<i>rytuosè vilkuosè</i>	
V. <i>rýte! vilkel</i>		

Gražinus *vilko* paradigmoje kirtį į šaknį nuo akūtinės galūnės (i. sg., 1. sg., a. pl. ir n. -a. đū.), abi kirčiuotės susilietų į vieną. Tokia greičiausiai ir turėjo būti senesnė kilnojamojo kirčio paradigma. Jai būdingas kirčio nukėlimas iš galūnės į šaknį visose vienaskaitos linksnių formose, išskyrus lokatyvą (žemaičiai bei vakarinė aukštaičių dalis ir šio kirčiuoja šaknį: *rýte*), daugiskaitos akuzatyvą ir dviskaitos nominatyvą-akuzatyvą.

Ši paradigma gerokai primena kirčio šokinėjimą slavų kalbose, plg.:

Vienaskaita	Daugiskaita
N. <i>rýtas</i> = r. <i>зуб</i>	<i>rytaĩ</i> , bet r. <i>зубы</i>
G. <i>rýto</i> = r. <i>зуба</i>	<i>rytų</i> = r. <i>зубов</i>
D. <i>rýtui</i> = r. <i>зубу</i>	<i>rytáms</i> = r. <i>зубám</i> , s. r. <i>-оѡѡ</i>
A. <i>rýta</i> = r. <i>зуб</i>	<i>rýtus</i> = r. <i>зубы</i>
I. <i>rýtu</i> : r. <i>зубом</i>	<i>rytaĩs</i> : s. r. <i>зубѡ</i>
L. <i>rýtè</i> : r. <i>зубе</i>	<i>rytuosè</i> : r. <i>зубáѡ</i> , s. r. <i>-ѡѡѡ</i> .

Dėl to lingvistai neretai kalba apie baltų-slavų kilnojamo kirčio paradigmą šalia pastovios baritoninės. Bet baltai galėjo turėti ir oksitoninę paradigmą, plg. šio kamieno įvardžių oksitoninį kirčiavimą: *katràs, katrò, katrám, katrą* ir t. t. Taigi ir šio linksniavimo tipo kirčiavimo istorija dar tebėra neaiški, tyrėjai tebesiginčija.

van Wijk leidinyje *Le monde orientale*, XI, 211–223, Nieminen *Ausgang* 127–170, Pedersen *Études lit.* 21–44, Torbiörnsson *Die lit. Akzent.* ir *APh V* 88–92, Skardžius *Kirčiavim.* 28–30, Stang *Vergleich. Gram.* 297–301, 304–307, Kazlauskas *Istor. gram.* 33–49.

1. Kodėl išnagrinėtą daiktavardžių linksniavimo tipą vadiname δ (arba $\delta/\acute{\epsilon}$), kar-tais *a* kamieniu? (§ 319–320).
2. Trumpai aptarkite iš eilės kiekvienos linksnių galūnės istoriją (§ 321–335).
3. Kurios galūnės yra antrinės kilmės, atsirado priaugus tam tikrai postpozicijai? (§ 326, 333).
4. Kuo archaiška n. sg. galūnė *-as*? (§ 321).
5. Kuo ypatinga g. sg. galūnė *-o*? Kaip aiškinama jos kilmė? (§ 322).
6. Kokias tris δ kamieno d. sg. galūnes turi lietuvių kalba, jos senieji raštai, tarmės? Nurodykite šių galūnių paplitimą (§ 323).
7. Kaip aiškinama Debeikių apylinkių tarminė d. sg. galūnė *-ai*? (§ 323).
8. Kaip aiškinama d. sg. galūnių *-ui*, *-uo* ir *-u* kilmė? (§ 323).
9. Paaiškinkite, kaip ir kodėl sutapo *ā* ir *ā* kamienų a. sg. galūnės (§ 299, 324).
10. Iš kur žinome, kad i. sg. galūnė *-u* kilo iš **-úo* < ide. **-ō*? (§ 325).
11. Kodėl dvibalsis *uo* i. sg. galūnėje virto *u*, o vienaskaitos nominatyvo galūnėje, pvz., *sesuō*, liko koks buvęs? (§ 149–150).
12. Kas rodo, kad l. sg. *miškė* iš **miškė*? (§ 326).
13. Kokią galūnę turėjo senovinis (nepostpozicinis) vienaskaitos lokatyvas ir kur ji turima lietuvių kalboje? (§ 326).
14. Kaip aiškinama postpozicinės l. sg. formos kilmė (postpozicijos priaugimas)? (§ 326).
15. Kodėl v. sg. *vilke* yra senovinis grynas kamienas? (§ 327 ir 124, 131).
16. Ką žinote apie vokatyvo formų kirčiavimą? (§ 302, 327).
17. Kodėl trumpinamos vokatyvo formos? (§ 302, 327).
18. Ką žinote apie *Adōmai* tipo vokatyvo formų kilmę? (§ 327).
19. Kaip aiškinama n. pl. galūnės *-ai* kilmė? (§ 328).
20. Kodėl ir kaip g. pl. galūnė **-ōn* virto lietuvių *-ų*? (§ 329).
21. Kodėl *-ų* yra visų linksniavimo tipų g. pl. galūnė? (§ 329).
22. Kas rodo, kad d. pl. *vilkāmus* yra senesnė forma negu *vilkāms*? (§ 305).
23. Kodėl daugiskaitos datyvo formos laikomos baltų–slavų–germanų bendrybe? (§ 305).
24. Kodėl šalia *vilkāms* sakome ir *vilkām*? (§ 281).
25. Iš kur žinome, kad a. pl. galūnė *-us* iš **-úos*? (§ 331).
26. Koks ryšys tarp galūnių vokalizmo a. pl. m. (*ger*)-*us*, (*ger*)-*úos-ius*/žė. (*ger*)-*ús-ius* ir (*t*)-*uōs*, žė. (*t*)-*ús* ‘tuos’? (§ 153).
27. Kokia l. pl. formos *miškuosė* kilmė? (§ 333).
28. Kodėl žemaičiai turi l. pl. formą *miškūsė*? (§ 331, 333).
29. Kokia l. pl. formos *miškuosu*/žė. *miškūsu* kilmė? Ką ji turi bendra su *keturlesu* ‘keturiese’? (§ 333).
30. Kaip aiškintina tarmių forma *miškuosa* ir ryt. aukštaičių tarminė galūnė *-uose* vietoj laukiamos *-uosi*? (§ 308).
31. Kodėl atsirado trumpa forma *miškuōs* ‘miškuose’? (§ 308).
32. Ką žinote apie loc. pl. formų kirčiavimą? (§ 308, 333).

33. Kas rodo, kad n.-a. du. *dù vilkù* turi -ù iš *-úo < ide. *-ō? (§ 334).
 34. Aptarkite d.-i. du. formas *vilkamū, vilkami, vilkama* (§ 310, 335).
 35. Kodėl i. du. *vilkañ* galūnė tvirtagalė? (§ 310).
 36. Kurių linksnių *ō* kamieno formas palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsniš? (§ 336, 337).
 37. Kaip turėjo būti kirčiuojami III ir IV kirčiuočių daiktavardžiai prieš pradendant veikti Sosiūro-Fortunatovo dėsniui? (§ 337).

įš ir *ijš* kamienai

§ 338. Pirmiausia apžvelgsime *įš* kamieno daiktavardžių linksniavimą. Šiam tipui priklauso tokie daiktavardžiai, kurių kamiengalyje buvo ide. **įš* > **ja*, t. y. kurie prieš *ō* turėjo dar *į > j*. Tai I linksniuotės daiktavardžiai su vienaskaitos nominatyvo galūne -*as* po minkšto priebalsio, pvz., *kėlias, svėčias*. Jie sudaro tam tikrą *ō* kamieno variantą: tai *į > j* vediniai iš *ō* kamieno. Visi linksniai iš seno turėjo tą pačią fleksiją kaip ir *ō* kamieno daiktavardžių. Pateikiame paradigmą su galūnių kilmės nurodymu:

Vienaskaita

- N. *svėčias* < *(*svet*)*įšs*
 G. *svėčio* < *(*svet*)*įā* (iš *-*įš-ēd*?)
 D. *svėčiui* < *(*svet*)*įōi* (iš *-*įš-ēi*)
 A. *svėčią* < *(*svet*)*įōn* (*-*įš-m*)
 I. *svėčiū* < *(*svet*)*įš* (iš *-*įš-ō* ar *-*įš-ē*)
 L. s. lie *svetè* < *(*svet*)*įē + én*
 V. s. lie. *svētè* < *(*svet*)*įē*

Daugiskaita

- N. *svėčiai* < *(*svet*)*įōi*
 G. *svėčių* < *(*svet*)*įōn* (iš *-*įš-ōm*)
 D. *svėčiams* < *(*svet*)*įōms*
 A. *svėčius* < *(*svet*)*įōns*
 I. *svėčiai*s < *(*svet*)*įōis* (-*įōis*?)
 L. *svėčiuosè* < *(*svet*)*įōns + én*

Dviskaita

- N. -A. *dù svečiū* < *(*svet*)*įš* (iš *-*ō-ē*)
 D. *dviem svečiam* < *(*svet*)*įōmā*
 I. *dviem svečiañ* < *(*svet*)*įōmā*

Vietoj senovinių formų 1. sg. *svetè* ir v. sg. *svētè* dabar vartojamos naujos 1. sg. *svetyjè*, v. sg. *svetỹ*. Tai bus aptariama § 343, 344.

§ 339. Šalia *ið* kamieno iš seno buvo ir *iðð* kamienas, kurį sudarė daiktavardžiai, prieš **ið* turėję dar balsį *i*, t. y. kurių kamieno gale buvo priesaga *-iðð->-ija-*. Šio tipo dabartinis tęsinys yra I linksniuotės daiktavardžiai su vienaskaitos nominatyvo galūnėmis *-ys* ir *-is*, pvz., *bròlis*, *genÿs* iš **brālijas*, **genijas* (*-ijas* < **-iððs*). Pirmykštis sveikas kamienas išliko senuose baltų skoliniuose Pabaltijo finams, pvz., estų *takijas* 'varnalėša' iš balt. **dagijas* > lie. *dagÿs*, la. *dadzis*.

Dabar šis linksniavimo tipas lietuvių kalboje yra labai produktyvus. Jam priklauso ne tik seni veldiniai, bet nuolat pasidarome vis daugiau naujų šio tipo daiktavardžių, pvz., *ieðkinÿs*, *ÿnirðis*, *kaiðiklis*, *keliārodis*, *laikraðtis* ir daug kitų. Dar plg. išvestines *Tautvÿdis*, *Gaigālis* tipo pavardes (iš *Taùvydas*, *Gaigalas*) ir išvestinius vardus *Jònis*, *Pētris* (iš *Jònas*, *Pētras*).

§ 340. Manoma, kad priesagos *-iðð-* (> *-ija-*) garsų junginyje *ið* (resp. *ij*) + ilgasis balsis anksti išnyko *i*, taigi, pvz., vietoj g. sg. **dagijā* atsirado vienu skiemeniu trumpesnė forma **dagjā* 'dagio'. Dėl sisteminių priešasčių ilgainiui prie šių buvo priderintos (sutrumpintos) ir tos paradigmos formos, kur *ið* (*ij*) buvo prieš trumpą balsį (tokių mažiau). Taip turėjo susiformuoti skiemeniu trumpesnių formų baltiška paradigma, iš esmės sutampanti (išskyrus vienaskaitos nominatyvą, apie jį vėliau) su *ið* kamieno paradigma, plg.:

Vienaskaita

N.	* <i>dagijās</i> → <i>dagÿs</i> ir	* <i>svetÿas</i>
G.	* <i>dagijā</i> → * <i>dagjā</i>	* <i>svetjā</i>
D.	* <i>dagijōi</i> → * <i>dagjōi</i>	* <i>svetjōi</i>
A.	* <i>dagijan</i> → * <i>dagjan</i>	* <i>svetjan</i>
I.	* <i>dagijō</i> → * <i>dagjō</i>	* <i>svetjō</i>
L.	* <i>dagijen</i> → * <i>dag(j)en</i>	* <i>svet(j)en</i>

Daugiskaita

N.	* <i>dagijai</i> → * <i>dagjai</i>	* <i>svetjai</i>
G.	* <i>dagijōn</i> → * <i>dagjōn</i>	* <i>svetjōn</i>
D.	* <i>dagijamus</i> → * <i>dagjamus</i>	* <i>svetjamus</i>
A.	* <i>dagijōns</i> → * <i>dagjō(n)s</i>	* <i>svetjō(n)s</i>
I.	* <i>dagijais</i> → * <i>dagjais</i>	* <i>svetjais</i>
L.	* <i>dagijō(n)su</i> → * <i>dagjō(n)su</i>	* <i>svetjō(n)su</i>

Dviskaita

N. -A.	* <i>dagijō</i> → * <i>dagjō</i>	* <i>svetjō</i>
D. ir I.	* <i>dagjamā</i> → * <i>dagjamā</i>	* <i>svetjamā</i>

§ 341. N. sg. dabartinės galūnės *-ys* ir *-is* kildinamos iš **ijas* < **-ijōs*. Matyt, dėl sisteminio trumpinimo (vienu skiemeniu ilgesnė forma už g. sg. ir kt.) ši galūnė anksti neteko balsio *a* < **ō*, o garsų likutis *-ijs* resp. *-iūs* buvo sutrauktas į *-ys*. Kontrakciją rodo galūnės cirkumfleksas.

N. sg. galūnę *-ys* dabar bendrinėje kalboje ir dalyje tarmių turi tik III ir IV kirčiuočių daiktavardžiai (oksitonai), pvz., *arklūs, garnūs, lydūs, ožūs, piršlūs, šaulūs, žynūs*. I ir II kirčiuočių daiktavardžiai (baritonai) turi galūnę *-is*, pvz., *brólis, dalģis, daňgtis, káilis, kamštis, kařtis, kiškis, kúrmis, mólis, paũkštis, rùdis, žòdis*. Tarmių duomenys rodo, kad ir čia galūnė *-is* yra kilusi iš **-is* arba vartojama vietoj senesnės **-is*. Didelė rytų aukštaičių dalis (uteniškiai, kupiškėnai, daugelis anykštėnų ir jų artimesni kaimynai) šio kamieno vardažodžių galūnės *-is* visai neturi. Čia tėra *-ys*, dedama ne tik oksitonams, bet ir baritonams: sako, pvz., *brólūs* 'brolis', *mėdūs* 'medis' ir *didelūs* 'didelis', *medinūs* 'medinis', *gerėsnūs* 'geresnis'. Vakarų ir šiaurės žemaičiai baritonų galūnės *-is* balsį taria siaurai, taigi ir jų *-is* iš **-is*. Latvių *brālis* 'brolis' taip pat turi *-is* iš **-is*, plg. *avs* 'avis' (čia *-is* iš **-is*). Nekirčiuota galūnė *-is* fonetiškai galėjo sutrumpėti ne tik žemaičių, bet ir pažemaitės aukštaičių, taip pat rytų aukštaičių panevėžiškių ir jų kaimynų plote. Kitur *-is* atsiradimas vietoj *-is* sudaro problemą. Iškelta įvairių hipotezių, pvz., kad nekirčiuota galūnė **-is* fonetiškai sutrumpėjo visose tarmėse (šios hipotezės šalininkai mano, kad n. pl. *ākūs, sūnūs* turi naujai pailgintus balsius pagal n. pl. *šākos, kātės*), kad galūnė *-is* gauta iš *i* kamieno (plg. *rūšis*, g. sg. *rūšies*) ir kt. Plačiau žr. Endzelin leidinyje Streitberg-Festgabe 42, Skardžius Žodž. dar. 61–62, Zinkevičius Liet. dial. 216–217, Stang Vergleich. Gram. 188–192, Kazlauskas Istor. gram. 182–184.

Iš esmės sutapus *įd* ir *ijd* kamienų paradigmoms, ilgainiui imta painioti ir išlikusias skirtingas n. sg. galūnes. Dabar vis labiau įsigali *ijd* kamieno galūnės *-ys*, *-is* vietoj *įd* kamieno galūnės *-ias*. Tasai procesas prasidėjo seniai. Plg. *šerūs* ir baltų skolinį suomiams *harja* < balt. **šerija(s)*. Dabartinį *-ias*, *-is* ir *-ys* galūnių sumišimą rodo kad ir šie pavyzdžiai (norminės bendrinės kalbos formos išretintos): *ėlnias* || *ėlnis*, *jáučias* || *jautis*, *kėlias* || *kėlis* || *kelūs*, *kraūjas* || *kraūjis*, *mėdžias* || *mėdis* || *medūs*, *svėčias* || *svėtis* || *svetūs*, *vārias* || *vāris* || *varūs*, *vėjaas* || *vėjis*, *vėlnias* || *vėlnis* || *velnūs*, *pjovėjas* || *pjovėjis* || *pjovėjūs*.

Senuosiuose raštuose daiktavardžių su n. sg. galūne *-ias* yra daugiau negu dabartinėje kalboje, pvz., *amžias* 'amžius' (DP, BrB, BrP, PS ir kt.; dabar perėjęs į *ju* kamieno paradigmą), *karias* 'kariuomenė; karas; karys' (= la. *karš* < **karjas*), *varias* 'varis' (= la. *varš* < **varjas*). Dar plg. senųjų

raštų *jaučias* 'jautis', *medžias* 'medis' (= la. *mežs* 'miškas' < **medjas*, skr. *mādhyas* 'vidurinis'), *telias* 'teliukas, veršis' (= la. *teļš* < **teļšas*), turimus ir dabartinėse tarmėse.

Iš dabar vyraujančių variantų su galūnėmis *-ys* ir *-is*, atrodo, vis labiau ima įsigalėti (net bendrinėje kalboje) nominatyvai su *-ys* resp. oksitoninis formų kirčiavimas. Plg. bendrinės kalbos dubletą *smėlis* || *smėlyš*.

Pavyzdžiai iš tarmių: *alksnys* 'alksnis', *antakys* 'antakis', *barnys* 'barnis', *botkotys* 'botkotis', *brolys* 'brolis', *erškėtyš* 'erškėtis', *gluosnys* 'gluosnis', *gurkšnys* 'gurkšnis', *kalvys* 'kalvis', *kašnys* 'kašnis', *klonys* 'klonis', *koštuvys* 'koštuvis', *kurmys* 'kurmis', *latvys* 'latvis', *lepšys* 'lepšis', *lietuvis* 'lietuvis', *molys* 'molis', *vokietys* 'vokietis', *zuikys* 'zuikis', *žingsnys* 'žingsnis'. Atvirkščias reiškinys, tarmių *-is* vietoj bendrinės kalbos *-ys*, pasitaiko retai, pvz., *dāgis* 'dagys', *ėžis* 'ėžys', *gūrklis* 'gurklys'.

§ 342. A. sg. Dabar vartojamos formos su galūne *-i*, pvz., *brólĭ*, *dāgĭ*, laikytinos antrinėmis. Jos negalėjo fonetiškai išriedėti iš senovinių **brālijan*, **dagijan* → *brālijan*, **dagjan*. Kadangi prie n. sg. *dagys* senovinis akuzatyvas **dagijan* → *dagjan* nebetiko, tai pagal *vaikas* : **vaikan*, *akis* : **akin* ir kt. modelį šalia n. sg. **dagis* buvo pasidarytas akuzatyvas **dagin*, iš kurio išriedėjo dabartinė forma *dāgĭ*, savo galūne sutampanti su *i* kamieno akuzatyvu, plg. *vāgĭ*. Tai suartino šiuos abu linksniavimo tipus, davė impulsą jų sąveikai, kartu galėjo prisidėti prie n. sg. galūnės *-is* atsiradimo šalia *-ys*, plg. *rūšĭ* : *rūšis* = *brólĭ* : *x* (*x* = *brólis*).

Labai produktyvaus *ið* kamieno a. sg. galūnė *-i* ėmė brautis ir į *ið* kamieno paradigmą. Jau XVI–XVII a. raštuose pasitaiko a. sg. *-i* šalia n. sg. *-ias*, pvz., a. sg. *kraujĭ*, *kelĭ*, *išganytojĭ*, *sutvėrėjĭ* šalia n. sg. *kraujas*, *kėlias*, *išganytojas*, *sutvėrėjas*. Vietomis taip pasakoma ir dabar tarmėse, tačiau bendrinėje kalboje (ir daugelyje tarmių) dabar nusistovėjo modelis n. sg. *-ias* : a. sg. *-ia*, bet n. sg. *-ys*, *-is* : a. sg. *-i*.

§ 343. L. sg. Šio linksnio senovinės *ið*-kamienės formos dar pasitaiko senuosiuose raštuose ir (labai retai) dabartinėse tarmėse, pvz., *ámže* 'amžiuje' (šalia n. sg. *ámžias*), *išganytoje* 'išganytojuje', *kelė* 'kelyje' (n. sg. *kėlias*), *kraujė* 'kraujuje', *medė* 'medyje' (n. sg. *mėdžias*), *vėje* 'vėjuje'. Vietoj tokio tipo senovinių formų dabar paradigmoje įsigalėjo naujadarinės su galūne *-yje*, rečiau *-uje*. Šios galūnės vartojamos tiek buvusių *ið*, tiek ir *ið* kamienų paradigmoje. Galūnė *-yje* gali būti įsivesta iš *i* kamieno paradigmos, plg. *akyjė*. Bet ji galėjo atsirasti *ið* kamieno paradigmoje ir pagal modelį a. sg. **-an* (iš **-ān*) : l. sg. **-ājen* = **-en* (iš **-ēn*) : **-ējen* = **-in* (iš **-īn*) : *x*; *x* = **-ījen*. Galūnė *-uje* atsirado dėl *ju* ir (*i*)*jo* kamienų suartėjimo. Apie tai bus kalbama § 386.

§ 344. V. sg. Senovinės *įo*-kamienės formos dabar jau labai retos, pasi- taiko daugiausia tarmėse ir sen. raštuose, pvz., *kraujė, svetė* (<**svetjē*) arba *svečė* (su *č* iš kitų linksnių), *telė, vėje, velnė* (ir *vėlne, velne*), *mókytoje*. Daiktavardžių *įđ* kamienas dabar paprastai turi galūnę *-y* (oksitonai) arba *-i* (baritonai), pvz., *arklỹ, ožỹ, bróli, kūrmi*. Jos abi gali būti iš **-ijē* (su numestu *-e* dėl sisteminio trumpinimo ir *-ij-* resp. *-ij->-j*), plg. n. sg. *-ys, -is* iš **-ijōs*. Šias abi galūnes kartais gauna ir *įđ* kamieno daiktavardžiai, pvz., dial. *kely, svetỹ, dial. vélni (velnỹ), vėji*. Be to, dar plačiai vartojamos formos su (*i*)u kamieno galūne *-au* (ypač priesagų *-tojas, -ėjas* daiktavar- džiai), pvz., *mókytojau, rašytojau, pjovėjau, siuvėjau* ir *dievūliau, dial. bróliau, jáučiau, mūlkiau, svėčiau, tinginiau, vélniau, žiđpliau*. Apie tokias formas bus kalbama § 386.

Daiktavardis *brólis* bendrinėje kalboje ir daugelyje tarmių turi formą *brołaũ* (dial. ir *brólau*), pasidarytą pagal *sūnaũ* pavyzdį. Plg. dial. *žeñtau, Viñcau*, liaudies dainų *đuktau* ‘dukrelė’, Donelaičio raštuose *gaidaũ* ‘mano mielas, brolyti, širdelė’. Taigi vokatyvo formos dabar gerokai įvairuoja. Dar plg. dial. *ožiė, velniė* (*i* kamieno galūnė), *diđdule | diedūle* (*-e* kaip *viłke*), *bró(ł)*, *žmogėł* (§ 302), *Jōniai* (n. sg. *Jōnis*, plg. *Jōnai* šalia *Jōnas*).

Endzelynas Gars. ir form. 109–111, Otrębski Gramatyka III 16–22, Zinke- vičius Liet. dial. 216–221, Stang Vergleich. Gram. 188–197, Kazlauskas Istor. gram. 178–187.

1. Kas yra *įđ* kamienas ir kuo šis linksniavimo tipas iš seno skyrėsi nuo *o* kamieno? (§ 338).
2. Kuo *įđ* kamienas skyrėsi nuo *įđ* kamieno? (§ 339).
3. Kaip aiškinamas *įđ* kamieno formų sutrumpėjimas? (§ 340).
4. Paaškininkite n. sg. galūnės **-ijōs > *-ijas* virtimą *-j̄s*? (§ 341).
5. Aptarkite n. sg. galūnės *-is* kilmės problemą (§ 341).
6. Papasakokite apie n. sg. galūnių *-ias, -ys* ir *-is* sumišimą (§ 341).
7. Kaip aiškinama a. sg. formos su galūne *-i* kilmė? (§ 342).
8. Pasakykite kelis senovinės *įđ*-kamienės l. sg. formos su galūne *-e* pavyzdžius (§ 343).
9. Kaip atsirado šių linksniavimo tipų l. sg. forma su galūne *-yje*? (§ 343).
10. Paaškininkite l. sg. galūnės *-yje* atsiradimą (*i*)*įđ* kamieno paradigmoje (§ 343 ir 386).
11. Pateikite senovinės v. sg. formos su galūne *-e* pavyzdžių (§ 344).
12. Kaip aiškinama v. sg. galūnių *-y, -i* kilmė? (§ 344).
13. Paaškininkite šių v. sg. formų kilmę: *vedėjau* (§ 386), *brołaũ* (§ 344), *velniė* (§ 344), *bernel* (§ 302).

Užduotys: 20. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visas *o, įđ* ir *įđ* kamienų formas (tiek daiktavardžių, tiek kitų kalbos dalių) ir suskirstykite jas pagal kamienus (*įđ* kamie- niui skirkite tiksliai tas formas, kurios nebūdingos *įđ* kamieniui).

Nutūpē žvirblis kieme ant mėslyno ir čirškia laibu balseliu. Pribėgo katinas, sūgriebė žvirblį už sparnų ir rengiasi esti. Bet žvirblelis sako katinui: „Nė vienas ponas nevalgo pietų, prieš tai burnos nenusiprausęs“. Tada katinėlis padėjo žvirblelį ant smėlio ir ėmė kojele prausti burną. Paukštėlis pašoko iš vietos ir nuskrido vėjo greičiu. Labai užsirūstino nevidonas pelių karalius ir sako, kad kol bus gyvas, visuomet pirma pietus valgysias, o tik paskui grožiu rūpinsis. Taip katinai ir dabar tebedaro.

21. Iš 20-oje užduotyje išrinktų formų atskirkite tas, kurios: a) galūnėse turi iš seno trumpus balsius, b) su antrinės kilmės trumpaisiais galūnių balsiais (atskirai nurodykite sutrumpėjimus dėl Leskyno dėsnio), c) turi dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio pakitusį kirčiavimą.

i kamienas

§ 345. Iki šiol apžvelgti *ā, iā, ē* ir *ō, iō, i̇ō* kamienai, kurie sudaro dvi pirmąsias linksniuotes, yra produktyvūs dabartinės lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo tipai. Likusias III–V linksniuotes sudarantys kaitybiniai tipai, taigi ir *i* kamienas, yra neproduktyvūs ir nykstantys. Į jų paradigmas veržiasi produktyviųjų tipų fleksija. Antai šalia *i* kamieno formų g. sg. *vagišs*, i. sg. *vagimì*, n. pl. *vāgys*, d. pl. *vagims*, a. pl. *vagis*, i. pl. *vagimis*, l. pl. *vagysė* pasakome ir *vāgio, vagiù, vagiaī, vagiāms, vagiūs, vagiaīs, vagiuosė* su (*i*)*i̇ō* kamieno galūnėmis, plg. *svėčio, svečtù, svečiaī, svečiāms, svečiūs, svečiaīs, svečiuosė*. Tarmėse tokios formos labai plačiai įsigalėjusios.

§ 346. Prie *i* kamieno skiriami tokie daiktavardžiai, kurių kamiengalyje buvo *-i-*, besikaitaliojantis su ide. **ei*>lie. *ie* (balsių kaitos *i* eilė). Tai III linksniuotės daiktavardžiai, pvz., *rūšis, širdis, akis, vagis*. Daugumas jų yra moteriškosios giminės, pvz., *akis, angis, antis, ašis, avis, dalis, kartis, krósnis, krūtis, mirtis, naktis, pusnis, šaknis, ugnis, vilnis, viltis, žuvis*. Vyriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių yra nedaug, pvz., *dantis, debesis, dieveris, geluonis, vagis, žvėris*. Vienas kitas gali būti ir abiejų giminių (vad. bendrosios giminės), pvz., *delsuonis, grobuonis*.

Vyriškosios giminės daiktavardžiai, nykstant *i* kamieno paradigmai, gauna vyriškojo (*i*)*i̇ō* kamieno (I linksniuotės) galūnes: *vāgio, vāgiui, vagiù, vagiaī* ir t. t. Į moteriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių paradigmą braunasi moteriškųjų *iā* arba (tarmėse) *ē* kamienų fleksija (iš II linksniuotės), pvz., *ākiai, su akiā* kaip *valdžiai, su valdžiā*. Taigi aiški tendencija diferencijuoti linksniavimą pagal gimines.

Savo ruožtu *i* kamienas yra papildęs iš priebalsinių kamienų (V linksniuotės). Apie tai bus kalbama § 388, 396–405.

§ 347. Paradigma:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>avis</i>	<i>āvys</i>	N. -A. -V. <i>du vagiù, dvi avi</i>
G. <i>avišs</i>	<i>aviū</i>	D. <i>dviem avim</i>
D. <i>āviai, vāgiui</i>	<i>avims</i>	I. <i>dviēm aviīm</i>
A. <i>āvį</i>	<i>avis</i>	
I. <i>avimi</i>	<i>avimis</i>	
L. <i>avyjè</i>	<i>avysè</i>	
V. <i>aviēl</i>		

Senovinį kamiengalį sudarė balsis *i*, kuris kaitaliojosi su **ei > ie*. Tasai kamiengalis dar aiškiai matyti daugelio linksnių dabartinėse galūnėse, pvz., (-*i*-) n. sg., a. sg., i. sg., d. pl., a. pl., i. pl., d. -i. du. ir (-*ie*- iš **-ei*-) g. sg., v. sg.

Indoeuropiečių kalbose šių daiktavardžių kamiengalis galėjo turėti net tris balsių kaitos laipsnius: pamatinį **ēi, *ōi*, pailgintąjį **ēi, *ōi* ir silpnąjį **i*. Tos kaitos (*ēi : i*) relikto žymu ir lietuvių kalboje.

§ 348. N. sg. *-is* < ide. **-i-s*, plg. la. *avs* (dial. ir s. r. *avis*) 'avis', pr. *assis* 'ašis', s. sl. *gostb* 'svečias' (*-b* < *-is*), lot. *ovis*, skr. *ávis* 'avis', gr. *πόλις* 'miestas'. Daugelyje dabartinių indoeuropiečių kalbų galūnė *-is* yra anksti redukavusis ir išnykusi (plg. § 321).

§ 349. G. sg. *-ižs* < **-eīs*, plg. s. la. ir dial. *avis* (b. k. *avs*), s. sl. *gosti* (*-i* iš **-eis*), gr. dial. *πόλεις*, oskų *aeteis* 'dalies'.

Baltų **-eis* gali būti iš kamiengalio *-ei-* ir galūnės *-s*. Kitos indoeuropiečių kalbos rodo buvus formas su dvejopu kamiengaliu: *-ei-* / *-oi-* ir *-i-*. Plg. skr. *ávyas* < **ōvi-es* ir *agnés* 'ugnies' (*-ēs* iš **-ēi-s*), gotų *qēnais*¹⁵⁹ 'žmonos' (*-ais* iš **-ōi-s*). Prie kamiengalio *-i-* būdavo dedama visa galūnė **-ēs* / **-ōs*, o prie kamiengalio *-ei-* – redukuotoji **-s*. Dar plg. gr. *οἶός* 'avies' < **ōvi-ōs* ir *πόλις* 'miesto' < **pōlēi-s*. Baltai (ir slavai) bus paveldėję formas su kamiengaliu *-ei-*.

§ 350. D. sg. dabar turi dvejopas formas, vyriškosios giminės daiktavardžių su galūne *-iui* (pvz., *vāgiui*) ir moteriškosios giminės daiktavardžių su galūne *-iai* (pvz., *āviai*). Tai antrinės kilmės formos, pasidarytos sekant (*i*)*įd* resp. *iā* kaimenių pavyzdžiu: *vāgiui* pasidaryta pagal *svēčiui* (su I linksniuotės galūne), *āviai* – pagal *maččiai* (su II linksniuotės galūne). Dvejopumas susijęs su pastangomis diferencijuoti skirtingų giminių formas. Juk visų kitų linksniavimo tipų daiktavardžiai lietuvių kalboje tu-

¹⁵⁹ Gotų kalbos tekstų raidės *q* tarimas ne visai aiškus: duslusis labializuotas gomurinis priebalsis arba *kv* tipo dvigarsis.

ri aiškiai pagal gimines diferencijuotą datyvo fleksiją: vyriškosios giminės daiktavardžiai galūnę *-ui* (*vilkuī, óžiui, sūnuī...*), moteriškosios – *-ai* arba *-ei* (*šāikai, mařčiai, kātei...*).

Tokios naujadarinės datyvo formos XVI–XVII a. raštuose dar retos. Kai kurie autoriai jų visai nevartojo, pvz., Vilentas, Daukša. Kiti – retai tevartojo, pvz., Vaišnoras, Petkevičius, Sirvydas. Kiek dažniau jos pasitaiko Mažvydo ir Bretkūno raštuose. Apskritai dažnesnės vyriškosios negu moteriškosios giminės naujadarinės formos. Šiaip jau XVI–XVII a. raštuose visuotinai vartotos senosios *i* kamieno datyvo formos, tos pačios vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardžių. Tos senovinės formos buvo dviejų rūšių: 1) su galūne *-ie*, pvz., *vāgie* ‘vagiui’, *āvie* ‘aviai’, ir 2) su galūne *-i*, pvz., *vāgi* ‘vagiui’, *āvi* ‘aviai’. Pavyzdžiai iš senųjų raštų: *didc̄aufei dalie* MT 239a₁₀ ‘didžiausiai daliai’, *ugnie ir wetrai* MT 249a₁ ‘ugniai ir vėtrai’, *vgni vmžinay* PS II 160₁ ‘amžinai ugniai’, *wieβpati fawamuy* PK 154₂₆ ‘savam viešpačiui’, *āki tawai* DP 519₄₄ ‘tavai akiai’, *ligoni funkīy negalinčiam* PS II 129₃₋₄ ‘sunkiai sergančiam ligoniui’.

Abiejų rūšių senovinės formos išliko ir dabartinėse tarmėse. Datyvo galūnė *-ie* dabar labiau būdinga žemaičių tarmei (tariama žemaitiškai: *-ėi* kur sakoma *pēins* ‘pienas’, *-ī* kur *pīns* ir *ē* kur *pēns*), bet pasitaiko ir rytiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose, pvz., Gervėčių šnektoje (čia *-ie* išliko nepakitusi). Iš senųjų autorių gausiai ją vartojo Vaišnoras, retai Daukša (*Wieβpatie* DP 18₈ ‘viešpačiui’). Dar plg. *prieg krikβtie* AK 7₁₈ ‘prie krikšto’ su *-ie* prie *ō* kamieno daiktavardžio prielinksninėje konstrukcijoje.

Galūnę *-i* (kartais ji numetama) dabar vartoja pietų aukštaičiai ir jų artimesni kaimynai, nors pasitaiko vietomis ir vidurio Lietuvoje. Dar plačiau ji vartojama prielinksninėse konstrukcijose, kur dedama ir kitų kamienų daiktavardžiams, pvz., *prieg kēli* ‘prie kelio’, *lig vākari* ‘iki vakaro’, *po laiki* ‘po laiko’. Senuosiuose raštuose datyvo galūnė *-i* (taip pat kartais numetama) labai dažna: ją vartojo iš įvairių aukštaičių patarmių ploto kilę autoriai, pvz., Bretkūnas, Daukša, Sirvydas.

Pirmykšte *i* kamieno datyvo galūne laikoma *-ie* < **-ei*, plg. la. dial. *avi* (*-i* iš *-ie* < **-ei*), pr. *nautei* ‘vargui’, s. sl. *gosti* (*-i* iš **-ei*), lot. *ovī* (*-ī* iš **-ei*).

Galūnę **-ei* kai kurie kalbininkai linkę kildinti iš ide. **-ēi-ēi* (=skr. *agnayē*) dėl dviejų *ei* haplogijos. Tačiau visiško aiškumo nėra, žr. Stang Vergleich. Gram. 207, Kazlauskas Istor. gram. 143–146, Szemerényi Einführung 161–162, Mažiulis Balt. deklin. 288–297, Савченко Сравн. грам. 207–208, Barschel ZfSl 1974 2 181–182.

Galūnė *-i* negali būti paveldėta *i* kamieno d. sg. galūnė: nė viena indoeuropiečių kalba nerodo čia buvus galūnės **-i*. Kalbininkai linkę manyti,

kad ši galūnė buvo įsivesta iš priebalsinių kamienų. Baltų kalbose *i* ir priebalsiniai kamienai glaudžiai susiję. Žemaičiai abiem linksniavimo tipams turi tą pačią galūnę *-ie* (pvz., *ākie* ‘akiai’ ir *sēserie* ‘seseriai’), daugelis aukštaičių taip pat galėjo abiem linksniuotėms įsivesti priebalsinių kamienų galūnę, taigi pagal *sēseri* ‘seseriai’ pasidaryti ir *āki* ‘akiai’. Priebalsinių kamienų galūnė *-i* turi atitikmenį graikų kalboje, pvz., *νοκτί, ποδί* ir kt. Tačiau tokie priebalsinių kamienų datyvai irgi sudaro problemą, nes daugelio kalbų duomenys rodo buvus priebalsinių kamienų paradigmoje ide. **-ei*, o ne **-i*. Linkstama manyti, kad formos su *-i* yra senovinės lokatyvo, o ne datyvo formos. Plg. lietuvių ad. sg. *širdi-pi* su postpozicija *-pi* prie 1. sg. **širdi*. Aiškinama taip. Kadangi *ā* ir *ē* kamienų d. sg. ir 1. sg. galūnės buvo vienodos (plg. *šāikai, žēmei* su *-ai, -ei* < **-āi, *-ēi* ir *šakojē, žēmēje* su *-oje, -ėje* < 1. sg. **-āi + ēn, *-ēi + ēn*), tai ilgainiui ir 1. sg. **širdi* imta vartoti ne tik lokatyvui, bet ir datyvui reikšti. Tačiau visiško aiškumo anaipatol nėra, žr. van Wijk ZslPh XII 243–246, Stang Vergleich. Gram. 207–208, Kazlauskas Istor. gram. 144–146, Mažiulis Balt. deklin. 288–297, Савченко Сравн. грам. 207–208.

Iš XVI–XVII a. raštų (Daukšos, Vilento, Chilinskio ir kt.) matyti, kad šalia *-i* būta dar galūnės *-ij* (rašoma *-ij, -iy* ir pan.), greičiausiai pasidarytos iš *-i* pagal *-ui, -ai, -ei* modelį. Mažvydo ir Slavočinskio raštuose taip užrašyta galūnė galėjo atspindėti pietų žemaičių *-ij*, atitinkančią aukštaičių **-iej*. Plg. latvių bendrinės kalbos formą *avij* ‘aviai’. Apie tokias lietuvių senųjų raštų formas žr. Kazlauskas Istor. gram. 141–143, Zinkevičius LKK XV 164–165.

§ 351. A. sg. *-i* < **-iñ* yra ide. **-i-n/*-i-m* tęsinys, plg. la. *avi*, pr. *nautin*, s. sl. *gostb* (*-b* < **-in*), gr. *πόλιν*, skr. *ávim*.

§ 352. I. sg. *-imi* < **-i-mí* ar **-i-mí*. Buvus **-mí* rodo šiaurės žemaičių tarimas, plg. *vāgimi* (su nepaplatėjusiu *-i*). Tačiau s. sl. *gostbmb* verčia rekonstruoti **-mí*. Balsio ilgumas resp. siaurumas žemaičių tarmėje gali būti įsivestas iš daugiskaitos, plg. *vāgimis* < **vāgimís*. Tačiau ir daugiskaitos galūnės balsio ilgumas ne visai aiškus. Tai aptarta § 307.

Galūnė **-mí* lietuviai deda tik *i, (i)u* ir priebalsinių kamienų daiktavardžiams, pvz., *akimi, sūnumi, seser(i)mi*. Tarmėse vietomis ją dar turi įvardžiai, pvz., *tuomi* ‘tuo’. Slavai šią galūnę apibendrino visiems linksniavimo tipams, išskyrus *ā* kamieną. Instrumentalį su **-bh(i)* turėjo armėnų kalba. Tasai **-bhi* įžiūrimas ir graikų dalelytėje *-φι* (Mikėnų įrašuose *-pi*). Spėjama, kad tokios vienaskaitos instrumentalio formos pasidarytos daugiskaitos pavyzdžiu, plg. **-mís/*-bhis* (§ 307). Kitose indoeuropiečių kalbose vienaskaitos instrumentalio formos gerokai įvairuoja ir nelengva rekonstruoti praformą.

Šalia sveikos galūnės *-imi* yra ir sutrumpintas variantas *-im̃* (sisteminis formų trumpinimas), pvz., *vagiim̃, akiim̃* (atitinkamai ir *sūnuim̃* šalia *sūnumi*). Jos pasitaiko jau XVI–XVII a. raštuose. Iš senųjų tekstų matyti, kad trumposios formos anksčiausia įsigalėjo rytų Lietuvoje. Dabar jas jau vartoja ne tik rytų, bet ir vakarų lietuviai. Neretos ir bendrinėje kalboje, raštuose.

Senuosiuose raštuose ir tarmėse pasitaiko moteriškosios giminės daiktavardžių forma su galūne *-i*, pvz., *su avi* ‘su avimi’. Plg. la. *avi*. Galūnė *-i* galėtų būti kildinama iš **-ī* ir lyginama su sanskritu (vedų) galūne *-i*, jeigu tik mūsiškės formos nėra analogiškai pasidarytos derinantys prie i. sg. *šakà, katè* šalia a. sg. *šāką, kātę*.

Dabar gana plačiai vartojamos naujadarinės formos (ypač moteriškosios giminės) su *iō* ir *iā* kamienų galūnėmis, pvz., *vagiū, aviā*. Apie jas bus kalbama § 365–366.

§ 353. L. sg. *-yjè* yra analoginis darinys šalia 1. pl. *-ysè* pagal *šakoje* : *šakosè, žėmėje* : *žēmēsè* modelį. Sprendžiant iš ad. sg. *aki-pi* (kur **aki* yra lokatyvas su priebalsinių kamienų kilmės galūne), lauktume ne *-yjè*, bet *-ijè*. Tokia galūnė buvo vartojama Mažojoje Lietuvoje, sutrumpinta *-ij* turima ir dabar pietų aukštaičių ir jų kaimynų plote. Senesnę galūnę *-è(jè)* išlaikė žemaičiai (dabar taria *-ie*). Senieji raštai rodo, kad anksčiau ją dar turėjo artimesni aukštaičiai (Kazlauskas Istor. gram. 150–154). Tokią galūnę turi taip pat latvių tarmės (taria *-ē*). Čia visur prieš postpoziciją **én* kalbininkai žiūri senovinę *i* kamieno 1. sg. galūnę **-ēi* (ide. papildintojo laipsnio kamiengalis), plg. gr. dial. *πόληι*, skr. (vedų) *agnā* (su *-ā < *-ē* vietoj **-ēi*), s. sl. *gosti* (*-i* iš **-ei* ar **-ēi*), got. *qēnai* (*-ai* iš **-ēi*).

Šalia sveikų galūnių *-ije* resp. *-yje*, žė. *-ėje* (tokią dar vartojo Mažvydas, pvz., *nakteie* Mž. 26₃ ‘naktyje’) plačiai įsigalėjo sutrumpintos (sisteminis trumpinimas!) *-ij* resp. *-y*, žė. *-ėj* (tik senesniuose raštuose) ir *-è (> -ie)* su numestu balsiu arba ir jotu, pvz., *akij* (ir *-iī*) resp. *akÿ(j)*, žė. *akĕ(j)* > *ākīe*. Trumposios formos vartojamos jau XVI–XVII a. raštuose. Iš jų matyti, kad trumpieji variantai bene anksčiausia įsigalėjo žemaičių tarmės plote.

Ne visai aišku, kaip reikia traktuoti Sirvydo raštų pavyzdžius, kurių galūnė parašyta *-ij*, *-yj*, *-iy* (= ryt. *-īji < *-ījē*, *-īj* ar gal tik *-i?*).

§ 354. V. sg. *-iē < *-ei*, plg. s. sl. *gosti* (*-i < *-ei*), skr. *ávē* (*-ē* iš **-ei*). Tai senovinis grynas kamienas, be galūnės, su pamatiniu kamiengalio balsio laipsniu. Plg. *i* : *ei > ie* kaitą žodžių šaknyse, pvz., *prašvito* : *šviččia* (§ 126). Žemaičiai vietoj vokatyvo vartoja nominatyvą.

§ 355. N. pl. *-ys* (= la. ir pr. *-is*), kaip rodo s. sl. *gostoje*, kildintina iš **-iĕs*. Šios galūnės sisteminis trumpinys *-iĕs* išriedėjo į *-ys*. Rekonstruoti ji galūnė **-iĕs* pasidaryta vietoj ide. **-eĭes* (**-ēi-ēs*), plg. skr. *avayas* ‘avys’.

gr. πόλεις (-εις < *-ejes), lot. *hostēs* 'priešai' (-ēs < *-ejes), dėl kitų linksnių, turinčių kamiengalį *-i-*, įtakos, plg. d. pl. *avi-mus*, i. pl. *avi-mis* ir t. t. Ide. *-ejes refleksas gali būti išlikęs rytų aukštaičių vilniškių galūnėje *-ies*, pvz., *ākies* 'akys', jeigu tik ši nėra naujadaras, pasidarytas pagal *šakōs* : *šākos*, *katēs* : *kātēs* modelį. Visi šie klausimai tyrėjų neretai diskutuojami, žr. Stang Vergleich. Gram. 211–212, Kazlauskas Istor. gram. 198–199 ir LP XIV 7–17, Zinkevičius Liet. dial. 232, Mažiulis Balt. deklin. 297–304, Schmalstieg BLL 197–201.

§ 356. G. pl. *-iū* < balt. *-iōn kildintina iš ide. *-iōm (*-i-ōm) ar *-iūm*, plg. la. *avju*, gr. dial. *πολλῶν*, av. *-yqm*. Plg. tai, kas pasakyta § 329.

§ 357. D. pl. *-ims*, s. lie. *-imus*, pvz., *avimus*. Plg. la. dial. *avim(s)* (la. b. k. *avīm* turi *ī* dėl *ā*, *ē* kamienų įtakos), pr. *crixtiānimans* 'kriekščionims', s. sl. *gostbmъ*, got. *qēnim*. Lietuvių galūnėje *-imus* slypi senovinis kamiengalis *-i-* ir galūnė *-mus*, aptarta § 305. Dabar plačiai įsigalėjo formos *be-s*, pvz., *avim* 'avims'. Jos aptartos § 281.

§ 358. A. pl. *-is* < *-īš, plg. ill. pl. *akýs-na* (§ 408), 1. pl. *akys-è* (§ 360), la. a. pl. *avis* šalia 1. pl. *avīs*. Bet pr. *ackins*, gr. dial. *πόλις*, got. *qēnins* rodo buvus ide. *-i-ns. Rytų baltų *-īš galėjo atsirasti *ā* kamieno *-ās pavyzdžiu arba *-is* < *-īš* yra iš senesnės *-īš.

§ 359. I. pl. *-imis* < *-i-mīš, plg. š. žė. *àvimis* (*-is* < *-īš), s. sl. *gostbmi* (*-bmi* < *-imīš). Taigi lietuvių galūnėje *-imis* slypi senovinis kamiengalis *-i-* ir galūnė *-mīš, aptarta § 307. Dabar pasakomos ir sutrumpintos formos su galūne *-imīs*, pvz., *avimīs* 'avimis'. Toks trumpinimas aptartas § 146. Sakoma ir *be-s*, pvz., *avimī* 'avimis'. Tai senovinė i. du. forma, aptarta § 281.

§ 360. L. pl. *-ysè* < a. pl. *-īš + *-én, kaip ir *ā*, *ō* kamienų *-ose*, *-uose* (§ 308, 333). Senieji raštai ir kai kurios rytų aukštaičių vilniškių šnekts dar turi išlaikę senovinį lokatyvą su galūne *-isu*, pvz., *akisū*. Tai labai senų laikų veldinys, plg. s. sl. *gostbchъ*, skr. *avišu* (*-išu* vietoj *-isu*). Dabar vilniškių plote jį baigia išstumti iš vartosenos naujesnis variantas *-ysu* (*aký-su*) su *ī* iš postpozicinių formų, plg. *akysè*, ill. pl. *akýsna*. Žemaičiai galūnę *-isu* buvo išlaikę iki pat XIX a., žr. § 308. Vietomis pietų žemaičiai ir vakarų aukštaičiai dabar vartoja galūnę *-ise* su *-e* vietoj *-u* iš *-ose*, *-uose*.

Apie dvejopą 1. pl. formų kirčiavimą (*akysè* ir *akýse*), variantą su galūne *-ysa* (ir rytų aukštaičių antrine galūne *-yse*), taip pat trumpinius su *-jys/-ýs* kalbama § 308.

§ 361. N. -a. du. Moteriškosios giminės daiktavardžiai turi galūnę *-i*, pvz., *dvi aki*. Čia *aki* < *akī, plg. s. sl. *gosti*, skr. *agnī*. Galūnė fonetiškai sutapo su *ā* kamieno *-i* < *-ie (§ 309). Vyriškosios giminės daiktavardžių vartojamos *jō* kamieno pavyzdžiu pasidarytos formos, pvz., *dū vagiū* (plg. *dū*

svečiū). XVII a. viduryje, D. Kleino liudijimu, žemaičiai dar buvo išlaikę senovinę ir vyriškosios giminės formą su galūne *-i*, pvz., *du krikščioni, du wiespati* (PLKG 551). Jos reliktu galbūt laikytina Pagramančio šnektos forma *dù šuni* (Jonikas Pagram. tarm. 48).

Šiaurės žemaičiai, skiriantys **-i* ir **-ie* refleksus, moteriškosios giminės daiktavardžiams dabar yra apibendrinę *-ę* tarimą (iš *īā* kamieno).

§ 362. D. du. *-im* ir i. du. *-im̃* sutrumpinta iš senesnių galūnių d. 'du. *-imu/-ima*, i. du. *-im̃/-im̃à*, plg. *padėk žmonimū* Dievėniškės '... žmonėms', *akim̃* Liškiavà 'akimis', *ṽyrai naktim̃à kùlia* Nočia '... naktimis...', *po akima* BrP I 116₁₀ 'po akimis'. Dar plg. s. sl. d. -i. du. *gost̃ma*. Lietuvių galūnėse *-ima*, *-imu*, *-imi* slypi senovinis kamiengalis *-i-* ir galūnės *-ma*, *-mu*, *-mi*, aptartos § 310.

Endzelynas Gars. ir form. 118–122, Otrebski Gramatyka III 36–44, Stang Vergleich. Gram. 206–213, Zinkevičius Liet. dial. 229–247, Kazlauskas Istor. gram. 192–218, Szemerényi Einführung 160–165, Савченко Сравн. грам. 206–209.

§ 363. Akūtinės šaknies baritonų (I kirčiuotė), pvz., *ántis, kár-tis, krósnis, páltis, rūšis, svirtis, tóšis, viltis*, išlaikytas pastovus visos paradigmos šaknies kirtis: *krósnis, krósnies, krósniai, krósnį, krósnimi, krósn-nyje, krósnie! krósnys, krósnių, krósnims, krósnis, krósnimis, krósnyse, dvi krósñi, dviem (dviēm) krósñim*. Kai kurie iš šių daiktavardžių, pvz., *rūšis, viltis*, anksčiau buvo vartojami nedideliame lietuvių kalbos plote. Išplitę kitose tarmėse, jie (kaip tokiais atvejais paprastai būna) gavo tvirtagalę priegaidę ir imti kirčiuoti pagal IV kirčiuotę, taigi, *rūšis, viltis*, a. sg. *rūš̃i, vil̃t̃i*. Toks kirčiavimas dabar labai įsigalėjęs ir braunasi į bendrinę kalbą.

Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonų (II kirčiuotė) dabar beveik nėra. Paprastai tokiu laikomas tik daiktavardis *dūrys*, bet ir į jo paradigmą jau braunasi oksitoninės formos: *dūru, dūrim̃s || durim̃s, duris, dūrimis || durimis, dūryse || durysė*. Daukšos kalboje II kirčiuotės daiktavardžių buvo daugiau, pvz., *buītis, mīrtis, ūgnis, ūsnis*. Anuomet buvo kirčiuojama taip: *ūgnis, ūgnies, ūgniai, ūgñi, ūgnimi, ūgnyje (ūgnije?)*, *ūgnys, ūgnių, ūgnims, ugñis, ūgnims, ūgnyse, dvi ugñi, dviem (dviēm) ūgnim̃*. Rytų Lietuvoje vietomis ir dabar dar vienas kitas daiktavardis ištiesai ar didžiaja dalimi senoviškai tebekirčiuojamas ar neseniai buvo kirčiuotas, pvz., *buītis, ūgnis, aņglis*. Pastarojo žodžio plačiau įsigalėjo nominatyvas *anglis* (bet *aņglies, aņglimi, aņglyje, aņgliū..*), galbūt pagal *ā* kamieno *rak̃ā*: *raņkos* modelį. Tačiau daugelyje tarmių ir bendrinėje kalboje

dabar šie daiktavardžiai paprastai kirčiuojami pagal IV kirčiuotę: *anglis*, *-iēs* ir t. t.

§ 364. Oksitonų kirčio šokinėjimas matyti iš akūtinės šaknies daiktavardžio (III kirč.) *širdis* ir trumposios (resp. cirkumfleksinės; IV kirč.) šaknies pavyzdžio *akis* paradigmų:

	Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N.	<i>širdis akis</i>	<i>širdys ākys</i>	N. -A. <i>dvi širdi aki</i>
G.	<i>širdiēs akiēs</i>	<i>širdziū akiū</i>	D. <i>dviem širdim akim</i>
D.	<i>širdžiai ākiai</i>	<i>širdims akims</i>	I. <i>dviem širdiū akiū</i>
A.	<i>širdį ākį</i>	<i>širdis akis</i>	
I.	<i>širdimī akimī</i>	<i>širdimis akimis</i>	
L.	<i>širdyjē akyjē</i>	<i>širdysē akysē</i>	
V.	<i>širdiē! akiē!</i>		

Abi kirčiuotes skiria dėl Sosiūro-Fortunatovo dėsnio kitaip kirčiuojamos a. pl. ir n. -a. du. formos. Vienaskaitos nominatyvas su *-s, skirtingai negu *ō* kamieno paradigmoje, išlaiko galūnės kirtį: *širdis*, *akis* (plg. *rýtas*, *vīlkas*, bet atitinkamos įvardžių formos *katrās*, *anās*). Oksitoninį kirtį išlaiko ir i. sg. formos su *-mi*: *širdimī*, *akimī*. V. sg. taip pat turi galūnės kirtį: *širdiē*, *akiē*. Kiti linksniai kirčiu nesiskiria nuo tokios pat darybos *ā* resp. *ō* kamieno formų: *širdiēs* : *galvōs*, *širdžiai* : *gālvai* : *rýtui*, *širdį* : *gālvą* : *rýtą*, *širdyjē* : *galvojē*, *širdys* : *gālvos*, *širdziū* : *galvū* : *rytū*, *širdims* : *galvōms* : *rytāms*, *širdis* : *gālvās* : *rýtus*, *širdimis* : *galvomis*, *širdysē* : *galvosē* : *rytuosē*, *dvi širdi* : *gālvī*, *dviem širdim* : *galvóm* : *rytām*, *dviem širdiū* : *galvōm* : *rytaim*.

Endzelynas Gars. ir form. 122, Stang Vergleich. Gram. 293–294, Skardžius Kirčiavim. 37.

§ 365. Kaip jau buvo nurodyta, į vyriškosios giminės daiktavardžių *i* kamieno paradigmą braunasi (*i*)*į*š kamieno galūnės. Toks brovimasis prasidėjo tada, kai *i* ir *i*jo kamienų paradigmos atsirado homoniminė n. sg. galūnė *-is*, pvz., *krósnis* : *brólis* (vietoj *brólis*), ir homoniminė a. sg. galūnė *-i*, pvz., *krósnī* : *brólī* (iš **brálin*). Šių linksnių pavyzdžiu imta viendinti ir kitų linksnių fleksiją. Ėmė įsigalėti *i*jo kamieno galūnės *i* kamieno paradigmoje, o ne atvirkščiai, nes *i*jo kamienas buvo gausesnis už *i* kamieną. Senuosiuose raštuose naujadarinės *i* kamieno formos su (*i*)*į*š kamieno galūnėmis dar retos. Štai keli jų pavyzdžiai: g. sg. *šmercza* Mž. 247, 'mirties' (~ *smerčio*), d. sg. *krikščionių* AK 6₃, n. pl. *pagonei* BrB Ephes. 3 'pagonys' (~ *pagoniai*), d. pl. *krikščioniems* BrP II 78_{24–25} 'krikščio-

nims' (~ *krikkščioniams*), a. pl. *mieščziōnius* DP 22₁₅ 'miesčionis', *wageis* BrB Hos. 7 'vagimis' (~ *vagiais*). Dabar bendrinėje kalboje tebėra išlaikyta sveika visa *i* kamieno paradigma, tik vienaskaitos datyvui reikšti vartojamos naujadarinės formos su (*i*)*į* kamieno galūne *-iui*, pvz., *vāgiui*.

Iš tarnių sveikiausių vyriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių paradigmą išlaikė žemaičiai. Čia tebevartojamos senovinės net d. sg. formos su galūne *-ie*. Tik retai vartojama dviskaita ir čia jau turi naujadarines formas su (*i*)*į* kamieno galūnėmis, pvz., n. -a. *dū vagiū*, d. -i. *dūm vagiūm* (plg. *dū svečiū*, *dūm svečiūm*). Kaip gretiminės, kartais (dažniau rytinėje dalyje) pavartojamos ir naujadarinės formos d. sg. *vāgiuo* 'vagiui', i. sg. *vagiū* 'vagimi' (plg. *svėčiuo*, *svečiū*). Paauskštaityje jau pasakoma g. sg. *vāgio* 'vagių', n. pl. *vagiāi* 'vagys' d. pl. *vagiāms* 'vagims', a. pl. *vagiūs* 'vagių', i. pl. *vagiāis* 'vagimis', l. pl. *vagiūsė* 'vagyse' (plg. *svečiūsė*).

Vakarų aukštaičių plote *i* kamieno paradigma tebėra sveika, tik d. sg. turi naujadarinę formą su galūne *-ui*, pvz., *vāgiui*. Kaip gretiminės čia kartais pavartojamos ir kitų linksnių naujadarinės formos, tik jos retos, kiek dažnesnė i. sg. *vagiū*.

Rytų Lietuvoje naujadarinės formos labiau įsigalėjo ir vietomis baigia stumti iš vartosenos senovines *i* kamieno formas. Tačiau ne visur vienodai, be to, neretai skiriasi atskirų daiktavardžių paradigmos, pvz., daug kur sakoma *vagiāi*, *vagiāms*, *vagiūs*, *vagiāis*, *vagiūose*, bet *dañtys*, *dantim*, *dantis*, *dantiñ*, *dantiyse*. Yra ir ištisai į *i* paradigumą perėjusių daiktavardžių: vietomis sakoma *añglis*, *añglio*, *añgliū*, *añgliai*, *-iams...*, net *dañtys*, *dañčio* ir t. t.

§ 366. Į moteriškosios giminės daiktavardžių *i* kamieno paradigmą braunasi *iā*, tarmėse ir *ē*, kamieno galūnės, pvz., d. sg. *ākiai* (dial. *ākei*), i. sg. *akiā* (dial. *akē*). Vakarų aukštaičių tarmėje, iš kurios kilo mūsų bendrinė kalba, *i* ir *iā* (resp. *ē*) kamienų paradigmos homoniminių galūnių neturėjo. Sąveikai impulsą čia davė kitos priežastys. Kaip jau nurodyta, vienaskaitos datyvo forma *ākiai* atsirado dėl pastangų diferencijuoti fleksiją pagal gimines. Kadangi visų kitų linksniavimo tipų daiktavardžiai turi skirtingą abiem giminėms vienaskaitos datyvo fleksiją (vyr. g. *-ui*, mot. g. *-ai*), tai ir *i* kamieno daiktavardžiai šalia vyriškosios giminės naujadarinių formų su *-iui* (*į* kam.) gavo moteriškosios giminės formas su *-iai* (*iā* kam.). Vienaskaitos instrumentaliao formos *akiā* 'akimi' atsiradimas aiškintinas siekimu išvengti vienaskaitos ir dviskaitos resp. daugiskaitos instrumentaliao formų sutapimo (tokios homonimijos lietuvių kalba nepakenčia, žr. Zinkevičius K XXV, 1, p. 96–98), plg. i. sg. *akimi* > *akiñ*, i. du. *akimā* → *akimi* > *akiñ*, i. pl. dial. *akiñ* 'akimis' (iš dviskaitos). Forma *akiā* vartojama (šalia *akimi*) jau senuosiuose raštuose, pvz., *akia* PK 46₁₅, *širdžia* DP 32₂₃, ryt. *širdžiu* PS I 238₂₃ 'širdimi' (ryt. *-u* iš **-ą*).

Žemaičiai iš seno turėjo homoniminę *i* ir *ē* kamienų vienaskaitos lokatyvo galūnę *-ė(je)*, pvz., žė. *akē* > *akīte* 'akyje' (§ 353) ir *žēmē* > *žēmīte* 'žemėje'. Todėl čia *i* kamieno paradigmą ėmė ardyti ne *iā*, bet *ē* kamienas. Vienaskaitos lokatyvo pavyzdžiu anksti

buvo suvienodintas ir daugiskaitos lokatyvas: kaip *žēmēse* imta sakyti ir *akēsē* 'akyse' su *ē* kamieno galūne. Tokio tipo daugiskaitos lokatyvą vartojo jau Mažvydas, pvz., *debefesju* 293₁ 'debesyse'. Iki šių dienų *i* kamieno formas (su galūne *-yse* arba *-ise*) išlikę tik vietomis papaukštaičio žemaičiai. Labai intensyvi buvo *i* ir *ē* kamieno baritonų sąveika. Ją spartino pirmiausia labai pagausėję žemaičių tarmėje *ē* kamieno baritonai (praktiškai čia įsiliejo ir *iā* kamieno baritonai, žr. § 315), ėmę visai nustelbti negausius *i* kamieno baritonus, kuriuos greit imta keisti *ē* kamieno atitikmenimis, pvz., sakyti *ántē*, *kártē*, *klētē*, *krósnē*, *nósē*, *páltē*, *smiltē*, *tóšē*, *váltē* vietoj *ántis*, *kártis*, *klētis*, *krósnis*, *nósis*, *páltis*, *smiltis*, *tóšis*, *váltis*. Tokios naujadarinės formos ypač paplitusios žemaičių tarmės ploto pietryčių dalyje, kur fonetiškai gerokai suartėjo senovinių **i* ir **ē* refleksai nekirčiuotose galūnėse. Beje, čia ne visur dabar lengva atskirti, kur esama fonetinio galūnių sutapimo ir kur analogijos, pvz., neretai kalbininkai ginčijasi dėl g. sg. *kártes* 'karties', *gėrvės* 'gervės' ir *káojes* 'kojos' galūnių traktavimo, žr. Girdenis K VI 34, Zinkevičius Liet. dial. 243, Rosinas K XXIII(1) 51, Vitkauskas K XXVII(1) 82.

Rytų Lietuvoje, kur *e > i*, fonetiškai sutapo *i* ir *ē* kamienų vienaskaitos akuzatyvo galūnė, plg. *žēmi* 'žemė' ir *ākį*. Vienaskaitos akuzatyvo pavyzdžiu vietomis (ypač pietų aukštaičių plote) buvo suvienodintas ir daugiskaitos akuzatyvas: sakoma *akēs* 'akis'. Pasitaiko ir kitų linksnių formos su *ē* kamieno galūnėmis, ypač n. pl. *ākēs* 'akys'. Kaip ir žemaičių tarmėje, čia vietomis *ē* kamieno baritonai (širvintiškių ir jų kaimynų plote) į juos įsiliejo ir *iā* kamieno baritonai, žr. § 315) baigia nustelbti negausius *i* kamieno baritonus: plačiai sakoma, pvz., *ántē* 'antis', *ánkštē* 'ankštis', *kártē* 'kartis', *nósē* 'nosis', *páltē* 'paltis', *svirtē* 'svirtis', *úsnē* 'usnis' ir kt.

Zinkevičius Liet. dial. 241–247, Kazlauskas Istor. gram. 200–218 ir BCЯ V 71–107, Girdenis K VI 29–36, Laigonaitė LKG I 225–226, Rosinas K XXIII(1) 49–54, Vitkauskas K XXVII(1) 80–82.

1. Kurie lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo tipai yra produktyvūs ir kurie nykstantys? (§ 345).

2. Kokie daiktavardžiai priskiriami *i* kamieniui? (§ 346–347).

3. Trumpai aptarkite iš eilės kiekvienos linksnių galūnės istoriją (§ 348–362).

4. Kurio linksnio formos bendrinėje kalboje yra antrinės, pasidarytos kitų linksniavimo tipų pavyzdžiu? (§ 350).

5. Kokios senesnės d. sg. formos vartojamos senesiuose raštuose ir šių dienų tarmėse? (§ 350).

6. Kodėl d. sg. *vāgie* 'vagiui' yra senesnė negu *vāgi* 'vagiui'? (§ 350).

7. Kaip aiškinama d. sg. *vāgi* 'vagiui' kilmė? (§ 350).

8. Kaip aiškinama senųjų raštų d. sg. formos *vagij* kilmė? (§ 350).

9. Ką žinote apie i. sg. galūnės *-imi* kilmę? (§ 352).

10. Kodėl šalia i. sg. *vagimi* sakoma ir *vagiim̃*? (§ 352 ir 146).

11. Ką žinote apie i. sg. formą *avi* 'avimi'? (§ 352).

12. Koks ryšys tarp l. sg. galūnių *-yje* ir (dial.) *-ije*? (§ 353).

13. Kokia žemaičių l. sg. formos *ākīe* < **akē(jē)* kilmė? (§ 353).

14. Kodėl trumpinamos l. sg. formos? (§ 353 ir 146).

15. Kaip aiškinamas n. pl. galūnės *-ys* atsiradimas? (§ 355).

16. Ką žinote apie rytų aukštaičių vilniškių n. pl. *ākies* 'akys' kilmę? (§ 355).

17. Kodėl šalia d. pl. *akims* sakome ir *akim*? (§ 281).

18. Kodėl, be i. pl. *akimis*, dar turime formas *akim̃s* ir *akim̃n*? (§ 307 ir 281).
19. Kodėl l. pl. forma *akisù* yra senesnė negu *akysè*? (§ 360).
20. Kaip aiškinamos tarminės l. pl. formos *akýsu* ir *akisè*? (§ 360).
21. Paaiškinkite tarminės l. pl. formos *akýsa* 'akyse' kilmę (§ 308).
22. Kodėl n. -a. du. (*dvi*) *aki* traktuotina kaip senovinė *i* kamieno forma, o n. -a. du. (*dù*) *vagiù* laikoma naujadaru? (§ 361).
23. Aptarkite d. -i. du. formas *akimu*, *akimi* ir *akima* (§ 310 ir 362).
24. Kodėl i. du. *akim̃* galūnė tvirtagalė? (§ 310).
25. Kuo pakito *i* kamieno baritonų (ypač cirkumfleksinės ir trumposios šaknies) kirčiavimas? (§ 363).
26. Pateikite *i* kamieno II kirčiuotės pavyzdžių (iš tarmių ir senųjų raštų; § 363).
27. Kurių linksnių formas (*i* kamieno daiktavardžių) palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis? (§ 364).
28. Kodėl vyriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių paradigmą ardo *iš* kamienas? (§ 365).
29. Kaip *iš* kamienas yra paveikęs *i* kamieno paradigmą tarmėse? (§ 365).
30. Kurių produktyviųjų linksniavimo tipų galūnės braunasi į moteriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių paradigmą? (§ 366).
31. Kaip atsirado d. sg. forma *ākia!*? (§ 366).
32. Kaip aiškinamas i. sg. *akia* formos atsiradimas? (§ 366).
33. Kodėl žemaičių tarmėje moteriškosios giminės *i* kamieno paradigmą ardo *ē* kamienas? (§ 366).
34. Kuo aiškintinas į kamieno baritonų perėjimas į *ē* kamieną žemaičių tarmėje? (§ 366).
35. Kodėl rytų Lietuvoje daug kur *i* kamieno moteriškosios giminės paradigmą ardo *ē* kamienas? (§ 366).

Užduotys: 22. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visus *i* kamieno daiktavardžius. Rašykite ta forma kaip tekste. Iš jų atskirai išrinkite formas su kitų kamienų galūnėmis.

Vieną tamsią naktį vagis ėjo vogti. Atsidarė duris ir tyliai įslinko į kambarį. Iš vakaro šeimininkas buvo prinešęs į kambarį karčių, kad padžiūtų. Vagišius vos akių neišsibadė į tas kartis ir sukėlė triukšmą. Pabudęs šeimininkas ėmė rėkti: „Gelbėkite, vagiai!“ Neturėdamas kur pasislėpti, įsibrovėlis šmukštelėjo į krosnį ir ten pratūnojo iki ryto. Baisu buvo vagiui, ypač rytą, kai šeimininkė rengėsi krosnies kurti. Tada persigandęs svečias nebuvėlis su visais puodais bematant atsidūrė duryse. Šeimininkei pasirodė lyg koks žvėris šmukštelėjo, ir ji ėmė rėkti: „Žmonės, laikykite žvėrį.“ O to žvėries tiek ir tematė: nulėkė laukais net neatsigrėždamas.

23. Iš 22-oje užduotyje išrinktų formų atskirkite tas, kurios: a) galūnėse iš seno turi trumpą balsį, b) su akūtinės kilmės trumpaisiais galūnės balsiais (sutrumpėjusiais dėl Leskyno dėsnio), c) turi ilgas cirkumfleksinės prigimties galūnes.

u ir įu kamienai

§ 367. Prie šių linksniavimo tipų skiriami daiktavardžiai, kurių kamien-galyje buvo *-u-* arba *-iū-*, besikaitaliojantys su **-ou-* (**-eu-*) > lie. *-(i)au-* ir sudarantys balsių kaitos *u* eilę. Tai IV linksniuotės daiktavardžiai, pvz., *tuŕgus*, *sūnūs*, *dangūs* (*u* kam.) ir *skaičius*, *vaisius*, *spiėčius* (*iū* kam.).

Dabar jie visi vyriškosios giminės. Senuosiuose raštuose ir kai kur rytų aukštaičių šnektose vienas daiktavardis, būtent, *pėlūs* 'pelai' yra moteriškosios giminės, plg. *tomis pėlumis* DP 86₁₇. Latvių kalboje yra ir daugiau moteriškosios giminės *u* kamieno daiktavardžių (jie visi daugiskaitiniai), pvz., *dziņnus* 'girnos', *ragus* 'rogės' ir kt. Spėjama, kad tai gali būti senovinio *ū* kamieno reliktas, žr. Kazlauskas Istor. gram. 218–220, Stang ScSl XXII 175–176.

I šių linksniavimo tipų paradigmą braunasi (*i*)*ō* kamieno galūnės, pvz., pasakoma ir *sūnai*, *sūnāms*, *sūnaiš* (plg. *vaikai*, *vaikāms*, *vaikaiš*) vietoj *sūnūs*, *sūnūms*, *sūnumis*. Sveikesnė išliko *u* kamieno paradigma, todėl nuo jos formų istorinės apžvalgos ir pradėsime.

§ 368. Paradigma:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>sūnūs</i>	<i>sūnūs</i>	N.-A. -V. <i>dū sūnu</i>
G. <i>sūnaūs</i>	<i>sūnū</i>	D. <i>dytēm sūnūm</i>
D. <i>sūnui</i>	<i>sūnūms</i>	I. <i>dviēm sūnuim</i>
A. <i>sūnū</i>	<i>sūnus</i>	
I. <i>sūnumi</i>	<i>sūnumis</i>	
L. <i>tuīguje</i>	<i>tuīguose</i>	
V. <i>sūnaū!</i>		

Senovinį kamiengalį sudarė balsis *u*, kuris kaitaliojosi su **ou > au*. Tasai kamiengalis dar aiškiai matyti daugelio linksnių dabartinėse galūnėse, pvz., (-*u*-) n. sg., a. sg., i. sg., l. sg., d. pl., a. pl., i. pl., d.-i. du. ir (-*au*- iš **-ou-*) g. sg., v. sg.

Indoeuropiečių kalbose šių daiktavardžių kamiengalis turi net tris balsių kaitos laipsnius: pamatinį **ōu*, **ēu*, pailgintąjį **ōu*, **ēu* ir silpnąjį **u*. Tos kaitos (**ōu* : **u*) relikto žymu ir lietuvių kalboje.

Atkreiptinas dėmesys, kad (*i*)*u* kamieno linksniavimas labai primena *i* kamieno paradigmą: daugelio linksnių formos paralelinės.

§ 369. N. sg. *-us* < ide. **-u-s*, plg. la. *tirgus* 'turgus', pr. *dangus* 'dangus', s. sl. *synъ* (-*ъ* < *-us*), got. *sunus*, skr. *sūnūs* 'sūnus', gr. *πῆχους* 'alkūnė', lot. *manus* 'ranka'. Daugelyje dabartinių indoeuropiečių kalbų galūnė *-us* yra anksti redukavasis ir išnykusi (plg. § 321).

§ 370. G. sg. *-aūs* < ide. **-ōus*, plg. la. *tirgus* (*-us* < *-aus*), s. sl. *synu* (*-u* iš *-ōus*), got. *sunaus*, skr. *sūnōs* (-*ōs* < **-ōus*), lot. *manūs* (-*ūs* iš **-ōus*). Ide. **-ōus* (šalia **-ēus*) slypi kamiengalis *-ōu-* (-*ēu-*) ir senovinė galūnė *-s*.

Lingvistinėje literatūroje neretai nurodoma lietuvių galūnė *-ūs* (pvz., Stang Vergleich. Gram. 214) greičiausiai yra netikslaus užrašymo ar iškraipymo padaras, plg. Zinkevičius Liet. dial. 94²² ir leidinyje Žmonės ir kalba (V., 1977) 180.

§ 371. D. sg. galūnė *-ui* ta pati kaip *ō* kamieno daiktavardžių, plg. *sūnui* ir *vilkui*. Tarmėse taip pat visur šių abiejų linksniavimo tipų galūnės vienodos: kur sako *vilkui*, ten ir *sūnui*, kur *vilkuo*, ten ir *sūnuo*, kur *vilku*, ten ir *sūnu*. Tai rodo, kad *u* kamieno paradigmoje gali būti įsibrovusi *ō* kamieno fleksija. Tačiau visiško aiškumo nėra, nes nei senuosiuose raštuose, nei tarmėse neaptikta reliktinės *u* kamieno galūnės, kurią turi s. sl. *synovi*, skr. *sūnāvē* (ide. **-ōu-ēi*). Sunku patikėti, kad ji būtų išnykusi be pėdsakų. Todėl kalbininkai dėl šios galūnės kilmės daug ginčijasi, prikūrė įvairių hipotezių, žr. van Wijk ZslPh XII 248–249, Endzelynas Gars. ir form. 123–124, Plāķis Salīdz. gram. 131, Otrębski Gramatyka III 47, Stang Vergleich. Gram. 214–215, Kazlauskas Istor. gram. 147–148, Mažiulis Balt. deklin. 106–127 ir B II (2) 133–144, III 29–46, Hilmarsson B X(1) 97 (=Pergalė 1972 11 174), Szemerényi Einföhrung 161–162, Савченко Сравн. грам. 211.

§ 372. A. sg. *-u* < **-uñ* yra ide. **-u-n/*-u-m* tęsinys, plg. la. *tirgu*, pr. *sunun*, s. sl. *synō* (*-ō* < **-un*), gr. *πῆχυν*, skr. *sūnūm*, lot. *manum*.

§ 373. I. sg. *-umi* < **-u-mf* ar **-u-mf*, plg. š. žė. *sūnumi* (*-mi* < **-mí*), s. sl. *synomb*. Taigi lietuvių galūnėje *-umi* slypi senovinis kamiengalis *-u* ir galūnė *-mi*, aptarta § 352. Ten kalbama ir apie dabar plačiai vartojamas sutrumpintas formas su galūne *-uñ*, pvz., *sūnuñ* ‘sūnumi’.

§ 374. L. sg. *-uje* greičiausiai yra analoginis darinys sekant *i* kamieną. Pagal n. sg. *-is* : a. sg. *-i* : l. sg. *-ije* modelį ir šalia n. sg. *-us* : a. sg. *-u* pasidaryta l. sg. *-uje*. Yra ir kitokių aiškinimų, žr. Kazlauskas Istor. gram. 156–159, Mažiulis Balt. deklin. 272–296. Postpozicijos **-én* > **-é* nosinis refleksas išliko senųjų raštų *dangujė-jis* ‘dangiškasis’ tipo dariniuose. Mažoje Lietuvoje būta ir galūnės *-ūje* su ilguoju *ū*, įsivestu pagal l. sg. *-yje*, *-oje*, *-ėje* modelį. Senesnę galūnę *-uō(jė)* išlaikė žemaičiai (dabar *taria -ōu / -ū / -ō*). Ją turi ir latvių tarmės (*taria -uo*). Tiek vienur, tiek kitur kalbininkai įžiūri senovėje prieš postpoziciją buvus *u* kamieno l. sg. galūnę **-ōu* (ide. pailgintojo laipsnio kamiengalis), kurią rodo s. sl. *synu*, skr. *sūndū*.

Dabar labai įsigalėjo trumpos formos (atsiradusios dėl sisteminių priedasčių), pvz., *tuŗguj*, *danguj* (ppr. *tariama -uī*), žė. *tuŗguo*, *danguō* (< *-ōu / -ū / -ō*). Jos vartojamos jau XVI–XVII a. raštuose. Anksčiausia, matyt, trumpoji forma įsigalėjo žemaičių tarmėje. Aiškiai paliudytos sveikos žemaičių galūnės *-uoje* XVI–XVII a. raštuose nebėra. Vėlesniuose žemaičių autorių tekstuose (1752 resp. 1787 m. „Žiwate“, Ivinskio, Daukanto, Valančiaus raštuose) pasitaikantys *danguoje* (parašoma ir *dangouje*) ‘danguje’ tipo lokatyvai laikytini hipernormalizmais. Vakarų aukštaičių tarmėje ir vidurio Lietuvoje sveikoji forma išsilaikė ilgiau. Bretkūnas, Daukša

trumpąjį variantą vartoja netgi rečiau negu ilgąjį. Tačiau rytų Lietuvoje sveikoji forma buvo pakeista trumpąja anksčiau: Sirvydas jau vartojo tik trumpąjį variantą.

§ 375. V. sg. *-au* < **-ōu*, plg. la. *Miku*, s. sl. *synu*, skr. *sūnō* (-*ō* iš **-ōu*), got. *sunau*. Tai senovinis grynas kamienas su pamatiniu kamiengalio balsio laipsniu. Plg. *u* : *ōu* > *au* kaitą žodžių šaknyse, pvz., *dūbti* : *daubà* (§ 127).

Tarmių vokatyvus su *-u*, pvz., *Rūtku* 'Rutkau' gali būti lyginamas su got. *sunu* (greta *sunau*), gr. $\pi\tilde{\eta}\chi\upsilon$ (silpnasis kamiengalio balsio laipsnis?), jeigu tai nėra pagal lenkų ir latvių kalbų modelį pasidarytos formos (užfiksuotos tik Lenkijos ir Latvijos pasienyje), plg. l. *synu*, la. *Miku*. Galūnė *-u* dedama ir kitų kamienų daiktavardžiams, pvz., *Jōnu*, *bōbu*, *Māriu*.

§ 376. N. pl. *-ūs* (= la. *-us*) kildintina iš **-uues* (jos sisteminis trumpinys **-uus* > *-ūs*), pasidarytos su kamiengaliu *u* dėl kitų linksnių įtakos iš ide. **-ōuēs* ar **-ēuēs* (**-ōu-ēs*, **-ēu-ēs*), plg. s. sl. *synove*, skr. *sūnāvas*, gr. $\pi\tilde{\eta}\chi\epsilon\iota\varsigma$ < * $\pi\tilde{\alpha}\chi\epsilon F\epsilon\varsigma$, got. *sunjus* (-*jus* < **-iwiz* < **-eues*), jeigu tik galūnė *-ūs* nėra analoginis darinys pagal kitų linksniavimo tipų modelį, plg. a. pl. *-as*, *-es*, *-is* : n. pl. *-ās*, *-ēs*, *-īs* = a. pl. *-us* : n. pl. *x* (*x* = *-ūs*). Ide. **-ōuēs* tiesioginiu refleksu linkstama laikyti tarmių galūnę *-aus* (turima rytų aukštaičių anykštėnų ir uteniškių paribiais), pvz., *grāžaus* 'gražūs'. Bet ir šią galūnę kai kurie kalbininkai laiko naujadaru, atsiradusiu šalia g. sg. *-aūs* kitų kamienų vienodos šių linksnių fleksijos pavyzdžiu. Taigi visiško aiškumo nėra. Svarstydami šių galūnių kilmę, kalbininkai dažnai liečia ir rytų aukštaičių vilniškių (Tverėčius, Adūtiškis) būdvardžių galūnę *-uos*, pvz., *plātuos* 'platūs', dėl kurios atsiradimo taip pat nesutariama. Apie visa tai plačiau žr. Specht KZ LXIII 97–98, Endzelynas Gars. ir form. 124, Otrėbski Gramatyka III 48, Stang Vergleich. Gram. 217 ir ScSl XXII 175–177, Zinkevičius Liet. dial. 250, Kazlauskas Istor. gram. 224 ir LP XIV 7–17, Mažiulis Balt. deklin. 297–304, Schmalstieg BLL 197–201.

Daukšos raštuose šalia *i* ir *u* kamienų n. pl. galūnių *-ys*, *-ūs* yra ir *-įs*, *-ūs*. Nazalizacija gali būti gauta iš senesnių daugiskaitos akuzatyvų **-įs*, **-ūs* pagal modelį **-įs*, **-ūs* : **-įs*, **-ūs* = **-ās* : **-ās*.

§ 377. G. pl. *-ū* < balt. **-uōm* (*ū* > *v* išnyko prieš **ō* > **uo*) kildintina iš ide. **-uōm* (**-u-ōm*), plg. gr. dial. $\gamma\acute{o}\upsilon\upsilon\omega\upsilon\upsilon$ < * $\gamma\acute{o}\upsilon\upsilon\omega\upsilon\upsilon$ 'kelijų', av. *pasvaṃ* 'galvijų'. Tačiau s. sl. *synovъ* ir got. *sunīwe* rodo ide. **-ōuōm*, **-ēuōm* (**-ōu-ōm*, **-ēu-ōm*). Dėl šių galūnių ryšio su rekonstruota baltų galūne ir apskritai dėl šio linksnio galūnės raidos ne visai sutariama, žr. Endzelynas Gars. ir form. 124–125, Otrėbski Gramatyka III 48, Stang Vergleich. Gram. 217–218, Kazlauskas Istor. gram. 224–225, Sze­merényi Einführung 162, Mažiulis DB 334–339.

§ 378. D. pl. *-ums*, s. lie. *-umus*, pvz., *sūnūmus*. Plg. s. sl. *сынѡмѡ*. Taigi lietuvių galūnėje *-umus* slypi senovinis kamiengalis *-u-* ir galūnė *-mus*, aptarta § 305. Dabar plačiai įsigalėjo formos be *-s*, pvz., *sūnūm* ‘sūnums’. Jos aptartos § 281.

§ 379. A. pl. *-us* < **-ūs*, plg. sen. raštų ir tarmių l. pl. *tuřgūs-e* ‘turguose’ (§ 381). Bet s. sl. *сынѡ* (*-ѡ* iš **-uns*), got. *sununs*, gr. dial. *σίνους* ‘sūnus’ rodo buvus ide. **-u-ns*. Rytų baltų **-ūs* galėjo atsirasti kitų kamienų pavyzdžiu (plg. *ā* kamieno **-ās*, *i* kamieno **-īs*) arba *-us* < **-ūs* iš senesnės **-ūs*.

§ 380. I. pl. *-umis* < **-u-mīs*, plg. s. sl. *сынѡми*. Taigi lietuvių galūnėje *-umis* slypi senovinis kamiengalis *-u-* ir galūnė **-mīs*, aptarta § 307. Dabar pasakomos ir sutrumpintos formos su *-uīs*, pvz., *sūnuīs* ‘sūnumis’. Toks trumpinimas aptartas § 146. Sakoma ir be *-s*, pvz., *sūnuīm* ‘sūnumis’. Tai senovinė i. du. forma, aptarta § 281.

§ 381. L. pl. *-uose* yra naujadaras, pasidarytas *ō* kamieno pavyzdžiu, plg. *miškuosė*. Senuosiuose raštuose ir vietomis dabartinėse tarmėse išliko *u* kamieno lokatyvo galūnė *-ūse* (žemaičių tarmėje ji sutapo su *ō* kamieno fleksija), kurioje galėtume įžiūrėti a. pl. **-ūs*+*én* refleksą, nors greičiausiai ji yra analoginis darinys šalia n. pl. *-ūs*, sekant *-āse* šalia *-ās*, *-īse* šalia *-īs* pavyzdžiu. Apskritai daugiskaitos lokatyvo formų daryba aptarta § 308, 333. Pateikiame loc. pl. pavyzdžių su šia galūne iš senųjų raštų: *ālgā iūfū gāufi yrā dāgufē* DP 532₁₅ ‘...danguose’, *šwiefūmas ir tām-fumūfia žibina, tatay yra, ir funufē* DP 44₅₂. J. Jablonskis šią galūnę (greta *-use*, *-uose*) traktavo kaip norminę (1922 m. gramatikos § 40). Dabar ji ir tarmėse jau reta.

Senovinės galūnės *-usu*, kuri atitiktų s. sl. *сынѡchѡ*, skr. *sūnūsu* turimą fleksiją, aiškių pavyzdžių nerasta nei senuosiuose raštuose, nei tarmėse. Formaliai ją galima būtų įžiūrėti Mažvydo raštų formoje *dangufu* 506₅, *dāngufu* 23₈, 36₁₁, *dāgufu* 222₁₄, 532₉ ‘danguose’, tačiau šiuose pavyzdžiuose gali slypėti ir *dangūsu* (su ilguoju *ū*), taigi jie gali būti su ta pačia žemaitiško tipo galūne, kurią turi Mažvydo raštų *ō* kamienas, pvz., *darbufu* 319₁₃ ‘darbuose’. Daukšos raštų *dāgufe* DP 516₁₄, DK 44₂₆ gali turėti tiek galūnę *-use* (su *-e* vietoj *-u*), turimą ir dabartinėse tarmėse, tiek *-ūse*. Kiti XVI–XVII a. autoriai, kaip ir daugumas dabartinių tarmių, vartoja formas su *ō* kamieno fleksija, taigi *danguosu* (dabar tik rytų aukštaičiai vilniškiai), *danguose* tipo. Apie variantus su *-uosa* ir *-uos* kalbėta § 308.

§ 382. N.-a. du. *-u* < **-ū*, plg. s. sl. *сынѡ*, skr. *sūnū*. Galūnė fonetiškai sutapo su *ō* kamieno *-u* < **-ūo* < **-ō* (§ 334).

Šiaurės žemaičiai, skiriantys **ū* ir **ūo* refleksus akūtinėse galūnėse, dabar visiems vyriškosios giminės daiktavardžiams yra apibendrinę *-o* tarimą (iš *ō* kamieno).

§ 383. **D. du.** -*ùm* ir **i. du.** -*uĩ* yra senesnių d. du. -*umu* / -*uma*, i. du. -*umi* / -*umà* trumpiniai. Nesutrumpintose galūnėse -*uma*, -*umu*, -*umi* slypi senovinis kamiengalis -*u-* ir galūnės -*ma*, -*mu*, -*mi*, aptartos § 310. Dabar paprastai vartojamos formos su *õ* kamieno galūnėmis, pvz., d. du. / pl. *sũnãmu* Dieveniškės, i. du. / pl. (= d. du. / pl.) *sũnãmi* Kãpãciamiestis (su datyvo kirčiu). Tačiau kartais pasitaiko ir *u* kamieno fleksija, pvz., *atnešk malkũ pietũmi* Kãpãciamiestis (apibendrintas instrumentalio kirtis).

Endzelynas Gars. ir form. 122–125, Otrębski Gramatyka III 45–50, Stang Vergleich. Gram. 213–219, Zinkevičius Liet. dial. 248–251, Kazlauskas Istor. gram. 218–226, Szemerényi Einführung 160–165, Савченко Сравн. грам. 209–212.

§ 384. Akūtinės šaknies baritonų dabar, galima sakyti, nebeturime: tėra tik vienas skolintas tikrinis daiktavardis *Jėzus* (tėra tik vienaskaita).

Cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonus (II kirčiuotė) yra palietęs Sosiūro-Fortunatovo dėsnis, plg. paradigmą:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>tuĩgus</i>	<i>tuĩgũs</i>	N. -A. <i>dũ turgũ</i>
G. <i>tuĩgaus</i>	<i>tuĩgũ</i>	D. -I. <i>dviẽm tuĩgũm</i>
D. <i>tuĩgui</i>	<i>tuĩgũms</i>	
A. <i>tuĩgũ</i>	<i>turgũs</i>	
I. <i>tuĩgumi</i>	<i>tuĩgũmis</i>	
L. <i>tuĩguje</i>	<i>tuĩguose</i>	
V. <i>tuĩgau!</i>		

Oksitonų kirtis šokinėja pagal tą pačią schemą kaip atitinkamų *i* kamieno daiktavardžių. Tai matyti iš akūtinės šaknies daiktavardžio (III kirč.) *sũnũs* ir cirkumfleksinės (resp. trumposios; IV kirč.) šaknies pavyzdžio *dangũs* paradigmų:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>sũnũs dangũs</i>	<i>sũnũs daĩgũs</i>	N. -A. <i>dũ sũnu dangũ</i>
G. <i>sũnaũs dangaũs</i>	<i>sũnũ dangũ</i>	D. <i>dviẽm sũnũm dangũm</i>
D. <i>sũnui daĩgui</i>	<i>sũnũms dangũms</i>	I. <i>dviẽm sũnuĩm danguĩm</i>
A. <i>sũnũ daĩgũ</i>	<i>sũnus dangũs</i>	
I. <i>sũnumi dangumi</i>	<i>sũnumis dangumis</i>	
L. <i>sũnujẽ dangujẽ</i>	<i>sũnuosẽ danguosẽ</i>	
V. <i>sũnaũ! dangaũ!</i>		

§ 385. Kaip jau buvo nurodyta, į *u* kamieno daiktavardžių paradigmą braunasi *o* kamieno galūnės. Tasai brovimasis, matyt, turėjo prasidėti tada, kai abiejose paradigmose dėl akūtinių galūnių sutrumpėjimo (Leskyno dėsnio) fonetiškai sutapo a. pl. ir n. -a. du. formų galūnės, taigi kai a. pl. **turgūs*, **vilkūs* virto *turgūs*, *vilkūs*, n. -a. du. (*dū*) **turgū*, **vilkūo* virto (*dū*) *turgū*, *vilkū*. Manoma, tai atsitikę apie XIV amžių. Daug gausesnis *o* kamienas nuo tada ėmė laipsniškai ardyti negausų *u* kamieną. XVI–XVII a. raštuose, be fonetiškai sutapusių nurodytų linksnių, abi paradigmos dar turi, kaip anksčiau minėta, vienodas vienaskaitos datyvo ir (ne visuose tekstuose) daugiskaitos lokatyvo bei dviskaitos datyvo-instrumentalio galūnes. Kartais pavartojama ir vienaskaitos instrumentalio forma su *o* kamieno galūne, pvz., *funu* Mž. 45₁₅ ‘sūnumi’. Galbūt jos atsiradimą stimuliuo vienaskaitos ir dviskaitos resp. daugiskaitos formų sutapimo grėsmė, plg. i. sg. *sūnumi* > *sūnumī* ir i. du. (> pl.) *dviēm* **sūnumā* / *sūnumi* > *sūnumī*. Kitų linksnių naujadarinės formos su *o* kamieno fleksija XVI–XVII a. tekstuose dar labai retos, rodos, pastebėtos tik Bretkūno raštuose, pvz., d. pl. *sunamus* BrB Esra. 9 ‘sūnums’, i. pl. *sunais* BrB III Chron. 26₄₄ ‘sūnumis’. Dabar šnekamojoje kalboje jos jau gana dažnos, neretai pasakoma ir n. pl. *sūnai* ‘sūnūs’. Kartais tokios formos pavartojamos ir raštuose. Tarmėse jos daug kur visuotinai įsigalėjo, be to, čia dažnai pavartojamos ir kitų linksnių *o*-kamienės formos.

Žemaičių tarmėje daugiskaita ir dviskaita ištisai perėjo į *o* kamieną. Galbūt stimuliuo fonetinis abiejų paradigmų daugiskaitos lokatyvo galūnės sutapimas. Išskyrus, kai kur paaukštaitį, žemaičiai senovinės *u* kamieno daugiskaitos fleksijos visai neišlaikė, nors ją dar vartojo S. Daukantas ir kiti senesnieji žemaičių autoriai. Šiaurės žemaičių plote, kur dalis daiktavardžių turi vienodą abiejų kamienų n. sg. galūnę (jų *taria* -*os*), *o* kamieno fleksija braunasi ir į vienaskaitą. Čia įsigalėjo naujadarinės i. sg. formos su -*u* (*sūnu*), pasitaiko l. sg. -*e* (*turgė*).

Plačiai *o* kamieno galūnės įsigalėjo rytų ir pietų aukštaičių tarmių plote. Skirtingai nuo žemaičių, čia jos intensyviai braunasi ne tik į daugiskaitos, bet ir į vienaskaitos paradigmą. Mat šiose tarmėse fonetiškai sutapo vienaskaitos akuzatyvo galūnės, plg. *vilką* > *vilkū* ir *tuŕgū*. Išimtį sudaro didžioji panevėžiškių patarmės dalis, bet čia buvo fonetiškai sulieta į vieną n. sg. fleksiją, plg. *vīl'kus/vōl'k's* ‘vilkas’ ir *tuŕ'gus/tōŕ'g's* ‘turgus’. Dėl to šalia a. sg. *vilką* čia imta sakyti *tuŕgą* ‘turgų’. Atsiradus homoniminei pagrindinių linksnių (vienaskaitos nominatyvo, paskui ir akuzatyvo) fleksijai, *u* kamienas kaip linksniavimo tipas panevėžiškių patarmėje baigia visai išnykti. Fonetiškai nesutapusios galūnės, ypač šiaurėje, sistemingai keičiamos gautomis iš *o* kamieno. Čia senovinė *u* kamieno fleksija labai reta. Kiti rytų ir pietų aukštaičiai išlaikė sveikesnę *u* kamieno paradigmą, nors jos irimas visur akivaizdus. Ne visi *u* kamieno daiktavardžiai vienodu mastu pereina į *o* kamieną. Antai daugelis rytų aukštaičių anykštėnų ir širvintiškių sako *alaūs*, *medaūs*, su *aluīm*, *meduīm*, *alūj*, *medūj* (*aluŕ*, *me.ŕuŕ*), bet *cūkro*, *tuŕgo*, *cukrė*, *turgė*, vietomis net n. sg. *cūkras*, *tuŕgas*. Daug kur sakoma, pvz., *piētūs*, *piētūm*, bet *sūnai*, *sūndām*.

§ 386. Labiau negu *u* kamieno yra apnykusi *ju* kamieno paradigma, t. y. tų daiktavardžių, kurie kamiengalyje turėjo ne *-u-*, bet *-ju-* (>*-ju-*), pvz., *dainius*, *karalius*, *skaičius*, *sōdžius* (iš **skaitjus*, **sādjus*), *vašius*. Senovėje jie turėjo tas pačias galūnes kaip *u* kamienas. Dabartinis jų linksniavimas matyti iš pateikiamos paradigmos:

Vienaskaita	Daugiskaita	Dviskaita
N. <i>vašius</i>	<i>vašiai</i>	N. -A. <i>dū vaišiū</i>
G. <i>vašiaus</i>	<i>vašių</i>	D. -I. <i>dviem vašiam</i>
D. <i>vašiu</i>	<i>vašiams</i>	
A. <i>vašiu</i>	<i>vašius</i>	
I. <i>vašiumi</i>	<i>vašiais</i>	
L. <i>vašiuje</i>	<i>vašiuose</i>	
V. <i>vašiau!</i>		

Taigi šių daiktavardžių daugiskaita ir dviskaita turi formas su (*i*)*įš* kamieno galūnėmis. Senieji raštai rodo, kad XVI–XVII a. dar buvo plačiai vartojamos senovinės *ju* kamieno formos n. pl. *vašiūs*, d. pl. *vašium-(u)s*, i. pl. *vašiumis*. Štai tokių formų pavyzdžiai iš Daukšos postilės: *batwōnų gārbintoieys bū* (= buvo) *trys Karalus* 62₂₅ '... trys karaliai', *nękurie pōpiežius, Biskupáy ir kunigáy ne prideranczey giwēno* 50₄₈ 'kai kurie popiežiai ...', *O kurğ yrá tie blužniérius kurié bīlo, ioğ sēnei paklido wifśá ... bažņiczia krikfczioniβka* 469₄₆ '... bliuznieriai (piktžodžiautojai) ...', *kiti sąnarius lītis vğ drāustų daiktų* 568₄₉ '... sąnariai prisiliečia (prie) uždraustų ...', *ney pánczey, ney rēte žius nę gateio kludit Jonny* 18_{24–25} '... retežiai ...', *Kiti fkaiczius ne tur tōbulumo* 611₃₆ '... skaičiai ...', *Weįždekig kokie waišius tikroio nužeminimo* 513₈ '... vašiai ...'; *ne wieno žodžio rašte nėra fsi, kur ... laupse trimus karālumus butų įfakita* 62_{28–29} '... karaliams ...', *Dāwes wilkt ir tēft' tiēmus žalniériumus βarwūtiemus* 157₂₄ 'davėsi ... žalnieriams (kariams) ...', *Pranaβas ... dūft'* (= duoda) *tikrą pāžintį nękurių dáiktų priētēlumus fawiemus* 417₃₇ '... prieteliams ...'; *Ewangelišta S. nę mini idąnt' karālumis butų būwę* 59₂₂ '... karaliais ...', *deβimtis ... bū Cieforiūmis Rimo* 459₂₄ '... buvo Romos ciesaiais', (jie) *rētēžiumis ir wīrwemis ráiβioio* 157₈ '... retežiais ...', *ne tiekčiai akimis, bęt ir wifšais sąnariumis kuno sawo wērkia* 153₃₈ '... sąnariais ...'.

Formos su *įš* kamieno galūnėmis Daukšos raštuose dar retos. Kituose ano meto raštuose vartojamos abiejų rūšių formos: vieni autoriai labiau mėgsta senąsias *u*-kamienes, kiti – naujadarines su *įš* kamieno fleksija. Dabartinėje kalboje visuotinai įsigalėjo naujosios formos. Senovines kar-

tais (retai) galima išgirsti tik vakarų aukštaičių kauniškių tarmės plote, pvz., *spiėčiūs, vaišiūs, vasarójūs*, i. pl. *spiėčiumis*, net l. pl. *vaišiūse* arba *vaišiuose*.

Jau *įd* kamieno fleksija braunasi ir į vienaskaitos paradigmą. Plačiai sakoma (ir parašoma) i. sg. *vaišiū* 'vaisiumi', vietomis net g. sg. *vaišio* 'vaisiaus'.

Tačiau *ju* kamieno vienaskaitos lokatyvo ir vokatyvo galūnės ne tik atspariai laikosi, bet ir ima išgalėti (*i*)*įd* kamieno paradigmoje, pvz., l. sg. *kraūjuje, vėjuje*, v. sg. *mókytojau, dievūliau* ir kt. Visuotinai išgalėjo priesagų *-(t)ojas, -ėjas* daiktavardžių vokatyvai su *ju* kamieno galūne, pvz., *artójau, pjovėjau*. Senovinės *įd* kamieno formos *artoje, pjovėje* retos jau XVI a. raštuose. Dabar jos, rodos, ir tarmėse niekur nebeaptiktos. Ankstyvą pakeitimą reikia aiškinti tendencija išvengti sutapimo su atitinkamų moteriškosios giminės daiktavardžių formomis, pvz., *mókytoja* (galūnę tariame *-je*).

Tarmėse plačiai vartojamos ir g. sg. formos su *ju* kamieno galūnėmis, pvz., *artójaus, pjovėjaus*. Vietomis (ypač rytų aukštaičių panevėžiškių plote) sakoma ir *ligóniaus* 'ligonio', *vėjaus* 'vėjo', *žiōpliaus* 'zioplio' ir kt.

Kazlauskas Istor. gram. 186–187, 222–242 ir LKK II 17–45, Zinkevičius Liet. dial. 251–255.

1. Kurie daiktavardžiai priskiriami *u* ir kurie *ju* kamienui? (§ 367–368, 386).
2. Trumpai aptarkite iš eilės kiekvienos *u* kamieno linksnių galūnės istoriją (§ 369–383).
3. Aptarkite d. sg. galūnės *-ui* kilmės problemą (§ 371).
4. Kodėl žemaičių l. sg. *-uđ(jė)* yra senesnė galūnė negu aukštaičių *-uje* ir *ūje*? (§ 374).
5. Papasakokite apie l. sg. formų trumpinimą (§ 374).
6. Kaip aiškinama n. pl. galūnės *-ūs* kilmė? (§ 376).
7. Aptarkite tarminės n. pl. galūnės *-aus* kilmės problemą (§ 376).
8. Paaiškinkite d. pl. formų *sūnūmus, sūnūms, sūnūm, sūnāms, sūnām* kilmę (§ 305, 146, 281, 385).
9. Aptarkite i. pl. formų *sūnumis, sūnuōms, sūnuōm, sūnaīs* kilmę (§ 380, 307, 146, 385).
10. Kaip aiškinama l. pl. formų *tuřguose, tuřgūse, turguse, *tuřgusu, tuřguosu* kilmė? (§ 381).
11. Kurių linksnių formas *u* kamieno paradigmoje palietė Sosiūro-Fortunatovo dėsnis? (§ 384).
12. Kodėl *u* ir *đ* kamienų paradigmos atsirado homoniminė a. pl. galūnė? (§ 385).
13. Kaip *đ* kamienas yra paveikęs *u* kamieno paradigmą XVI–XVII a. raštuose? (§ 385).
14. Koks *đ* kamieno poveikis *u* kamieno paradigmą žemaičių tarmėje? (§ 385).
15. Aptarkite *u* kamieno nykimą rytų Lietuvos tarmėse (§ 385).
16. Kuo pasikeitė *ju* kamieno daiktavardžių linksniavimas per pastaruosius 400 metų? (§ 386).

17. Pasakykite dabartinių formų *karaliai*, *karaliams*, *karaliais* senovinius atitikmenis (§ 386).

18. Aptarkite formas I. sg. *pjovėjuje*, v. sg. *pjovėjau* (§ 386).

Užduotys: 24. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visus IV linksniuotės daiktavardžius. Rašykite ta forma kaip tekste. Atskirai pateikite *u* kamieno (a) ir *ju* kamieno (b) daiktavardžius, iš šių dar atskirkite (c) turinčius *jš* kamieno galūnes.

Vienas žmogus turėjo tris sūnus. Vyresnysis rengėsi tapti puodžium, vidurinis mokėsi kurpiaus amato, o jauniausias buvo tinginys, nieko nenorėjo dirbti, sakė „noriu karalium būti“. Praėjo daug metų. Abiejų vyresniųjų gyvenimas klostėsi kaip medum pateptas: kas savaitę jie turguje parduodavo savo darbo vaisius, pasistatė sodžių gražius namus, žodžiu, klestėjo kaip grybai po lietaus. Jaunesnysis visai nusitinginiavo, tapo driskiūs, dažnai miegodavo po atviru dangumi, neturėdavo iš ko pietų pavalgyti. Tokie yra darbo ir tinginavimo vaisiai. Dirbantysis visuomet ima viršų, dirbti reikia visiems, net ir karaliams.

25. Iš 24-oje užduotyje išrinktų visų formų atskirkite tas, kurios: a) galūnėse turi išlaikytą senovinį trumpąjį balsį, b) galūnėse turi išlaikytą trumpą balsį, kilusį iš ilgo akūtinio, c) turi ilgas cirkumfleksinės prigimties galūnes, d) sutrumpėjo dėl morfologinių priežasčių (sisteminio trumpinimo).

Priebalsiniai kamienai

§ 387. Visiems iki šiol apžvelgtiems linksniavimo tipams bendra tai, kad jie kamiengalyje yra turėję balsį. Tai balsiniai kamienai. Tačiau iš seno indoeuropiečiai turėjo ir priebalsinių (konsonantinių) kamienų, t. y. tokių, kurių kamiengalį sudarė priebalsiai. Ilgainiui priebalsiniai kamienai labai apnyko. Jų paradigmos buvo paveiktos produktyvesnių balsinių kamienų. Dabartinėje lietuvių kalboje nėra nei vieno daiktavardžio, kurio visi linksniai būtų išlaikę senovinę priebalsinių kamienų fleksiją. Visa tai, kas lietuvių kalboje liko iš priebalsinio linksniavimo, sudaro dabartinę penktąją linksniuotę.

§ 388. Baltų kalbose nykstantys priebalsiniai kamienai pereina į *i* kamieną. Tai būdinga šių kalbų linksniavimo sistemos raidos ypatybė. Jai pradžią davė priebalsinių ir *i* kamieno akuzatyvo fleksijos fonetinis sutapimas. Mat priebalsinių kamienų akuzatyvas iš seno galūnėse turėjo sonantą **ŋ*. Baltų kalbose, kaip žinome, **ŋ* anksti virto mišriuoju dvibalsiu *in* (§ 65, 114). Dėl tokio virtimo priebalsinių kamienų akuzatyvo (tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos) galūnės ėmė nebesiskirti nuo atitinkamos *i* kamieno fleksijos. Tai matyti iš abiejų linksniavimo tipų akuzatyvo rekonstruotos fleksijos palyginimo:

a. sg.

prieb. kam.: *sėseri*, kur *-i* < **-in* < **-ŋ* / **-ŋi* (§ 392)

i kam.: *āki*, kur *-i* < **-i-n* / **-i-m* (§ 351)

a. pl.

prieb. kam.: *sēseris*, kur *-is* < **-ins* < **-us* (§ 395)

i kam.: *akis*, kur *-is* < **-fs* iš ide. **-ins* (§ 358)

Anksti fonetiškai sutapus akuzatyvo galūnėms, produktyvesnio *i* kamieno fleksija ilgainiui ėmė brautis į priebalsinių kamienų paradigmas. Iki šių dienų daugiausia senovinių priebalsinio linksniavimo formų išlaikė *n* ir *r* kamienų daiktavardžiai. Kiti jų turi tik po vieną kitą. Geriausiai tą fleksiją išlaikę linksniai – nominatyvas ir genityvas, neskaitant fonetiškai sutapusių akuzatyvo galūnių. Tai matyti iš toliau pateikiamų daiktavardžių *akmuō* (*n* kamienas), *duktē* (*r* kamienas) ir *mēnuo* (*s* kamienas) paradigmų.

§ 389. Paradigmos:

Vienaskaita

N.	<i>akmuō</i>	<i>duktē</i>	<i>mēnuo</i>
G.	<i>akmeñs</i>	<i>dukteřs</i>	<i>mēnesio</i>
D.	<i>ākmeniui</i>	<i>dūkteriai</i>	<i>mēnesiui</i>
A.	<i>ākmeni</i>	<i>dūkteri</i>	<i>mēnesi</i>
I.	<i>akmenimì</i>	<i>dukterimì</i>	<i>mēnesiu</i>
L.	<i>akmenyjè</i>	<i>dukteryjè</i>	<i>mēnesyje</i>
V.	<i>akmeniē</i>	<i>dukteriē</i>	<i>mēnesie</i>

Daugiskaita

N.	<i>ākmens</i> ¹⁵⁴	<i>dūkters</i> ¹⁵⁴	<i>mēnesiai</i>
G.	<i>akmenū</i>	<i>dukterū</i>	<i>mēnesių</i>
D.	<i>akmenims</i>	<i>dukterims</i>	<i>mēnesiams</i>
A.	<i>ākmenis</i>	<i>dūkteris</i>	<i>mēnesius</i>
I.	<i>akmenimis</i>	<i>dukterimis</i>	<i>mēnesiais</i>
L.	<i>akmenysè</i>	<i>dukterysè</i>	<i>mēnesiuose</i>

Dviskaita

N.	<i>-A. dū ākmeniu</i>	<i>dvi dūkteri</i>	<i>dū mēnesiu</i>
D.	<i>dviem akmenim</i>	<i>dukterim</i>	<i>mēnesiam</i>
I.	<i>dviem akmeniñ</i>	<i>dukteriñ</i>	<i>mēnesiam</i>

Senovinės priebalsinių kamienų formos paradigmos išretintos. Jos toliau bus specialiai aptariamoms. Visos kitos yra antrinės kilmės, perdirbtos balsinių kamienų, pirmiausia *i* kamieno, vėliau, šiam nykstant, (*i*)*ĩ* (vyr. g.) ir *ĩā* (mot. g.) kamienų pavyzdžiu.

¹⁵⁴ Šias formas dar J. Jablonskis laikė norminėmis bendrinės kalbos formomis. Dabar vartojame naujesnius atitikmenis su *i* kamieno galūnėmis: *ākmens*, *dūkters*.

Su *i* kamieno kilmės fleksija yra šios pateiktų paradigmų formos: i. sg. *akmenimi*, *dukterimi* (plg. *avimi*), 1. sg. *akmenyjė*, *dukteryjė*, *mėnesyjė* (plg. *avyjė*), v. sg. *akmeniė*, *dukteriė*, *mėnesie* (plg. *aviė*), g. pl. *mėnesių* (plg. *avių*), d. pl. *akmenims*, *dukterims* (plg. *avims*), i. pl. *akmenimis*, *dukterimis* (plg. *avimis*), 1. pl. *akmenysė*, *dukterysė* (plg. *avysė*), n. -a. du. *dvi dukteri* (plg. *dvi avi*), d. du. *dviem akmenim*, *dukterim* (plg. *dviem akim*), i. du. *dviem akmeniñ*, *dukteriñ* (plg. *dviem akiñ*).

Iš (*i*)*į*š kamieno kilusias galūnes turi šiose paradigmose vyr. g. daiktavardžių vienaskaitos datyvas ir dviskaitos nominatyvas-akuzatyvas, taigi *ākmeniui*, *mėnesiui*, *dū ākmeniui*, *mėnesiui*, ir daugumas *s* kamieno daiktavardžio linksnių formų, būtent, g. sg. *mėnesio*, i. sg. *mėnesiu*, n. pl. *mėnesiai*, d. pl. *mėnesiams*, a. pl. *mėnesius*, i. pl. *mėnesiais*, 1. pl. *mėnesiuose*, d. -i. du. *dviem mėnesiam*, plg. *brólio*, *bróliu*, *bróliai*, *bróliams*, *brólius*, *bróliais*, *bróliuose*, *dviem bróliam*.

Iš *į*š kamieno paradigmos gauta moteriškosios giminės daiktavardžio d. sg. galūnė, taigi *dūkteriai*, plg. *mařčiai*.

§ 390. N. sg. formos, kaip ir balsinių kamienų, iš seno indoeuropiečių kalbose buvo dvejopos: vienas sudarė grynas kamienas (be galūnės), kitos turėjo galūnę -s. Pirmasis tipas buvo ypač būdingas *n* ir *r* kamienų daiktavardžiams. Jis lietuvių kalboje gerai atstovaujamas. Balsis prieš *n* arba *r* turėjo pailgintąjį kaitos laipsnį. Patys kamiengaliai *n* ir *r*, sudarantys ilgojo dvibalsio antrąjį dėmenį, absoliutiniame žodžio gale anksti buvo numesti. Baltų prokalbėje jų greičiausiai nebebuvo. Taigi mūsų dabartinės galūnės -*uō*, -*ė* kilo iš ide. *-*ōn* arba *-*ōr*, *-*ēr*, kur *n*, *r* buvo kamiengaliai. Plg. *šuō*, *akmuō*, *sesuō*, *duktė*, (sen. raštų) *mótė* ir skr. *śvā* 'šuo', *āsmā* 'akmuo', *svasā* 'sesuo', *duhitā* 'duktė', *mātā* 'motina', bet (su išlaikytu kamiengaliu) gr. *ῥῶν* 'šuo', *ἄκμων* 'akmuo', *θυγάτηρ* 'duktė', *μήτηρ* 'motina', lot. *soror* 'sesuo', *māter* 'motina'. Numetus kamiengalius -*n* ir -*r*, buvęs akūtinis balsio ilgumas (plg. gr. *ἡγεμῶν* 'vadas') baltų kalbose virto cirkumfleksiniu. Tokio virtimo priežastys nėra pakankamai aiškios. Plg. § 152.

Antrasis tipas – su galūne -s – lietuvių kalboje geriausiai išliko veikiamųjų dalyvių paradigmose, pvz., *rāšqs* < **rašant-s*. Daiktavardžių paradigmose jis beveik visai išnyko, perėjo į *i* kamieną. Manoma, kad tokios darybos reliktas yra daiktavardis *viėšpats* (*viešpat-s*), kurio paradigmoje būta aiškių konsonantinio linksniavimo liekanų, plg. Daukšos postilės n. pl. *Wiešpates* 166₁₆ 'viešpačiai', g. pl. *Wiešpatų* 76₃₀ 'viešpačių'.

Dalis pietų aukštaičių n. sg. galūnė *-uo* yra pailginę jotu, pvz., *akmuōj* 'akmuo', *sesuōj* 'sesuo'. Tarmėse atskiri daiktavardžiai turi galūnę *-uva*, pvz., *sesuvà* 'sesuo', ypač plačiai sakoma *šuvà* 'šuo'. Vietomis *-uva* galėjo fonetiškai išriedėti iš *-uo*, bet greičiausiai būta dar ir tam tikrų žodžių darybos priežasčių: fonetiškai pakitusi atskirų žodžių galūnė dalyje tarmių galėjo gauti įspraustinį *u* dėl sutapimo su iš seno turima priesaga *-uva*.

§ 391. G. sg. *šuñs*, *akmeñs*, *seseřs*, *dukteřs* < *šuñs*, *akmeñs*, *seser̃s*, *dukteřs*. Tokias ilgesnes formas (su išlaikytu balsiu *e* prieš *s*) turi pietų aukštaičiai, rytų aukštaičiai vilniškiai ir artimesni šių tarmių kaimynai. Senieji raštai rodo, kad XVI–XVII a. jos buvo vartojamos plačiau: jas turi ir iš vidurio, net vakarų Lietuvos kilę autoriai, pvz., *iŝ bragáus ákmenes* DP 573₄₀ '... akmens', *ant' kiekwiéno mēnefes* DP 595₃₃ '... mėnesio', *ne panorek moteres io* PK 5₁₇ '... jo žmonos', *piemenes* BrP I 61₁₃ 'piemens'. Šių formų sutrumpinimo priežastys nėra visai aiškios, galėjo lemti derinimasis prie vienu skiemeniu trumpesnio nominatyvo, plg. *šuñs* > *šuñs* ir *šuō*. Sutrumpino jas ir latviai, plg. *akmens*, *ūdēns* 'vandens', *rudēns*. Plg. prūsų *kermenes* 'kūno' su išlaikyta sveika galūne *-es*. Tai seni indoeuropiečių prokalbės veldiniai, nes priebalsinių kamienų genityvas indoeuropiečių kalbose turėjo formas su galūnėmis **-ēs* arba **-ōs*, plg. s. sl. *kamene* 'akmens', *matere* 'motinos', *nebese* 'dangaus' (čia slavų *-e* iš **-es*), lot. *hominis* 'žmogaus', *mātris* 'motinos', *cordis* 'širdies' (*-is* iš **-es*), skr. *śunas* 'šuns', *aśmanas* 'akmens', *nābhasas* 'debesio' (*-as* gali būti tiek iš **-ēs*, tiek ir iš **-ōs*), gr. *κυνός* 'šuns', *ποιμένος* 'piemens', *μητέρα* 'motinos'.

Be aptartų sehovinių priebalsinio linksniavimo g. sg. formų, dabar mes neretai jau vartojame (ppr. kaip gretimines) naujadarines formas su *i* arba net (*i*)*įđ*, *đ* kamienų galūnėmis, pvz., *šuniēs* / *šūnio*, *akmeniēs* / *ákmenio* arba *ákmeno*, *seseriēs*, *dukteriēs* ir pan. Tokių formų pasitaiko jau XVI–XVII a. raštuose, pvz., *schunies* BrP II 220₂₃, *šunies* SzD 406 'šuns', *ákmenies* DP 181₅ || *ákmenio* DP 31₄₉ 'akmens', *wandenio* BrP I 145₂₁ 'vandens', *sefferies* MT 223a₈ 'sesers', *dukteriēs* DP 114₄₇ 'dukters'.

§ 392. A. sg. *-i* < **-in* < **-ŋ* / **-ŋi*, plg. la. *suni* 'šunį', *akmeni*, *mēnesi*, pr. *smunentin* 'žmogų', s. sl. *kamenb* 'akmenį', *materb* 'motiną', gr. *κύνια* 'šunį', *ποιμένα* 'piemenį', *μητέρα* 'motiną', lot. *hominem* 'žmogų', *mātre* 'motiną'.

§ 393. N. pl. Dabar bendrinės kalbos norma jau laikomos naujadarinės formos su *i* kamieno galūne: *šūnys*, *ákmenys*, *sēserys*, *dūkterys*, plg. *vāgys*, *ākys*. Tačiau tarmėse dar plačiai vartojami seni veldiniai *šūnes*, *ákmenes*, *sēseres*, *dūkteres* arba sutrumpinti jų variantai *ákmenis*, *sēsers*, *dūkters* (*šūns* – labai reta forma, paprastai sakoma *šūnes* arba *šūnys*).

Ilgesnės formos su išlaikytu balsiu *e* prieš *s* turi pietų aukštaičiai, rytų aukštaičiai vilniškiai, uteniškiai ir dalis anykštėnų bei kupiškėnų. Jos vartojamos plačiau negu atitinkamos g. sg. formos su *-ės*. Sutrumpintus variantus, be *e* prieš *s*, vartoja vakarų aukštaičiai kauniškiai ir jų artimesni kaimynai. Kitose tarmėse įsigalėjo naujadarai su *i* kamieno galūne (žemaičiai šalia g. sg. *seseřs* sako n. pl. *sěserys*). Senieji raštai rodo, kad XVI–XVII a. pavaldėtos priebalsinių kamienų formos buvo vartojamos dar plačiau negu dabar, plg. *tiė ákmenes* DP 575₄₅ ‘... akmenys’, *mano mieli broley ir seferes* PK 28₁₈, *řunes* KN 17₁₃ ‘šunys’ || *wandens* KN 119₁₈ ‘vandenys’, *wandenes mariu raudonuiu ifsikeliė* MT 45b_{15–16}. Sutrumpinimo priežastys aptartos § 391.

Nuo g. sg. formų (bent oksitonų) jos skiriasi šaknies kirčiu: g. sg. *akmeñ(ė)s*, *dukteř(ė)s*, *seseř(ė)s*, bet n. pl. *ákmen(e)s*, *dúkter(e)s*, *sěser(e)s*. Kitos indoeuropiečių kalbos rodo, kad iš seno priebalsiniai kamienai turėjo n. pl. galūnę **-ěs* (**-ōs* nebuvo!), plg. s. sl. *kamene* ‘akmenys’, gr. *ποιμένες* ‘piemenys’, *κόνες* ‘šunys’, *μητέρες* ‘motinos’, skr. *mātáras* ‘motinos’, *gāvas* ‘karvės’ (ir čia *-as* kildintina iš **-ěs*).

Šalia senovinių veldinių dabar plačiai vartojamos naujadarinės formos su *i* ir net (vyr. g.) (*i*)*į**š*, *ō* arba (mot. g.) *ē* kamienų galūnėmis: *šùnys*, *ákmenys* arba *akmen(i)ai*, *sěserys* arba dial. *sěserės* ir pan. Tokio tipo formų pasitaiko jau XVI–XVII a. raštuose, pvz., *pieminis* BrP I 39₄ || *piemenėi* BrB Sach. 11 (t. y. *piemenys* || *piemeniai*), *dukteris* VEE 214₁₅ (= *dúkterys*), *wandenei* BrB Ps. 106 (= *vandeniai*).

Latvių kalba turi tik naujadarines formas, pvz., *sunis* arba *suņi*, *akmenis* arba *akmeņi* ir pan.

§ 394. **G. pl.** *-ū* iš baltų **-ōn* / ide. **-ōm*, plg. gr. *κυνών* ‘šunų’, *ποιμένων* ‘piemenų’, *μητέρων* ‘motinų’, skr. *śunām* ‘šunų’, lot. *hominum* ‘žmonių’, *mātrum* ‘motinų’. Taigi galūnė kaip kitų linksniavimo tipų. Ji aptarta § 329. Senovinių veldinių ji yra po kietojo priebalsio. Dėl *i* kamieno įtakos atsiranda naujadarinės formos su *-u* po minkštojo priebalsio, pvz., *mėnesių* (vietoj tarmėse išlikusios senesnės formos *mėnesų*), dial. *akmeniū*, *piemeniū*, *seseriū*, *dukteriū* ir kt., plg. *vagiū*, *akiū*. Tokių naujadarinių formų pasitaiko jau XVI–XVII a. raštuose, pvz., *akmeniu* PS I 29₁₃, *wandenių* DP 612₁₂, *moteriu* BrP II 34, *dukteriu* PS I 225₃₁.

§ 395. **A. pl.** *-is* < **-íns* < **-ūs*, plg. s. la. *sunis* ‘šunis’, pr. *smunentins* ‘žmonės’, s. sl. *kameni* ‘akmenis’, *materi* ‘motinas’, gr. *κόνας* ‘šunis’, *ποιμένας* ‘piemenis’, *μητέρας* ‘motinas’, skr. *śúnas* ‘šunis’, *ásmanas* ‘akmenis’, lot. *hominēs* ‘žmonės’, *mātrēs* ‘motinas’.

§ 396. Vietoj bendrinėje kalboje vartojamų naujadarinių **d. sg.** formų, pvz., vyr. g. *šūniui*, *ákmeniui*, *piemeniui* (su *į**š* kamieno kilmės galūne) ir mot.

g. *sēseriai, dūkteriai, móteriai* (su *īā* kamieno fleksija), tarmėse ir senuosiuose raštuose vartojamos senesnės formos *šūnie, ākmenie, piemenie* ir *sēserie, dūkterie, móterie* arba *šūni, ākmeni, piemeni* ir *sēseri, dūkteri, móteri*. Fleksijos požiūriu jos sutampa su tų pačių raštų resp. tarmių *i* kamieno atitinkamomis formomis, pvz., *vāgie, ākie* arba *vāgi, āki* (§ 350). Galūnės *-ie < *-ei* senumą patvirtina kitų indoeuropiečių kalbų duomenys, pvz., s. sl. *kameni* ‘akmeniui’, *materi* ‘motinai’, *nebesi* ‘dangui’ (*-i* iš **-ei*), skr. *śūnē* ‘šuniui’, *kārmaṇē* ‘darbui’, *mātrē* ‘motinai’, *nābhasē* ‘debesiui’ (*-ē* iš **-ei*), lot. *nōmini* ‘vardui’, *mātri* ‘motinai’ (*-i* iš **-ei*). Galūnė *-i*, manoma, yra pirmą kartą indoeuropiečių lokatyvo, o ne datyvo, galūnė (§ 350). Tačiau lietuvių kalboje ji jau seniai atlieka datyvo funkciją. Plg. datyvo kilmės padalyvį *sūkant < sūkanti*, refl. *sūkantis* (§ 623) ir pr. *giwāntei* ‘gyvenant’. Turimas ir variantas be galūnės, pvz., *šūn* ‘šuniui’, *ākmen* ‘akmeniui’, *sēsēr* ‘seseriai’ (Kudirkos Naumiestis ir kt.). Plg. *Wieszpāt Christuy* PS I 21₂ ‘viešpačiui Kristui’. Greičiausiai čia numesta galūnė *-i*. J. Kazlauskas Istor. gram. 149 tokias formas linkęs laikyti archaiskomis, senoviniu grynų kamienu, esą atlikdavusiu įvairių linksnių funkcijas, plg. gr. *νόκτωρ* ‘naktį’, skr. *vasar* ‘pavasarij’. Bet greičiausiai tai yra paprasčiausi trumpiniai.

Galūnė *-i*, iš dalies ir *-ie*, tarmėse (ypač aukštaičių) plačiai vartojama prie kitų kamienų daiktavardžių prielinksninėse konstrukcijose, pvz., *lig vėlam vākari, po sunkiam dārbi, po šliābi, prieg nāmi, ik(i) dūgni, lig pačiam vākariē* ir pan. Tokių pavyzdžių yra jau XVI–XVII a. raštuose, plg. *po kākli* DP 108₂₁, *prieg akmeni* PS II 1₁₅, *ik gali* PK 141_{20–21}, *prieg krikβtie* AK 7₁₉. Jie kalbininkų aiškinami gana įvairiai, žr. Nieminen Ausgang 147–148, Specht KZ LXIII 86–89, Fraenkel BS II 43–44, Kazlauskas LKGrK 8, Zinkevičius Liet. dial. 297–298, Mažiulis Balt. deklin. 133–160, Stang NTS XXVII 77–84.

§ 397. Šalia **instrumentalio** formų su *i* kamieno galūnėmis, pvz., i. sg. *akmenimi* (=s. sl. *kamenbmb*), *seserimi*, i. pl. *akmenimis* (=s. sl. *kamenbmi*), *seserimis*, senuosiuose raštuose turimos dar formos be kamiengalio *-i*, taigi i. sg. *akmemi < *akmen-mi, seser-mi*, i. pl. *akmemis < *akmen-mis, seser-mis* tipo. Daugiausia jų yra Bretkūno raštuose ir „Žiwaite“, kitur labai retos (gali būti ir korektūros klaidos). Pavyzdžiai: i. sg. *wandemi* BrP I 40₁₄ ir *wandeimi* BrP I 46₆ (su *ei* vietoj *e*), *Motermi* BrB III Moz. 20, *akmemi* ŽCh 158₁₉, *sesermi* ŽCh 12₁₅, i. pl. *akmemis* BrB Lev 20₁₇, ŽCh 102₂₁, *sesermis* ŽCh 107_{22–23}. Tokių formų liekanų aptikta ir naujųjų laikų žemaičių tarmės šnektosė, pvz., adv. *vāndemi* Būga Rinkt. rašt. II 662 ‘vandenim, vandens keliu’, i. pl. *vāndemis* ten pat arba *vāndemis* Tirkšliai (> *ūndimis*), *guzas ant smagemis* (dial. *smāgimis* su regresyvine balsio asimiliacija vietoj *smāgēmis*) *yr išaugęs* Tirkšliai ‘ant sme-

genų...’ (A. Girdenio informacija). Tokias formas linkstama laikyti senovinėmis priebalsinių kamienų instrumentalio formomis su galūnėmis *-mī, pl. *-mīs prie senovinių priebalsinių kamienų: *akmen-mi > akme-mi, seser-mi, pl. *akmen-mis > akmemis, sesermis. Plačiau apie jas žr. Būga Rinkt. rašt. II 662–663, III 37⁴, 376–377, Specht K Z LIX 256–259, Zinkevičius Įv. būdv. 51 (ypač 3 išnašą), Kazlauskas LKGrK 9–10, K VI 333–334 ir Istor. gram. 247–249, Stang Vergleich. Gram. 221.

§ 398. Šalia labai įvairuojančių naujadarinių v. sg. formų, pvz., *piemeniē* (su *i* kamieno galūne), dial. *piemenē* (ø kam. galūnė), *piemenỹ*, *piemeni* (iįð kamieno fleksija), *piemeniau* (ju kam.), tarmėse vietomis vartojamos ir formos, sutampančios su kamieniu, pvz., *piemen*, *sėser*, *dūkter*. Kai kas jas linkę laikyti senoviniais priebalsinių kamienų vokatyvais, plg. skr. *duhitar*, gr. πᾶτερ, bet tai gali būti ir ilgesnių formų trumpiniai.

§ 399. Šalia naujadarinių n.-a. du. formų, tokių kaip *dū piemeniu*, *dvi sėseri*, vartojamų jau senuosiuose raštuose, Daukšos postilėje yra užfiksuota archaiška forma *dū žmūne* ‘du žmonės’: *Du žmūne lipo Bažniczion* 313₁₉, *Du žmūne lipo Bažniczión* 314₁₆ (šalia n. sg. *žmū* 270₄₃ ‘žmogus’, a. sg. *žmūnį* 459₅ ‘žmogų’). Plg. gr. κύνε, μητέρα, skr. *mātara-pitarau* ‘tėvai’. Senovinę priebalsinių kamienų n.-a. du. galūnę -e išlaikė taip pat lietuvių senųjų (ypač Mažosios Lietuvos) raštų veikiamieji būtojo laiko dalyviai, pvz., *Paskiaus ateiuſſe du falſchiwu ludinyku* VEE 204_{14–15} ‘paskui atėję du klaidingi liudininkai’. Tokios dalyvių formos (net esamojo laiko) turimos Kleino, Ruigio ir kitose ano meto gramatikose. Jas yra užrašęs A. Šleicheris iš gyvosios žmonių kalbos Mažojoje Lietuvoje XIX a. viduryje. Jo „Litauisches Lesebuch und Glossar“ (Prag, 1857) skaitome: *sziiūdu i tą męstą iėjuse* 138₂₈ ‘šiuodu ... įėję’, *todél kalvis ėgerei sákė, kad negalincze nepadkavotais arkleis joti* 215₁₆ ‘... (jie abu) ... negalį...’. Plačiau apie n.-a. du. galūnę -e žr. Endzelin IF XXXIII 123–124 (= Darbu izl. II 533–534), Zinkevičius Įv. būdv. 52², Gargasaitė MAD 1962 2 215, Kazlauskas Istor. gram. 130–132, Mažiulis Balt. deklin. 256–259.

Endzelynas Gars. ir form. 125–130, Otrębski Gramatyka III 50–63, Stang Vergleich. Gram. 219–227, Zinkevičius Liet. dial. 256–267, Kazlauskas Istor. gram. 242–286, Szemerényi Einführung 148–160, Савченко Сравн. грам. 199–209.

§ 400. Akūtinės šaknies baritonų tėra tik vienas kitas žodis, pvz., *mėnuo*, *sėmenys* (sen. *sėmenes*, *sėmens*). Daukšos raštai ir dabartinės rytų aukštaičių šnektos rodo, kad anksčiau čia priklausė ir daiktavardis *vanduo*:

buvo kirčiuojama *vánduo* (ryt. *únduo*), *vánden(e)s* ir t. t. Taip buvo kirčiuojamas dar daiktavardis *mótė* (=la. *māte*), g. sg. *móter(e)s*.

Cirkumfleksinės resp. trumposios šaknies baritonų dabar bendrinėje kalboje visai nebeturime. Daukšos raštuose ir rytų aukštaičių šnektose vietomis toks dar yra daiktavardis *akmuo*: kirčiuojama *ākmuo*, *ākmen(e)s* ir t. t. Iš triskiemenių formų pirmojo skiemens į akūtinės kilmės galūnę kirtis nešoka (skiria trumpasis skiemu), taigi a. pl. *ākmenis*, n.-a. du. *dù ākmeniu*.

Oksitonų kirtis šokinėja pagal tą pačią schemą kaip atitinkamų *i*, (*i*)*u* kamienų daiktavardžių. Sosiūro-Fortunatovo dėsnis veikia tik dviskiemenes formas. Visa tai matyti iš akūtinės šaknies daiktavardžio (III kirč.) *piemuð* ir trumposios (resp. cirkumfleksinės; IV kirč.) šaknies pavyzdžio *sesuð* paradigmų:

Vienaskaita	Daugiskaita
N. <i>piemuð sesuð</i>	<i>piemenys sēserys</i>
G. <i>piemeñs sesėrs</i>	<i>piemenų seserų</i>
D. <i>piemeniui sēseriai</i>	<i>piemenims seserims</i>
A. <i>piemenį sēserį</i>	<i>piemenis; šuni sēseris</i>
I. <i>piemenimi</i> (ir <i>piemeniu</i> , bet <i>šuniù</i>) <i>seserimi</i>	<i>piemenimis seserimis</i>
L. <i>piemenyjà seseryjà</i>	<i>piemenysè seserysè</i>
V. <i>piemeniè! seseriè!</i>	

Dviskaita

N.-A. <i>dù piemeniu, šuniù</i>	<i>dvi sēseri</i>
D. <i>dviem piemenim</i>	<i>seserim</i>
I. <i>dviem piemeniñ</i>	<i>seseriñ</i>

§ 401. Priebalsiniai kamienai yra labiausiai apnykęs daiktavardžių linksniavimo tipas. Taip yra todėl, kad jo nykimas prasidėjo labai seniai, kaip buvo nurodyta, dėl **ŋ* > *in* fonetiškai sutapus *i* ir priebalsinių kamienų akuzatyvo galūnėms. Negausesnių priebalsinio linksniavimo daiktavardžių paradigmosė ilgainiui įsivyravo gretiminės *i* kamieno formos, kurios, yrant paties *i* kamieno paradigmą, vėliau dar buvo keičiamos (*i*)*įð* arba *įā* (dial. *ē*) kamienų fleksija (žiūrint daiktavardžio giminės). Iki šių dienų, kaip matėme, išliko tik dažnai kalboje vartojamų linksnių – nominatyvo ir genityvo – senovinės formos, neskaitant tarminių d. sg. formų su galūnėmis *-ie*, *-i*, kurios dabar traktuojamos kaip *i* kamieno, ir fonetiškai sutapusios akuzatyvų fleksijos. Tačiau dabar, ypač tarmėse, vis labiau ima

įsigalėti ir nominatyvo bei genityvo gretiminės naujadarinės formos. Jos pasitaiko ne tik bendrinėje šnekamojoje kalboje, bet ir grožinėje literatūroje, pvz., n. sg. *mėnesis* 'mėnuo', g. sg. *šunišs* 'šuns', *piemenio* 'piemens', *liemenio* 'liemens', *tėšmenio* 'tešmens' ir kt. Tarmėse tokių formų tiesiog knibždėte knibžda.

Čia yra net bendrinei kalbai visai neįprastų, pvz., n. sg. *akmenis*, *akmenys*, *ākmenis* 'akmuo', *dukteris*, *dukterė* 'duktė', *llemenis* 'liemuo', *piemenis*, *piemenys*, *piemenis* 'piemuo', *rudenis*, *rudenys*, *rūdenis* 'ruduo', *seseris*, *sėserė* 'sesuo' (dar plg. *sėšė* kaip *auklė*), *šunis* 'šuo' (ir *šunė* kaip *katė*), *tėšmenis* 'tešmuo', *vandenys*, *vādenis* 'vanduo', *žėlmenis* 'želmuo'. Plg. g. pl. su -ų po minkšto priebalsio: *akmeniū*, *dukteriū*, *liemeniū*, *piemeniū*, *rudeniū*, *seseriū*, *šuniū*, *tešmeniū*, *vandeniū* ir kt.

Priebalsinio linksniavimo g. pl. formos dėl galūnės -ų po kietojo priebalsio primena *ō*- arba *ā*-kamienes, plg. *piemenū*, *dukteriū* ir *vilkū*, *šakū*. Dėl šio sutapimo atsirado variantai su *ō* resp. *ā* kamienų fleksija, pvz., *ākmenas* 'akmuo', *āšmenos* 'ašmenys'. Tarmėse tokių formų jau daug.

Pavyzdžiai: *māumenas* 'maumuo, viršugalvis', *piemenas* 'piemuo', *raūmenas* 'raumuo', *sėmenai* 'sėmenys', *mōtera* 'moteris', *sėmenos* 'sėmenys'. Neretai *ō* arba *ā* kamienų formas turi tik kai kurie linksniai, pvz., Skāpiškio šnektos d. pl. *šunām*, a. pl. *šunūs*, i. pl. *šunašs* (bet n. sg. **šunas* nėra).

Mažosios Lietuvos šnektų dalyje mot. g. daiktavardžių a. pl. galūnė -is buvo pakeista *ē* kamieno -es (*dūkteres*, *sėseres* ...), nes čia fonetiškai sutapo abiejų linksniavimo tipų n. pl. fleksija, plg. *dūkteres* 'dukterys' ir *kātes* 'katės' (< *katēs*). A. pl. formos su -es vartojamos jau šio krašto senuosiuose raštuose (Bretkūnas, Donelaitis ir kt.).

§ 402. Senoviškiausias paradigmas išlaikė, kaip minėta, *n* ir *r* kamienų daiktavardžiai. Tačiau anaip tol ne visi. Antai senovinį *n* kamieno daiktavardį *žmuō* ilgainiui išstūmė iš vartosenos priesaginis darinys *žmogūs*. Formas n. sg. *žmuō*, a. sg. *žmūnį*, n.-a. du. *dū žmūne* randame tik senuosiuose raštuose, jeigu neskaitysime Lazūnų šnektos n. sg. *žmuōj* su pridėtiniu jotu. N. sg. ir a. sg. pavyzdžiai iš senųjų raštų: *z m ū n ē k u r i s b ū w o d i d ž t u r t i s* DP 270₆ 'vienas žmogus buvo didžturtis', *t a r p' i ū š ū ž m ū, k u r i s t u r b i m t ū a w i ū* DP 279₆ '... žmogus...', *ž i n a u i o g ž m ū s m ā r k u s e f s i* DP 386₃₄, *G i a r i a u s b u t u b u w i... k a d b u t u n i e g i m i s t a s ž m u o* PS II 168₂₇, *v j ž m ū n i* (mokėjo) *d ē b i m t i g r i w n ū* DP 339₂₈ 'už žmogų...', *C a l w i n a s... p a f a m d e s ž m ū n i g i w ū* DP 459₅. Dabar tarmėse gana plačiai vartojama n. pl. forma *žmónes* 'žmonės' dėl šaknies balsio *o* laikytina antrine (gal vietoj **žmūnes* su *o* iš *žmonā*?), nors ir turi senovinę galūnę. XVI–XVII a. raštuose jos neįmanoma atskirti nuo *ē*-kamienės formos *žmónės*, vartotos ir kaip moteriškosios giminės daiktavardis (tokia vartoseną užfiksuota ir dabar į pietryčius nuo Vilniaus). Apie visas šias formas (*žmuō*, *žmuōj*, *žmūnį*, *žmónes*, f. *žmónės*) plačiau žr. Specht K Z LIX 214 tt., LXI 208, Fraenkel

BS II 46–47, Stang Vergleich. Gram. 41, 225–227, Zinkevičius Liet. dial. 266, Palionis Liter. kalb. 130, Kazlauskas Istor. gram. 270–271, Grinaveckienė BCC 398.

Nebevartojamas ir *r* kamieno daiktavardžio nominatyvas *mótė*. Ji išstūmė iš vartosenos *i* kamieno forma *moteris*, pasidaryta pagal a. sg. *móteri*.

Bendrinėje kalboje ištisai *i* resp. *į* linksniavimą perėjo buvęs *r* kamieno daiktavardis *dieveris*, plg. gr. δᾶήρ, skr. *dēvar-*. Tarmėse jis dar išlaikė kai kurių linksnių priebalsinę fleksiją, pvz., g. sg. *dieverės*, d. sg. *dieveri*, n. pl. *diever(e)s*, g. pl. *dieverų*. N. sg. forma **deivē(r)* buvo anksti pakeista galbūt dėl grėsmės sutapti su daiktavardžiu *deivė*.

Aiškius priebalsinio linksniavimo liekanas tarmėse išlaikė ir *voveris* (*voverė*), plg. g. sg. *voverės*, *vovefs*, n. pl. *vóvers*, g. pl. *voverų*. Senovinė n. sg. forma šiandien būtų **vovė*.

Senovėje *r* kamienui priklausė jau bemaž visai išnykęs daiktavardis *jėntė* '(vyro) brolio žmona, žmonos sesuo', plg. g. sg. *jenters* (Kleino gramatikoje), la. *ietere*, gr. ἐνάτηρ, skr. *yātar-*.

Ir mūsų *brolis* yra perdirbtas iš **brāter-* kamieno, plg. liaudies dainų diminutyvą *broter-ėlis* 'brolelis', veiksmazodį *bróter-autis* 'bičiuliauti', daiktavardį *broter-ỹstė* 'brolystė'. Kažkada turėjo būti n. sg. **brātė*, plg. pr. *brati*, *brote* 'brolis'.

Senovėje buvo gana gausus *s* kamienas. Bet tai daugiausia bevardės giminės daiktavardžiai, ir jie baltų kalbose dabar beveik visiškai išnykę. Tik pora žodžių, *mėnuo* ir *debesis*, lietuvių kalboje (ypač senuosiuose raštuose ir tarmėse) dar turi priebalsinio linksniavimo pėdsakų bei žymių, plg. g. sg. *nei faules nei mėnefes ne rėikia* DP 573₄₀ '... mėnesio...', n. pl. *dėbėfes* 2₈ 'debesys', dial. g. sg. *debesės* 'debesies', g. pl. *mėnesų* 'mėnesių', *debesų* (bendrinės kalbos norma). Dabar paprastai šiuos daiktavardžius linksniuojame kaip *į*-kamienius, pvz., *mėnuo*, *mėnesio* ir t. t., *debesys*, *dėbesio* ir t. t., kartais kaip *i*-kamienius, pvz., *mėnuo*, *mėnesies* ir t. t., *debesis*, *debesiės* ir t. t. Tai naujadarinės formos. N. sg. *debesis* pasidaryta *i* kamieno pavyzdžiu pagal a. sg. *dėbesį*. Ne visai aiški forma *mėnuo*. Ji gali turėti galūnę *-uo* iš *n*, *r* kamienų. Tačiau visiško aiškumo nėra, plg. Endzelynas Gars. ir form. 127, Stang Vergleich. Gram. 224, Kazlauskas Istor. gram. 285–286, Отрембский БСС 186–192.

§ 403. Kitų priebalsinių kamienų resp. vadinamojo šakninio linksniavimo (kamienas baigėsi šaknies priebalsiu) daiktavardžių paradigmos dabar lietuvių kalboje labai perdirbtos, bemaž ištisai perėjo į *i* (kartais ir toliau į kitus) kamienus. Šį perėjimą lėmė bendros viso priebalsinio links-

niavimo tipo nykimo priežastys. Ypač svarbų vaidmenį čia suvaidino vienskaitos akuzatyvas. Pagal a. sg. *āvi* : n. sg. *avis* modelį anksti šalia, pvz., a. sg. *žq̄sī* buvo pasidaryta n. sg. forma *žq̄sis* vietoj senovinės **žqs* < **žans* (= gr. dor. *χᾶν* < **χαυς*). Persiformavus *i* kamieno pavyzdžiu tokių žodžių vienskaitos nominatyvui, greičiau nyko priebalsinė fleksija ir kituose linksniuose. Iki šių dienų senovinio linksniavimo formas išlaikė tik vienas kitas linksnis. Pvz., kad daiktavardžiai *ausis*, *dantis*, *dūrys*, *naktis*, *pušis*, *šaknis*, *žq̄sis*, *žuvis* senovėje priklausė priebalsiniam linksniavimui, rodo tik daugiskaitos genityvo galūnė *-ū* po kietojo priebalsio: *ausū*, *dantū*, *dūrū*, *naktū*, *pušū*, *šaknū*, *žq̄sū*, *žuvū*. Atitinkamos *i* kamieno formos būtų *ausiū*, *danciū*, *dūriū* ir t. t. (pasakojama jau ir taip). Tarmės (daugiausia pietų aukštaičiai ir rytų aukštaičiai vilniškiai) turi išlaikę ir kai kurias kitas šių daiktavardžių senovines linksnių formas, pvz., g. sg. *ausēs*, *dantēs*, *naktēs*, *pušēs*, *šaknēs*, *žq̄sēs*, *žuvēs*, n. pl. *aūses*, *dañtes*, *dūres*, *nāktes*, *pūšes*, *šāknes*, *žq̄ses*, *žūves*. Tokias formas randame ir senuosiuose raštuose, pvz., Daukšos postilėje skaitome: *atβips dantes iūšū* 65₃₄, *dągus ir dėbėfes* 2₃, *vžrakintos yrá dures* 567₁₆, *wafingī mēdžei pūβes ēglēs* 558₃₈, *nei mefós nei žuwes búwo* 298₄₁. Kitų indoeuropiečių kalbų duomenys taip pat rodo šiuos daiktavardžius¹⁵⁵ seniau buvus priebalsinio linksniavimo.

Yra tokių daiktavardžių, kurių bendrinės kalbos paradigmoje nebėra išlikę jokių priebalsinio linksniavimo relikvų. Jie turimi tik tarmėse arba senuosiuose raštuose, pvz.:

mokestis, plg. *be mókeftū* DP 577₄₄, *kitū mokeftū ne iebko* DP 542₄₇;

obelis, plg. *iβ obeles rukfcios* PK 186₁₄, dial. g. sg. *obelēs* ir b. k. *obelš*, n. pl. *óbeles*, g. pl. *obelū*;

priežastis, plg. *wienókios búwo priéžafstes* DP 91₄₅, *del' dwieių priéžáftú* DP 461₃₁;

širdis, plg. *ižg tīkrós βīrdēs* DP 95₁₈, *del... pafikielimo βīrdes* AK 74₆, *βīrdes apramintos yrá* DP 39₃, *ižg βīrdū* DP 34₁₇, dial. g. sg. *šīrdēs*, n. pl. *šīrdes* (: lot. *cor*, g. sg. *cordis*);

žvėris, plg. g. pl. *βwerū* VE 51₁₆, *tarp smarkiu žweru* PK 137₁₂, dial. g. sg. *žvērēs*, n. pl. *žvēres*, g. pl. *žvērū* (: gr. *θήρ*, g. sg. *θηρός*).

Manoma, kad priebalsiniam linksniavimui yra kažkada priklausę ir *akis* (plg. dial. g. sg. *akēs*, gr. n.-a. du. *ὄσσε* < **okui-e*), *ašis* (plg. dial. g. sg. *ašēs*, g. pl. *ašū*, gr. *ἄξων* 'ašis'), *nósis* (plg. dial. g. pl. *nósu*, av. *nāh-*

¹⁵⁵ Išskyrus *žuvis*, kuris senų senovėje buvo *ū* kamieno daiktavardis **žūs*, vėliau dėl kitų linksnių įtakos (plg. a. sg. *žūvi*) perdirtbas į *i*-kamienį.

'nosis'), *riešutas* (plg. dial. *riešutỹs*, g. sg. *riešutės*, n. pl. *riešutes*), taip pat *višpats* (plg. *Wießpates* ir *Mifstro* DP 155₁₇, *Wießpati sawám* DP 4₄₃, *pikti Wießpates* DP 60₂₄, g. pl. *Wießpatų* 76₃₀), kurio ir n. sg. formą kai kurie kalbininkai linkę laikyti paveldėtą iš senovinio priebalsinio linksniavimo (su *-s* prie kamieno *višpat-*; kiti *višpats* laiko *višpatis* trumpiniu, plg. *pàts* < *patis*).

Pagaliau yra tokių daiktavardžių, kurie lietuvių kalboje jau labai pakito, buvo visai perdirbti. Pvz., lie. *kója* pakeitė indoeuropietiškąjį šakninį žodį **ped-*, plg. skr. *pāt*, gr. dor. *πῶς*, g. sg. *ποδός*, lot. *pēs*, g. sg. *pedis*. Iš jo turime pasidarę du dabartinius žodžius (su kiek modifikuota reikšme), būtent, *pādas* ir *pėdà* (pailgintasis šaknies balsio laipsnis).

§ 404. Priebalsinio linksniavimo irimas – ilgus amžius trukęs procesas. Dalis priklaususių šiam linksniavimo tipui daiktavardžių seniai perėjo į produktyvesnes linksniuotes, kiti laipsniškai pereina mūsų dienomis. Kaip gretiminės neretai vartojamos atskiros senovinės formos šalia naujesniųjų. Ypač margos paradigmos tarmėse, visų pirma tose, kur daugiau išliko senovės relikto. Kai yra daugiau dubletų, neretai prisigaminama formų su priebalsine fleksija ir iš tų daiktavardžių (paprastai *i* kamieno), kurie iš seno nepriklausė priebalsiniam linksniavimui. Tokių naujadarinių variantų šiandien gana gausu rytų aukštaičių vilniškių, iš dalies ir pietų aukštaičių tarmių plote. Čia, ypač jaunimas, dažnai tiesiog painioja g. sg. resp. n. pl. galūnę *-es* su g. sg. *-ies* ir n. pl. *-ys*, pvz., *akès*, *avès* || *akièš*, *avièš*, *ākes*, *āves* || *ākys*, *āvys* ir pan. Senosios kartos kalboje painiojimas daug mažesnis. Todėl pastebėję kurį daiktavardį vartojant su priebalsinio linksniavimo galūne, dar neturime teisės paskelbti jį iš seno priklausius priebalsiniam linksniavimui. Tai padaryti galima tik gerai ištyrus, palyginus su senosios kartos vartoseną, senesniųjų raštų duomenimis ir ypač su gimininių kalbų faktais.

Kazlauskas LKGrK 5–20, K III 61–78 ir Istor. gram. 242–286, Stang Vergleich. Gram. 223–227, Zinkevičius Liet. dial. 260–267.

§ 405. Apžvelgus visus daiktavardžių linksniavimo tipus, galima nustatyti tokias svarbiausias lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemos paprastėjimo (unifikacijos) kryptis:

1. priebalsiniai kamienai → *i* kamienas → $(i)\dot{i}\delta$ kamienas (vyr. g.)
 $\dot{i}\ddot{a}$, dial. \dot{e} kamienas (mot. g.)
2. $(i)u$ kamienas → $([i]i)\delta$ kamienas

Vis labiau silpsta priebalsinių, *i*, $(i)u$ kamienų paradigmos ir įsigali dvi produktyviosios linksniuotės: I (δ , $\dot{i}\delta$, $\dot{i}\ddot{a}$ kam.) ir II (\ddot{a} , $\dot{i}\ddot{a}$, \dot{e} kam.). Taip

vis labiau diferencijuojama daiktavardžių fleksija pagal gimines. Juk I linksniuotę iš esmės sudaro vyriškosios, o II linksniuotę – moteriškosios giminės daiktavardžiai.

1. Kokie daiktavardžiai priskiriami priebalsiniams (konsonantiniams) kamienams? (§ 387).
2. Kodėl baltų kalbose nykstantys priebalsiniai kamienai pereina į *i* kamieną? (§ 388).
3. Paašškinkite priebalsinių ir *i* kamieno akuzatyvo fleksijos fonetinį sutapimą (§ 388 ir 351/392, 358/395).
4. Kurie priebalsiniai kamienai lietuvių kalboje išliko sveikiausi? (§ 388).
5. Kurių linksnių senovinė fleksija išliko geriausiai? (§ 388).
6. Išlinksniuokite daiktavardžius *akmuō*, *duktē* ir nustatykite, kurių linksnių formos turi išlaikiusios senovines priebalsinio linksniavimo galūnes ir kurių formos yra naujadarinės su *i*, (*i*)*ǝ* arba *iā* kamienų fleksija (§ 389).
7. Papasakokite n. sg. galūnių *-uo* ir *-ē* (*piemuō*, *duktē*) istoriją (§ 390).
8. Ką žinote apie *piemenės*, *dukterės* tipo vienaskaitos genityvus ir jų trumpinimą? (§ 391).
9. Ką žinote apie n. pl. *piemenes*/*piemens*, *dūkteres*/*dūkters* tipo formas? (§ 393)
10. Kodėl g. pl. forma *akmeniū* yra senesnė už tarminę *akmeniū*? (§ 394).
11. Aptarkite d. sg. formas *ākmenie*, *ākmeni*, *ākmeniui*, *ākmeniui*, *ākmeniui* (§ 396 ir 350, 323).
12. Ką žinote apie *lig vākari* tipo formas? (§ 396).
13. Papasakokite apie i. sg. *piememi*, *duktermi*, i. pl. *piememis*, *duktermis* tipo formas (§ 397).
14. Kaip linkstama traktuoti *sēser* tipo vokatyvus? (§ 398).
15. Ką žinote apie Daukšos postilės n. -a. du. *dū žmūne*? (§ 399).
16. Kaip senovėje buvo kirčiuojami daiktavardžiai *vanduo* ir *akmuo*? (§ 400).
17. Kaip veikia Sosiūro-Fortunatovo dėsnis priebalsinių kamienų paradigmos? (§ 400).
18. Kodėl priebalsiniai kamienai yra labiausiai apnykęs lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo tipas? (§ 401).
19. Kaip atsirado *ākmenas* 'akmuo' tipo formos? (§ 401).
20. Kuriose tarmėse ir kodėl turima mot. g. daiktavardžių a. pl. forma *dūkteres* 'dukteris'? (§ 401).
21. Ką žinote apie formas n. sg. *žmuō* 'žmogus', a. sg. *žmūnī* 'žmogų', n. pl. *žmōnes* 'žmonės'? (§ 402).
22. Aptarkite n. sg. formų *moteris*, *dieveris*, *voveris* kilmę (§ 402).
23. Kas rodo, kad daiktavardis *brōlis* senovėje priklausė priebalsiniam linksniavimui? (§ 402).
24. Koks *s* kamieno daiktavardžių likimas lietuvių kalboje? (§ 402).
25. Kas rodo, kad *ausis*, *dantis*, *dūrys*, *naktis*, *pušis*, *šaknis*, *žqsis*, *žuvis* priklausė priebalsiniam linksniavimui? (§ 403).
26. Iš ko sprendžiame apie *mōkestis*, *obelis*, *priežastis*, *širdis*, *žvėris* ir *akis*, *ašis*, *nōsis*, *rlešutas*, *viēšpats* priklausymą praeityje priebalsiniam linksniavimui? (§ 403).
27. Koks daiktavardžių *pādas* ir *pēdā* ryšys su senoviniu priebalsiniu linksniavimu? (§ 403).

28. Kaip atskirti tarmių naujadarines formas su priebalsinio linksniavimo fleksija nuo senųjų šio linksniavimo veldinių? (§ 404).

29. Kokios yra dvi svarbiausios lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemos paprastėjimo (unifikacijos) kryptys? (§ 405).

Užduotys: 26. Nustatykite toliau pateiktų gretiminių formų senumą. Surašykite jas (kiekvieno linksnio atskirai) iš eilės pagal senumą.

n. sg. *akmuo*, dial. *akmenys*, *ākmenis*, *-io*, *akmenis*, *-iēs*;

g. sg. *šūnis*, dial. *šūnio*, *šuniēs*, *šunēs*;

d. sg. *sėseriai*, dial. *sėseri*, *sėserie*, *sėserėi*;

i. sg. *mėnesiu*, dial. *mėnesim*;

n. pl. *ākmenys*, dial. *akmeniaī*, *ākmens*, *ākmenes*;

g. pl. *šunū*, dial. *šuniū*;

d. pl. *mėnesiams*, dial. *mėnesims*;

a. pl. *mėnesius*, dial. *mėnesis*;

i. pl. *mėnesiais*, dial. *mėnesimis*;

l. pl. *akmenysė*, dial. *akmeniuosė*.

27. Iš toliau pateikto teksto išrinkite visus V linksniuotės daiktavardžius. Rašykite ta forma kaip tekste. Atskirai surašykite tas formas, kurios turi išlaikytą senovinio priebalsinio linksniavimo fleksiją (a), atskirai tas, kurių fleksija iš *i* (b), *iš* (c) arba *iā* (d) kamieno.

Buvo graži rudens diena. Pamiškėje piemuo ganė bandą. Jis sėdėjo ant akmens ir žaidė su šuniu. Karvės jau buvo sočios, jų tešmenys pilni pieno. Bet jos vis skabė želmenų viršūnes, gėrė gryną upelio vandenį. Šuniukas bėginėjo aplink piemenį, kurio liekną liemenį iš tolo buvo nelengva atskirti nuo akmenio. Upelyje šeimininko duktė skalbė baltinius. Čia pat žaidė jos maža sesutė. Vyresnioji vis žvilgčiojo į seserį, kad ši bežaisdama neatsidurtų vandenyje. Gera čia buvo. Piemenėlis kas mėnesį į šią pamiškę atgindavo bandą, kai tik paaugdavo želmenys. Netrukėdavo čia ir kaimo vaikų, kurie atbėgdavo pasimaudyti gaivinančiuose upelio vandenyse. Jų liekni stuomenys ir įdegę rankų raumenys iš tolo spindėjo saulės apšviesti. Šeimininkas drausdavo savo jaunesnei dukteriai žaisti su kaimo vaikais. Todėl vyresnioji sesuo ir turėjo ją prižiūrėti.

Postpoziciniai lokatyvai

§ 406. Indoeuropiečių senovinio lokatyvo lietuvių kalboje turime tik liekanas. Tai atskiros vienaskaitos ir dviskaitos formos, pvz., *namiē*, *arti*, *anksti*, dial. *artiē*, *ankstiē* (: gr. *οἶκει*, lot. *domī*, s. sl. *dusē*, skr. *vṛkē*), *pusiāū*, dial. *dviejau* /*dviejaus* (: s. sl. *vľbku*, skr. *dvāyōs*), traktuojamos kaip prievaismai, ir senuosiuose raštuose bei šių dienų tarmėse išlikusios daugiskaitos formos, pvz., *piėvosu* 'pievose', *ūpėsu* 'upėse', *akisū* 'akyse', arba tam tikri jų perdirbiniai, pvz., *miškuosū* (*miškuosu*) 'miškuose'. Vietoj šio lokatyvo mūsų protėviai buvo pasidarę net keturis lokatyvinius linksnius, reiškiamus tam tikromis postpozicinėmis formomis. Iš jų iki šių dienų geriausiai išliko tik vienas, kurio formas esame apžvelgę paradigmose ir

vadinome tiesiog lokatyvu. Štai tie keturi antrinės kilmės, t. y. postpoziciniai, linksniai¹⁵⁶:

vidaus	$\left\{ \begin{array}{l} \text{esamasis, arba ines\textit{y}vas, pvz., } mišk\textit{e} \\ \text{einamasis, arba iliat\textit{y}vas, pvz., } miška\textit{n} \end{array} \right.$

Visų postpozicinių lokatyvų turimos tik vienaskaitos ir daugiskaitos formos. Dviskaitos formų nėra, greičiausiai jų ir nebuvo pasidaryta.

Inesyvo, arba vidaus esamojo lokatyvo, dažnai vadinamo tiesiog lokatyvu, formos apžvelgtos nagrinėjant atskirus linksniavimo tipus. Matėme, kad jos susidarė postpozicijai **én* priaugus prie vienaskaitos senovinio (paveldėto, indoeuropiečių) lokatyvo ir daugiskaitos akuzatyvo (su nesutrumpėjusia akūtine galūne) formų, pvz., *miškė*, *šakojė*, *ùpėje*, *akyjė*, *tuřguje* < **miškie* ar **miškē* (iš **miškei*) + **én*, **šakāi* + **én*, **ùpēi* + **én*, **aki* + **én* (-*ije* → -*ije* gali būti dėl 1. pl. -*ise*), **tuřgu* + **én* (greičiausiai analoginis darinys pagal *i* kamieno modelį), pl. *miškuosė*, *šakosė*, *ùpėse*, *akysė*, *tuřguose* < **miškuos* + **én*, **šakās* + **én*, **ùpės* + **én*, **akfs* + **én*, **tuřgūs* + **én* (> *tuřgūse*; galūnė -*uose* iš *ō* kamieno).

Toliau apžvelgsime kitus postpozicinius lokatyvus, išlikusius tik senuosiuose raštuose ir tarmėse.

Iliatyvas (vidaus einamasis lokatyvas). § 407. Kartais jis dar vadinamas direktyvù. Pavyzdžiai:

ō kamienas: sg. *miškañ(à)*, pl. *miškuosna*

iǰō kamienas: sg. *žōdin(a)*, pl. *žōdžiuosna*

ā kamienas: sg. *šakōñ(à)*, pl. *šakósna*

ē kamienas: sg. *ùpēn(a)*, pl. *ùpēsna*

i kamienas: sg. *akiñ(à)*, pl. *akýsna*

u kamienas: sg. *tuřgun(a)*, pl. *tuřguosna*

n kamienas: sg. *akmeniñ(à)*, pl. *akmenýsna*

Iliatyvas rodo, kad veikėjas ar veiksmas juda į tą vietą, kuri išreikšta šiuo linksniu, pvz., *krislas įkrito akiñ* '... į akį'. Kartais vartojamas ir lai-

¹⁵⁶ Lietuviški terminai sudaryti J. Jablonskio. Dabar plačiau vartojame sulietuvin-tus lotyniškus terminus, nes jie trumpesni ir patogesni, iš jų galima pasidaryti būdvardžius ar prieveiksmius, pvz., *iliatỹvinė* konstrukcija, vartojamas *adesỹviškai* ir pan. Lietuviškų ir lotyniškos kilmės terminų leksinė reikšmė maždaug ta pati: *vidaūs esamasis* 'kas yra viduje' = lot. *inessivus*, plg. *in-* 'į' + *esse* 'būti'; *vidaūs einamasis* 'kas eina į vidų' = lot. *illatĩvus*, plg. *in-* 'į' + *lātus* 'neštas'; *pāšalio esamasis* 'kas yra pašaly' = lot. *adessĩvus*, plg. *ad-* 'prie' + *esse* 'būti'; *pāšalio einamasis* 'kas eina į pašalį' = lot. *allatĩvus*, plg. *ad-* 'prie' + *latus* 'neštas'.

kui, būdai, siekimui, būsenai reikšti, pvz., *kelintōn dienōn jis ateina?* 'kelintą dieną...', *vařlēs vienaņ balsaņ kuřkia* '... vienu balsu...', *pās jē Jōnas svečiūosna išvažiāvo* '... į svečius ...', *visūs kvietkeliūs paveřs šiēnan* 'visas gēleles pavērs į sieną'.

Kaip linksnis jis iki šių dienų tebevertojamas rytų Lietuvos tarmėse maždaug iki linijos Simnas—Jiėžnas—Jonavą—Raguvą—Panevėžys—Pasvalys—Papilys (daugiskaitos formos truputį mažesniame plote negu vienskaitos). Čia iliatyvo formas turi ne tik daiktavardžiai, bet ir kitos linksniuojamosios kalbos dalys, pvz., *taņ geraņ miškaņ, tūosna dideliūosna miškūosna*. Bendrinėje kalboje jos paprastai keičiamos prielinksnio *į+akuzatyvas* konstrukcija, taigi vietoj rytų lietuvių *taņ geraņ miškaņ, tūosna dideliūosna miškūosna* sakome *į tą gērą mišką, į tuōs didelius miškūs*. Pažymėtina, kad rytų lietuviai taip pat turi prielinksnio *į+akuzatyvas* konstrukciją, tik čia ja reiškiami kas kita: pasakymas *einū į mišką* (ryt. *ainū iņ miškų*) čia reiškia 'einu miško link', o ne 'einu į mišką'. Vietoj bendrinės kalbos *į mišką* čia vartojamas iliatyvas, taigi *miškaņ*.

Kartais iliatyvo formos pavartojamos ir bendrinėje kalboje, net grožinėje literatūroje. Tų formų galima rasti ir iš vakarų aukštaičių ar žemaičių tarmių ploto kilusių autorių raštuose. Iliatyvo kilmės prieveiksmai, pvz., *laukaņ, šaliņ*, bendrinėje kalboje visai įprasti, juos taip pat vartoja vakarų Lietuvos tarmės, neišlaikiusios iliatyvo linksnio.

Senieji raštai rodo, kad XVI a. iliatyvas tebebuvo daugiau ar mažiau vartojamas kaip linksnis visoje ar bemaž visoje Lietuvoje. Jį taip vartojamą randame, pvz., Daukšos (vidurio Lietuva), Vilento, Bretkūno (vakarų aukštaičiai), net Mažvydo (žemaitis) raštuose.

§ 408. Iliatyvo formos atsirado akuzatyvui suaugus su tam tikra postpozicija. Tos postpozicijos pavidalas nėra tiksliai nustatytas, dėl jos kalbininkai ginčijasi. Greičiausiai tai buvusi **nđ*, t. y. **nđ* arba **na*. Kirčio nukėlimas vienskaitos formose į galūnę lyg ir rodo greičiau buvus **nđ*, o ne **na*. Taigi a. sg. **miškaņ+*nđ, *akiņ+*nđ, *tuřgun+*nđ* > (du *n* susiliejo į vieną) **miškaná, akiná, tuřguná* resp. *miškanà, akinà, tuřguna* > (sutrumpėjo vienu skiemeniu ilgesnė paradigmos forma) *miškaņ, akiņ, tuřgun*. Postpozicija turėjo priaugti dar tebesant sveikiems ilgiesiems balsiams prieš tautosilabinį *i*. Tai rodo *ā* ir *ē* kamienų formos *šakōn, ūpēn*, kurioms pradžia turėjo duoti a. sg. **šakān+*nđ* ir **ūpēn+*nđ* > (susiliejus į vieną dviem *n*) **šakānđ, *ūpēnđ*. Suaugimo senumą taip pat rodo skirtingas oksitonų ir baritonų kirčiavimas, plg. *rātan(a) || miškaņ(à)* šalia a. sg. *rātą || mišką*. Taigi suaugimo metu oksitonų a. sg. formos dar tebeturėjo galūnės kirtį. Priebalsiniai, *i* ir *iļđ* kamienai turi tą pačią galūnę *-inà* > *-iņ*, plg. § 342, 388.

Ill. pl. formų daryba: a. pl. **miškúos*+**nā*, **žādjuos*+**nā*, **šakás*+**nā*, **ùpés*+**nā*, **akts*+**nā*>*miškúosna*, *žādžiuosna*, *šakósna*, *ùpésna*, *akýsna*. Priebalsiniai ir *i* kamienas turi tą pačią fleksiją, plg. § 388. Naujadarines formas dabar turi *u* kamienas: *tuřguosna* su *õ* kamieno galūne *-uosna* (vietoj senesnės *tuřgūsna*). Daugiskaitos formų oksitonai, kaip ir vienaskaitos, nuo baritonų skiriasi kirčiu: *rātuosna* || *miškúosna*.

§ 409. Postpozicija **nā* laikoma gimininga slavų prielinksniui *na* 'ant'. Tokį prielinksnį turėjo ir prūsų kalba: *no* (kartais rašoma ir *na*) 'ant'. Tai gi vietoj slavų prepozicinės konstrukcijos *na gorq* > rus. *на горы* baltai turėjo postpozicinę konstrukciją **kalnan* **nā* 'į kalną'. Tačiau slavų *na* (ir prūsų *no*) paprastai kildinama iš **nō* ir siejama su mūsų prielinksniu *nuõ*. Gal senovėje šalia **nō* buvo ir variantas **nō* > baltų **na*, kuris ir priaugo prie akuzatyvo formų, duodamas pradžią iliatyvui? Bet tuo atveju reikia paaiškinti kirčio nukėlimą į postpoziciją vienaskaitos formose. Tai gi visiško aiškumo nėra. Dėl to kai kurie kalbininkai net įtaria buvus postpoziciją **õ* > baltų **a* (**miškan*+**a*), aiškindami *n* atsiradus daugiskaitos formose (*miškúosna*) dėl vienaskaitos formų įtakos. Tačiau postpozicijos **õ* > *a* neparemia giminingų kalbų duomenys. Atmesti reikia ir mėginimą *-na* kildinti iš **nā*, nes jam prieštarauja rytų bei pietų aukštaičių tarmės (būtų **miškanū*, o ne *miškanā*). Tai gi postpozicijos kilmė nėra visai aiški, plačiau apie ją žr. Zubatý IF VI 269–288, Būga Rink. rašt. I 605–607, II 499–502, III 40, Fraenkel Post. u. Prāp. 1–6 ir Etym. Wb. I 477, Otrębski Gramatyka III 78, Stang Vergleich. Gram. 175, 229–230.

Iliatyvą turėjo ir latvių kalba. Tai aiškiai matyti iš latvių senųjų raštų, pvz., *cietuman* 'į kalėjimą', *krustan sists* 'nukryžiuotas', *āran*=lie. *oran* ir kt. (Endzelīns Latv. val. gram. 460–461). E. Mikalauskaitės paskelbtame prūsų rankraščinio „tėve mūsų“ fragmente (APh VII 102 tt.) yra forma *andangonsvān*, kuri laikoma iliatyvu. Bet ne visai aišku, kaip ją reikia skaityti. Šiaip ar taip, *ā* ir *ē* kamienų ill. sg. formos, pvz., *šakōn(ā)*, *ùpēn(a)*, dėl ilgųjų balsių *ā*, *ē* > *o*, *ē* išlikimo nesutrumpintų (plg. a. sg. *šāką*, *ùpę*) laikytinos labai senomis ir rodančiomis, kad iliatyvas turėjo atsirasti nesutrumpėjus ilgiesiems balsiams prieš tautosilabinį *i*. O tai turėjo įvykti dar baltų prokalbėje.

§ 410. Nesutrumpėjusios vienaskaitinės iliatyvo formos su *-a* dar gana dažnai vartojamos šalia sutrumpėjusių XVI–XVII a. raštuose, pvz., *Vardana Tiewa* Mž. 24₁₁ 'tėvo vardan', *ne įeis danguna* DP 496₃₆ 'neįeis į dangų', *kuną grābana indeio* PK 162₂₅ '... į karstą ...', *tie ne ieis ži āmena ānona pirmay sau žadetona* PK 82₅₋₆ '... į aną žemę... į žadėtą', *wietona* BrP II 214₄ 'į vietą'. Jas nevienodai gausiai atskiri autoriai var-

tojo, pvz., Bretkūno postilėje jos sudaro net apie pusę visų vienaskaitos formų, Mažvydo raštuose – vos 9% (ir tie pasitaiko tik maldose ir šiaip iškilmingoje kalboje, todėl laikytini tradiciniais bažnytinės kalbos archaizmais, o ne Mažvydo gimtosios žemaičių šnekos faktu), Sirvydo „Punktuose sakymų“ – tik apie 0,4%, o 1605 m. ir Belarmino (1677 m.) katekizmuose, Jaknavičiaus evangelijose, Slavočinskio giesmyne nesutrumpintų formų iš viso nėra. Iki šių dienų jos išliko tik lietuvių kalbos ploto pietryčių pakraščiuose apie Drūskininkus, Marcinkónis, Valkininkūs, Gervėčius, kur kartais pasitaiko šalia dažnesnių sutrumpintųjų, ypač senosios kartos žmonių kalboje. Labai retai, kaip tam tikra stilistinė priemonė, pasitaiko ir naujųjų laikų raštuose, pvz., viename Salomėjos Nėries eilėraštyje skaitome: *Kur tu, motinėle? – Nerandu. Gal žemelėn atgulei šaltona?* (Poezija, II, K., 1946, p. 274).

§ 411. Daugiskaitos iliatyvo formos, priešingai vienaskaitai, paprastai nesutrumpėja: *miškúosna, šakósna, ðpèsna, akýsna, tuřguosna* ir t. t. Sutrumpintos *miškúosn, šakósn, ðpèsn, akýsn* tipo formos retos, greičiausiai dėl nelengvai tariamos priebalsių *sn* samplaikos galūnėje. Tokių sutrumpintų formų pasitaiko jau XVI a. raštuose (šalia dažnesnių ilgųjų), daugiausia tuose, kurių autoriai kilę iš vidurio Lietuvos, pvz., *namûfn' sawûfn' kwiete* DP 341₂₇, *idant... galėtu ies vřwėbt' olófn' latribkofn' ir kampûfn' o bilûfn' sawûfn'* DP 249₃₋₄, *teykis mus priimti amžinuosna džiaukfmuofn* PK 140₂₅₋₂₆, *Tawuofn namuofnâ wierniey fufirenka* PK 75₁₇. Tačiau jos ilgainiui neįsigalėjo: imtos vartoti arba vien ilgosios (su *-a*), arba šalia jų iš sutrumpintųjų formų atsiradę naujadarai su prie 1. pl. priderintu galūnės vokalizmu, pvz., *miškúosen* (plg. 1. pl. *miškúose*; pietų panevėžiškiai taria ill. pl. *miškúosún*, 1. pl. *miškúoši*), *miškúosan* (plg. 1. pl. *miškúosa*; *-an* gali būti ir dėl ill. sg. *miškañ*), *miškúosnan* (*-uosna* ir *-uosan* kontaminacija), *miškúosun* (plg. 1. pl. *miškúosu*). Šių formų XVI–XVII a. raštuose dar nepastebėta. Tačiau tam tikro perdirbimo būta jau ir tada, pvz., *Dunguófnu* AK 28₁₇ (su *-u* iš 1. pl., plg. *dunguofú* AK 36₁₅), *namofne* ChB 20₆ (*-uosne* su *-e* iš 1. pl., plg. *namofe* ChB 20₁₆ 'namuose'); čia *-e* perkelta ir į ill. sg. galūnę, pvz., *wardane* ChB 24₉ vietoj *vardan* 'in nomine').

Rytų Lietuvoje dabar ill. pl. formos (kitur jų nėra) kirčiuojamos pagal schemą *púoduosna, piřstuosna, kelmúosna, laukúosna*, taigi oksitonų kirčiuojama buvusi akuzatyvo galūnė, o ne postpozicija. Čia taip kirčiuojamos ir 1. pl. (=ines. pl.) formos: *kelmúose* 'kelmuosė', *laukúose* 'laukuosė'. Zieletos šnektoje įvardžių formos kirčiuojamos ir *tuosnâ*, f. *tosnâ*, bet čia sakoma ir 1. pl. *tuosâ* 'tuose', f. *tosâ* 'tose'. Tik cirkumfleksinės ir trumpos šaknies baritonai (II kirčiuotė) vietomis (apie Adučiškį, Tverėčių, fakul-

tatyviai ir kitur) kirtį iš šaknies nukelia į buvusią akuzatyvo galūnę: *autuosna, giriósna, upėšna, ugnýsna, turgúosna*. Toks kirčiavimas gali būti archaiškas, plg. § 312.

Dalis pietų aukštaičių (Veisiejai, Léipalingis, Drūskininkai, Merkinė, Marciukónys) iliatyvą yra suplakę su inesyvu: abiejų linksnių vienaskaitą reiškia iliatyvo, o daugiskaitą – inesyvo (čia turinčio pabaigą *-sa*) formomis, pvz., *buvaũ miēstan* 'mieste' || *einũ miēstan* 'į miestą', *važiuoju Marcinkonýsa* 'į Marcinkonis' || *gyvenũ Marcinkonýsa* 'Marcinkonyse'. Kartais iliatyvo ir inesyvo formos painiojamos ir senuosiuose raštuose (pavyzdžius žr. Palionis Liter. kalb. 169), bet tokie atvejai nėra dažni.

Rytų aukštaičiai į šiaurę nuo Raguvės–Ukmergės–Molėtų–Sálako vartoja sutrumpintas ill. pl. formas su numestu ne tik balsiu *-a*, bet ir *s*. Čia tos formos sutapo su ines. pl. sutrumpintomis formomis (ilgosios pasitaiko tik ploto pietuose), pvz., *plevos* vietoj *plėvose* ir *plėvosna*. Vienaskaitos iliatyvo ir lokatyvo formos čia nepainiojamos, išskyrus Latvijos pasienį (Biržai, Papiľys), kur kartais pasakoma *važiuoju Papiľỹ. einũ miškẽ* arba *tėvas visą dieną miškañ*. Pastarieji pavyzdžiai galėjo atsirasti dėl latvių kalbos įtakos, plg. *dzivoju mežā* 'gyvenu miške' ir *gāju mežā* 'einu į mišką'.

§ 412. Vakarų ir vidurio Lietuvoje, taigi ir bendrinėje kalboje, iliatyvą iš vartosenos išstūmė *prielinksnio* *į+akuzatyvas* konstrukcija. Jau XVI–XVII a. raštuose ši konstrukcija neretai vartojama vietoj iliatyvo, pvz., *bažnyčion* || *ing bažnyčią*. Ilgainiui raštuose prielinksninė konstrukcija vis dažnėjo, o iliatyvas retėjo. Žinoma, tai priklausė nuo teksto autoriaus tarmės. Anksčiausia prielinksninė konstrukcija įsivyravo ir išstūmė iš vartosenos iliatyvą žemaičių tarmėje. Kaip rodo Slavočinskio giesmyno duomenys, XVII a. viduryje rytinėje žemaičių tarmės dalyje, arčiau aukštaičių, prielinksninė konstrukcija buvo jau dažnesnė už iliatyvą: giesmyne vienaskaitos abiejų atitikmenų dar maždaug po lygiai, bet daugiskaita jau ištiesai reiškia prielinksnine konstrukcija (ill. pl. tėra vienintelis pavyzdys). Iliatyvo formų pakeitimo prielinksnine konstrukcija procesui kitose tarmėse išryškinti trūksta specialių tyrinėjimų.

Zubatý IF VI 269–288, Būga Rink. rašt. II 499–502, Fraenkel Post. u. Präp. 1–17, Arumaa Untersuch. 78–90, Endzelynas Gars. ir form. 130–131 ir Latv. val. gram. 460–461, Otrębski Gramatyka III 76–78, Laigonaitė Vietininkų reikšmė ir vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje (V., 1957) 35–54 ir LKG I 207–209, Stang Vergleich. Gram. 229–231, Senn Handbuch I 437–438, Zinkevičius Liet. dial. 200–202, 209–210, 212–214, B VII (1) 78 ir LKK XV 162, Palionis Liter. kalb. 121–122, Kazlauskas Istor. gram. 164–165, Schmid leidinyje Festschrift Heinrich Otten. Wiesbaden, 1973, 291–301.

Adesyvas (pašalio esamasis lokatyvas). § 413. Pavyzdžiai:

o kamienas: sg. *miškíep(i)*, pl. *miškúosemp(i)*

ijõ kamienas: sg. *žõdíp(i)*, pl. *žõdžiuosemp(i)*

ã kamienas: sg. *šakáip(i)*, pl. *šakósemp(i)*

ē kamienas: sg. *ùpeip(i)*, pl. *ùpésemp(i)*
i kamienas: sg. *akìp(i)*, pl. *akýsemp(i)*
u kamienas: sg. *tuřgup(i)*, pl. *tuřguosemp(i)*
n kamienas: sg. *akmenip(i)*, pl. *akmenýsemp(i)*

Adesvyvas rodo, kad veikėjas ar veiksmas yra prie to daikto, kuris pasakomas šiuo linksniu. Tai matyti iš tokių Daukšos postilės pavyzdžių: *bitái anfái, kuris búwo fu tawimi Jordániep* 18₁₈ '... prie Jordano', *elgeta wardu Lozorius... guléio wártùšem p* 270₃₆₋₃₇ '... prie vartų', *tie dabár fedi koiofiam p Wiešpaties* 493₃ '... prie viešpaties kojų ...', *ižganítóies mûšų gráudžei wérke grabiep Lózoríaus* 583₂₅ '... prie Lozoríaus kars-to'.

Iki šių dienų adesvyvas išliko tik kai kuriose lietuvių šnektose Baltarusijos TSR: jį dar kartais pavartoja Lazūnų, Zietelos ir Gervėčių lietuviai. Tačiau ir čia jau bėra tik vienaskaitos formos (įvardžių vartojama ir daugiskaita), be to, paprastai tik tų daiktavardžių, kurie reiškia asmenis ar gyvus padarus, pvz., *žmogiep, kunigiep, piemeniep, arkliep, žmonáip, dukterip, sūnùp* ir pan. Nepaisant viso to, adesvyvas tose šnektose dar laikytinas linksniu. Tai rodo kad ir šie Zietelos šnektos pavyzdžiai: *gerámp žmōgip viso dastósi* 'iš gero žmogaus visko gausi', *rodnámp bóčip bústu* 'pas tikrąjį tėvą gyvenu', *jámp yrà brołis* 'jis turi brolių', *manìmp pačiámp nēr niēko* 'aš pats nieko neturiu', *mažáip mergýteip kasēlēs grāžios* 'maža mergytė turi gražias kaseles'.

Kitose lietuvių kalbos tarmėse ir bendrinėje kalboje adesyvą išstūmė iš vartosenos prielinksnio *priē+genityvas* ir *pàs* (dial. *pař*)+*akuzatyvas* konstrukcijos, iš dalies ir inesyvas. Liko tik vienas kitas adesvyvo kilmės prieveiksmis, pvz., *šalip*. Senieji raštai rodo, kad XVI a. adesvyvas dar tebebuvo gyvas linksnis visoje ar bemaž visoje Lietuvoje. Jį randame tiek iš rytų (pvz., Sirvydo), tiek vidurio (pvz., Daukšos), tiek vakarų (pvz., Mažvydo, Bretkūno) Lietuvos kilusių autorių raštuose.

§ 414. Vienaskaitos adesvyvo formos atsirado prie senovinio lokatyvo priaugus postpozicijai *-pi*. Taigi *miškíepi* kilo iš **miškíe* (plg. adv. *namiē*, kur *-iē<-eī* vietoj *-eī* § 152)+*pi*, *šakáipi* – iš **šakāi* (plg. ines. sg. *šakojē<*šakāi+*én* § 301)+*pi*, *ùpeipi* – iš **upēi+pi*, *akipi* – iš **aki* (§ 353)+*pi*, *akmenipi* – iš **akmeni+pi*. Daiktavardžių *ijō* kamienas paprastai turi tą pačią galūnę *-ip(i)* kaip *i* kamienas. Matyt, sekta vienodais inesyvais, plg. *žōdýje* ir *akyjē* (§ 343). Pasakoma ir su *-iepi* (*žōdiepi*). Daiktavardžių *u* kamieno forma greičiausiai yra analoginė, sekant *i* kamieno modelį, kaip ir atitinkama inesyvo forma *tuřguje* (§ 374).

Daugiskaitos adesyvo formos atsirado postpozicijai *-pi* priaugus prie daugiskaitos inesyvo, o ne senovinio lokatyvo formų: *miškúosempi*, *šakósempi*, *ùpésempi*, *akýsempi* < **miškúosen* + *pi*, **šakásen* + *pi*, **ùpésen* + *pi*, **akšsen* + *pi* (*np* > *mp* § 207). Taigi daugiskaitos adesyvo formos padarytos iš postpozicinio, o ne pirminio, linksnio. Tuo būdu čia turimos dvi postpozicijos: a. pl. **miškúos* + *én* + *pi* > *miškúosempi*. Šis darinys greičiausiai vėlesnis už vienaskaitos formas. Prie balsinių ir *u* kamieno ad. pl. formos yra analoginės: pirmųjų pagal *i* kamieną (plg. *akmenýsempi* ir *akýsempi*), antrojo sekant *õ* kamieno modelį (plg. *tuřguosempi* ir *miškúosempi*). Senuosiuose raštuose pasitaiko ir *miškuosamp(i)*, *miškuosump(i)* tipo formų. Tai perdirbiniai, atsiradę dėl skirtingų inesyvo formų įtakos, plg. *miškuosa*, *miškuosu*.

Baritonų ir oksitonų adesyvo formos (abiejų skaičių) kirčiuojamos skirtingai: *rátiep(i)*, *rátuosemp(i)* || *miškítep(i)*, *miškúosemp(i)*.

§ 415. Postpozicija *-pi* yra sutrumpinta iš **-pie*. Tai postpoziciškai vartojamas prielinksnio *prië* variantas *pië*, turimas latvių kalboje (*pie*) ir lietuvių tarmėse (*pië*, ž. *pÿ*). Greičiausiai jis neteko *r* dėl disimiliacijos (enkližės?) pozicijoje prie žodžio su *r*, plg. *p(r)ië rõžës*. Senuosiuose raštuose kartais (retai) postpozicija gauna variantą *-pri* (greičiausiai dėl *prie* įtakos), pvz., all. sg. *namopri* BrP II 225, vietoj *namopi*. Gervėčių šnektose vietoj *-p(i)* turima *-k*, pvz., *bóba kláusia dziëdziek* < *díëdie-k* '... diedo, pas diedą', *dukterik tai jau ne namië* 'pas dukterį...'. Šio *-k* kilmė neaiški. Kadangi čia ir vietoj 3. cond. *galëčiap* (iš **galëčiabi*) sakoma *galëčiak*. galima spėti buvus disimiliacinį pakitimą žodžiuose su lūpiniais priebalsiais.

Latvių kalba irgi yra turėjusi postpozicinį lokatyvą su *-pi*. Tai rodo jo liekanos, pvz., *kuřp*, *šurřp*, *tuřp*.

§ 416. Jau XVI–XVII a. raštuose adesyvo formos, būdamos ilgesnės už kitas paradigmoje (daugiskaitos net dviem skiemenimis), neretai netenka *-i*: šalia *miškítepi*, *miškúosempi* jau tada sakytą ir *miškítep*, *miškúosemp*. Sutrumpintosios formos, ypač vienaskaitos, senuosiuose tekstuose dažnesnės už sveikąsias. Dabar minėtose Baltarusijos TSR lietuvių šnektose tik jos tevertojamos. Tačiau adesyvo kilmės prieveiksmis *namiëpi* 'namie' pietų aukštaičių tarmėje išlaikė nesutrumpintą formą.

§ 417. Adesyvą ilgainiui išstūmė iš vartosenos prielinksnio *prië* + *genityvas* ir *pàs* (*pař*) + *akuzatyvas* konstrukcijos. Jau XVI–XVII a. raštuose šios konstrukcijos neretai vartojamos vietoj adesyvo, pvz., *miškítepi* || *prie(g) miško*, *brólip* || *pas bróli*. Ilgainiui prielinksninės konstrukcijos vis dažnėjo, o adesyvas retėjo. Greičiausiai tasai procesas vyko, atrodo, žemaičių tarmėje. Slavočinskio giesmyno duomenys rodo, kad rytinėje žemaičių tarmės dalyje XVII a. vidury daugiskaitos adesyvo formos

jau buvo bemaž visai išstumtos iš vartosenos, o šalia vienaskaitos adesyvo jau dažnai vartota prielinksninė konstrukcija. Panaši būklė yra dabar minėtose Baltarusijos TSR lietuvių šnektose, tik čia pačios adesyvo formos neretai būna kiek perdirbtos.

Lazūnų, Zietelos šnektose *o* kamieno baritonai vietoj *-iep* turi *-ip* (sutrumpėjo fonetiškai?), pvz., *výrip*, *põnip* vietoj *výriep*, *põniep*. Lazūnų, Gervėčių šnektose *ā*, *ē* kamienų galūnės *-aip*, *-eip* resp. *-aik*, *-eik* turi monofongizuotą vokalizmą: tariama *-ap*, *-ep* | *-ak*, *-ek*, pvz., *óžkap*, *žmonàp*, *katèp* | *óžkak*, *žmonàk*, *katèk* vietoj *óžkaip*, *žmonáip*, *katéip* resp. *óžkaik*, *žmondáik*, *katéik*. Iš kitų pakitimų nurodytina Gervėčių šnektos *ponúnk*, *broliúnk* greičiausiai su įvardine galūne kaip *túnk*, *baltúnk* (< **tánk*, **baltánk*?).

Fraenkel Post. u. Práp. 18–29, Endzelīns Latv. val. gram. 678–681, Arumaa Texte 56–57, 60, 62–63, 66, 69–70 ir Untersuch. 90–184, van Wijk APH IV 47–48, Otrębski Gramatyka III 79–81, Łaigonaitė LKGrK 21–34 ir LKG I 209, Stang Vergleich. Gram. 231–232, Senn Handbuch I 92, 94–95, 440, Zinkevičius Liet. dial. 202, 210, 222, 249 ir LKK XV 162–163, Palionis Liter. kalb. 120–121, 170, Kazlauskas Istor. gram. 157–159, 165, Vidugiris LKK XI 165, 170, 172, 175, 177.

Aliatyvas (pašalio einamasis lokatyvas). § 418. Pavyzdžiai:

o kamienas: sg. *miškóp(i)*, pl. *miškũmp(i)*

ā kamienas: sg. *šakòsp(i)*, pl. *šakũmp(i)*

ē kamienas: sg. *ùpèsp(i)*, pl. *ùpiump(i)*

i kamienas: sg. *akižsp(i)*, pl. *akium̃p(i)*

u kamienas: sg. *tuřgausp(i)*, pl. *tuřgump(i)*

n kamienas: sg. *akmenèsp(i)*, pl. *akmenũmp(i)*

Aliatyvas rodo, kad veikėjas ar veiksmas artėja (juda) prie to daiktõ ar asmens (gyvo padaro), kuris pasakomas šiuo linksniu. Tai matyti iš šių Daukšos postilės pavyzdžių: *sugrižo... Tėwóp sawop daqguéiōp* 229₈₇ ‘... pas savo dangiškaįjį tėvą’, *táre Mariósp mótino sp io* 49₄ ‘tarė į Mariją, jo motiną’ (‘kreipėsi pas M., jo m.’), *birdé sp ne prihéidže* 99₄₁ ‘prie širdies...’, *ne driřso pakélt’ daqáusp akių sawú* 315₁₂ ‘... į dangų, prie dangaus’, *nūg žodžių darbump wēda* 255₄ ‘... prie darbų veda’.

Iki šių dienų aliatyvas⁷⁴ kaip linksnis išliko prasčiau negu adesyvas. Gyviausiai vartojamas Lazūnų šnektose. Čia jis turi tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos formas. Leksiškai kiek ribotas. Populiariausios *o* kamieno daiktavardžių, ypač reiškiančių asmenis ir gyvus padarus, formos. Kitos retos, tačiau pasitaiko, pvz., *lokýs dàskasé ùpés* (< *ùpèsp*) ‘lokys (vargais negalais) pasiekė upę’. Būdvardžiai, įvardžiai, skaitvardžiai ir dalyviai, derinami su daiktavardžiais, taip pat gauna aliatyvo formą. Daug siauriau aliatyvas vartojamas Gervėčių (čia postpozicija *-k*) ir ypač Zietelos šnek-

tose, kur tik nedaugelis I linksniuotės daiktavardžių, paprastai asmenvardžių, gali turėti vienaskaitos aliatyvo formą, pvz., *nubėk Šturliók* Geručiai '... pas Šturli', *Gaidžióp aisù* Zietela 'pas Gaidį eisiu'. Tačiau ir ją linkstama keisti prielinksnių *pas* arba *į* (Gervėčiuose *iñgi* || *añgi* > *uñgi*, Zieteloje *iñ* || *añ*) su akuzatyvu konstrukcija.

Kitose lietuvių kalbos tarmėse ir bendrinėje kalboje aliatyvą išstūmė iš vartosenos prielinksnio *prie* + *genityvas* ir *pas* (dial. *par*), *į* + *akuzatyvas* konstrukcijos. Tačiau liko nemaža aliatyvo kilmės prieveiksmių, pvz., *galóp*, *rudenióp*, *vakaróp*, *pavasarióp*, *velnióp* ir kt. Senieji raštai rodo, kad XVI a. aliatyvas, kaip ir adesyvas, tebebuvo dar gyvas linksnis visoje arba beveik visoje Lietuvoje.

§ 419. Aliatyvo formos atsirado postpozicijai *-pi* (kuri panaudota ir adesyvui sudaryti) priaugus prie genityvo: *miškópi* < *miško* + *pi*, *šakóspi* < *šakós* + *pi* ir t. t., pl. *miškuñpi* < **miškuñ* + *pi* ir t. t. Tos formos turėjo susidaryti oksitonų vienaskaitos genityvui dar tebekirčiuojant galūnę, plg. *miškópi* ir g. sg. *miško*. Baritonai išlaiko šaknies kirčio vietą: *rátopi*. Pažymėtinas galūnės *-ópi* akūtas, tuo tarpu genityvo galūnė yra cirkumfleksinė (*katrō*). Dėl tokios metatonijos plg. *namiē* : *namiēpi*. Baritonų ir oksitonų daugiskaitos formos taip pat skiriasi kirčiu: *rátump(i)* || *miškuñp(i)*.

§ 420. Jau XVI–XVII a. raštuose vietoj aliatyvo neretai vartojamos ir prielinksninės konstrukcijos. Ilgainiui jos vis dažnėjo, o aliatyvas retėjo. Manoma, kad aliatyvo nykimą greitino (bent rytų Lietuvoje) vienaskaitos formų sutapimas su genityvu: dėl nepatogios tarti priebalsių *sp* samplaikos galūnėse vietoj, pvz., *šakósp*, *katěsp*, *akiěsp*, *sūnaūsp* imta sakyti *šakós*, *katěs*, *akiēs*, *sūnaūs* (taip dabar sakoma Lazūnuose) ir tuo būdu aliatyvo nebegalima buvo atskirti nuo genityvo. Tačiau vakarų Lietuvoje aliatyvas, atrodo, nyko lėčiau negu adesyvas. Iš Slavočinskio giesmyno matome, kad rytinėje žemaičių tarmės dalyje XVII a. vidury aliatyvas buvo net gausiau ir gyviau vartojamas negu adesyvas (giesmyne bent dvigubai daugiau formų, jos įvairesnės). Dabar Lazūnų šnektoje (kur aliatyvas geriausiai išliko) jo formos kartais painiojamos su adesyvu. Pastebima tendencija įvesti galūnę *-op* ir moteriškosios giminės daiktavardžiams, pvz., *mergóp* vietoj *mergōs* < *mergōspi*, greičiausiai dėl nepatogumo tarti.

Fraenkel Post. u. Prāp. 18–29, Arumaa Texte 56–57, 60, 62–64, 66–67, 70 ir Untersuch. 90–184, Otrębski Gramatyka III 78–79, Laigonaitė LKGrK 34–39 ir LKG I 209–210, Senn Handbuch I 92–94, 438–439, Zinkevičius Liet. dial. 202–203, 210–211, 214, 222 ir LKK XV 162–163, Palionis Liter. kalb. 118–119, Vidugiris LKK XI 165–166, 170, 172.

§ 421. Postpoziciniai lokatyvai kartais vadinami senaisiais vietininkais. Tai istoriniu požiūriu netikslus pavadinimas. Šie lokatyvai yra naujesni už bet kurį kitą mūsų linksnį, jų formos antrinės kilmės, atsiradusios, kaip matėme, iš kitų formų priaugus tam tikroms postpozicijoms. Taigi jie anaiptol nėra seni. Kadangi pašalio lokatyvai, iš dalies ir iliatyvas, šiandien jau nebevertojami, jų formos traktuojamos kaip tam tikri archaizmai. Taigi jie laikytini senaisiais tik dabartinės kalbos požiūriu.

Reikia pasakyti, kad pašalio lokatyvai ir iliatyvas jau pirmosiose mūsų gramatikose buvo išskiriami iš kitų linksnių, pabrėžiama antrinė jų formų daryba. Tai matyti iš šių Kleino gramatikos ištraukų (jos pateikiamos iš PLKG 434 – 435 ir 520):

„Kai kas mano, kad, be minėtų šešių linksnių, lietuviai dar turi linksnius, reiškiančius „į vietą“ ir „vietoje“, pvz., iš kilmininko *bažničios* daro linksnį „į vietą“ pridėjus raidę *p* arba skiemenį *pi*: *bažničiofp*, *bažničiofpi*. Iš naudininko [taip!] *bažničiai* padaromas *bažničiaiep*; iš galininko *bažničių* – *bažničiaona*, *bažničion'* (dėl geresnio skambėjimo *e* pakeitus į *o*). Taip pat iš daugiskaitos kilmininko *bažničiu*, pridėjus *mp*, *mpi*, padaromas linksnis „į vietą“ *bažničiųump*, arba *bažničiųumpi*. Iš galininko *bažničies* – *bažničiaosna*.

Kadangi iš tikrųjų tokios galūnės nėra savaiminės, o tik kilusios iš pirminių galūnių variacijos, pridėjus daleles, kurios neįeina į linksnio esmę, todėl negali sudaryti skirtingų linksnių. Vadinas, lieka, kaip ir lotynų, tik šeši linksniai“.

„Prie vardų, reiškiančių „į vietą“, lietuviai prideda arba neatskiriamuosius prielinksnius, pvz., *mieftana*, *mieftan'*, *mieftop*, *bažnyčiaona*, *bažničion'*, daugisk.: *mieftump*, *bažnyčiaosna*, arba atskiriamuosius prielinksnius, pvz.: *eimi ing Karalauczu*; *kelauju ing Kauna*; *atejau ing pilli*. Tačiau gražiau būna, kai jungiami su neatskiriamaisiais prielinksniais“.

[domi kalbos raida: paveldėtą senovinį lokatyvą mūsų tolimi protėviai pakeitė tam tikra postpozicine konstrukcija (taigi sintetinį kalbos elementą pakeitė analitiniu), kuri davė postpozicinius lokatyvus (nes tada kalba buvo tipiškai sintetinė), o šiuos ilgainiui vėl stūmė ir dabar tebestumia iš vartosenos šįkart jau prepozicinės konstrukcijos (vėl analitiniai elementai). Tarmėse dabar jau ir inesyvas imamas keisti prielinksnine konstrukcija, plg. panevėžiškių *terp puodo* 'puode'.

1. Kokius turime postpozicinius lokatyvus? Aptarkite jų pavadinimus (§ 406).
2. Ką reiškiamo iliatyvu? (§ 407).
3. Aptarkite iliatyvo paplitimą dabar ir XVI–XVII raštuose (§ 407).
4. Kaip sudarytos iliatyvo formos? (§ 408).
5. Kas rodo palyginti seną iliatyvo formų darybą? (§ 408, 409).

6. Ką žinote apie postpoziciją, panaudotą iliatyvo formoms sudaryti? (§ 409).
7. Aptarkite vienaskaitos iliatyvo formos trumpinimą (§ 410).
8. Kokius žinote daugiskaitos iliatyvo formos variantus? Aptarkite jų kilmę (§ 411).
9. Kaip kirčiuojamos iliatyvo formos? (§ 408, 411).
10. Aptarkite iliatyvo ir inesyvo formų suplakimą tarmėse (§ 411).
11. Papasakokite apie iliatyvo formų nykimą (§ 412).
12. Kas reiškia adesyvu? (§ 413).
13. Aptarkite adesyvo paplitimą dabar ir XVI–XVII a. raštuose (§ 413).
14. Kaip sudarytos vienaskaitos adesyvo formos? (§ 414).
15. Kuo ypatinga daugiskaitos adesyvo formų daryba? (§ 414).
16. Kaip kirčiuojamos adesyvo formos? (§ 414).
17. Kokia postpozicijos *-pi* kilmė? (§ 415).
18. Aptarkite adesyvo formų trumpinimą (§ 416).
19. Papasakokite apie adesyvo nykimą (§ 417).
20. Kas reiškia aliatyvu? (§ 418).
21. Aptarkite aliatyvo paplitimą dabar ir XVI–XVII a. raštuose (§ 418).
22. Kaip sudarytos aliatyvo formos ir kaip jos kirčiuojamos? (§ 419).
23. Papasakokite apie aliatyvo formų nykimą (§ 420).
24. Kuriuo požiūriu postpoziciniai lokatyvai laikytini senaisiais? (§ 421).

Užduotys: 28. Padarykite šių daiktavardžių vienaskaitos (a) ir daugiskaitos (b) adesyvo formas ir jas sukirčiuokite (postpozicijos *-pi* netrumpinkite): *mókslas, dařžas, úosis, arklÿs, dirvà, kalbà, dróbė, pelė, svirtis, dalls, sòdzius, lietùs, mėnuo, piemùõ.*

29. Padarykite šių daiktavardžių vienaskaitos iliatyvo (a), daugiskaitos iliatyvo (b), vienaskaitos adesyvo (c), daugiskaitos adesyvo (d), vienaskaitos aliatyvo (e) ir daugiskaitos aliatyvo (f) formas, jas sukirčiuokite: *vietà, mergà, lãimė, versmė, krúmas, vařgas, kãilis, ořÿs, kãrtis, dantis, vaÿsius, viršùs, duktė.*

30. Padarykite kiekvieno daiktavardžio atskirai iliatyvo, adesyvo ir aliatyvo formas ir jas sukirčiuokite (formas rašykite šia eile be gramatinio apibūdinimo: ill. sg., ill. pl., ad. sg., ad. pl., all. sg., all. pl.): *šonas, žmonà, sùnùs, diėvas, naktis, sesuõ, žėmė, brólis, dienà, dangùs, žolė, jáuja, balsas, avis, gerklė.*

31. Iš žemiau pateiktų XVI–XVII a. raštų pavyzdžių išrinkite ir iš eilės surašykite visas ill. sg. (a), ill. pl. (b), ad. sg. (c), ad. pl. (d), all. sg. (e) ir all. pl. (f) formas. Rašybos nekeiskite, bet šalia skliausteliuose kiekvieną perrašykite dabartine rašyba, kuri atspindėtų tų formų dabartinę bendrinės kalbos tartį.

Turime melft', adunt tos funkibes ir wargay ne priwestu músu nekantrybesp ir flo-gosp Duřbos, tey ira Nufideimop AK 46₁₈₋₂₁, TJewai, ne ingi wadziakiet rustibien suneliu iuffu Mř. 35₁₁, řmónes ape tatai labai rúpintiř tur, idánt ... turėtų wiffadós malónę Die-wiew ir geršięmp řmoneřemp DP 67₈₋₉, Pameřkiet tas deives, dewap didziap priřtakai Mř. 10₇, Jmk duschas rankafna tawa Mř. 385₈, KNIGIELES Pacřias byla Letuwinikump jr řžemaicřiump Mř. 8₁₋₃, Tikray tawe roiun leyřiu SG I 81₁₇, Wiras túr millet ir cřěřty turėt mótery sawo káyř ir seferi wieřpatip Christuřięp AK 84₁₈₋₁₉, rúpęstis múřu, idánt W. Diėwas ... wifsóřięmp řmoneřięmp karaláutu DP 333₁₀₋₂₀, teykis mus priimti ámři-nuofna dřiauk řmuofn PK 140₂₈, tu mums dđdi Muka tawa řchirdipi tureti Mř. 448₁₄, Potam tarnas Bařnicřas taip tur biloti Kumump Mř. 106₈₋₁₀.

32. Iš toliau pateiktų sakinių išrinkite ir iš eilės surašykite visas ad. sg. (a), all. sg. (b) ir all. pl. (c) formas (naujesnius perdirbinius skliausteliuose paařkinkite):

Tris pūdus rugių žmogiej pirkau Lazūnai. Moma daktaróp išvažiavo Lazūnai. Jau saulelė rudeniōk eina Gervėčiai. Rodnaip momaip tiesa yra, svetimaip momaip tiesos nėra Zietela. Boba klausia dziedzīk Gervėčiai. Kunigas priėjo bašnųčiop Lazūnai. Žydas atvažiavo top sūnaus Lazūnai. Kiškis atbėgo katinóp Lazūnai. Buvau veselioj taip mergáip Zietela. Ožkàk taip pat keturios kojos, ale vežiman neužkinkysi Gervėčiai. Põnìp tai jau ne namie Lazūnai. Buvau piemenik Gervėčiai. Ir šliotak yra kotas Gervėčiai. Žadu nueiti Galiniók Gervėčiai. Kur aš tokiump žmoniump eisiu Lazūnai.

1. Baritoninio kirčiavimo žodžiai: *brólis, vėjas, mólis, bóba, dúona, sáulė, krósnis, nósis, mėnuo* (I kirč.) ir *mėdis, kiřvis, lāpas, prótas, piřštas, žódis, druskà, vietà, pupà, dvasià* (II kirč.). Oksitoninio (kilnojamojo) kirčiavimo žodžiai: *dáiktas, dárbas, grúdas, pláukas, rýtas, ožýs, galvà, naudà, širdis, žvėris, lietùs, sùnùs, piemuò* (III kirč.) ir *vařkas, gālas, diėvas, dařžas, spalvà, dienà, mergà, salà, tautà, tiesà, žiemà, akis, avis* (IV kirč.). (§ 31–32).

2. Akūtines šaknis turi žodžiai: *kelm-ai, ož-ia-i, veln-ia-i, galv-à, giesm-ė, šird-is, sūn-ūs, piem-uò, cirkumfleksines — diev-ai, žiem-à, valdž-ià, mart-i, pirt-is, virš-ūs, ein-ù, rėk-iù* (§ 42).

3. Visos cirkumfleksinės (§ 42).

4. *bařsas, dienà, dirvà, druskà* (a. sg. *diėnà, dirvà, drùskà*), *gālas, genýs* (a. sg. *gėnį*), *kiřvis, mėdis, pařšas, piršlýs* (a. sg. *piršlį*), *prótas, putà* (a. sg. *pùtą*), *rāktas, šaltis, šókis, tākas, tuřtas, vařkas, vařdas, žiņgnis, žynýs* (a. sg. *žýnį*), *žódis* (§ 44–45).

5. Lietuvių *a* žodžiuose *aštuoni* ir *pàts* kilęs iš ide. **ō*, žodžiuose *aštrūs* ir *añt* — iš ide. **ā* (§ 57).

6. Lietuvių *uo* žodžiuose *núogas* ir *úoga* kilęs iš **ō*, žodyje *luobas* — iš **ou* (§ 105 106).

7. Šie žodžiai priklauso balsių kaitos *e* eilei: *skilti* (: *skėlti, skalà, skėliau*), *sudrisko* (: *dreskiù, draskýti, drėskė*), *nùkrėtė* (: *krečiù, kratýti, krìto*), *lomà* (: *lėmti, laminti, lėmė, limti*), *ramùs* (: *remiù, rėmė, rimti, romùs*), *nuodėgulýs* (: *dėgti, dagiòti*), *lakà* (: *lekiù, lėkti*), *kvāpas* (*kvepėti, kvėpti, pakvipo*), *branduolýs* (: *brendimas, brįsta < briņsta 'brinksta'*), *gamtà* (: *gemù, giņti*), *māras* (: *mėrdėti, miřti*), *badýti* (: *bėsti*), *sagà* (: *sėgti*), *dárbas* (: *dėrbti*), *mārgas* (: *mėrgėti*), *smārvė* (: *smirdėti*), *landýnė* (: *lendù, lindėti*), *rankà* (: *renkù, riņkti*), *sirgti* (: *sergù, sarginti*), *žvalgas* (: *žvelgti, žvilgsnis*), *žirgas* (: *žėgti, žargstýti*), *pāšaras* (: *šėriù, šėrė*), *bařsas* (: *prabilti*), *maldà* (: *meldžiù*), *pirtis* (: *perìù, pėrė*), *delčià* (: *sudìlo*). Priklausantys *i* eilei: *lipti* (: *liėptas, láipiotti, palypėti*), *knisti* (: *knāsiotti*), *kýšis* (: *kāišiotti, kiřti*), *riřti* (: *rāišiotti, ryřýs*), *kitas* (: *keřti, kaitýti*), *tikti* (: *teikti, tiėkti, táikyti*), *mìsti* (: *meřtelis, maitinti*), *risti* (: *riėsti, rāičiotti*), *bijóti* (: *bāimė*). Priklausantys *u* eilei: *čiùpti* (: *ėidupti, čiuopti*), *pliùškis* (: *pliaùkšti*), *sùsti* (: *saùsas*), *ūgis* (: *augti*), *šāvis* (: *šauti*), *krūvà* (: *kràuti*) (§ 124–127).

8. Šie žodžiai turi pamatinio laipsnio (šaknies) vokalizmą: a) *platùs, plečiù; kra-týti, krėčia; treškiù, trařkýti; šlākas, šlekiù; bėldžiù, bėldau; telpù, talpà*; b) *pařkas, atsipėikėti; laižýti, ližti; ližkana, laikýti; maiřýti, miėsti*; c) *dažti; pjāuti; sraunùs; snāusti; ėidupti; raudóti*. Šių žodžių šaknies vokalizmas pailgintojo laipsnio: a) *plėtė, plòvis; krėtė; trėškė; šlėkiaù*; b) *pýksta; lýžtelėti; lýkinis; sāmyšis*; c) *dāžis, dūožis; pjāvis; srūti; snūsti; čiuopti; rāsti*. Šių žodžių šaknies vokalizmas silpnojo laipsnio: a) *paplito; krìto; triřko; šlikti; bildau; tilpti, tūlpinu; b) piktas; ližė; likti; miřti*; c) *dūžti; pjudyti; pasrūves; snudà; ėidupti* (§ 124–129).

9. *lomà, romùs, drýkti, mážmožis, vògti, sāmyšis, išvystu, pragýsti, lydėti, klýsti, dýgti, dāžis, gniùžtė, krūvà, króviau* (§ 128–129).

10. a) Kirčiuoti *a, e* pailgėjo: *karà, ragana, ragana, pamatė, nuvarė, seserį, seserį, karas, pagautų* (§ 137–143); b) balsiai pailgėjo, išnykus tautosilabiniam *n*: *į, į, karà, ragana, slibina, seserį, seserį, miřkà, brolių, ją, pagautų, prarytų* (§ 85); c) ilgasis žodžio galo vokalizmas sutrumpėjo dėl Leskyno dėsnio: *devyni, deřimta, visi, viena, toji, ragana*

girioje, devyniomis, galvomis, varu, kare (§ 149–150); d) sutrumpėjimai dėl proklizės pamatė, nuvarė, nusiuntė, pagautų, prarytų (§ 50, 136).

11. Žodžiai, turintys *č* iš **tj*: a) balčiausias, jaučiai, mačios, stācijas, trėčias, večiams, žemačiai; b) su *č* iš *t*, *d*+*š* sandūros: Gūčas (<**gud-šas*, plg. *gūdo*, *gūsti* 'prasti', *gūdinti* 'pratinti'), Krūčas (<**krut-šas*, plg. *krutūs*, *krut-ėti*), snaūčas (<**snaud-šas*, plg. *snauđė*, *snąsti*), stičas (<**stīt-šas*, plg. *statūs*), tričas (<**trīd-šas*, plg. *tridas* 'karštakošis'); c) garsažodžiai: čeksėti, čezėnti, čiňkštelėti, čirėnti, čiňkštelėti, čiulbėti, čvinkštelėti; d) skoliniai: bačkà (br. бочка), čýstas (br. чисты arba l. czysty), karčiamà (br. карма l. karczma), kopyčią (l. kaplica), pėčius (br. неч). (§ 193–196).

12. a) Žodžiai, kurių priebalsiai pakitę dėl asimiliacijos: jūšiškis, pašidžiauti, prašičiaupti, Štaškūniškis; b) turintys pakitusius priebalsius dėl disimiliacijos: bildzinas, čeřkšnas, katruł, legistruoti, pirštelis, vierlinkas; c) pakito dėl metatezės: Daliėnėius, jaronas, káiniliai, Švalaňtai, valnarėžis (§ 209–210, 245–248).

13. a) Žodžiai su *st* iš **tr*: jausti, keistas, kėsti, kisti, liėsti, siųsti, veřsti; b) turintys *st* iš **dt*: áusti, ėsti, gėsti 'pagesti', kąsti, léisti, melsti, rásti, rausti 'raudonuoti', skųsti, sprėsti, sviėsti; c) kurių *st* senovinis: dūsti, dvėsti, gėsti 'užgesti', ilsti, kásti, knisti, lėsti, rausti 'knisti', veįsti, visti (§ 211).

14. a) *sd* vietoj *zd*<**td*: iškėsdamas, išveřsdavo, nusiųsdavome, pajaųsdavo, pakisdamas; *sd* vietoj *zd*<**dd*: baųsdavome, brėsdamas, brisdavo, išsprėsdavo, kąsdamas, nusvėsdavo; *sd* parařyta iš kilmės: atkásdamas, išdvėsdavo, knisdamas, pailsdamas, sulėdavo, uždųsdamas (§ 211).

15. a) *s* iš **ts*: kėšime, siųs, veřsiu; b) *s* iš **ds*: áusiu; kąsime, léisite, mėlsime, rásiu, skųsime, sprėsimė; c) *s* iš **s* (*s*): áugsiu, bėgsime, dirbsiu, eįsite, kásime, knis, lės, lips, važiuosiu (§ 212).

16. a) *š* iš **šs*: aųš, nėš; b) *š* iš *žs*: grįšiu, lųšiu, mėšime (§ 213).

17.¹⁶⁷ Vieną kartą kiškis ėjo girdytis ir susitiko genį. Genys jo klausia: „Kodėl tu, broliuk, toks nuliūdęs? Kur eini?“ Kiškis sako: „Kur aš nebūsiu lūdnas, manęs niekas nebijo, o aš turiu visų bijoti. Einu ir prisigirdysiu!“ Genys sako: „Nebūk kvailas. Jei taip nori, kad tavęs bijotų, nueik į krūmus ir, kai pamatysi atvarant avis, šok iš krūmų, avys ir išsigąs tavęs“. Kiškis paklausė genio. Nuėjo į krūmus ir atsitūpė. Pamatęs avis, kad šoko iš krūmų, avys išsigando ir nubėgo tolyn. Nuđžiugo kiškelis ir pradėjo juoktis. Juokėsi, juokėsi, net jam lūpelės perplyšo.

18. Šios formos *ā* kamieno: viena, neturtinga, žmona, šaka, motina, motinai, mama, šeimynai, pabaigos, turtinga; šios – *ja* kamieno: ji, atbėgusi, besupančias, dainuojančias, atėjusi, padariusi, neiškentusi; šios – *ē* kamieno: mažytė, dukrelė, įmergytė, dukrelės, laumes, laumės, laumių, drobes, kaimynė, turtuolė, beturtė, drobė (§ 294–318).

19. a) Ilgas akūtines galūnes turėjo šios formos: viena, neturtinga, žmona, ji, šaka, atbėgusi, motina, laumes, besupančias, dainuojančias, mama, drobes, turtinga, atėjusi, padariusi, neiškentusi (§ 296, 300, 306, 315–317 ir 149–155); b) šiose formose kirtis pagal Šosiūro-Fortunatovo dėsnį yra nukeltas iš šaknies į galūnę: šakà, laumės, mamà (§ 296, 300, 312, 317 ir 44–46); c) šių formų galūnėse ilgasis vokalizmas yra sutrumpėjęs prieš tautosilabinius *n* (*m*), *i*: mažytė, dukrelė, šaka (i. sg.), motinai, laumių, šeimynai, drobė (§ 298–300, 304, 317 ir 133–135).

20. *ō* kamieno formos: kieme, mėšlyno, laibu, katinas, sparnų, katinui, vienas, ponas, nevidonas, gyvas, katinai; *īō* kamieno formos: balseliu, smėlio, vėjo, greičiu, gro-

¹⁶⁷ Vietoj vienu brūkšneliu pabrauktų raidžių išspausdintos nekursyvinės raidės, o vietoj dviem brūkšneliais pabrauktųjų – nekursyvinės pusjuodės raidės.

žiu; būdingosios *ijō* kamieniui formos: *žvirblis, žvirblį, žvirblelis, katinėlis, žvirblelį, paukštelis* (§ 319–344).

21. a) Iš seno trumpus balsius galūnėse turi šios formos: *katinas, vienas, ponas, nevidonas, gyvas* (§ 321); b) šiose formose galūnės balsių trumpumas antrinis: *žvirblis, žvirblelis, katinėlis, paukštelis* (§ 341); dėl Leskyno dėsnio sutrumpėjo: *kieme, laibu, balseliu, greičiu, grožiu* (§ 325–326 ir 150–152); c) šių formų kirtis į galūnę nušoko dėl Sosūro-Fortunatovo dėsnio: *kiemė, balseliū, greičiū, grožiū* (§ 336–337 ir 44–46).

22. *Naktį, vagis, duris, karčių, akių, kartis, krosnį, krosnies, duryse, žvėris, žvėrį, žvėries*. Šios *i* kamieno daiktavardžių formos turi (*i*)*įd* kamieno galūnes: *vagiai, vagiui* (§ 345–366).

23. a) Iš seno trumpą balsį turi šios formos: n. sg. *vagis, žvėris* (§ 348); b) šiose formose trumpieji galūnių balsiai kilę iš ilgųjų akūtinių (sutrumpėjo dėl Leskyno dėsnio): a. pl. *duris, kartis*, l. pl. *duryse* (§ 358, 360 ir 308); c) šios formos turi ilgas cirkumfleksinės prigimties galūnes: *naktį, karčių, akių, krosnį, krosnies, žvėrį, žvėries* ir *vagiai, vagiui* (§ 349, 351, 356 ir 328).

24. a) *žmogus, sūnus, medum, turguje, lietaus, dangum, pietų, viršų* (§ 368); b) *puodžium, kurpiaus, karaliūm, vaisius, sodžiuj, driskius* (§ 386); c) *vaisiai, karaliams* (§ 386).

25. a) *žmogus, driskius* (§ 369); b) *sūnus, turguje, vaisius* (§ 374, 379); c) *kurpiaus, lietaus, pietų, vaisiai, viršų* (§ 328, 370, 372, 377); d) *puodžium, karaliūm, medum, sodžiuj, dangum, karaliams* (§ 146, 305, 352, 374).

26. n. sg. *akmuo, akmenis, akmenys* (ir *ākmenis, -io*; § 401); g. sg. *šunės, šuīs, šuniš, šūnio* (§ 391); d. sg. *sėserie, sėseri, sėseriai, sėseri* (§ 396); i. sg. *mėnesim, mėnesiu* (§ 389); n. pl. *ākmenes, ākmens, ākmenys, akmeniai* (§ 393); g. pl. *šunų, šunių* (§ 394); d. pl. *mėnesims, mėnesiams* (§ 389); a. pl. *mėnesis, mėnesius* (§ 389); i. pl. *mėnesimis, mėnesiais* (§ 389); l. pl. *akmenyse, akmeniuse* (§ 389).

27. a) *rudens, piemuo, akmens, želmenų, vandenį, piemenį, liemenį, duktė, seserį, mėnesį, sesuo*; b) *tešmenys, vandenyje, želmenys, vandenyse, stuomenys, raumenys*; c) *šuniu, akmenio*; d) *dukteriai* (§ 389).

28. a) ad. sg. *móksliepi, daržlepi, úosipi (úosiepi), arklipi (arklėpi), dīrvaipi, kalbáipi, dróbeipi, pelėipi, svirtipi, dalipi, sódžiupi, lietūpi, mėnesipi, piemenipi*; b) ad. pl. *móksluosempi, daržuosempi, úosiuosempi, arkliausosempi, dīrvoosempi, kalbóosempi, dróbėosempi, pelėosempi, svirtysempi, dalýsempi, sódžiuosempi, lietúosempi, mėnesiuosempi, piemenýsempi* (§ 413–414).

29. a) ill. sg. *vieton, mergōn, láimēn, versmēn, krūman, vargañ, káilin, ožiñ, kártin, dantiñ, vašiuñ, viršuñ, dukteriñ* (§ 407–408); b) ill. pl. *viētosna, mergósna, láimēsna, versmēsna, krūmuosna, varguosna, káiliuosna, ožiúosna, kártyсна, dantýсна, vašiuosna, viršúosna, dukterýсна* (§ 407–408); c) ad. sg. *viētaipi, mergáipi, láimeipi, versmėipi, krūmiepi, varglėpi, káilipi (káiliepi), ožipi (ožlepi), kártipi, dantipi, vašiuipi, viršūpi, dukteripi* (§ 413–414); d) ad. pl. *viētosempi, mergósempi, láimėsempi, versmėsempi, krūmuosempi, varguosempi, káiliuosempi, ožiúosempi, kártysempi, dantýsempi, vašiuosempi, viršúosempi, dukterýsempi* (§ 413–414); e) all. sg. *viētospi, mergōspi, láimėspi, versmėspi, krūmopi, vargopi, káilioi, ožiopi, kártiespi, dantiėspi, vašiauspi, viršauspi, dukterėspi (dukterėspi, dukteriėspi*; § 418–419); f) all. pl. *viētumpi, merguñpi, láimiumpi, versmiuñpi, krūmumpi, varguñpi, káiliumpi, ožiūñpi, kárčiumpi, dantuñpi, vašiumpi, viršuñpi, dukteruñpi* (§ 418–419).

30. *šónan, šónuosna, šóniepi, šónuosempi, šónopi, šónumpi; žmonōn, žmonōsna, žmonáipi, žmonósempi, žmonōspi, žmonuñpi; sūnuñ, sūnuosna, sūnūpi, sūnuosempi, sūnaūspi, sūnuñpi; dievañ, dievúosna, dievlepi, dievúosempi, dievópi, dievuñpi; naktiñ,*

naktýsna, naktipi, naktýsempi, naktiěspi, naktuŕpi: seseriñ, seserýsna, seseripi, seserýsempi, seseřspi (seserěspi, seseriěspi), seseruŕpi; žemèn, žemēsna, žemeipi, žemēsempi, žemēspi, žēmiumpi; brólin, bróliuosna, brólipi (bróliepi), bróliuosempi, bróliopi, bróliumpi; dienõn, dienósna, dienáipi, dienósempi, dienõspi, dienuŕpi; danguñ, dangúosna, dangūpi, dangúosempi, dangaušpi, danguŕpi; žolèn, žolēsna, žolēipi, žolēsempi, žolēspi, žoliumŕpi; jáujon, jáujosna, jáujaipi, jáujosempi, jáujospi, jáujumpi; balsañ, balsúosna, balsēpi, balsúosempi, balsópi, balsuŕpi; aviñ, avýsna, avipi, avýsempi, aviěspi, aviuŕpi; gerklēn, gerklēsna, gerklēipi, gerklēsempi, gerklēspi, gerkliuŕpi (§ 407–408, 413–414, 418–419).

31. a) ill. sg. *rustibien (rūstybēn), roiun (rojun; § 407–408)*; b) ill. pl. *rankafna (rankosna), amžinuofna (amžinuosna), džiaukfmuofn (džiaugsmuosn[a]; § 407–408)*; c) ad. sg. *Diewiep (dieviep), vieβpatip (viešpatip), Chriřtuřiep (Kristusiep), řchirdipi (řirdipi; § 413–414)*; d) ad. pl. *gerŕsiemp (geruosemp), žmoneřemp (žmonēsemp), wiřsóřiamp (visosemp), žmoneřiuŕmp (žmonēsemp; § 413–414)*; e) all. sg. *nekantrybesp (nekantrybēsp), řlogosp (řlogosp), Nuřideimop (nusidējimop), dewap (dievop), didžiap (didžiop; § 418–419)*; f) all. pl. *Letuunikump (lietuvinykump), řzemaicziump (žemaičiump), Kūmump (kūmump; § 418–419).*

32. a) ad. sg. *žmoglep, Rodnaip momaip, svetimaip momaip, dziediek (vietoj dziediep < diediep), táip mergáip, Ožkák (iš ožkák vietoj ožkáip), Põnip (vietoj põniep), piemienik, řluotak (iš řluotak vietoj řluotaip; § 413–415)*; b) all. sg. *daktaróp, rudeniók (vietoj rudenióp), bažnýčiop (vietoj bažnýčiospi su ō kamieno galūne), top sūnaus (iš sūnauspi), katinóp, Galiniók (vietoj Galinióp; § 418–420)*; c) all. pl. *tokiump žmoniump (§ 418–419).*

S U T R U M P I N I M A I

a. = aukštaičių, aukštaitiškai.

ABS = Acta Baltico-Slavica, I—... Białystok—Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1964 tt.

a(cc). = accusativus, galininkas.

act. = activum, veikiamosios rūšies.

ad(ess). = adessivus, esamasis pašalio vietininkas.

adv. = adverbium, prieveiksmis.

air. = airių, airiškai.

AK = Katechismas aba pamokimas wienam kvriamgi krikščzonivy reykiamas. Paraszitas Nuog D. Iokvbo Ledesmos Theologo Soc: Iesv. E pergulditas Lietuwißkay, ir Vntrukárt ißřpáuřtas Wilnivy Drukõrniõy Acadēmios Societatis Iesv, Metũřu vřgimimo Wießpatės 1605.

all. = allativus, einamasis pašalio vietininkas.

an. = anglų, angliškai.

APH = Archivum Philologicum, I—VIII. K., 1930—1939.

arm. = armėnų, armėniškai.

Arumaa Texte = Arumaa P. Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen. Dorpat, 1930.

Arumaa Untersuch. = Arumaa P. Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina. Tartu, 1933.

Arumaa Urslav. Gram. = Arumaa P. Urslavische Grammatik, I—II. Heidelberg, 1964—1976.

- AslPh=Archiv für slavische Philologie, I–XLII. Berlin, 1876–1929.
- av.=Avestos teksto (sen. iranיעių) kalba.
- B=Baltistica. Baltų kalbų tyrinėjimai, I–... V., 1965 tt.
- Balčikonis Rink. rašt.=Balčikonis J. Rinkiniai raštai (sudarė A. Pupkis), I. V., 1978.
- balt.=baltų prokalbės (ppr. forma).
- BB=Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, I–XXX. Göttingen, 1877–1906.
- BBK=Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai (Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai), I–... V., 1961 tt.
- Bezenberger Beiträge=Bezenberger A. Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts. Göttingen, 1877.
- b. k. = bendrinė kalba, bendrinės kalbos forma.
- BK = Trumpas mokslo krikščionizmo surinkimas, Nuog Roberto Bellármino Kárdynoło párášitas. Vilnė Typis Acad: Societatis Iesu, Anno 1677.
- BL = Baltic Linguistics Edited by Thomas F. Magner and William R. Schmalstieg. The Pennsylvania State University Press, 1970.
- BLL = Baltic Literature and Linguistics. Columbus, Ohio, 1973.
- br. = baltarusių, baltarusiškai.
- BrB (su biblijos dalių nurodymais) = Biblia tatai esti Wissas Schwentas Raschtas Lietuwischkai pergulditas per Janą Bretkuną Lietuwos Pleboną Karaliaucziue (1579–1590). I–VIII tomai. Naudotasi Vilniaus universiteto fotokopija ir E. Kraštinaičio I–II tomų nuorašais.
- BrP = Postilla Tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu ... Per Jana Bretkuna ... Karaliaucziue 1591 (I ir II dalsy).
- BS = Balticoslavica, I–III. V., 1933–1938.
- БСИ=Балто-славянские исследования (отв. редактор Т. М. Судник). М., 1974.
- БСС=Балто-славянский сборник (отв. редактор В. Н. Топоров). М., 1972.
- Buch Akcent. = Buch T. Die Akzentuierung des Christian Donelaitis. Wrocław – Warszawa–Kraków, 1961.
- Būga Rink. rašt. = Būga K. Rinkiniai raštai, I–III (sudarė Z. Zinkevičius). V., 1958–1961.
- bulg. = bulgarų, bulgariškai.
- BW = Barons Kr., Visendorfs H. Latvju dainas, I–VI.
- ChB = Biblia litewska Chylińskiego. Nowy testament. Tom II. Tekst wydali Czesław Kudzinowski, Jan Otrębski. Poznań, 1958.
- comp. = gradus comparativus, aukštesnysis láipsnis.
- cond. = conditionalis, tariamóji núosaka.
- č. = čekų, čekiškaí.
- d(at). = dativus, naudiniñkas.
- dažn. = dažniausiai.
- DB = Donum Balticum To Professor Christian S. Stang on the occasion of his seventieth birthday 15 March 1970. Edited by Velta Rūķe Draviņa. Stockholm, 1970.
- demin. = deminutivum, mažybinis.
- dial. = tarminė (ne bendrinės kalbos) forma.

- DK = M. Daukšos katekizmas 1595. Naudotas E. Volterio perspausdintas tekstas: Литовский Катехизис Н. Даукши. По изданию 1595 года, вновь перепечатанный и снабженный объяснениями Э. Вольтером. Приложение к ЛП-му тому Записок Имп. Академии Наук № 3, 1886 г.
- DK(TB) = M. Daukšos Trumpas budas pasisakimo ... Išleista kartu su 1595 m. katekizmu, žr. DK.
- DP = Daukšos Postilė. Fotografuotinis leidimas. K., 1926.
- dor. = doriečių (graikų) tarmė.
- du(al). = dualis, dviskaita.
- dz. = dzūkų, dzūkiškai, t. y. su *c*, *dz* vietoj kitų lietuvių *t*, *d* arba *č*, *dž*.
- Eckert Baltist. Stud. = Eckert R. Baltistische Studien. Berlin, 1971.
- EksF = Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga, I – ... V., 1964 tt.
- Elb. ž(od). = Elbingo žodynėlis.
- Endzelynas Gars. ir form. = Endzelynas J. Baltų kalbų garsai ir formos. V., 1957.
- Endzelīns Darbu izl. = Endzelīns J. Darbu izlase, I – ... Rīgā, 1971 tt.
- Endzelīns Latv. val. gram. = Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951.
- Ev. = Ewangelie polskie y litewskie tak niedzielne iák y wszytkich Świąt, ktore w Kościele Katholickim, według Rzymskiego porządku przez cały rok czytają ... w Wilnie. W Drukárney Akademiey Soc. Iesv Roku 1647.
- f. = femininum, moteriškosios giminės.
- FBR = Filologu biedrības raksti, I–XX. Rīgā, 1921–1940.
- Fraenkel Etym. Wb. = Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch, I–II. Heidelberg–Göttingen, 1962–1965.
- Fraenkel Post. u. Präp. = Fraenkel E. Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen. Heidelberg, 1929.
- Fraenkel Sprachl. Untersuch. = Fraenkel E. Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchungen des kalvinistischen Katechismus des Melcher Pietkiewicz von 1598. Göttingen, 1947.
- Frenkelis Balt. kalb. = Frenkelis E. Baltų kalbos. Jų tarpusavio santykiai ir santykiai su kitomis indoeuropiečių kalbomis (Baltų kalbotyros įvadas). V., 1969.
- freq. = žr. praet. freq.
- fut. = futurum, būsimasis laikas.
- g(en). = genityvus, kilminiškas.
- Gerullis Lit. Dialekt. = Gerullis G. Litauische Dialektstudien. Leipzig, 1930.
- Gerullis ir Stangas Žvejų tarmė = Lietuvių žvejų tarmė Prūsuoose. Surašė J. Gerullis ir Chr. Stang'as. K., 1933 (= Gerullis G., Stang Chr. S. Das Fischerlitauisch in Preussen, 1933).
- GK = Gimtoji kalba. K., 1933–1940.
- GL = General Linguistics. The Pennsylvania State University Press. I – ...
- got. = gotų, gotiškai.
- gr. = graikų, graikiškai.
- Grinaveckis Žem. tarm. = Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija (fonetika), V., 1973.
- Hermann Lit. Stud. = Hermann E. Litauische Studien. Eine historische Untersuchung schwachbetonter Wörter im Litauischen. Berlin, 1926.

Hirt Indogerm. Gram. = Hirt H. Indogermanische Grammatik, I–VII. Heidelberg, 1921–1937.

i. = žr. instr.

ide. = indoeuropiečių.

IF = Indogermanische Forschungen, I–... Strassburg, 1892 tt.

IJSLP = International Journal of Slavic Linguistics and Poetics (The Hague), I – ...

ill. = illativus, einamasis vidaūs viētininkas.

И.лич-Свитыч Именная акцент. = И.лич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентуационных парадигм. М., 1963.

imper. = imperativus, liepiamoji nuosaka.

ind. = indų, ppr. s. ind. = senoji indų kalba.

iness. = inessivus, esamasis vidaūs viētininkas.

inf. = infinitivus, bendratis.

instr. = instrumentalis, įnagininkas.

inter. = interrogativum, klausiamasis.

interj. = interjectio, jaustukas ir išiktukas.

ИОРЯС = Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук (nuo 1917 m. Российской Академии Наук, nuo 1924 m. Академии Наук Союза советских социалистических республик), I–XXXII. Л., 1896–1927.

isl. = islandų, islandiškai.

iter. = verbum iterativum, dažninis veiksmažodis.

Иванов Общенид. = Иванов Вяч. Вс. Общенидоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы (сравнительно-типологические очерки). М., 1965.

Izv. = žr. ИОРЯС.

JD = Lietuviškos dainos. Užrašė Antanas Juška. Kazanė, 1880–1882. Tekstus paruošė A. Mockus. V., 1954 (skaitmenys rodo dainų numerius).

Jonikas Pagram. tarm. = Jonikas P. Pagramančio tarmė. K., 1939.

JSvD = Lietuviškos svotbinės dainos, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos. Sanktpeterburgas, 1883. Paruošė V. Maknys. V., 1955 (skaitmenys rodo dainų numerius).

K = Kalbotyra (Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai), I – ... V., 1958 tt.

kam. = kamienas.

kaš. = kašubų, kašubiškai.

kat. = katekizmo, katekizmų (ppr. prie prūsų kalbos pavyzdžių, imtų iš katekizmų, o ne žodynėlių).

Kazlauskas Istor. gram. = Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis). V., 1968.

KG = Klein D. Nawjos Giesmju Knigos ... Karalauzuje, 1705.

KK = Kalbos kultūra, I – ... V., 1961 tt.

KlvD = Prūsijos Lietuvių Dainos. Surinko ... Vilius Kalvaitis. Tilžėje, 1905 (skaitmenys rodo puslapius).

KN = Kniga Nobaznistes Krikščionizkos ... Kiedaynise ... 1653.

Kuryłowicz Indogerm. Gram. II = Kuryłowicz J. Indogermanische Grammatik. Band II: Akzent. Ablaut. Heidelberg, 1968.

- Kuryłowicz Inflect. Categories = Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. Heidelberg, 1964.
- Kuryłowicz L'accentuation = Kuryłowicz J. L'accentuation des langues indo-européennes. Wrocław-Kraków, 1958.
- Kuryłowicz L'apophonie = Kuryłowicz J. L'apophonie en indoeuropéen. Wrocław, 1956.
- KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, I - ... Göttingen, 1852 tt.
- l(enk). = lenkų, lenkiškai.
- l. = žr. loc.
- L = Lingua. International Review of General Linguistics (Amsterdam), I - ...
- la. = latvių, latviškai.
- Lebedys Litan. bar. = Lebedys J. Litanistikos baruose, I-II. V., 1972.
- Lehmann Phonology = Lehmann W. P. Proto-Indo-European Phonology. Austin, 1955.
- Leskien Der Ablaut. = Leskien A. Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen. Leipzig, 1884.
- Lg = Language (USA), I - ...
- lie. = lietuvių, lietuviškai.
- LK = Literatūra ir kalba, I - ... V., 1956 tt.
- LKG = Lietuvių kalbos gramatika (vyr. red. K. Ulvydas), I-III. V., 1965-1976.
- LKGrK = Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai. Straipsnių rinkinys. V., 1957.
- LKK = Lietuvių kalbotyros klausimai, I - ... V., 1957 tt.
- LKTChr. = Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija (red. E. Grinaveckienė, K. Morkūnas). V., 1970.
- LKŽ = Lietuvių kalbos žodynas, I - ... V., 1941 tt.
- LM = Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski. Band I: Texte aus dem Weberschen Nachlass herausgegeben von Dr. Franz Specht. Leipzig, 1920. Band II: Grammatische Einleitung mit lexikalischen Anhang bearbeitet von Dr. Franz Specht. Leipzig, 1922.
- loc. = locativus, (esamasis vidaūs) viėtininkas.
- lot. = lotynų, lotyniškai.
- LP = Lingua Posnaniensis, I - ... Poznań, 1949 tt.
- luž. = lužičėnų.
- m. = žr. masc.
- MAD = Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. V., 1957 tt.
- m(asc). = masculinum, vėriškiosios giminės.
- Mathiassen Langvokal. = Mathiassen T. Studien zum slavischen und indoeuropaischen Langvokalismus. Oslo-Bergen-Tromsø, 1974.
- Mažiulis Balt. deklin. = Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija). V., 1970.
- min. veik. = minėtas veikalas, opus citatum.
- MK = Mūsų kalba (Lietuvos TSR Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos kalbos komisijos sąsiuviniai). V., 1971 tt.
- MLLG = Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft, I-VI. Heidelberg, 1883-1912.

- MP = Postilla Lietuwiszka Tatay est Izguldimas prastas ... per Jokubą Morkuną ... 1600.
- MT = Margarita Theologica ... Zemczuga Theologischka ... Lituwischkai jra perguldita per Simona Waischnora warnischki ... Karaliaucziui ... 1600.
- MT(PM) = Apie popieszischkaie missche (išleista kartu su MT).
- MŽ. = Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams. SpaudaiŲparūpino Dr. Jurgis Gerullis. K., 1922.
- n(eutr). = neutrum, bevaždės giminės.
- n. = žr. nom.
- nauj. = naujas žodis, nauja forma.
- Niöminen Ausgang = Niöminen E. Der urindogermanische Ausgang -*äi* des Nominativ-Akkusativ Plurals des Neutrums im Baltischen. Helsinki, 1922.
- nom. = nominativus, vardiniŲkas.
- NS = Lietuvių dainos ir giesmės Ųiaur-rytinėje Lietuvoje Dr. A. R. Niemi ir kun. A. Sabaliausko surinktos. Annales Academiae scientiarum Fennicae. Ser. B. Tom VI. 1911 (skaitmenys rodo dainų numerius).
- NTS = Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, I - ... Oslo, 1928 tt.
- opt. = optativus (tokia nūsaka).
- Otrębski Gramatyka = Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego, I-III. Warszawa, 1956-1965.
- p. = puslapis, puslapiai.
- p. = pietų, pietiniai, pvz., p. že. - pietų žemaičių (tarmės).
- Palionis Liter. kalb. = Palionis J. Lietuvių literatūrinė kalba XVI-XVII a. V., 1967.
- pan. = panaŲiai.
- partic. = participium, daljvis.
- pass. = passivum, neveikiamosios rūšies.
- Pedersen Études lit. = Pedersen H. Études lituaniennes. Kōbenhavn, 1933.
- permiss. = permissivus, geidžiamōji nūsaka.
- pers. = persona, asmuō.
- PK = 1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas. 2-s leidimas (fotografuotinis). K., 1939.
- pl. = pluralis, daugiskaita.
- Plāķis Rokas grām. = Prof. J. Plāķa Leišu valodas rokas grāmata. Ievads, gramatika, teksti, vārdnīca un pielikums (prūšu teksti un vārdnīca). Rīgā, 1926.
- Plāķis Salīdz. gram. = Plāķis J. Indoeuropiešu valodu salīdzināmā grammatika. Rīgā, 1938.
- plg. = palygink.
- PLKG = Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai. V., 1957.
- Порциг Членение = Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. М., 1964.
- Поржезинский К истории = Поржезинский В. К. К истории форм спряжения в балтийских языках. М., 1901.
- Поржезинский Возвратная форма = Поржезинский В. К. Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках. М., 1903.
- ppr. = paprastai.
- pr. = prūšų, prūsiškai.
- praep. = praepositio, prielinksnis.

- praes. = praesens, esamasis laikas.
 praet. = praeteritum, būtasis kartinis laikas.
 praet. freq. = praeteritum frequentativum, būtasis dažninis laikas.
 pranc. = prancūzų, prancūziškai.
 prt. = particula, dalelytė.
 PS = Šyrwids Punktay sakimu (Punkty kazan) Teil I: 1629, Teil II: 1644 litauisch und polnisch mit kurzer grammatischer Einleitung herausgegeben von Dr. Franz Specht. Göttingen, 1929.
 psn. = pasenęs žodis, forma.
 pvz. = pavyzdžiui.
 r. = žr. rus.
 refl. = verbum reflexivum, sángražinis veiksmažodis, jo forma ar galūnė.
 resp. = vok. respektive, atitinkamai, tai yra.
 ret. = retai.
 RFV arba РФВ = Русский филологический вестник, I—LXXVIII. Варшава, 1879—1917.
 ryt. = rytų aukštaičių.
 RSI = Revue Slavistique, I— ...
 rus. = rusų, rusiškai.
 s. = žr. sen.
 Савченко Сравн. грам. = Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. М., 1974.
 Schmalstieg Old Prussian = Schmalstieg W. R. An Old Prussian Grammar: The Phonology and Morphology of the Three Catechisms. The Pennsylvania State University Press, 1974.
 Schmalstieg Studies = Schmalstieg W. R. Studies in Old Prussian. A Critical Review of the Relevant Literature in the Field since 1945. The Pennsylvania State University Press, 1976.
 Schmid Studien = Schmid W. P. Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum. Wiesbaden, 1963.
 ScSl = Scando-Slavica, I— ... Kopenhagen, Munksgaard, 1954 tt.
 sen. = senoji, pvz., sen. r. arba s. r. — senoji rusų (kalba).
 Senn Handbuch = Senn A. Handbuch der litauischen Sprache, I—II. Heidelberg, 1957—1966.
 sg. = žr. sing.
 SG = S. M. Slavočinskis Giesmės tikėjimui katalickam priderančios 1646. Fotografuotinis leidimas, paruošė Jurgis Lebedys (I—II dalys). V., 1958.
 sing. = singularis, vienaskaita.
 Skardžius Daukš. akc. = Skardžius Pr. Daukšos akcentologija. K., 1935.
 Skardžius Kirčiavim. = Skardžius Pr. Lietuvių kalbos kirčiavimas. Čikaga, 1968.
 Skardžius Žodž. dar. = Skardžius Pr. Lietuvių kalbos žodžių daryba. V., 1943.
 skr. = sanskrito, sanskritiškai.
 sl. = slavų, slaviškai.
 SIOr = Slavia Orientalis, I ... Warszawa, 1921 tt.
 SIOcc = Slavia Occidentalis, I—XIX, Poznań, 1921—1948.
 СПб = Санкт-Петербург (dab. Leningradas).
 s. r(ašt). = senųjų raštų žodis ar forma.
 srb. = serbų kalba, serbiškai.

- Stang Lexikalische = Stang Chr. S. Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen. Oslo—Bergen—Tromsø, 1971.
- Stang Mažvydas = Stang Chr. S. Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas. Oslo, 1929.
- Stang Slav. Accent. = Stang Chr. S. Slavonic Accentuation. Oslo, 1957.
- Stang Verbum = Stang Chr. S. Das slavische und baltische Verbum. Oslo, 1942.
- Stang Vergleich. Gram. = Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen. Oslo—Bergen—Tromsø, 1966 (ir Ergänzungsband. Register, Addenda und Corrigenda zur Vergleichenden Grammatik der Baltischen Sprachen von Chr. S. Stang. Oslo—Bergen—Tromsø, 1975).
- StB = Studi baltici, I - ... Roma, 1931 tt.
- superl. = gradus superlativus, aukščiausiasis laipsnis.
- s. v. = sub voce, prie žodžio.
- sva. = senosios vokiečių aukštaičių kalbos (forma, žodis).
- svž. = senosios vokiečių žemaičių kalbos (forma, žodis).
- SzD = Szyrwid Dictionarium trium linguarum.
- Szemerényi Einführung = Szemerényi O. Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt, 1970.
- š. = šiaurės, šiauriniai.
- t. y. = tai yra.
- Torbiörnsson Die lit. Akzent. = Torbiörnsson T. Die litauischen Akzentverschiebungen und der litauische Verbalakzent. Heidelberg, 1924.
- t. p. = ta pati reikšmė, ten pat (tame pačiame puslapyje, toje pačioje tarmėje).
- Тронский Общенид. = Тронский И. М. Общенидоевропейское языковое состояние. Л., 1967.
- tt. = ir tolimesni (puslapiai, paragrafai, tomai, metai).
- t. t. = taip toliau.
- TŽ = Tauta ir žodis, I—VII. K., 1923—1931.
- van Wijk Akzent- und Intonations. = van Wijk N. Die baltische und slavische Akzent- und Intonationssysteme. Amsterdam, 1923.
- v. = žr. voc.
- vak. = vakarų.
- var. = variantas, variantai.
- Watkins Indogerm. Gram. III = Indogermanische Grammatik. Herausgegeben von Jerzy Kuryłowicz. Band III: Formenlehre von Calvert Watkins. Erster Teil: Geschichte der indogermanischen Verbalflexion. Heidelberg, 1969.
- VE = Enchiridion Catechismas maszas ... isch wokischka lieszuwia ant lietuwischka pilnai ir wiernai pergulditas per Baltramieju Willenta ... Ischspaustas Karalauzui ... MDLXXIX.
- VEE = Euangelias bei Epistolas Nedeliu ir schwentuju dienosu skaitomosias ... pergulditas ... per Baltramieju Willenta ... Karalauzui ... Metu M.D. LXXIX.
- ВЯ = Вопросы языкознания. М., 1952 tt.
- Wiedemann Präteritum. = Wiedemann O. Das litauische Präteritum. Ein Beitrag zur Verbalflexion der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1891.

voc. = vocativus, šauksminiškas.

vok. = vokiečių, vokiškai.

WP = Volffenbiutelio 1573 m. postilės rankraštis (Yschguldimas Evangeliv per wisvs Mettvs ...). Cituojama iš LKŽ ir Gaigalat W. Die Wolfenbütteler litauische postillenhandschrift aus dem jahre 1573, Tilsit, 1900.

ВСЯ = Вопросы славянского языкознания, I–VII. М., 1954–1963.

VUD = Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto Istorijos-filologijos fakulteto mokslo darbai, I–IV. V., 1955–1958.

VVPID = Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai, III, VIII, IX. V., 1957, 1959, 1960.

vvž. = viduramžių vokiečių žemaičių kalbos (forma, žodis).

ZfSl = Zeitschrift für Slavistik, I – ... Berlin, 1956 tt.

Zinkevičius Akcent. = Zinkevičius Z. Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas. V., 1975.

Zinkevičius Iv. būdv. = Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai. V., 1957.

Zinkevičius Liet. dial. = Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais). V., 1966.

Zinkevičius Liet. kalb. dial. = Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. V., 1978.

ZR = P. Stučkas Latvijas valsts universitātes zinātniskie raksti, I – ... Rīgā, 1949 tt.

ZslPh = Zeitschrift für slavische Philologie, I – ... Leipzig–Heidelberg, 1925 tt.

ŽCh = Žiwatas Pona yr Diewa musu Jezusa Christusa ... Aprašitas Metusy Pona 1759 ... y Druka Paduotas ... Suprasław ... Metusy Pona 1787.

že. = žemaičių, žemaitiškai.

žml. = žemėlapis.

žr. = žitūrėk.

ЖС = Живая старина. СПб., 1890–1916.

|| = ženklas, dedamas tarp gretiminių formų (garsų).

/ = ženklas, dedamas tarp skirtingų kalbų (tarmių) tų pačių formų (garsų).

~ = ženklas, dedamas prieš pagarsiu į bendrinę kalbą transponuotą tarminę ar senųjų raštų formą (resp. garso atitikmenį).

→ = ženklas, rodąs nefonetinį vieno garso ar formos pakeitimą kitu garsu resp. forma.

* = ženklelis, dedamas prieš rekonstruotas formas (garsus).

< = kilęs iš (ko).

> = pavirtęs (kuo).

∪ = rodo prišliejimą dėl enklizės ar proklizės.

T U R I N Y S

PRATARMĖ	3
ĮVADAS	6
Istorinės gramatikos objektas ir reikšmė (gramatikų rūšys § 1, istorinė gramatika ir kalbos istorija § 2, lyginamoji ir gretinamoji gramatika § 3, istorinės gramatikos mokslinė reikšmė § 4, jos praktinė svarba § 5)	6
Šaltiniai ir tiriamieji metodai (dabartinė lietuvių kalba: jos faktų reikšmė istorinei gramatikai § 6, vidinės rekonstrukcijos metodas § 7, tarminių duomenų svarba § 8, lingvistinė geografija § 9, tautosaka, tikriniai vardai ir kt. § 10; senieji lietuvių raštai: jų reikšmė istorinei gramatikai § 11, XVI–XVII a. raštų kalbos variantai § 12, filologinis raštų kalbos tyrimo metodas § 13, reikšmingiausi XVI–XVII a. lietuvių tekstai § 14; giminingos kalbos: lyginamasis-istorinis giminingų kalbų tyrimo metodas ir kalbos reiškinų rekonstrukcija § 15, baltų prokalbės rekonstrukcijos problemos § 16, giminingos kalbos, kurių duomenys daugiausia naudojami lietuvių kalbos istorinei gramatikai § 17)	9
Tyrimo apžvalga (mokslinio lietuvių kalbos tyrimo pradžia ir priežastys § 18, kalbos faktų kaupimas § 19, svarbiausi darbai iki I pasaulinio karo § 20, kalbos duomenų kaupimas tarp I ir II pasaulinių karų § 21, svarbiausi darbai tarp I ir II pasaulinių karų § 22, duomenų kaupimas Tarybų Lietuvoje § 23, naujausi tarybinių ir užsienio kalbininkų tyrimai § 24; lietuvių kalbos istorinės gramatikos kurso suskirstymas § 25)	25
ISTORINĖ FONETIKA	36
KIRTIS IR PRIEGAIDĖ	36
Įvadinės pastabos (kirtis, jo rūšys, priegaidės § 26, lietuvių istorinės akcentologijos šaltiniai, rekonstrukcijos sunkumai § 27)	36
Lietuvių kirčiavimo sistemos kilmė ir raida (laisvasis kirtis § 28, latvių kalbos duomenys § 29, prūsų kalbos kirčiavimas § 30, baritonai ir oksitonai § 31, kilnojamo kirčio paradigma § 32, baltų–slavų kirčiavimas ir jo sąsaja su graikų–ndų kirčiavimu § 33)	37
Priegaidžių kilmė ir raida (lietuvių priegaidžių sistema § 34, latvių kalbos priegaidės ir jų sąsaja su lietuvių priegaidėmis § 35, prūsų kalbos priegaidėjimas § 36, slavų kalbų duomenys § 37, lietuvių priegaidžių raidos problema § 38, akūto ir cirkumflekso sąvokos § 39, priegaidžių senumo klausimas § 40, nekirčiuotų skiemenų priegaidės § 41–42, priegaidžių kilmės aiškinimai § 43)	40
Sosiūro-Fortunatovo dėsnis (dėsnio formulavimas § 44, dabartinių lietuvių kirčiuočių atsiradimas § 45, chronologijos problema ir kt. § 46)	49
Metatonija (jos supratimas § 47, atsiradimo priežastys § 48, senumas § 49)	53
Bekirčiai žodžiai (enklizė, proklizė, reikšmė vokalizmo raidai § 50)	54
<i>Užduotys</i> 1–4	55
VOKALIZMAS	56
Bendros pastabos (lietuvių kalbos garsynas § 51, vokalizmo sudėtingumas § 52, balsių kiekybė § 53)	56

Trumpieji balsiai (balsių kiekybė ir kirtis § 54)	57
<i>a</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pakitimas tarmėse § 55, slavų atitikmuo § 56, ide. *ā ir *ǫ suplakimas § 57, atspindžiai balsių kaitoje § 58, galūninio <i>a</i> kilmė § 59)	57
<i>ie</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pakitimas tarmėse § 60, kitų indoeuropiečių kalbų atitikmenys § 61, galūninio <i>e</i> kilmė § 62).	59
<i>i</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pakitimas tarmėse § 63, slavų atitikmuo § 64, dvejoja kilmė § 65, galūninio <i>i</i> kilmė § 66)	60
<i>u</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pakitimas tarmėse § 67, slavų atitikmuo § 68, dvejoja kilmė § 69, galūninio <i>u</i> kilmė § 70)	61
Ilgieji balsiai (paveldėtas ilgumas ir antrinis pailgėjimas § 71)	63
<i>o</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose § 72, slavų ir kitų indoeuropiečių kalbų atitikmenys § 73, raida lietuvių tarmėse § 74, senųjų raštų duomenys § 75, baltų *ā siaurėjimas resp. labializacija § 76)	63
<i>é</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, svyravimai tarmėse § 77, slavų ir kitų indoeuropiečių kalbų atitikmenys § 78)	65
<i>y</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose § 79, slavų ir kitų indoeuropiečių kalbų atitikmenys § 80)	66
<i>ū</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose § 81, slavų ir kitų indoeuropiečių kalbų atitikmenys § 82)	67
Nosiniai balsiai (raidės <i>q, ę, ū, ĭ</i> ir jų tarimas seniau ir dabar § 83, nosinių balsių denazalizacija § 84, tautosilabinių <i>an, en, un, in</i> virtimas nosiniais balsiais, pakitimai tarmėse § 85, <i>an, en, un, in</i> <i>q, ę, ū, ĭ</i> distribucijos dėsnis § 86, to dėsnio nukrypimai § 87–88, baltų <i>an, en, un, in</i> likimas latvių ir prūsų kalbose § 89)	68
Dvibalsiai (jų rūšys, pirmykščiai ilgieji dvibalsiai § 90)	73
Grynieji dvibalsiai (sutaptiniai ir sudėtiniai § 91)	73
<i>ai</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pakitimas tarmėse § 92, slavų atitikmuo § 93, baltų <i>ai</i> dvejoja kilmė § 94)	73
<i>au</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pakitimas tarmėse § 95, slavų atitikmuo § 96, baltų <i>au</i> dvejoja kilmė § 97, <i>au</i> po minkšto priebalsio kilmė § 98)	74
<i>ei</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pakitimas tarmėse § 99, slavų ir kitų indoeuropiečių kalbų atitikmenys § 100)	76
<i>ie</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, baltų * <i>ei</i> monoftongizacija ir <i>ie</i> atsiradimas, variantai tarmėse § 101, <i>ei</i> > <i>ē</i> > <i>ie</i> priklausymas nuo kirčio § 102, kilmės iš baltų <i>ai</i> < ide. * <i>ǫi</i> problema § 103)	76
<i>uo</i> (atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pakitimai tarmėse, <i>o</i> vetoj laukiamo <i>uo</i> § 104, slavų atitikmenys ir dvejos kilmės atspindžiai balsių kaitoje § 105, atitikmenys kitose indoeuropiečių kalbose § 106)	78
<i>ui</i> (šio dvibalsio naujumas, pakitimas tarmėse § 107, kaita su <i>ai, ei</i> > <i>ie, ĭ</i> ir jos aiškinimas § 108, kitokios kilmės <i>ui</i> § 109)	79
Mišrieji dvibalsiai (jų ryšys su grynaisiais sudėtiniais dvibalsiais § 110, atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pakitimai tarmėse § 111, baltų <i>ar, al, am, an</i> dvejoja kil-	

mė, atitikmenys slavų kalbose § 112, baltų <i>er, el, em, en</i> kilmė ir atitikmenys slavų kalbose § 113, baltų <i>ir, il, im, in ir ur, ul, um, un</i> atitikmenys slavų kalbose, dvejojama kilmė ir ide. <i>r, l, m, n</i> dvejopų refleksų problema § 114; sekundariniai dvibalsiai § 115)	80
Vokalizmo atitikmenų lentelės ir fonologinės schemos (atitikmenų lentelės § 116, atskirų kalbos raidos pjūvių fonologinės sistemos rekonstrukcija ir jos sunkumai § 117, hipotetinė indoeuropiečių prokalbės vokalizmo sistema § 118, iš jos išsirutuliojusį baltų sistema § 119, rytų baltų sistema § 120, dabartinė lietuvių sistema § 121)	86
Balsių kaita (jos supratimas § 122, kiekybinė ir kokybinė kaita § 123, ide. <i>ĕ:ǫ</i> kaita, balsių kaitos laipsniai, atspindžiai lietuvių kalboje § 124, ide. <i>ĕR:ǫR</i> kaitos atspindžiai § 125, <i>i</i> eilė § 126, <i>u</i> eilė § 127, baltiškoji <i>žālias: zolē</i> tipo kaita § 128, ilgieji balsiai <i>y</i> ir <i>ū</i> balsių kaitos <i>i</i> ir <i>u</i> eilėse § 129, <i>e</i> ir <i>i</i> kaitų sumišimas, kiti nauji reiškiniai § 130, kaita afiksuose ir balsių kaitos kilmės problema § 131)	89
Kiekybinis vokalizmo pakitimas (balsių ilgėjimas ir trumpėjimas § 132, ilgųjų sutrumpėjimas prieš tautosilabinius <i>r, l, m, n, u, i</i> ir to sutrumpėjimo pasekmės § 133, jo chronologijos problema § 134, ilgųjų dvibalsių likimas § 135, vokalizmo sutrumpėjimas dėl enklizės bei proklizės ir nekirčiuotuose skiemenyse § 136 ir § 50; trumpųjų kirčiuotų ilgimas bendrinėje kalboje ir tarmėse § 137, to ilgimo chronologijos problema § 138, kirčiuotų <i>a, e</i> neilginimas: veiksmazodžių priešdėliuose § 139, aukštesniojo laipsnio priesagoje <i>-ėsnis</i> , įvardžiuotinių būdvardžių pabaigoje <i>-āsis</i> ir savybinių įvardžių formose § 140, dviskiemenėse bendratyse ir iš jų daromose formose § 141, ištiktukuose ir su jais susijusiuose akimirkos veiklo veiksmazodžiuose § 142, dvibalsio dėmenų ilgimas žiūrint priegaidės § 143, trumpųjų balsių kompensacinis pailgėjimas išnykus tautosilabiniam <i>n</i> § 144)	96
Žodžio galo vokalizmas (žodžio galo trumpinimo tendencija § 145, fonetinis ir morfologinis trumpinimas, sisteminis ir kiti nefonetinio trumpinimo atvejai § 146—147, senovinių trumpųjų balsių likimas lietuvių bendrinės kalbos ir tarmių galūnėse § 148, senovinių ilgųjų balsių likimas § 149, akūtinųjų galūnių sutrumpėjimas § 150, Leskyno dėsnis § 151, akūto likimas vienskiemeniuose žodžiuose § 152, analogijos vaidmuo § 153, patikslintas Leskyno dėsnio formulavimas § 154, dėl akūtinųjų galūnių sutrumpėjimo priežasčių ir chronologijos, senųjų ilgųjų likimas latvių ir prūsų kalbose § 155)	101
Balsių pridėjimai ir iškritimai (neetimologinio balsių atsiradimo ir iškritimo priežastys § 156, pridėjimas žodžio pradžioje § 157, įterpimas žodžio viduryje § 158, numetimas žodžio pradžioje § 159, išmetimas iš žodžio vidurio § 160, abejotini atvejai ir analizės sunkumai § 161)	109
Kiti vokalizmo pakitimai (hiatas ir kontrakcija § 162, <i>e+a>o</i> tipo kontrakcijos reiškiniai § 163, elizija ir jos padariniai § 164; balsių po joto resp. minkštųjų priebalsių priešakėjimas, junginio <i>*ja</i> likimas, atspindžiai senuosiuose raštuose § 165; žodžio pradžios <i>e-</i> ir <i>a-</i> kaitaliojimas § 166; žodžio vidurio <i>i</i> ir <i>u</i> sumišimas § 167, balsių asimiliacijos reiškiniai § 168; pakitimai dėl liaudies etimologijos § 169	112
<i>Užduotys</i> 5—10	120
KONSONANTIZMAS	
(priebalsių suskirstymas § 170)	121

Sprogstamieji priebalsiai (dabartinė sistema § 171, jos palyginimas su baltų ir ide. sistemomis § 172, senoviniai aspiruoti priebalsiai § 173, lūpų gomuriniai ir gomuriniai palataliniai priebalsiai § 174)	121
<i>p, b</i> (lietuvių <i>p</i> atitikmenys giminingose kalbose § 175, lietuvių <i>b</i> atitikmenys ir dvejopa kilmė § 176)	124
<i>t, d</i> (lietuvių <i>t</i> atitikmenys giminingose kalbose § 177, lietuvių <i>d</i> atitikmenys ir dvejopa kilmė, <i>t, d</i> pakitimas tarmėse § 178)	125
<i>k, g</i> (lietuvių <i>k</i> atitikmenys latvių ir prūsų, taip pat slavų ir kitose indoeuropiečių kalbose, dvejopa baltų <i>k</i> kilmė § 179, lietuvių <i>g</i> atitikmenys latvių ir prūsų, taip pat slavų ir kitose indoeuropiečių kalbose, ketveriopi atliepimai § 180)	126
Sargieji ir žvarbieji priebalsiai (bendras raidos supratimas § 181)	129
<i>s, z</i> (lietuvių <i>s</i> atitikmenys giminingose kalbose § 182, antrinė <i>z</i> kilmė § 183)	129
<i>š, ž</i> (jų atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, pasitaikantis <i>š, ž</i> <i>s, z</i> mišimas tarmėse § 184, baltų <i>š</i> kilmė § 185, baltų <i>ž</i> kilmė § 186, <i>š, ž</i> <i>k, g</i> kaitaliojimas § 187)	130
Sonantai (<i>r, l</i> atitikmenys giminingose kalbose § 188, <i>m, n</i> atitikmenys § 189, <i>j, v</i> atitikmenys latvių ir prūsų kalbose, virtimas <i>i, u</i> naujuose tautosilabiniuose junginiuose § 190, baltų <i>j</i> kilmė § 191, baltų <i>v</i> kilmė § 192)	132
Afrikatos (dvejopa <i>č, dž</i> kilmė § 193, <i>č, dž</i> iš garsų sandūros § 194, <i>č, dž</i> iš * <i>tj, *dj</i> , atitikmenys žemaičių tarmėje § 195, * <i>tj, *dj</i> raida, likimas latvių ir prūsų kalbose § 196, <i>c, dz</i> kilmė § 197)	134
Svetimos kilmės priebalsiai <i>f, ch, h</i> (šie priebalsiai svetimžodžiuose ir garsažodžiuose § 198, jų keitimas savais priebalsiais senesniuose skoliniuose, vartojimas XVI–XVII a. raštuose § 199, dabar tarmėse § 200)	136
Konsonantizmo atitikmenų lentelė ir schemos (atitikmenų lentelė § 201, hipotetinė indoeuropiečių prokalbės konsonantizmo sistema § 202, baltų prokalbės sistema § 203, dabartinė lietuvių sistema § 204)	138
Asimiliacija, disimiliacija, priebalsių sandūros dėsniai (asimiliacijos rūšys § 205, duslumo – skardumo asimiliacija § 206, <i>n > m</i> prieš <i>p, b</i> § 207, <i>sč, zdž > šč, ždž</i> ir sargiųjų / žvarbiųjų sąveika § 208, tolimoji asimiliacija § 209, disimiliacija § 210; <i>tt, dt > st</i> ir <i>td, dd > zd</i> § 211, <i>ts, ds > s</i> § 212, <i>š + s, ž + s > s</i> § 213, <i>tl, dl > kl, gl</i> § 214, <i>bn, pm > gn, km</i> § 215, <i>s > š</i> po <i>k, r</i> ir kt. § 216)	141
Priebalsių minkštinimas ir joto likimas po priebalsių (asimiliacinis ir jotinis priebalsių minkštinimas § 217, minkštėjimas prieš <i>i</i> tipo vokalizmą, minkštųjų priebalsių kietėjimas galūnėse § 218, minkštėjimas prieš <i>e</i> tipo vokalizmą § 219, joto likimas tarp priebalsio ir priešakinių balsių § 220, joto likimas tarp priebalsio ir užpakalinių balsių § 221, junginiai <i>pj, bj, mj, vj</i> § 222, junginiai <i>tj, dj</i> § 223, kitų priebalsių junginiai su jotu § 224, priebalsių junginių su jotu likimas latvių ir prūsų kalbose § 224)	148
Priebalsių pridėjimai ir iškritimai (bendros pastabos § 225, <i>-j-</i> , <i>-v-</i> atsiradimas prieš balsius § 226, <i>-s-</i> , <i>-z-</i> pridėjimai prieš priebalsius § 227, kiti pridėtiniai priebalsiai žodžio pradžioje § 228, žodžio vidurio <i>-j-</i> , <i>-v-</i> atsiradimas § 229, įterptiniai <i>k, g</i> § 230–231, kiti įterptiniai priebalsiai § 232, priebalsių numetimas žodžio pradžioje § 233, <i>v</i> nykimas tarp priebalsio ir balsio § 234, <i>v</i> nykimas šalia lūpinių <i>p,</i>	

<i>b</i> § 235 <i>dm</i> > <i>m</i> , <i>štm</i> > <i>šm</i> § 236, sprogstamųjų nykimas iš kitų priebalsių samplaikų § 237, kitokie priebalsių išnykimai § 239, haplogogija § 240)	153
Žodžio galo konsonantizmas (ide. *-s § 241, ide. *-r § 242, ide. *-m > *-n § 243, kitų pirmųjų žodžio galo priebalsių likimas § 244)	162
Kiti konsonantizmo pakitimai (<i>sk</i> , <i>šk</i> , <i>zg</i> , <i>žg</i> <i>ks</i> , <i>kš</i> , <i>gz</i> , <i>gž</i> metatezė § 245, kitokie metatezės reiškiniai § 246–248, geminatos ir degeminacija § 249, <i>r</i> , <i>l</i> , <i>m</i> , <i>n</i> ilginimas tvirtagaliuose dvibalsiuose § 250, skardžių ir duslių priebalsių kaitaliojimas § 251, konsonantizmo pakitimas dėl liaudies etimologijos § 252)	163
<i>Užduotys</i> 11–17	167

ISTORINĖ MORFOLOGIJA 169

Bendrieji dalykai (istorinės morfologijos objektas § 253, žodžio dalys § 254, žodžių darybos rūšys, produktyvieji ir neproduktyvieji žodžių darybos tipai § 255, žodžio dalių ribos kitimas § 256, priesagų, priešdėlių ir sudėtinių žodžių kilmė § 257, fleksijos atsiradimas susiliejus pirmykšties kamiengaliams ir galūnėms § 259, kaitybinių tipų atsiradimas § 260, produktyvūs ir nykstantys kaitybės tipai § 261, kaitybės sistemos resp. fleksijos patvarumas § 262, fonetinis fleksijos kitimas § 263, morfologinis fleksijos kitimas ir analogijos vaidmuo § 264, kaitybinių tipų sąveikos priežastys § 265, gretiminės formos § 266, deklinacija ir konjugacija § 267)	169
--	-----

DAIKTAVARDŽIŲ LINKSNIIVIMAS 175

Gramatinės kategorijos ir kt. (giminė: vyriškoji, moteriškoji ir „bendroji“ § 268, kitų baltų kalbų daiktavardžio giminės, bevardė giminė § 269, giminės kategorija kitose indoeuropiečių kalbose § 270, bevardės giminės perėjimas į vyriškąją ir moteriškąją § 271, išlikimas kitose kalbos dalyse § 272, jos fleksija § 273, bevardės giminės išnykimo priežastys § 274, daiktavardžių giminės ryšys su fleksija § 275; skaičius: dviskaita § 276, jos išlikimas tarmėse § 277, senuosiuose raštuose § 278, išnykimas bendrinėje kalboje § 279, dviskaita kitose indoeuropiečių kalbose, jos nykimo priežastys § 280, dviskaitos fleksija, d.-i. du. formų įsigalėjimas daugiskaitos paradigmoje § 281, dėl gen. ir loc. du. § 282; linksniai: lietuvių ir latvių kalboje § 283, prūsų kalboje § 284, kitose indoeuropiečių kalbose § 285, abliatyvas § 286, paradigminės ir neparadigminės formos § 287; linksniavimas: sintetinis ir analitinis gramatinių santykių reiškimo būdai § 288, perėjimas iš sintetinio į analitinį § 289, baltų linksniavimas § 290, lietuvių linksniavimo sistemos archaiškumas § 291, linksniavimo tipų apžvalga ir jų kilmė § 292, daiktavardžių ir kitų kalbos dalių linksniavimas § 293)	175
---	-----

<i>ā</i> kamienas (bendros pastabos § 294, paradigma § 295, n. sg. § 296, g. sg. § 297, d. sg. § 298, a. sg. § 299, i. sg. § 300, l. sg. § 301, v. sg. § 302, n. pl. § 303, g. pl. § 304, d. pl. § 305, a. pl. § 306, i. pl. § 307, l. pl. § 308, n. -a. du. § 309, d. ir i. du. § 310, kirčiavimo istorija § 311–314)	188
--	-----

<i>īā</i> kamienas (bendros pastabos, paradigma su galūnių kilmės nurodymu, tarmėse perėjimas į <i>ē</i> kamieną § 315; n. sg. galūnė -i § 316)	202
---	-----

<i>ē</i> kamienas (bendros pastabos, paradigma ir galūnių rekonstrukcija, kirčiavimas § 317, kilmės problema § 318)	204
---	-----

<i>Užduotys</i> 18–19	206
---------------------------------	-----

<p><i>š</i> kamienas (bendros pastabos § 319, paradigma § 320, n. sg. § 321, g. sg. § 322, d. sg. § 323, a. sg. § 324, i. sg. § 325, l. sg. § 326, v. sg. § 327, n. pl. § 328, g. pl. § 329, d. pl. § 330, a. pl. § 331, i. pl. § 332, l. pl. § 333, n. -a. du. § 334, d. ir i. du. § 335, kirčiavimo istorija § 336–337)</p> <p><i>jš</i> ir <i>ijš</i> kamienai (<i>jš</i> kamieno paradigma ir galūnių raida § 338, <i>ijš</i> kamienas, jo produktyvumas § 339, <i>ijš</i> kamieno formų sutrumpėjimas § 340, n. sg. <i>ys, is</i>, formų sumišimas § 341, a. sg. <i>-i</i> § 342, l. sg. <i>-yje</i> ir kt. § 343, v. sg. § 344)</p> <p><i>Užduotys</i> 20–21</p> <p><i>i</i> kamienas (bendros pastabos § 345–346, paradigma § 347, n. sg. § 348, g. sg. § 349, d. sg. § 350, a. sg. § 351, i. sg. § 352, l. sg. § 353, v. sg. § 354, n. pl. § 355, g. pl. § 356, d. pl. § 357, a. pl. § 358, i. pl. § 359, l. pl. § 360, n. -a. du. § 361, d. ir i. du. § 362, kirčiavimo istorija § 363–364, <i>ijš</i> kamieno fleksijos brovimasis į vyriškosios giminės paradigmą § 365, <i>jā</i> ir <i>ē</i> kamienų fleksijos brovimasis į moteriškosios giminės paradigmą § 366)</p> <p><i>Užduotys</i> 22–23</p> <p><i>u</i> ir <i>ju</i> kamienai (bendros pastabos § 367, paradigma § 368, n. sg. § 369, g. sg. § 370, d. sg. § 371, a. sg. § 372, i. sg. § 373, l. sg. § 374, v. sg. § 375, n. pl. § 376, g. pl. § 377, d. pl. § 378, a. pl. § 379, i. pl. § 380, l. pl. § 381, n. -a. du. § 382, d. ir i. du. § 383, kirčiavimo istorija § 384, <i>š</i> kamieno fleksijos brovimasis į <i>u</i> kamieno paradigmą § 385, <i>ju</i> kamieno paradigmos nykimas § 386)</p> <p><i>Užduotys</i> 24–25</p> <p>Priebalsiniai kamienai (bendros pastabos ir nykimo priežastys § 387–388, paradigma § 389, n. sg. § 390, g. sg. § 391, a. sg. § 392, n. pl. § 393, g. pl. § 394, a. pl. § 395, d. sg. § 396, i. sg. ir pl. § 397, v. sg. § 398, n. -a. du. § 399, kirčiavimo istorija § 400, balsinių kamienų fleksijos brovimasis į priebalsinių kamienų paradigmas § 401, <i>n, r</i> ir <i>s</i> kamienų likimas § 402, kitų priebalsinių kamienų ir šakninio linksniavimo likimas § 403, fleksijos mišimas tarmėse § 404; svarbiausios lietuvių kalbos daiktavardžių linksniavimo sistemos paprastėjimo kryptys § 405)</p> <p><i>Užduotys</i> 26–27</p> <p>Postpoziciniai lokatyvai (bendros pastabos § 406, iliatyvas: formų pavyzdžiai, reikšmė, paplitimas § 407, formų kilmė § 408, postpozicija, jos priaugimas § 409, vienaskaitos formų trumpėjimas § 410, daugiskaitos formų perdirbiniai, kirčiavimas, iliatyvo ir inesyvo suplakimas tarmių dalyje § 411, iliatyvo išnykimas vakarų Lietuvoje § 412; a desyvas: formų pavyzdžiai, reikšmė, paplitimas § 413, formų kilmė, kirčiavimas § 414, postpozicija <i>-pi</i>, dial. <i>-k</i> § 415, formų trumpėjimas § 416, adesyvo nykimas ir jo formų pakitimai § 417; aliatyvas: formų pavyzdžiai, reikšmė, paplitimas § 418, formų kilmė, kirčiavimas § 419, aliatyvo nykimas ir jo formų pakitimai § 420; postpozicinių lokatyvų traktavimas § 421)</p> <p><i>Užduotys</i> 28–32</p> <p>UŽDUOČIŲ ATSAKYMAI</p> <p>SUTRUMPINIMAI</p>	<p>206</p> <p>216</p> <p>220</p> <p>221</p> <p>231</p> <p>231</p> <p>240</p> <p>240</p> <p>240</p> <p>253</p> <p>264</p> <p>266</p> <p>269</p>
---	--

Zinkevičius Z.

Zi-102 Lietuvių kalbos istorinė gramatika: Vadovėlis resp. aukšt. m-klų liet. k. ir literatūros spec.—V.: Mokslas, 1980—.

[D.] 1. Įvadas. Istorinė onetika. Daiktavardžių linksniavimas. 1980. p. 283. Bibliogr. nuorodos išnašose.

4602010000

Z 60602—045
M 854(08)—80 159—80

4L

Зигмас Петрович Зинкевичюс
ИСТОРИЧЕСКАЯ ГРАММАТИКА ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА, I
На литовском языке
Издательство «Мокслас», ЛитССР, Вильнюс, 1980

Zigmas Zinkevičius
LIETUVIŲ KALBOS ISTORINĖ GRAMATIKA, I

Redaktorė P. Gudžiūnaitė
Viršelio dailininkas R. Orentas
Meninis redaktorius V. Jurkūnas
Techninė redaktorė N. Marozaitė
Korektorės: E. Dirsienė, M. Vaineikienė

IB Nr. 1384

Duota rinkti 1979.08.20. Pasirašyta spausdinti 1980.05.26.
Formatas 60×90^{1/16}. Popierius — spaudos Nr. 1. Sriftas — 10 p.
romaniškas. Spauda — iškilioji. 17,75 sp. l. 20, 21 apsk. l. l. Tiražas
6000 egz. Užsak. Nr. 1027. Kaina 0,85 rb.
„Mokslas“, Vilnius, Zvaigždžių g. 23.

Spausdino K. Poželos spaustuvė, Kaunas, Gedimino g. 10.

I DALIES SPAUSTUVĒS KLAIDŪ ATITAIŠYMAS

Psā.	Eilutē	Išspausdinta	Turī būtī
15	12. i. virš.	1821	1882
23	16. i. virš.	Padeborn	Paderborn
23	5. i. ap.	σ, ς	σ, ς
25	15. i. ap.	υόξ	υόξ
39	16. i. ap.	θυμός	θυμός
46	10. i. ap.	ῥ ῥ — ῥ ῥ	ῥ ῥ — ῥ ῥ
50	3. i. virš.	ῥ(ῥ virto ῥ) ῥ	ῥ(ῥ virto ῥ) ῥ
50	4. i. ap.	ῥ ῥ, ῥ(ῥ), ῥ ῥ, ῥ ῥ, ῥ ῥ, ῥ ῥ.	ῥ ῥ, ῥ(ῥ), ῥ ῥ, ῥ ῥ, ῥ ῥ.
50	3. i. ap.	ῥ ῥ	ῥ ῥ
63	18. i. virš.	kičkybės	kokybės
78	11. i. ap.	jnātum	jñātum
79	10. i. ap.	кыль	*кыль
112	7. i. virš.	želēzo	želēzo
126	18. i. virš.	cēna	cēna
126	16. i. ap.	τ	τ
127	6. i. ap.	gorēti	gorēti
127	11. i. virš.	gorēti	gorēti
129	10. i. ap.	sēdēti	sēdēti
129	3. i. ap.	gnēzdo	gnēzdo
131	11. i. ap.	čerēda	črēda
137	9. i. virš.	Francyszek	Franciszek
137	14. i. virš.	falsziwy	falszywy
158	19. i. virš.	palaīdnas	palaīdnas
162	19. i. virš.	arm ēse	tarmēse
164	4. i. ap.	l. Bartłomej	l. Bartłomiej <
178	7. i. virš.	sēno	sēno
214	17. i. virš.	l. sg., a. pl.	a. pl.
234	11. i. ap.	-īs	-īs
235	6. i. virš.	υλόυς	υλόυς
240	1. i. ap.	t kam.	i kam.
267	23. i. virš.	bēgsime	bēgsime
278	14. i. ap.	ndų	indų
279	5. i. virš.	ie	e